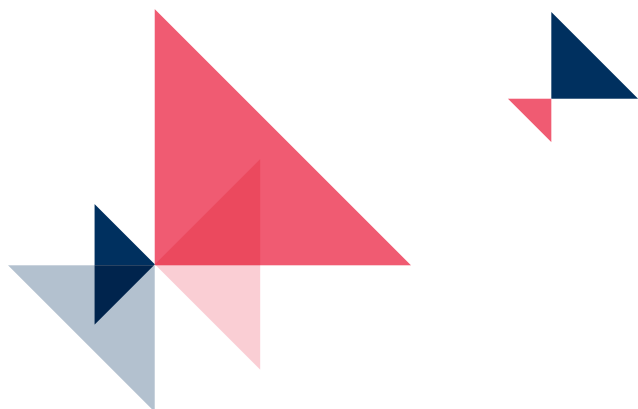

forumZFD

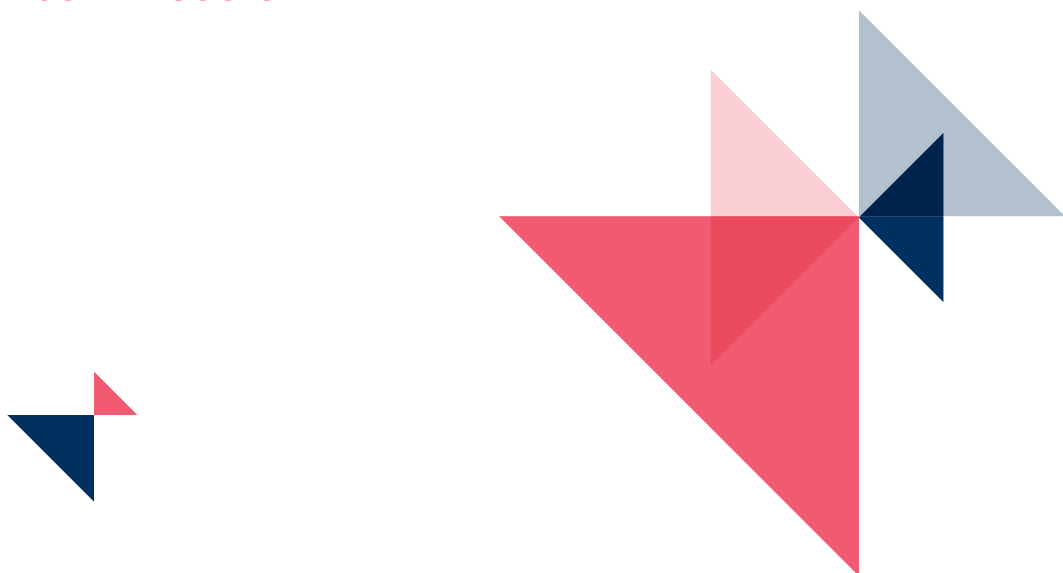
FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Politike izgradnje mira u regionu: opterećenja prošlosti i vizije budućnosti

*Politics of building peace in the region:
Burdens from the past and visions
for the future*

Zbornik radova

forumZFD

FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA

Politike izgradnje mira u regionu: opterećenja prošlosti i vizije budućnosti

*Politics of building peace in the region:
Burdens from the past and visions
for the future*

Zbornik radova

Uvodne riječi

Od 19. do 22.10.2017. godine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu održana je internacionalna naučna konferencija „Politike izgradnje mira u regiji: Opterećenja prošlosti i vizije budućnosti“, uz učešće eminentnih znanstvenica, znanstvenika, aktivistkinja i aktivista civilnog društva iz Mađarske, Velike Britanije, SAD-a, Kanade, Njemačke, Norveške, Španije, Slovenije, Austrije, Hrvatske, Srbije, Kosova i Bosne i Hercegovine.

Organizatori Konferencije bili su sarajevski Fakultet političkih nauka i njemačka organizacija ForumZFD (Forum civilna mirovna služba) iza koje je višegodišnji uspješni rad na procesima pomirenja u regiji, sa snažnim fokusom na suočavanje sa prošlošću. U četiri dana rada Konferencije, kroz više panela i aktivnu participaciju velikog broja učesnika i učesnika ovog eminentnog skupa, uključujući i zainteresiranu publiku iz različitih dijelova

Bosne i Hercegovine, otvorena su teška pitanja bliske prošlosti, prezentirani referati u kojima su, iz različitih znanstvenih uglova, interpretirani uzroci i posljedice selektivne kulture sjećanja i mogućnosti izgradnje mira u podijeljenim društvima. Unutar te široko postavljene platforme, ključni diskursi Konferencije, a koji su se međusobno prožimali kako kroz konvergencijske tako i konfrontirajuće narative, ticali su se teorije međunarodnih odnosa i izgradnje mira, moralnih osnova mira, demokratskih deficita postjugoslovenskih društava, spomeničke i općenito memorijalne kulture, različitih formi i mogućnosti pomirenja, ženskih mirovnih politika, uloge vanjskih aktera, itd. Posebnu draž Konferenciji dalo je učešće mladih znanstvenica i znanstvenika čiji su prilozi takođe zastupljeni u ovom Zborniku. Naročitu zahvalnost dugujemo i akterima civilnog društva koji su svojim referatima

uspostavili snažnu poveznicu između teorijskih elaboracija i egzistencija mira u realnom prostoru zapadnobalkanske zbilje.

Najveći broj učesnika Konferencije odazvao se pozivu organizatora i poslao radove koji su doprinijeli pojavi ovog Zbornika. Svima se najsrdačnije zahvaljujemo.

Nadamo se da će ovaj zbornik radova doprinijeti još uvijek potrebnom dijalogu o izgradnji mira u regiji.

Prof.dr.sc. Nerzuk Ćurak

Predsjednik Organizacionog odbora
Konferencije

Judith Brand

program menadžerica ForumZFD, Sarajevo

Poglavlje 1

9

Nenad Dimitrijević: Moralni osnovi izgradnje mira *Nenad Dimitrijević: Moral foundations of peacebuilding*

25

Nerzuk Ćurak: Pamćenje zaborava i zaborav sjećanja: Kultura poricanja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini *Nerzuk Ćurak: Commemoration of forgetting and forgetting of commemorations: The culture of denial in post-Dayton Bosnia and Herzegovina*

39

Ljiljana Radonić: Memorial Museums in former Yugoslavia: From the War on Memory to Building Peace in the Region *Ljiljana Radonić: Memorijalni muzeji u bivšoj Jugoslaviji: od rata oko sjećanja do izgradnja mira u regiji*

55

Andrea Zemskov Zuege: Which past? Whose justice? Towards a broader approach to history and memory in conflict *Andrea Zemskov Zuege: Koja prošlost? Čija Pravda? Ka širem pristupu historiji i sjećanju u konfliktu*

65

Radmila Nakarada i Jelena Volić: Pretpostavke regionalnog pomirenja *Radmila Nakarada i Jelena Volić: Preconditions for regional reconciliation*

81

Nebojša Vladislavljević: Demokratija i konsocijacija u pluralnim društvima posle rata *Nebojša Vladislavljević: Democracy and consociation in plural post-war societies*

99

Sabina Ćehajić Clancy: Intergroup contact as a positive catalyst for intergroup reconciliation? *Sabina Ćehajić Clancy: Međugrupni kontakt kao pozitivan katalizator za međugrupno pomirenje?*

113

Beatrix Austin: External Actors in Peacebuilding Processes: Breaking or Sustaining Cultures of Victimhood? *Beatrix Austin: Vanjski akteri u procesima izgradnje mira: prekidanje ili održavanje kultura žrtve?*

125

Dejan Jović: Izgradnja mira u teorijama međunarodnih odnosa: primjenjivost na regiju Zapadnog Balkana *Dejan Jović: Peace-building in Theories of International Relations: Implementation in the Region of Western Balkans*

143

Dražen Barbarić: Demokratizacija krajolika moći ili o slobodi “lošeg izbora” *Dražen Barbarić: Democratization of the landscape of power or about the freedom of “bad choice”*

Poglavlje 2

159

Stef Jansen: (Ne)događaji u Daytonskom Međuvremenu *Stef Jansen: (Non)events in the Dayton Meantime*

173

Asim Mujkić: Klasni karakter (ne)mira: slučaj Bosne i Hercegovine *Asim Mujkić: The class character of (non-)peace: The case of Bosnia and Herzegovina*

189

Nermina Mujagić: Balans neprijateljstva kao ključna prepreka izgradnji mira u BiH *Nermina Mujagić: Balance of Enmity as a key obstacle to peacebuilding in Bosnia and Herzegovina*

201

Amila Ždralović: Kapaciteti i ograničenja ženske mirovne politike u Bosni i Hercegovini *Amila Ždralović: Capacities and limitations of women's peace politics in Bosnia and Herzegovina*

217

Damirka Mihaljević: Političko obrazovanje kao odgovor na probleme demokratizacije u Bosni i Hercegovini *Damirka Mihaljević: Political education as an answer to problems of democratization in Bosnia and Herzegovina*

231

Sead Turčalo: Interpretacije domovine/ otadžbine u nacionalnim obrazovnim platformama: etničko kodiranje Bosne i Hercegovine *Sead Turčalo: Interpretations of homeland in national education platforms: ethnic coding of Bosnia and Herzegovina*

247

Halida Đonlagić: Javni diskurs vjerskih lidera i njihova uloga u izgradnji budućnosti (ne)mira u savremenoj BiH *Halida Đonlagić: Public discourse of religious leaders and their role in building a (non)peaceful future in contemporary Bosnia and Herzegovina*

261

Dijana Delaye: Haški sud kao mehanizam tranzicijske pravde – društveni legitimitet Haškog suda *Dijana Delaye: The Hague Tribunal as a mechanism of transitional justice – social legitimacy of the Hague Tribunal*

277

Harun Išerić: Uloga Ustavnog suda BiH u procesu ostvarivanja mehanizama tranzicijske pravde *Harun Išerić: The role of the Constitutional Court in achieving peace in the Bosnian-Herzegovinian society*

309

Veldin Kadić: Regionalna stabilnost, kontrola naoružanja i izgradnja mira u dejtonskom trouglu *Veldin Kadić: Regional stability, arms control and peacebuilding in the Dayton triangle*

329

Sarina Bakić: Kultura kao instrument u izgradnji mira i pomirenja u Bosni i Hercegovini *Sarina Bakić: Culture as an instrument for peacebuilding and reconciliation in Bosnia and Herzegovina*

345

Selma Ćosić: Izgradnja kulture mira / kulture nasilja u Bosni i Hercegovini **Rodne dimenzije** *Selma Ćosić: Building the culture of peace / culture of violence in Bosnia and Herzegovina* *Gender dimensions*

361

Slavo Kukić: Nordijski model kao rješenje za Bosnu i Hercegovinu *Slavo Kukić: The Nordic model as a solution for Bosnia and Herzegovina*

371

Armina Galijaš: Arapski turisti (ni)su dobrodošli! *Armina Galijaš: Arab tourists are (not) welcome!*

Poglavlje 1

Moralni osnovi izgradnje mira

Nenad Dimitrijević

Centralno Europski Univerzitet, Odsjek za političke nauke

Sažetak

Iako su jugoslovenski ratovi završeni pre mnogo godina, mi još uvek diskutujemo o politikama izgradnje mira u regionu. Neobično duga aktuelnost ove teme ukazuje na relativni neuspeh mehanizama izgradnje mira i tranzicione pravde koji su primenjeni u posleratnom periodu. Osnovni razlog neuspeha su dominantni politički i kulturni stavovi prema počinjenim zločinima. Moralna konfuzija nanosi novu nepravdu žrtvama rata, produžavajući njihovu patnju. U radu se predlaže strategija izgradnje civilnog mira koja bi bila fokusirana na dva povezana pitanja: šta je moralno ispravno razumevanje patnje žrtava, i šta je moralno ispravno delanje nakon zločina? Prvo pitanje povezuje moral i emocije: šta trebamo da osećamo kad se suočimo sa stradanjem nevinih ljudi? Drugo pitanje je o tome šta trebamo da činimo. Centralne kategorije ove strategije su javno izrečeno priznanje i saosećanje.

Ključne reči: mir, zločin, poricanje, priznanje, saosećanje

Uvod

Okupili smo se da razgovaramo o političkoj izgradnji mira i mehanizmima tranzicione pravde za region. Ovakva tema našeg skupa mogla bi neobaveštenog posmatrača dovesti u nedoumicu. Ratovi u Bosni i Hrvatskoj završeni su pre više od 20 godina, rat na Kosovu završen je pre 18 godina, oružani sukob u Makedoniji dogodio se pre 16 godina. Ako analiziramo praksu postkonfliktnih društava, ili pogledamo akademske tekstove o izgradnji mira i tranzicionoj pravdi, videćemo da se gotovo bez izuzetka insistira na tome da su ovo vanredni mehanizmi koje valja početi primenjivati odmah nakon sukoba. Njihov je cilj da uspostave jedno stanje normalnosti u kome za takvim mehanizmima više neće biti potrebe. Izgradnja mira i tranziciona pravda stoje u odnosu radikalnog diskontinuiteta kako prema kompromitovanoj prošlosti tako i prema projektovanom pravednom društvu. Cilj ovog procesa je da prevaziđe ono što je bilo loše, a njegovi mehanizmi prestali bi da se primenjuju kad se demokratska normalnost stabilizuje (Dyzenhaus, 2003, str. 347). Istovremeno, reč je o procesima koji mogu trajati. Potrebno je razlikovati negativni mir, kao puko odsustvo oružanog konflikta i nasilja, od pozitivnog mira, koji upućuje na reorganizaciju društva na načelima jednakosti i pravde (Galtung, 2007, str. 30). *Policy* strategije Ujedinjenih nacija govore o tri faze u procesu ostvarivanja trajnog mira: okončanje sukoba (*peacemaking*), održanje mira i razdvajanje zaraćenih strana (*peacekeeping*), te izgradnja mira (*peacebuilding*) (UN, 1992). Treća faza je kompleksna. Demokratski civilni mir zahteva prvo spremnost da pogledamo u prošlost i da učimo iz negativnih iskustava konflikta i stradanja. Drugo, postkonfliktno društvo i država trebaju da afirmišu vrednosti i institucije koje će omogućiti uklanjanje uzroka sukoba. Naglasak je na garantijama političke, pravne i socijalne zaštite grupa koje su u sukobu bile

meta nasilja. Neophodno je takođe izgraditi mehanizme i afirmisati vrednosti koji bi se koristili u odbrani mira, za slučaj da se nađemo u situaciji koja pretila obnovom konflikta.

I okončanje sukoba i održanje mira kod nas su se odvijali uz posredovanje međunarodne zajednice. Setimo se kako su ratovi završeni. Setimo se potom Dejtonskog sporazuma, Rezolucije br. 1037 kojom je uspostavljen UNTAES u Hrvatskoj, Rezolucije br. 1244 o Kosovu, ili Ohridskog sporazuma u Makedoniji. Možemo pretpostaviti da je namera međunarodne zajednice bila da intervencijama koje su okončale sukobe i aktima koji su sledili pripremi okvir za izgradnju mira. Cilj je bio da nam se pomogne da uspostavimo demokratska društva zasnovana na ljudskom dostojanstvu, vladavini prava i socijalnoj pravdi, gde bi građani i grupe bili ravnopravni, uz uzajamno priznanje i poštovanje, te gde bismo svi bili ujedinjeni oko stava da loša prošlost ne sme da se ponovi.

Ali, cilj nije ostvaren. Nešto je nakon rata nastavilo po zlu, i mi smo još uvek u stanju primirja, ili održanja mira (*peacekeeping*), daleko od civilnog demokratskog mira. Oružje čuti, ali su mržnja, laži i kontinuirana proizvodnja predrasuda i dalje najefikasniji politički instrumenti i dominantni kulturni obrasci. Politike izgradnje mira i tranzicione pravde u zemljama regiona pretrpele su neuspeh. Ipak, njihovo odbacivanje bila bi ishitrena strategija. Neophodno je proučavati ove (domaće i međunarodne) mehanizme, tragati za načinima njihovog unapređenja, te insistirati na razumevanju uzroka njihovog neuspeha u našim društvima. Podjednako je važno istrajati na ispitivanju uzroka konflikta. Trebamo da znamo šta se, zašto i kako dogodilo: ako ne razumemo i ne prihvatimo prošlost, povećavamo rizik ponavljanja onoga što je bilo loše. Izgradnja demokratskog mira zahteva prevazilaženje instrumentalnih nacionalističkih narativa koji relativizuju zločine i njihovo

nasleđe. Ovo se ne može ostvariti bez zajedničkog rada zemalja regiona. Dokument Ujedinjenih nacija "Agenda za mir" kaže da "strategije izgradnje mira trebaju biti koherentne i prilagođene specifičnim potrebama date zemlje" (UN, 1992). Agenda pominje i "izgradnju mirnodopskih uzajamno korisnih veza među državama koje su do juče ratovale" (UN, 1992). Mislim da postjugoslovensko stanje zahteva unekoliko promenjenu formulaciju, koja bi mogla da glasi ovako: *Strategije izgradnje mira trebaju biti zasnovane na suočavanju sa prošlošću. Ove strategije trebaju biti koherentne i prilagođene specifičnim potrebama zemlja regiona, a posebno potrebama žrtava.* Ideja je jednostavna: svaka naša strategija suočavanja sa prošlošću treba se zasnivati na uvidu da žrtve imaju moralno pravo na istinu i pravdu. Sastavni deo ovog prava je zahtev za javnim priznanjem zločina i patnje kojoj su žrtve bile izložene.

Ovom uvodu slede dva odeljka. Prvi odeljak kritički analizira neke teorijske pristupe koji relativizuju, sužavaju ili potpuno odbacuju potrebu za bavljenjem prošlošću. U sledećem koraku se pokazuje zašto ovi argumenti ne funkcionišu u postjugoslovenskom kontekstu. Drugi odeljak predlaže strategiju izgradnje civilnog mira koja bi bila fokusirana na dva povezana pitanja: šta je moralno ispravno razumevanje patnje žrtava, i šta je moralno ispravno delanje nakon zločina? Prvo pitanje povezuje moral i emocije: šta trebamo da osećamo kad se suočimo sa stradanjem nevinih ljudi? Drugo pitanje je o tome šta trebamo da činimo. Centralne kategorije ove strategije su javno izrečeno priznanje i saosećanje.

Kako odgovoriti na zločin: o pogrešnim teorijama i nemoralnim praksama

Pomenuo sam potrebu zajedničkog rada na prošlosti. Znam da ovo ne deluje realno. Zločinačka prošlost je mučna i zahtevi za sećanjem i odgovorom dočekuju se sa nelagodnom,

otporom ili odbijanjem. To važi za različite ljude, grupe, društva i zajednice. Nelagodu osećaju i žrtve i članovi njihovih grupa, na jednoj strani, i počinioци i članovi njihove grupe na drugoj. Prošlost uznemiruje političke i kulturne elite u postkonfliktnim društvima, ali i međunarodnu zajednicu. Mi nismo uvek spremni da se suočimo sa činjenicama zato što bi to za mnoge među nama značilo suočavanje sa zlom sa kojim smo na različite načine povezani. Lako bi bilo reći da je ovo neodrživa situacija. Ali realnost nam pokazuje da ovakva stanja traju. Ako pogledamo empirijske studije, istorijska, kulturna i psihološka istraživanja, videćemo da su relativizacija istine, različiti oblici poricanja i hinjeno neznanje tipične masovne odbrambene reakcije kako za vreme zločina tako i nakon pada zločinačkog režima (Koen, 2003; Buruma, 2002; Orentlicher 2008; Frei und Steinbacher, 2001; Reemtsma, 2002).

Dva teorijska čitanja odnosa prema zločinačkoj prošlosti

Akademске discipline posvećuju mnogo pažnje ovakvom stanju, nudeći različita pristupe i rešenja. Osvrnuću se samo na dva pristupa koji pretenduju na praktično-političku relevantnost. Prva teza se protivi vanrednim merama izgradnje mira i tranzicione pravde. Prigovor polazi od elementarnog uvida: ništa što je bilo ne može se promeniti. Ne možemo učiniti da nedavnih ratova ne bude, pobijene ne možemo vratiti u život, silovane ne možemo poštediti užasa koji im se dogodio, ne možemo poništiti proterivanja, pljačke i nebrojene druge oblike ljudske patnje. Zahtev da se sistematski – pravno, politički i moralno – bavimo teškom prošlošću samo bi odvratio pažnju od stvarno važnih pitanja. Demokratska tranzicija bi trpela. Istovremeno, otvorila bi se bolna pitanja na koja nema ubedljivog odgovora: ko je bio u pravu, ko je pogrešio, ko je kriv, ko je odgovoran itd. Sve su to pitanja

oko kojih je nemoguće postići sporazum. Praktični rezultat bavljenja zločinom bilo bi tek produbljivanje već postojećih teških društvenih, političkih i ideoloških podela. Zato treba da zatvorimo knjigu prošlosti, da prepustimo istoriju profesionalnim istoričarima, i da naš pogled odlučno usmerimo unapred, jer jedino što možemo jeste da našu budućnost učinimo boljom, civilizovanijom i demokratskijom (Ackerman 1992, str. 69; Offe, 1997, str. 84).

Drugi pristup kaže da se trebamo baviti prošlošću, ali predlaže da obrnemo sled koraka. Ovde se veli da je sećanje na zločin najbolnije neposredno nakon promene režima. U ovom periodu snaga sirovog, politički i kulturno neposredovanog sećanja toliko je destruktivna da ljudi naprosto nisu u stanju da se na reflektivan način suoče sa onim što je bilo. Moralno i politički dezorijentisani, socijalno degradirani posledicama rata, zarobljeni egzistencijalnom nesigurnošću i strahom, ljudi okreću leđa jučerašnjim užasima. Insistiranje na suočavanju samo bi ih zadržalo u stanju masovnog poricanja i samoviktimizacije. Posledice bi bile katastrofalne. Zato treba pričekati sa suočavanjem sa prošlošću, dok se ne ispune neki civilizacijski uslovi: neophodno je da se prvo stabilizuju demokratske političke institucije, zaživi demokratska politička kultura i da se uspostavi jedan nivo socijalnog i ekonomskog blagostanja. U međuvremenu ćemo se i vremenski odmaći od zločina, pa ni emocije neće više biti tako jake. Ukratko, tek kad protekne neko vreme i kad naši životi postanu udobniji, bićemo u stanju da se na racionalan način suočimo sa zločinom i njegovim nasleđem (Lübbe, 2001, str. 41-42; Grunenber, 2001, str. 111-120). Ovi argumenti kod nas ne funkcionišu.

Pristup koji kaže da ne trebamo da se bavimo prošlošću tek je loš idealizam. Nasleđe nedavnih događaja je deo naše sadašnjosti i ono se ne može ukloniti iz javne sfere političkom odlukom. Jučerašnji masovni zločin ničijom se proglašenom voljom ne može pretvoriti u arheološki nalaz koji ne bi bio važan za naš današnji život. Koliko god mi pokušavali da povučemo jasnu liniju između prošlosti i sadašnjosti, uvek ćemo se suočiti sa trivijalnim problemom: i posle promene režima prošlost je još uvek tu negde oko nas, priznavali mi to ili ne. Mi živimo okruženi ruševinama prošlosti, upravo živimo s njenim ekonomskim, političkim, moralnim i kulturnim nasleđima. Ko traži da zatvorimo knjigu prošlosti i okrenemo se boljoj budućnosti promovirajući analitički teško branjivu ideju "novog početka" koji bi se zasnivao na jednostavnom raskidu sa prethodnim periodom (Dubil, 2002, str. 58). Drugo, takva odluka praktično rehabilituje zločin i njegove počinioce. Ovome ću se još vratiti.

Argument koji obrće sled koraka, odnosno koji zahteva da prvo uspostavimo demokratsku normalnost pa da se tek onda suočimo sa prošlošću, pogrešan je na dva osnovna načina. Prvo, on pogrešno pretpostavlja da vreme leči rane. Drugo, iako je tačno da su ljudi odmah nakon sukoba devastirani i da su skloni bežanju od istine, ideja o praktično-političkom i hronološkom primatu institucionalnih promena nudi tek kvazirealizam, koji završava kao opravdanje zločina. Ovo se jasno pokazalo u jednoj polemici koja je u Srbiji vođena 2002. godine između novinara časopisa *Vreme* i Srđe Popovića.¹ Kritikujući "moralni fundamentalizam" onih koji instiraju na "etnifikaciji zločina", novinari *Vremena* tvrde da još nije vreme za suočavanje sa teškim istinama:

¹ Svi prilozi ovoj polemici sakupljeni su u knjizi *Tačka razlaza* (Milosavljević /ur./, Beograd, 2003). Vredan pažnje je i analitički pouzdan predgovor Olivere Milosavljević.

Gubici i rane su još sveži a potreba za odbranom ljudskog digniteta većini onemogućava suočavanje sa faktima bez preteranih emocija... Njima [mladim ljudima – N. D.] kao i društvu u celini treba prostora i vremena da udahnu. Da opet počnu da žive normalno, da uobliče vlastito iskustvo o svetu oko sebe i da to saznanje iskoriste kao aršin za merenje i vrednovanje vlastite sredine. Onda će moći da se preispituje njena prošlost (Milosavljević /ur./, 2003, str. 60-61).

U odgovoru, Srđa Popović insistira da se argument “naših svežih rana” ispostavlja – bez obzira na namere autora – kao loš cinizam. Reći da u današnjoj Srbiji “potreba za odbranom ljudskog digniteta većini onemogućava suočavanje sa faktima bez preteranih emocija”, zaboravlja na ljudski dignitet žrtava, šaljući im poruku da njihove patnje nisu za nas važne. Da bismo uopšte mogli da počnemo da razmišljamo o svom “ljudskom dignitetu”, mi moramo da shvatimo da imamo neke posebne dužnosti (Milosavljević /ur./, str. 53-54, str. 102), i da te dužnosti ne mogu da čekaju neka “bolja vremena”. Institucionalna i socijalna promena nisu moguće bez suočavanja sa istinom. Ovo ću pokušati da podrobnije objasnim u narednom pododeljku. Fokus će biti na slučaju Srbije.

Politika i kultura poricanja

U političkim zajednicama i društvima u čije ime je zločin počinjen dominiraju dve blisko povezane strategije i prakse: nazvaću ih politikom poricanja i kulturom poricanja. Politika poricanja je skup autoritativnih odluka i praksi kojima se negira da je bilo zločina ili se taj zločin na različite načine relativizuje i

umanjuje. Dominacija ovakve politike u Srbiji od početka ratova do danas dovodi u pitanje tezu o diskontinuitetu između režima Slobodana Miloševića i onoga koji je stvoren nakon 2000. godine. Vrednosni kontinuitet u odnosu prema zločinu podrija i samu mogućnost demokracije i pravde. Vladavina prava je odbačena u korist razobručene političke sile. Krivična pravda, lustracija, rehabilitacija, mehanizmi i procesi utvrđivanja istine su svi instrumentalizovani, kao sredstva odbrane “srpskog nacionalnog interesa” od “neprijatelja”. Političke elite istrajavaju na nametanju ideološki izobličene verzije prošlosti. Srbija je zarobljena u diskursu ideološkog inženjeringa koji opravdava zločin, kreirajući “prošlost” koje nikad nije bilo, i namećući ovu revizionističku mitologiju kao osnovu identiteta društva i zajednice. Vladajući koriste državni aparat da drže društvo u stanju ni rata ni mira, proizvodeći uvek iznova samo mržnju, predrasude i strah. Politički orkestrirana histerija koja istrajava na poricanju i laži kombinuje se sa politički nametnutim ćutanjem o istini. Parlament odbija da primeni zakon o lustraciji, ali donosi zakon o materijalnoj pomoći optuženima pred Haškim tribunalom; predsednik republike piše britanskoj kraljici, tražeći od nje da utiče na britansku vladu da povuče predlog rezolucije o Srebrenici; sud rehabilituje Dražu Mihailovića; lokalne vlasti daju ulicama i trgovima imena fašističkih kolaboratora.² Ovo su samo neki primeri cinizma političke moći.

Drugo, prošlost je duboko uznemirujuća i na nivou kulture svakodnevnog života. Posledice rata i masovnog zločina stavljaju sve ljude pred teška iskušenja. Ovde uvodim kategoriju kulture poricanja. Kultura poricanja je dominantan vrednosni stav prema starom režimu, koji se sastoji od emocija, vredno-

vanja i ponašanja uobličениh u odbijanje većine da se suoči sa činjenicama o zločinima (Moody-Adams, 1997, str. 83). Na delu je negiranje istine. Ovo negiranje događa se ili kroz doslovno poricanje zločina ili kroz različite oblike interpretativnog poricanja, koji se kreću od tvrdnji o nepoznavanju činjenica, nesposobnosti razumevanja, nemogućnosti da se bilo šta učini, sve do tvrdnji da zločin u stvari nije bio zločin, već postupanje koje se može opravdati. Ćutanje i poricanje funkcionišu kao društvene norme i kao procesi primene ovih normi. Kao društvene norme, ćutanje i poricanje propisuju oblike verovanja, vrednovanja i postupanja. U procesu primene normi, ćutanje i poricanje su komunikacijski obrasci koji uobličavaju kako vertikalni normativni okvir odnosa između režima i njegovih podanika tako i horizontalne odnose između samih podanika.

Pogled na Srbiju informiše nas da se politička represija, ideološka manipulacija, svesne laži, nesvesna iskrivljavanja i samoodbrambeni konstrukti integrišu u složenu mrežu formalnih i neformalnih normi i institucija kojima se stabilizuje stanje apatije, ravnodušnosti i moralne neosetljivosti. Uzete zajedno, kultura i politika poricanja postaju nosivi obrasci zajedničkog života, proizvodeći razorne moralne i praktično-političke posledice. Ovi obrasci rezultiraju prvo jednim negativnim stavom: jučerašnji zločini nisu bili zločini, ili, ako i jesu, valja ih razumeti u njihovoj kontekstualnoj složenosti. Kontekst objašnjava i opravdava. Stoga se žrtve danas, nakon promene režima, ne kvalifikuju za pravdu. Drugi izvod je pozitivan, i zahteva delanje: mitsko sećanje valja afirmisati. Kulturni radnici će se anagažovati na merama u rasponu od proglašenja ratnih zločinaca herojima do kreiranja sistema vrednosti koji ohrabruje predrasude i mržnju prema svemu što ne odgovara nametnutoj verziji nacionalnog interesa. Političari će se pridružiti, ili će predvoditi ovaj govor mržnje. U Srbiji

možete bez mnogo brige za posledice reći da Sarajevo nije nikad bilo pod opsadom, da nikad niste čuli za Srebrenicu, ili da se srpski zločini, ako ih je i bilo, mogu opravdati (za empirijske podatke o ovim i sličnim stavovima, v. Milanović, 2016, str. 240). Ali neko ko proba da zločin nazove zločinom, da javno obeleži godišnjicu Srebrenice ili Prijedora, ili organizuje izložbu slika koja svedoči o ubijanju nevinih, izložiće se ozbiljnom riziku.

Ovih dvadeset godina pokazalo nam je da bez otvorenog suočavanja sa prošlošću za nas ne može biti civilnog mira i demokratije, odnosno normalnog života. Mi živimo u skladu sa ideološkim, političkim i kulturnim matricama koje su definisane zločinom. Naša društva nalaze se u stanju zamrznutog sukoba i moralne konfuzije. To je direktan izvod odbijanja da se na pravi način i na vreme suočimo sa istinom o onome što se dogodilo. Mi se ne bavimo prošlošću, ali se prošlost bavi nama.

Ukratko, odbijajući da se suočimo sa zločinima i njihovim posledicama, mi biramo da ostanemo u ratnom stanju. Propuštajući da osudimo jučerašnja zlodela, mi impliciramo da zločina nije ni bilo, odnosno da se ono što se dogodilo može razumeti i opravdati. Čekajući “bolje vreme” za suočavanje, mi praktično čuvamo obrasce razumevanja ispravnog i pogrešnog, dobra i zla, pravde i nepravde, formirane pod starim režimom.

O moralnom utemeljenju alternative

To je naša realnost. Ova se realnost doima toliko duboko ukorenjenom da svaka alternativna ideja izgleda kao naivna utopija. Ipak, mi kojima je stalo do civilizovanog mira, demokracije, pravde i ljudskog dostojanstva moramo da nastavimo da se protivimo ovakvoj realnosti. Ako ne napravimo iskorak ka razgovoru o zločinu – međudržavnom, međudruštvenom, međunacionalnom, međuljudskom razgovoru – ostaćemo da tavorimo kao robovi prošlosti

² Za detaljnu analizu istorijskog revizionizma u Srbiji i upotrebe mehanizama tranzicione pravde u ovom procesu, v. Dimitrijević, 2018, 311-314.

koja odbija da prođe. Zato su opcije za naša društva veoma sužene i neophodno ih je sagledati u njihovoj ogoljenosti.

U prvom koraku neophodno je ponovo naglasiti da smo suočeni sa pluralitetom aktera, čiji se doživljaji i tumačenja zločina razlikuju, kako na ličnom tako i na grupnom i političkom nivou. Govorimo o žrtvama, preživelim, o onima koji danas pate od posledica zločina; govorimo takođe o počiniocima, pomagačima, posmatračima, o "običnim ljudima" nakon moralne katastrofe; govorimo o etničkim grupama i političkim zajednicama čiji današnji identiteti su u značajnoj meri obeleženi zločinom. Razmišljati o kulturi i politici ovladavanja prošlošću u postjugoslovenskom "prostoru sećanja" znači razmišljati o ljudima, grupama i političkim zajednicama koje vide prošlost na različite načine. Ali bilo bi pogrešno odavde izvesti relativistički zaključak da svako ima svoju legitimnu istinu. Iz "loše beskonačnosti" u kojoj se nalazimo možemo izići samo ako na nedvosmislen način identifikujemo istinu o onome što se dogodilo, i ako odatle izvedemo postzločinačka prava i dužnosti koji će udovoljiti zahtevima pravde.

Nije reč samo o tome da se od prošlosti ne može pobeći. Ono što se desilo takvog je karaktera da ne sme biti zaboravljeno. Sama činjenica da su određena nedela počinjena – da je bilo moguće da se takve stvari dogode – zahteva da se bavimo prošlošću. Moramo razmišljati o prošlim zverstvima, i moramo ih osuditi. I dok je tužna istina da većina ovih nepravdi ne može biti ispravljena, moramo shvatiti da naš povratak civilizovanoj normalnosti zavisi od naše spremnosti i sposobnosti da prepoznamo i prihvatimo neprijatne istine i da od njih napravimo smernice za naše akcije. Trebamo da pođemo od onoga što nam je nesumnjivo zajedničko. Zajednički nam je život sa teškim nasleđem. To nasleđe je kompleksno, ali u njegovom jezgri uvek ostaje činjenica nasilne smrti velikog broja nevinih

ljudi. Ponoviću, očigledno je da vreme ne leči rane. Emocije koje danas vidimo na javnoj sceni u našim zemljama jake su i sirove, kao da je rat završen juče: tuga, patnja, osećanje poniženosti, nepoverenje, ali i osećanje krivice, bes, cinizam, mržnja, isterija, neosetljivost za patnje "onih drugih", strah. Negativne emocije onih koji dele grupni i politički identitet sa počiniocima možda mogu da objasnim kao rezultat ideološke manipulacije strahom i predrasudama. Da objasnim – mogu da probam, da opravdam – ne mogu. Ne može biti opravdanja ako neko negira ili relativizuje Srebrenicu, ne dozvoljava da se obeleži godišnjica belih traka u Prijedoru, reaguje besom na fotografije pobijenih civila u Bijeljini, ili reaguje nasiljem na javni nastup Žena u crnom na nekom beogradskom trgu.

Rizikujući da mi kažete kako moralistički uprošćavam jednu tešku i kontroverznu istoriju i sadašnjost, želeo bih da ponudim moje razumevanje prvog neophodnog koraka za zajednički rad na prošlosti. Tumačenje što ga nudim je nekompletno, vrednosno utemeljeno i ne pretenduje na naučnu neutralnost. Ali verujem da je ipak analitički branljivo. Kako vam mogu pokazati da ovo za šta se zalažem nije nikakav moralistički idealizam? Tvrdiću jednostavno da je reč o onome što se ponekad naziva pitanjem praktičnog morala: dok ne naučimo i dok javno ne afirmišemo razliku između dobra i zla, ne možemo postati normalni građani. Jednostavno, moralna pitanja mogu nam se činiti apstraktnim samo ako je moralni kontekst stabilizovan i prihvaćen. Međutim, ako u društvu postoje sukobi oko elementarnog smisla kategorija ispravnog, dobrog i pravednog ponašanja, moralna pitanja dobijaju neposredno politički karakter, kao pitanja o okviru u kome ćemo živeti.

S obzirom na karakter zločina, inicijativa za taj zajednički rad treba da dođe iz Srbije. Fokus mora biti na patnji žrtava. Pokušaću da ovo objasnim.

Evo jedne priče koja me progoni od maja 2015, kad sam bio na jednom drugom skupu u Sarajevu. Amor Mašović, predsednik Instituta za traženje nestalih osoba Bosne i Hercegovine, govorio je o primarnim i sekundarnim masovnim grobnicama. Forenzička definicija je jasna. Primarna grobnica je mesto na kome su ljudi pokopani nakon što su pobijeni. Sekundarna grobnica je mesto na koje su preneti i na kome su pokopani ljudski ostaci izvađeni iz primarne grobnice. Zločinci su verovali da će ovom selidbom ljudskih tela zamesti trag o zlodelu. U "dolini grobnica" u Podrinju žrtve srebreničkog genocida pronađene su u nekih 150 masovnih grobnica, od kojih su njih preko sedamdeset sekundarne. Skelet Kadrije Musića, rođenog 1973. godine, ubijenog jula 1995, nije kompletan. DNK analizom do tog maja 2015. bila je identifikovana tek polovina Kadrijinog skeleta. Ta polovina kostiju čoveka starog 22 godine koji se zvao Kadrija pronađena je u pet sekundarnih grobnica, na prostoru od 32 kilometra. Čovek je ubijen i pokopan u masovnu grobnicu; mesecima kasnije telo je izvađeno iz masovne grobnice, raskomadano, i bačeno na više od pet gomila. Mrtve ne možemo vratiti. Ne možemo pomoći da rane zacele, niti da se ljudska patnja ublaži. Ali mi – svi mi koji smo Srbi, i svako od nas ponaosob – moramo da prihvatimo neke elementarne uvide. Ubice su ubijale u naše ime. Ideološka laž – odbrana srpskog nacionalnog interesa – rezultirala je masovnom nasilnom smrću. Ljudi su pobijeni zbog jednog jedinog razloga, na koji nikako nisu mogli da utiču – zato što nisu bili rođeni kao Srbi. S druge strane, oni koji su ih goloruke poubijali izabrali su da to urade kao Srbi, u ime svih Srba.

Patnje kojima su žrtve bile izložene najčešće se ne okončavaju sa promenom režima i otpočinjanjem tranzicije ka normalnosti. Brojna potresna svedočenja potvrđuju da životi mnogih ljudi koji su bili izloženi nasilju ostaju

odlučujuće obeleženi preživljenom patnjom i njenim posledicama i nakon što vreme zločina prođe i društvo proglaši povratak u normalnost. Ljudi pate na razne načine. Jon Elster (2005, str. 264) razlikuje materijalne štete ("gubitak nepokretne ili lične svojine"), lične patnje ("povrede nanese životu, telu ili slobodi") i neopipljiva trpljenja ("gubitak ili nemanje mogućnosti"). Dodajem i moralnu patnju. Njen izvor je u najbrutalnijem poricanju ljudskosti kojem su žrtve bile izložene. Setite se onog snimka gde Škorpioni streljaju one dečake. Setite se onog komandira koji šalje jednog od vojnika da donese novu bateriju za kameru kako bi se sve zabeležilo. Setite se veselih šala koje vojnici prave na račun te dece.

U moralnom smislu, patnja kojoj su žrtve bile izložene pokazuje nam da je zločin negirao neke elementarne norme kojima se rukovodi ljudsko zajedništvo: ubiti drugo ljudsko biće, podvrgnuti ga torturi ili izgladnjivanju, silovati, proterivati, ili na druge načine ponižavati i povređivati, apsolutno je pogrešno i nebranljivo ponašanje. Ovo nije mišljenje ili stav – radi se o jednoj objektivnoj moralnoj činjenici (Warnock, 1970, str. 60). Ova moralna činjenica nema veze sa uzrocima sukoba, eventualnim opravdanjem rata, istorijskim animozitetima i slično. Njena bit je u nanošenju bezrazložne patnje nevinim ljudima. Zato mi se perspektiva žrtve i njene zajednice čini centralnom u svakom razgovoru o miru, istini i pravdi. Žrtve ne mogu da biraju između zaborava i sećanja, između normalnog života i patnje. Više od 500 dece mlađe od 15 godina ubijeno je u Sarajevu tokom opsade. Većina od nas ne zna ništa o toj deci, o njihovim životima pre nasilne smrti. Ali znamo da su oni bili ljudska bića, i morali bismo da pretpostavimo da je život svakog od njih bio podjednako važan kao i životi nas koji smo danas još uvek ovde. Njihovi roditelji, oni koji su još s nama, verovatno žive u prošlosti, sećajući se svoje dece. Oni nemaju izbora.

Mi koji nismo žrtve, ali koji smo na različite načine povezani sa zločinom, odlučujemo kako ćemo se sećati i kako ćemo vrednovati ono što se dogodilo juče. Verujem da se jedino ispravan pristup sastoji u tome da prihvatimo da je prošlost u kojoj su nevini ljudi pobijeni naša prošlost. I mislim da si moramo postaviti neka pitanja. Kako treba da živimo posle takvih događaja? Šta treba da mislimo i osećamo prema onome što se događalo? Šta treba da učinimo? Kako treba da se odnosimo prema drugim ljudima, posebno prema onima koji pripadaju grupama koje su bile predmet napada? Naše odluke mogu biti ispravne ili pogrešne.

Ponovo, mrtve – sve one koji su ubijeni pozivanjem na naše kolektivno dobro – ne možemo vratiti. Nepromenljivost ove činjenice kreira ono što je James Booth nazvao našom “obavezom da svedočimo o odsustvu žrtava” (Booth, 2006, str. 127-128). Odsutne su osobe kojima je zarad nas poreknuto pravo na život. Činjenica da tih ljudi više nema ne može voditi zaključku da njihovi životi nisu bili važni. Oni nisu uradili ništa da zasluže nasilnu smrt. Naša povezanost sa njihovom smrću kreira obavezu da se sećamo. Sećanje se ima sastojati u prihvatanju istine o zločinu i u njenom javnom izricanju: “Takvo sećanje je zahtev pravde, ne u istorijskom ili empirijskom smislu... Reč je o procesu u kome bi zajednica pamtila kako je odbacila ne svoju sopstvenu prošlost, već pravdu” (Booth, 2006, str. 127-128).

Jedno pitanje tiče se ispravnog emotivnog stava prema ljudskoj patnji. Ako ćutimo ili poričemo, preživeli će naš stav razumeti ne samo kao naš odnos prema prošlosti nego i kao naš odnos prema sadašnjosti – kao poruku da se u našem stavu prema njima ništa nije promenilo, da ih mi i dalje ne priznajemo kao moralno ravnopravne osobe. To nije ništa drugo do nametanje novog poniženja. Ponižavajuće je ako ti ljudi moraju da žive u svetu u kome će njihove patnje biti zaboravljene ili proglašene

irelevantnim. Žrtve zaslužuju naše saosećanje (*compassion*). Saosećanje je emocija različita od sažaljenja (*pity*). Hannah Arendt je definisala saosećanje kao “sposobnost da patimo sa drugima” (Arendt, 1973, str. 80). Mi moramo da pokažemo empatiju i solidarnost sa žrtvama. Nakon zločina, ova sposobnost je bitna za obnovu njihovog ljudskog dostojanstva koje je tako grubo narušeno u prethodnom periodu.

Kad govorimo o moralno ispravnom stavu prema patnji žrtava, treba poći od uvida da mi nismo moralno ravnopravni sa njima. Ravnopravnost je poništena zločinom. Moralna jednakost kao temeljni princip pristojnog društva mora biti privremeno suspendovana i nakon zločina, sada na nov način. Naš odnos treba biti uobličen skupom asimetričnih prava i obaveza. Žrtve i njihova zajednica imaju pravo da zahtevaju odgovarajuću reakciju od strane svih nas koji smo na različite načine – uzročno ili identitetski – povezani sa zločinačkim delovanjem. S druge strane, mi imamo posebne obaveze. Moralna situacija “nas u zemlji zločinaca” (Habermas, 1997) zahteva prikladne odgovore od svakoga od nas. Šta je prikladan odgovor zavisice od toga kako je neko povezan sa zločinom, da li je neko uzročno suodgovoran ili nije, da li neko zauzima poziciju političke moći, i tako dalje, ali je središnja tvrdnja da je zločin narušio moralni integritet svakog pripadnika grupe: “Zločin nameće svakom pojedincu obavezu da ponovo proceni svoj identitet” (May, 1991, str. 242). Ili, kako je to 1985. godine izgovorio nemački predsednik Richard von Weizsäcker:

Mi moramo sami da pronađemo merila. Ne pomaže nam da štedimo sebe ili da nas drugi štede... Većina Nemaca verovala je da se bori i da pati za dobrobit sopstvene zemlje. A potom se ispostavilo da je sve to bilo ne samo uzaludno i besmisleno nego da je služilo neljudskim ciljevima jedne zločinačke vlasti (Weizsäcker, 1985).

Ispravan izbor nije pitanje kulturne refleksije. Moralna promena sigurno nije isključivo stvar prava i politike, ali to ne vodi zaključku da refleksija treba da bude prvenstveno zadatak za civilno društvo. Iluzorno je očekivati da bi u moralno uništenom društvu manjina mogla da ubedi većinu o potrebi moralno ispravne reakcije na zločin. Ovde ću uvesti koncept transformativne pravde. Ovaj koncept, poznat iz krivičnog prava i kriminologije, uveden je u analizu postkonfliktnih situacija u nastojanju da se ukaže na imperativ kulturnog preobražaja društava čija je prošlost obeležena ne samo režimskim zločinima već i značajnom podrškom podanika takvom režimu i njegovim praksama. Osnovna teza je jednostavna: afirmacija i stabilizacija demokratije, mira i stabilnosti nakon razornog konflikta ne mogu biti efektivno garantovani ako se novo društvo i režim ne angažuju na prevladavanju ovakve kulture (Daly, 2002, str. 73-74). Zatvaranje očiju pred problemom ovog nasleđa samo će kreirati nove oblike nasilja na privatnom i javnom nivou. Transformativna pravda zahteva autoritativni okvir³ čiji bi glavni zadatak bio da “proizvede i konsoliduje nove i specifične kategorije političke moralnosti, koje bi ubuduće usmeravale političku kulturu” (Du Toit, 2000, str. 125).

Jedan od središnjih koncepata transformativne pravde trebao bi biti javno priznanje zločina (priznanje nije do kraja precizan termin za ono što želim da kažem; radi se o približnom prevodu engleskog termina *acknowledgment*). Recimo da je reč o obraćanju žrtvama i pripadnicima njihove zajednice. Mi znamo da je zlo činjeno u naše ime, ali mi imamo moralnu i političku dužnost da učinimo korak

od privatnog znanja do javnog priznanja. Priznanje je čin ili, preciznije, proces odgovora na zločin, kojim se javno prihvata činjenica koju svi privatno dobro znamo: u neposrednoj prošlosti nevini ljudi su pobijeni u naše ime. Kad to kažemo, mi izričemo jednu istinu; ta istina je prvi zahtev pravde.

Ovo se može detaljnije prikazati kroz razliku između priznanja činjeničnog stanja i normativnog priznanja. U ravni činjenica, trebamo reći: mi znamo da se zločin dogodio; znamo njegove razmere; znamo da su ljudi ubijeni, ponižavani i povređeni; znamo da preživeli pate i danas; spremni smo da saznamo sve ono što nam je još nepoznato, o događajima, o individualnim patnjama, o tome šta od nas očekujete; znamo da smo povezani sa onim što se dogodilo; prihvatamo da se ta povezanost ne zaustavlja na granicama naše eventualne uzročne odgovornosti.

Ovome sledi normativno priznanje. Ono se minimalno sastoji od javnog izražavanja sledećih stavova: ono što se dogodilo bilo je loše; nije se smelo dogoditi i ne može se opravdati; nama je žao zbog onoga što se dogodilo; zločin se ne sme prećutkivati, poricati ili umanjivati; spremni smo da učinimo sve što je u našoj moći da afirmišemo istinu i pravdu na način koji bi pomogao žrtvama.

Žrtve imaju pravo da očekuju ovaj javni izrek od svih nas, zato što im je zlo naneto u ime svih nas. Ako su neki ljudi ubijeni, ili podvrgnuti patnji od strane nekih Srba, u ime svih Srba, samo zato što nisu Srbi, ne možemo očekivati od preživelih da individualizuju njihovo iskustvo i izvor njihove patnje. Oni nisu bili napadnuti kao pojedinci. Nakon promene režima, pripadnici napadnute grupe nemaju nikakvog

³ Ovde jednostavno pretpostavljam nešto što treba posebno analizirati: postzločinačko društvo zahteva autoritativnu istinu o prošlosti. Ovakvom tvrdnjom se očigledno pokreću mnoga teška pitanja, od kontekstualno specifičnog problema “pobedničke pravde” do opštijeg problema neutralnosti države. Ova pitanja analizirao sam u Dimitrijević, 2006, 375-377.

razloga da pretpostave kako vrednosti i stavovi koji su stajali u osnovi odluke da se čine zločini više nisu u jezgru politički i kulturno dominantnog srpskog svetonazora. Preživeli nemaju nikakvog razloga da veruju kako smo mi postali bolji ljudi.

Zato je priznanje proces u kome nastojimo da kažemo žrtvama da smo se promenili. To ne činimo kako bismo se predstavili u boljem svetlu. Javno izričući istinu, mi ne treba da očekujemo ništa za sebe. Radi se tek o naporu da se učini nešto kako bi ljudi koji su bili meta nasilja imali manje razloga da se plaše. Čak i ako se sve ovo što sam rekao približava ideji izvinjenja, pogrešno bi bilo da se nadamo oprost. Naše jedino legitimno očekivanje, ili nada, jeste da će život pripadnika ljudi kojima je zlo naneto nakon našeg priznanja možda biti manje mučan.

Moral foundations of peacebuilding

Nenad Dimitrijević

Central European University, Political Science Department

Abstract

Although Yugoslav wars ended many years ago, we still discuss peacebuilding policies in the region. The uncommonly long interest in this topic points to a relative failure of peacebuilding and transitional justice mechanisms that were used in the post-war period. The main reason behind the failure lies in dominant political and cultural positions about committed crimes. Moral confusion inflicts new injustice on war victims, prolonging their suffering. The paper proposes a strategy for civil peace building, which would focus on two correlated questions: what is a morally right understanding of victims' suffering, and what is morally right to do after a crime? The first question links morality and emotions: what should we feel when we face suffering of the innocent? Another question is about what we should do. Central categories of this strategy are public acknowledgement and compassion.

Key words: peace, crime, denial, acknowledgement, compassion

Literatura

- Ackerman, Bruce. (1992). *The Future of the Liberal Revolution*. New Haven: Yale University Press.
- Arendt, Hannah. (1973). *On Revolution*. London: Penguin.
- Booth, James. (2006). *Communities of Memory: On Witness, Identity, and Justice*. Ithaca: Cornell University Press.
- Buruma, Jan. (2002). *Plata za krivicu: Uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu*. Beograd: Samizdat B92.
- Daly, Erin. (2002). Transformative Justice: Charting a Path to Reconciliation, *International Legal Perspectives*, 12 (1-2).
- Dimitrijević, Nenad. (2006). Justice Beyond Blame: Moral Justification of (the Idea of) a Truth Commission, *Journal of Conflict Resolution*, 50 (3).
- Dimitrijević, Nenad. (2018). Learning from Serbian Failure: The Denial of Three Repressive Pasts, u Horne, Cynthia and Stan, Lavinia (ur.), *Transitional Justice and the Former Soviet Union: Reviewing the Past, Looking toward the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dubil, Helmut. (2002). *Niko nije oslobođen istorije: Nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga*. Beograd: Samizdat B92.
- Dyzenhaus, David. (2003). Judicial Independence, Transitional Justice and the Rule of Law. *Otago Law Review*, 10 (3).
- Elster, Jon. (2005). *Svođenje računa: Tranziciona pravda u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Beogradski krug.
- Frei, Norbert i Steinbacher, Sybille. (ur.) (2001). *Beschweigen und Bekennen: Die deutsche Nachkriegsgesellschaft und der Holocaust*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Galtung, Johan. (2007). Introduction: Peace by Peaceful Conflict Transformation – the TRANSCEND Approach, u Webel, Charles i Galtung, Johan (ur.), *Handbook of Peace and Conflict Studies*. Abingdon: Routledge.
- Habermas, Jürgen. (1997). Warum ein 'Demokratiepreis' für Daniel J. Goldhagen? Eine Laudatio, *Die Zeit*, 12/1997, <http://www.zeit.de/1997/12/historie.txt.19970314.xml>, pristupljeno 12. 3. 2018.
- Grunenberg, Antonia. (2001). *Die Lust an der Schuld: Von der Macht der Vergangenheit über die Gegenwart*. Berlin: Rowohlt.
- Koen, Stenli. (2003). *Stanje poricanja. Znati za zlodela i patnje*. Beograd: Fabrika knjiga.
- May, Larry. (1991). Metaphysical Guilt and Moral Taint, u May, Larry i Hoffmann, Stacey (ur.), *Collective Responsibility: Five Decades of Debate in Theoretical and Applied Ethics*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Lübbe, Hermann. (2001). *Ich entschuldige mich: Das neue politische Bußritual*. Berlin: Siedler.
- Milanović, Marko. (2016). The Impact of the ICTY on the Former Yugoslavia: An Anticipatory Post-mortem, *The American Journal of International Law*, 110 (2).
- Milosavljević, Olivera. (ur.) (2003). *Tačka razlaza*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Offe, Claus. (1997). *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Orentlicher, Diane. (2008). *Shrinking the Space for Denial: The Impact of the ICTY in Serbia*. New York: Open Society Institute.
- Reemtsma, Jan Philipp. (2002). *Wie hätte Ich mich verhalten? Und andere nicht nur deutsche Fragen*. München: Verlag C. H. Beck.
- du Toit, Andre. (2000). The Moral Foundations of the South African Truth and Reconciliation Commission: Truth as Acknowledgment and Justice as Recognition, u Rotberg, Robert i Thompson Dennis (ur.), *Truth v. Justice: Morality of Truth Commissions*. Princeton: Princeton University Press.
- United Nations (1992). *Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking and Peace-keeping*, http://peaceoperationsreview.org/wp-content/uploads/2015/08/an_agenda_for_peace_1992.pdf, pristupljeno 12. 3. 2018.
- Warnock, Mary. (1970). *Contemporary Political Philosophy*. New York: St. Martin's Press.
- Weiszäcker, Richard von. (1986). Address to the Bundestag during the Ceremony Commemorating the 40th Anniversary of the End of the War in Europe and of National Socialist Tyranny. <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-RvW-Rede-8-Mai-1985-englisch.pdf>, pristupljeno 12. 3. 2018.

Pamćenje zaborava i zaborav sjećanja: kultura poricanja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini

Nerzuk Ćurak

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Autor istražuje perpetuiranje sjećanja u zaborav kao naročiti vid strukturalnog i kulturnog nasilja koje se prostire regijom zapadnog Balkana kroz kulturu poricanja kao socijalni, kulturni i obrazovni instrument nacionalizma. U radu se, nasuprot ontologiji zaborava, afirmira Levinasov princip odgovornosti za Drugoga, kao odnos čiste svetosti. Da bi osnažio argumentaciju koja ide u prilog odgovorne kulture sjećanja naspram njene ideologijske statičnosti, autor je istražio i kritičke osvrte na kulturu sjećanja koji dolaze iz ugla radikalnolijevo i emancipatorskog ugla.

Ključne riječi: kultura sjećanja, kultura poricanja, empatija, memorijalna kultura, partizani, genocid

U Bosni i Hercegovini izostaje odgovorna kultura sjećanja kao institucionalna gesta političke zajednice. Više od dvije decenije dejtonskog mira, koji se iz godine u godinu reproducira samo kao negativan mir¹, potvrđuju hroničan nedostatak memorijalne kulture kao univerzalne vertikale sjećanja, kao dugotrajnog čina otkrivanja našeg ljudskog zavičaja u nama samima. A naš zavičaj je sam čovjek bez opoziva njegove ljudskosti samo zato što nosi "pogrešno" prezime, ime, baštini "nepoželjnu" kulturu, vjeru, tradiciju... Nažalost, rat protiv Bosne i Hercegovine² učinio je svoje i u sferi sjećanja, naročito u sferi sjećanja, pa je diktatura partikularnog a totalitarnog uma na svim našim stranama proizvela flagrantnu, organiziranu hipokriziju unutar nacionalističke naracije koja se prostrla i horizontalno i vertikalno, i sinhronijski i dijahronijski, zahvatajući škole, univerzitete, historiju, političku geografiju, državnu, entitetsku i lokalnu vlast, nevladin sektor ovisan o sinekura, a ne od potrage za istinom, organizirane vjerske zajednice koje organizirano kasne u izgradnji kulture mira, međunarodnu zajednicu – koja bi da se sjećamo, ali da to bude nekako

politički korektno, makar to značilo suspenziju istine... Zbog prethodne opće slike, pravo ime naše kulture sjećanja je kultura poricanja. To je struktura naše³ kulture.

Kultura poricanja i ljubav prema bližnjem

Na što se odnosi poricanje? Ono se odnosi na najtamnija mjesta historije i participira u ideologiji zaborava kojom se obeshrabruje proizvodnja odgovorne kulture sjećanja, one kulture koja sebe uzdiže uzdizanjem i priznavanjem ne samo sebe i svoje žrtve već i uzdizanjem Drugog i njegove žrtve, bez ikakve prethodne proračunatosti. Tu leži "duboki temelj za krajnju mogućnost međuljudskog odnosa" (Levinas, 2009, str. 21), jer "ono što se nalazi u osnovi čistog odnosa prema drugom jeste odnos koji možemo nazvati odnosom svetosti. Svetost je najviša plemenitost čina odnosa prema drugom, ono što zovemo ljubav ili poštovanje prema bližnjem" (Levinas, 2009, str. 22).

Ta svetost dotaknula je mnoge znane i neznane ljude naše domovine, ali u institucionalnoj memoriji za njih nema mjesta na način koji bi doveo do okončanja kulture poricanja.

¹ U teoriji mira norveškog znanstvenika Johana Galtunga pojam negativni mir definiran je tek kao odsustvo nasilja, kojemu nedostaju drugi, važni elementi društvene reprodukcije, prije svega sloboda i pravda, da bi se transformirao u pozitivni mir kojim se označava proces izgradnje mira kao ireverzibilnog poduhvata, kao opće kulturne emancipacije koja onemogućava povratak nasilja. Negativni mir je najjasnije ime postdejtonske egzistencije Bosne i Hercegovine u kojoj još uvijek nisu poništeni okidači koji mogu dovesti do obnove nasilja, što implicira atribuciju našeg mira kao negativni. No, negativni mir je u svakom slučaju bolji od rata i nasilja. Bez negativnog mira nije moguće graditi pozitivni mir, odnosno odsustvo nasilja, prije svega rata kao najradikalnije forme nasilja, uvjet je da uopće možemo graditi društvene odnose koji vode boljem i pravednijem društvu. Kao akteri bosanskohercegovačkog društva uvučeni smo u najtežu moguću igru: da na premisama dejtonskog mira, kompleksnog i ambivalentnog dokumenta, koji je, priznajući rezultate nasilja, zaustavio nasilje, gradimo pozitivni mir kao trajnu proceduru našeg zajedničkog putovanja bosanskohercegovačkom poljanom historije. (Detaljnije u Johan Galtung: *Mirnim sredstvima do mira*, Službeni glasnik i NVO Jugostok XXI, Beograd, 2009.)

² Ova "pojmovna ekspresija" u sebi supsumira sve oblike antibosanskohercegovačkog djelovanja. U sadržajno-vrijednosnom smislu, bitnom za ovaj tekst, sintagma upućuje na kulturni obrazac kojim se nastoji dokučiti smisao Bosne i Hercegovine kao zajedničkog prostora svih njenih ljudi, što implicira i razvoj zatvorene obrazovne paradigme koja dijeli sjećanje na "njihovo" i "naše", bez prava na zajedničko sjećanje. Takve segregacijske ideologije, prisutne u otvorenoj ili mimikrijskoj formi kod sve tri etnonacionalne kulture, zaslužuju najoštriju kritiku.

³ Sintagma naša kultura ovdje upućuje na reprodukciju monokulturnih narativa, obrazaca i politika koji se, bez obzira na etnonacionalno porijeklo, smještaju u zajedničko negacijsko vrelo.

Primjera radi, desekularizirana, kakistokratska SDA vlast u općini Novo Sarajevo ne dozvoljava da nova sportska dvorana u toj općini ponese ime Gorana Čengića, časnog sportiste koji je u ratnom paklu Grbavice ubijen zbog ljudskog čina pomoći drugom, nemoćnom čovjeku. Goran očigledno ne pripada sjećanju neprosvjetiteljske vlasti, neću da vjerujem da je to zbog etničke genealogije, koja je s onu stranu monoetničke čistoće.

I opet, primjera radi, Ratko Mladić je unutar srpske epskonacionalističke kulture povezujući *mythos* izgradnje novog poričućeg *logosa*, a Srđan Aleksić je remetilački faktor tog *mythosa*, prezirući *logos*, jer ne zahtijeva ništa za svoju ljubav prema bližnjem. Ne zahtijevajući ništa, on svojom nathistorijskom gestom spašavanja prijatelja druge nacije u vohoru rata poriče poricanje i unosi nemir u projektiranu sliku budućeg poričućeg *logosa*.

Zašto je to tako? Zašto su reprezentacije poricanja snažnije i uticajnije od bezinteresnog sjećanja? Zato što i 22 godine od okončanja rata mi ne živimo u mirnom društvu koje je zasnovano na slobodi i pravdi, na mogućnosti da konstituirate, na principima *politike prijateljstva*, vrlo odgovorne geste sjećanja na ono što se desilo a što opterećuje našu stvarnost i općenito međudržavne i međunacionalne odnose u regiji.

To znači da mi ustvari ne živimo u miru, da više od dvije decenije nakon rata živimo u (ne)-ratu, u kojemu dezintegrirajući simbolički elementi samo potvrđuju daljnje odustajanje etnonacionalističkih elita od proizvodnje i afirmacije najboljih zajedničkih tradicija, kao što je npr. neoktroirana, sinkretistička kultura sjećanja.

No, da bismo bili metodološki korektni, nužno je, u onoj mjeri koja disciplinira diskurs, uspostaviti teorijske obale kulture sjećanja. O čemu govorimo kada govorimo o kulturi sjećanja? Govorimo o znanstvenoj disciplini koja na referentan, teorijski uvjerljiv ali i relacioni odnos spram praksi sjećanja istražuje oblike sjećanja – kolektivne, grupne, individualne – sve sa ciljem da se spoznaja o prošlosti, naročito o prošlosti prignječenoj zločinom, objasni, memorira, kultivira, reprezentira, a u svrhu revitalizacije društava pogođenih sjenama prošlosti kako bi ta društva imala alate za suočavanje s prošlošću.⁴

Suočavanje koje aktere određenog društva ne hibernira i konzervira, ne ostavlja ih zatočene u prošlosti, već na novim premisama kreira memorijalnu kulturu s kantovskim uvjerenjem *da svijet neće biti gori ako je u njemu sve više dobrih ljudi*. Onih ljudi koji odbijaju kulturu nasilja i suočavaju se sa zločinima počinjenim i u njihovo ime a da ih niko za to nije pitao; oni nikome nisu dali dozvolu za ubijanje drugih, ali nose *teret pripadnosti* i žele katarzu.

Oni su, rekao bi Levinas, *jedinstveni u svojoj vrsti* i pravo su blago – kada ih ima, ako ih ima, a ima ih – za bremenite zajednice opterećene užasavajućim formama skorašnjeg nasilja, kao što je Bosna i Hercegovina, s razarajućim implikacijama rata koji nam je donio smrt više od stotinu hiljada ljudi, a implicitno, u sociodemografskom smislu, razorio našu budućnost.

Kritika kulture sjećanja

No, relevantni su i drugi uvidi, koji iz suprotnog smjera, iz uvjerenja da je prošlost, čak i ona koja je regulirana i prerađena kroz odgovorne neutralne narative kulture sjećanja kao objek-

tivizirane znanstvene norme, ipak samo loša prošlost, i da je treba sputati, bez izvođenja na svjetlo dana. U takvom pristupu zaborav se afirmiše kao instrument odgovorne kulture sjećanja, jer nas, navodno, izvodi iz prošlosti koja nam ne da da dišemo sadašnjost, čak i kada je, posredstvom mehanizama kulture odgovornog sjećanja, riječ o najmoralnijem suočavanju sa sopstvenim individualnim, religijskim, etničkim, nacionalnim zlom. Moguće da u takvom pristupu ima neke autentične odgovornosti, mada sam skloniji takvu interpretaciju tumačiti u ključu *literarne koncepcije historije*, a ona naprosto nije dovoljna. Odnosno, dovoljna je samo u sferi pojedinačnog suočavanja sa zlom, kada se zaborav javlja kao individualno čuvanje sjećanja zaboravom. Na tom tragu je veliki jugoslavenski pjesnik Branko Miljković:

“Al zaboravom svet sam sačuvao
i čuvam
za sva vremena od vremena i praha”
(Miljković, 2018)

Ili besmrtni Borges kada poručuje “Kada *bi nešto bilo nezaboravno*, nikada ne bismo mogli da mislimo ni na šta drugo” (Nova misao, 2014, str. 4).

Ovo je afirmirajuća sentenca o zaboravu koja zagovara dinamičku stranu ljudske prirode i traženje smisla u novim izazovima, kojih ne bi bilo ako bi bili koncentrisani trajno samo na *jedno pitanje*. U biti, tom se pristupu nema šta prigovoriti – ako ljudsku sklonost prema konačnom zlu kao što su holokaust i genocid pripišemo divljoj ljudskoj prirodi na koju se ne može uticati, pa nam je svako sjećanje na najmračnija mjesta ljudske povijesti uzaludno. Taj obrazac historijski nije tačan jer čovjek je napredovao tokom svog putovanja predjelima historije.

O tome zorno svjedoče dvije važne knjige novijeg datuma u kojima autori zastupaju tezu da je čovjekova sklonost ka nasilju smanjena kroz historiju i da smo upravo mi suvreme-

nici, stanovnici epohe najmanjeg ubijanja. Izrečeni sud provocira s obzirom na to da živimo u telekinetičkom i informatičkom dobu koje nam svakodnevno posreduje slike nasilja kao dominirajući globalni narativ, pa, površno posmatrano, ne griješe ljudi ako misle upravo suprotno – da živimo u dobu najvećeg nasilja! No, kako u suvremenom novinarstvu nije vijest da je pas ujeo čovjeka, već da je čovjek ujeo psa, tako nije vijest pregršt empirijskih dokaza da je *homo sapiens* svoju sklonost ka ubijanju smanjio u odnosu na prethodne historijske dionice, već je primarna vijest događaj proizveden nasiljem, događaj je samo nasilje. O kojim je uvidima riječ?

Referiramo se na američkog znanstvenika Stevena Pinkera i francuskog znanstvenika Roberta Muschembleda jer su empirijskim i teorijskim argumentima iznijeli uvjerljive dokaze o spektakularnom padu nasilja kroz historiju, bez obzira na to, da ne završimo u zabludi, što je milijama dalek svijet bez ikakvog nasilja. Ipak, Mushembled (Mišambled) u studiji *Istorija nasilja. Od kraja srednjeg veka do danas* (Akademska knjiga, Novi Sad, 2015), iako se vrlo trezveno pita “da li je kraj nasilja moguć?”, računajući, prije svega, na teškoće “procesa upravljanja muškom agresivnošću” (2015, str. 415, 416), primjećuje da ubistvo “doživljava spektakularno opadanje u celoj Evropi” i da je “fizičko nasilje bez fatalnog ishoda takođe znatno opalo u našoj sredini (ibid.). S druge strane, Pinker u studiji *Bolji anđeli naše prirode. Zašto nasilje opada* (*The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined*, Penguin Books, SAD, 2012) nudi obilje argumenata iz historije, politologije, ekonomije, psihologije... te kvantitativnim i kvalitativnim pokazateljima brani hipotezu da je današnji svijet mirniji i harmoničniji od prethodnih svjetova. Pinker nije utopist koji tvrdi da nasilja više nema, nego potencira da smo kroz biološku evoluciju čovječanstva, kulturno-historijsku transformaciju, izgradnju

⁴ Kultura sjećanja je konstruktivistička teorija za koju su najviše zaslužni, u smislu proizvodnje ključnih teorija i pojmova, francuski historičar Pierre Nora te Aleida Asmann, njemačka anglistkinja, egiptolog i kulturolog, kao i njen muž Jan Asmann. Priroda ovog priloga ne zahtijeva detaljniju teorijsku elaboraciju kulture sjećanja, ali autor upućuje čitaocima koje to detaljnije zanima na knjige Aleide Asmann, naročito na rukopis *Duga sjenka prošlosti. Kultura sjećanja i politika povijesti*, u kojoj se razmatraju najvažniji “pojmovi i topisi kulturnog pamćenja”, i na kapitalnu studiju teoretičara kolektivnog sjećanja Pierrea Nore *Mjesta sjećanja*.

liberalnih institucija, povećanje uloge razuma nasilje kanalisali do mjere koja nas uvjerava da je čovjek našeg doba osposobljen da mir tretira kao *regulativnu ideju uma* (Kant).

Shodno tome, sjećanje na najteže zločine nas ne blokira u proizvodnji boljih društvenih odnosa. Naprotiv, sjećanje na holokaust, genocid, masovna ubistva naroda... afirmira našu empatijsku sposobnost da mislimo i na drugo – šta bi bilo da milioni ljudi nisu ubijeni, kako bi doprinijeli ljudskom progresu, šta je s porodicama ubijenih itd. Također, pitanje najtežih zločina toliko je dramatično pitanje da trajno izvanideologijsko podsjećanje na masovna ubistva (moralno, pravno, viktimizacijsko...) može transformirati ljudsku prirodu u smjeru redukcije sklonosti ka zlu. Dio te transformacije je i širenje obrasca prava i pravednosti, čiji je, uz sve zamjerke, autentičan izraz i međunarodni sud za ratne zločine, u svojim *ad hoc* formama ili nadajućoj trajnoj institucionalnoj posljedici globalnog zahtjeva za pravdom.

Ipak, pažljivo rukovanje sa sjećanjem uvjet je da kultura sjećanja zaživi kao empatijsko načelo u postkonfliktnoj zajednici, a ne kao politizirana proizvodnja laži u funkciji političkih ciljeva vladajućih etnonacionalnih kvazielita. Stoga se kao pitanje najvišeg reda kandidira kvalitativna i kvantitativna dimenzija sjećanja – *kakvo sjećanje i koliko sjećanja*.

To su dvije dimenzije koje legitimiraju naš pristup – da je nemoguće na kulturi zaborava graditi bolje i pravednije društvo, otporno na obnovu etničkog i svakog drugog nasilja u budućnosti. Činjenica da je zaborav kao ideologija manje zahtjevan od imanja mjere u kulturi sjećanja upozorava nas na to koliko je težak zadatak sjećati se, a biti u vremenu i pripadati svijetloj strani historije. Sjećanje, da se ne bi pretvorilo u ideologiju novog nasilja, po svojoj prirodi mora biti univerzalno. Zato i predlažem da u Bosni i Hercegovini, kao pluralnoj kulturi, kultura sjećanja obuhvata i sjećanje na sopstveni stid, da, ako već moramo dizati spomenike, dižemo

i spomenike sopstvenog stida, a ne samo spomenike herojstva i junaštva. Takav pristup doprinio bi trijumfu *boljih anđela naše prirode*, smanjenju osvete kroz povećanje empatije, jer je upravo osveta vertikalna ideologija zla. Prema nekim podacima, u gotovo 95 posto svjetskih kultura dominirajući uzrok ubijanja bila je krvna osveta (Pinker, 2012, str. 529). U okviru odgovorne kulture sjećanja afirmacija nenasilnih metoda u interpretaciji najtežih zločina smanjuje želju za osvetom. Drugim riječima kazano: “Ako tražite mir, radite za mir” (Pinker, 2012, str. 546). Smanjite želju za osvetom.

Želio bih ponuditi još jedan relevantan uvid koji relativizira kulturu sjećanja kako bih, u što neutralnijem prosedeu, osnažio argumentaciju koja derelativizira relativizaciju kulture sjećanja. Cijenjeni teoretičar radikalno lijeve provenijencije, hrvatski filozof Boris Buden u intervjuu za novosadski dnevni list *Danas* (16. 4. 2017) optira protiv kulture sjećanja, ali ne iz ugla kakav preferiraju nacionalistički nitkovi nesposobni da uopće evidentiraju bol Drugih, već iz ugla zahtjeva za radikalnom emancipacijom poniženih i uvrijeđenih: “Kultura sjećanja nije u stanju artikulirati svijest o političkoj krizi, o ekonomskoj krizi, nije u stanju stvoriti ono što se zove historijsko iskustvo u kojem ljudi prepoznaju sebe u kontinuitetu eksploatacije, u kontinuitetu podjarmljivanja i u činjenici da su prepušteni divljačkoj logici tržišta prije trideset, četrdeset godina, kao i danas.”

Buden je kao aktivistički i angažirani marksistički intelektualac usmjeren na “tvorenje nove prakse” i na demistifikaciju opterećujućih simboličkih pokazatelja tamne prošlosti koja u njegovom uvidu ne emancipira sferu rada i oslobođenje poniženog subjekta i u tom kontekstu odnosi se prema memorijalnoj kulturi:

Kad kažemo da živimo u posthistorijskom razdoblju, to znači da živimo u vremenu u kojem to klasično jedinstvo historijskog vremena gdje ljudi mogu razlikovati prošlost, sadašnjost i budućnost više ne

postoji. Mi živimo u različitim temporalnostima, a ne u jednoj historijskoj liniji. Mi, zapravo, nemamo pojma, niti se zanimamo za budućnost, i okrenuti smo uglavnom prošlosti. Zato francuski historičar Pjer Nora naziva ovo doba razdobljem kome-moracije, razdobljem sjećanja. Nekada je postojala objektivna kolektivna historija, a individualna sjećanja. Danas je obrnuto. Danas je kolektivan odnos prema prošlosti način sjećanja, to jest proizvodnje kulture sjećanja, i to je ono što je novo.

Iako je ova interpretacija snažna, naročito ukazivanje na permutaciju individualnih sjećanja neobjektiviziranim kolektivnim sjećanjem, Buden memorijalnu kulturu uzdiže na nivo depresijskog subjekta koji demotivira ljude da proizvode sadašnjost, oslobođenu dominirajuće snage, poželjnom ideologijom uljepšane prošlosti. To je ispravna ocjena u sferi političke i kulturne instrumentalizacije kulture sjećanja. U sferi autentične kulture sjećanja, koja na Levinasovom tragu, kako smo prethodno konotirali, traži “krajnju mogućnost međuljudskog odnosa” (Ibid., 21), kultura sjećanja saveznik je emancipatorskih praksi jer je njen sadržaj život a ne smrt.

Zarobljenost u prošlosti i implikacije za budućnost

Odustanemo li od trajnog podsjećanja na masovna ubistva naroda, ne odustajemo li od sebe kao ljudi? U Bosni i Hercegovini kultura sjećanja kao teorijska i etička platforma onih koji su oprostili iritirajući je podsjetnik etnonacionalnim politikama da se ne mogu realizirati

dok ne budu realizirane u priznavanju zločina koji je činjen u ime tih politika. Ta samopri-znanja vode ka “kolektivnom pokajanju” i uzročno-posljedično ka opraštanju koje, kako kaže Levinas (2009, str.133), *znači ukidanje svog stanja žrtve*.

Izgledi za budućnost rastu ako ljudi ne bivaju zarobljenici prošlosti, s jedne strane, a s druge strane snažno se uspijevaju oduprijeti *rastućoj fikcionalizaciji stvarnosti* (A. Toffler). Samorazumljivo je da zarobljenost u prošlosti ne implicira budućnost, ali nema mirne budućnosti ni ako se fikcija proizvodi kao realnost, ako se, primjera radi, *fikcija o genocidu koji se nije dogodio* kolektivizira kroz obrazovne i druge institucionalne mehanizme tjerajući građane da žive te fikcije, a te fikcije podrazumijevaju da se vi ne sjećate patnje i bola drugih, da sjećanja na masovne zločine ne uključuju sjećanje na žrtve neke druge kulture, nacije, ideologije... Teško me razuvjeriti u uvjerenju da se ljudska zajednica može prestati sjećati strašnih zločinačkih gesti kao što su holokaust i genocid.

Holokaust i genocid ne možete zaboravom sačuvati od zaborava: “istina o nasilju mora biti otkrivena” (Hayner, 2003, str. 251), kaže se u političkoj izjavi Amnesty Internationala u vezi s nekažnjivošću. Ova međunarodna organizacija pledira za tri načela: “potrebu da se utvrdi istina, potrebu da se žrtvama vrata čast i ugled, i potrebu da se krivica individualizuje i da se počinioci izvedu pred sud” (Hayner, 2003, str. 251-252).

To su važni elementi koje valja ugraditi u svaku objektiviziranu kulturu sjećanja. No, kao platforma koja je šire postavljena od tranzicijske pravde⁵, objektivizirana kultura

⁵ Tranzicijska pravda pojavljuje se kao interdisciplinarni znanstveni narativ, sa snažnom pravnom, političkom i psihološkom utemeljenošću, kao nedvojbeni sadržaj procesa demokratske tranzicije, kojoj se mora, imajući u vidu masovne zločine i kršenja prava, posvetiti dužna pažnja, što je i postignuto kako uvođenjem univerzitetskih kurikuluma tako i najširim društvenim debatama te uzročno-posljedično i pravnim kvalifikacijama, novim pravom koje utemeljuje odgovornost za zvjerstva države, masovne terore i slično, bez mogućnosti da ubice, pozivanjem na suverenitet, blokiraju postizanje pravde. Vidi u Priscill B. Hayner: *Neizrecive istine*, Samizdat B92, Beograd, 2003.

sjećanja tiče se i općeg pristajanja neke zajednice na suočavanje s prošlošću, koje, pored restorativne, retributivne i distributivne pravde kao trijade tranzicijske pravde, uključuje okončanje kulture poricanja. Njemačka je rijedak primjer političke zajednice i kulture koja se institucionalno, normativno i strukturalno suočila s kulturom poricanja i prevladala je. U Bosni i Hercegovini još nijedna politička struktura nije smogla snage da bez zazora i čekanja šta će uraditi drugi razvije kulturu suočavanja s prošlošću, koja uključuje okončanje poricanja, shodno stvarnom stepenu poricanja učinjenog zla od strane vodećih ideologija.

Iako na individualnom nivou svako shodno svom moralnom imperativu može pokušati preraditi traumu koju nosi, i to je individualni izazov koji može uključiti i zaborav kao strategiju preživljavanja i antropološkog repositioniranja traumatizirane osobe, najstrašniji zločinački akti povezani s masovnim ubistvima ljudi, zahtijevaju suočavanje strukture: države, nacije, političke zajednice... I danas, više od sedam decenija nakon holokausta, mi se kao ljudska zajednica sjećamo šoe.⁶ Također, genocid u Srebrenici postao je opće emancipatorsko mjesto političke kulture Evropske unije. Važno je napomenuti da je Evropski parlament donio rezoluciju o danu sjećanja na genocid te se 11. juli obilježava kao evropski dan sjećanja na žrtve srebreničkog genocida. Izražavam sumnju da jedna država može postati članica EU, ako to želi, a da prethodno ne afirmira vrijednosti te EU, čija je jedna od vrijednosti upravo rezolucija koja osnažuje odgovornu kulturu sjećanja. Nažalost, država u kojoj se desio genocid, Bosna i Hercegovina, ne posjeduje unutrašnju snagu i prekoetničku i prekoentitetsku viktimizacijsku kulturu pa da

njene upravljačke strukture smognu snage i, ako ništa drugo, proglaše u punom suglasju 11. juli kao dan sjećanja na žrtve srebreničkog genocida. Dakle, država u kojoj je izvršen genocid jedna je od rijetkih zemalja u kojoj nije moguć vrijednosni i politički konsenzus o genocidu. Sjetimo se prethodnog stava o Njemačkoj u kontekstu kulture sjećanja, pa će nam biti jasno koliko je važno ne odustajati od potrebe za konsenzusom oko fundamentalnih vrijednosnih pitanja naše zajednice.

Pokušajmo s još nekoliko pitanja provocirati debatu unutar općeg formativnog okvira kulture sjećanja i kulture poricanja i zaborava. Uzmimo kao jedan od oglednih primjera Mostar. Najbolnije što se može desiti nekoj zajednici je da nove negacijske interpretacije onoga što se desilo u prošlosti potpuno prevladaju i postanu dominirajuće. Svjedoci smo regionalnog negacijskog procesa oduzimanja vlasništva nad sjećanjem od strane militantne desnice i neodesnice.

Tipičan primjer krađe vlasništva nad sjećanjem su partizani. Budući da biologija odlaska čini svoje, još koju godinu i partizana, učesnika Drugog svjetskog rata, gotovo da više neće biti. Naša zajednica ostat će bez jednog autentičnog posredovanja koje je i tako skrajnuto u ovoj nacionalističkoj, etnički podijeljenoj zbilji. Šta nastupa? Nastupa doba u kojemu neki drugi instrumenti sjećanja, kao što su muzeji, spomenici, memorabilije..., postaju neka vrsta našeg zajedničkog vlasništva kojim čuvamo interpretaciju jednog važnog doba u našoj historiji od zloupotreba. I šta se dešava? Uspijevamo li sačuvati partizanske artefakte kao važne znakove naše memorijalne vertikale, kao dokaze da smo bili dio antifašističke koalicije u Drugom svjetskom ratu? Da li je odnos prema partizanskom groblju u Mostaru interpreta-

cija istine ili je aktualni primitivni odnos dominirajuće političke strukture u glavnom hercegovačkom gradu prema Bogdanovićevom spomeniku negacija upravo onoga pokreta koji je uz sve svoje limite i nedostatke, pa i zločine koji su nažalost napravljeni, i dalje najsvjetlija strana historije u ovim krajevima.

Svjedočimo neodesničarskim interpretacijama prošlosti koje su uzele toliko maha da ima smisla kao važno upozorenje postaviti pitanje: ako kultura sjećanja nije zasnovana na promociji traganja za istinom, ako su mlade generacije darivane "novim sjećanjima", a jesu, shodno dominirajućoj kulturi u nekom kraju, da li nam se kao društvu može desiti vrijednosni pad pa da sadašnje i buduće generacije mladih ljudi učitaju partizanske spomenike kao neprijateljske? Da li je za djecu osnovnih i srednjih škola Mostara genijalni spomenik Bogdana Bogdanovića činjenica pozitivne povijesti ili tek puki artefakt kojega huligani, organizirano ili neorganizirano, uništavaju? Na neka pitanja nema jednoznačnog odgovora.

Bilo bi divno kada uopće ne bismo morali imati spomenike koji podsjećaju na masovna ubistva naroda. I Bogdan Bogdanović je govorio da bi volio da nikad nije napravio nijedan svoj spomenik, ali živimo u zemlji u kojoj se zabranjuje neutralna i objektivna interpretacija sjećanja. I ako sada uzmemo naš najnoviji period, suočeni smo s tim da su politička i kulturna desnica u znanstvenom, nacionalnom, kritičkom i obrazovnom smislu kidnapirali naše sjećanje i da ga interpretiraju na način koji nije istinit. O tome treba javno govoriti.

Sposobnost slušanja i kultura empatije

Zato su i ovakvi prilozi kao što je UDIK-ova bitka za sjećanje važan doprinos odgovornog nevladinog sektora za pluralnu interpretaciju historije kako bi poremetili trajni pokušaj pokvarene političke kaste da uzme vlasništvo nad sjećanjem, i to na najgori mogući način

– viktimizacijom parlamentarne govornice, što nas udaljuje od izgradnje univerzalne bosanskohercegovačke kulture sjećanja i proizvodi uvjete za nove spirale nasilja.

Prevazilaženje političke patronizacije sjećanja ne znači isključivanje politike iz debate o ovom važnom pitanju. No velika je razlika između prijetjećeg pokroviteljstva i razgovora jednakih: civilnog društva i politike, bez bilo čije dominirajuće pozicije i naracije.

Da bi se postigla ta željena dehijerarhizacija, kao jedan od prethodnih alata koji trebaju razviti svi akteri koji učestvuju u razgovoru iz područja kulture sjećanja, jest *sposobnost slušanja*. Taj prethodni uvjet, koji još uvijek ne uspijeva u našoj parohijalnoj, predgrađanskoj kulturi, vodit će ka razvoju deficitarne kulture empatije i priznanju bola, patnje i žrtve Drugih. Sposobnost slušanja i kultura empatije pojavljuju se kao dvije varijable ovisne o dostignutom stepenu političkog i kulturnog razvoja zajednice. Budući da je taj dostignuti stepen razvoja inficiran odsustvom političke volje da se debata o kulturi sjećanja demokratizira, liberalizira, deetnicizira i denacionalizira, nema druge nego graditi uvjete za to što nedostaje. Graditi uvjete za depolitizaciju sjećanja kroz njeno univerzalno politiziranje, a to znači interakciju koja uključuje i politiku, ali ne kao nacionalnu mitologiju, već politiku kao *policy – kao racionalan način rješavanja kolektivnih problema* (Grdešić, 2010). Šta to znači za kulturu sjećanja?

To znači izgradnju uvjeta koji će omogućiti civilnom društvu, javnim intelektualcima, medijima, akademikima, nastavnicima, učiteljima, vjerskim autoritetima... da zagovaraju javne politike koje će, uz institucionalni autoritet donositelja odluka, biti realizirane. To se mora upravo tako raditi, jer bez te interakcije s donositeljima odluka nećemo uspjeti genocid u Srebrenici, masovne zločine u Prijedoru, morbidne zločine u Ahmićima, Grabovici, Uzdolu, Stupnom Dolu, Kazanima, Vožuću...

⁶ Holokaustom označavamo sistematsko uništenje Jevreja i drugih nearijevskih naroda u vrijeme nacističkog režima od 1933. do 1945. Za pogrom Jevreja u II svjetskom ratu rabi se i hebrejski izraz *šoa* (*sho'ah*: katastrofa, nesreća, upustošenje, zatiranje).

nominirati kao zajedničko sjećanje bosansko-hercegovačkih ljudi bez obzira na etničku i vjersku pripadnost.

Mi moramo naprosto stvoriti uvjete da sva mjesta tuge budu naše zajedničko sjećanje. A ne da se svako sjeća odvojeno i osvetoljubivo samo zločina koji je počinjen nad "njegovim narodom". Svi nedužno ubijeni u Bosni i Hercegovini naš su narod. Zašto naš narod? Pa Bosna i Hercegovina je sebe položila u zajedništvo. Mogu se sada pojavljivati razne interpretacije naše historije, ali etnički raspored stanovništva u ovoj zemlji historijski govori da je Bosna i Hercegovina zemlja etničkog zajedništva. Da nije, onda ne bismo živjeli tako kako smo živjeli; ne bi zemlja bila "tigrova koža", ne bi apsolutna većina stanovništva živjela u mješovitim sredinama, isključujući tek neke male oaze etničkog monizma, kao što je npr. zapadna Hercegovina. *Da je etnonacionalna odvojenost dominirajući način naše povijesne egzistencije, onda bi Bosna i Hercegovina bila povijesni zbir triju paralelnih etničkih zona, pa se prema tome ne bi desilo ništa što se desilo, tj. zbog čega je rat proizveden.*

Ako smo živjeli zajedno, a jesmo, nemojmo dozvoliti da nas poraze ove fikcije stvarnosti da to nikad nije bilo tako i da mi uopće ne možemo baštiniti zajedničko sjećanje. Ja se stidim zločina koje su pripadnici Armije BiH napravili u Grabovici, Uzdolu, Kazanima, Vozući... Ja se toga stidim, i svako treba toga da se stidi, ali stidim se i zločina koji su napravljeni u Prijedoru, u Ahmićima, i bilo gdje drugo u ovoj zemlji i od bilo koga. Da bismo mi stvorili uvjete za zajedničku kulturu sjećanja, moramo izbjeći ono famozno "ali" kada se uvijek traži opravdanje da se ne sjećate i ne uvažavate bol drugih.

Budući da živimo u postkonfliktnoj zemlji, u kojoj se iznova reproduciraju narativi nepovjerenja i međusobnog nerazumijevanja više od dvije decenije nakon okončanja rata, našem društvu potrebna je kreativna gesta koji bi nas

mogla pomaknuti naprijed, ka izgradnji zajedništva. Zagovaram ideju koja bi obavezala političare u našoj zemlji da stvaraju uvjete za jedan autentični *zajednički dan sjećanja*, ali ne na instrumentalizirani politički način gdje bi neka politika od toga imala koristi, nego na konsenzualan način: izglasavanjem obavezujuće rezolucije o zajedničkom danu sjećanja na ljude koji su tokom posljednjeg rata spašavali ljude drugih nacija iako su zbog toga mogli ugroziti sopstveni život ili biti ubijeni.

Unutar civilnog društva postoje neke geste na prethodnom tragu, ali zamislite da Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine donese takvu odluku i da taj dan bude dan afirmacije jednog autentičnog herojstva, dan koji bi nas oplemenio, koji bi kroz zajednički pijetet vratio izgubljeni smisao Bosne i Hercegovine.

Takvih ljudi ima: Srđan Aleksić, Goran Čengić, znani i neznani, živi i mrtvi... Naravno, to je ozbiljan posao koji zahtijeva detaljna terenska istraživanja, moralni integritet istraživača kako se ne bi desila bilo kakva politička podvala i instrumentalizacija. Taj dan zajedničkog sjećanja bila bi karika koja nedostaje u afirmaciji kulture sjećanja kao zajedničke platforme kulture života.

I dopustite mi sada završnu eksplikaciju o genocidu.

Genocid

Ljudska sklonost ka upotrebi najsnažnijih pojmova, iako sa psihološkog stanovišta očekivana, nije nužno saveznik istine. Razmotrimo, u tom kontekstu, upotrebu i zloupotrebu pojma genocid. Sklonost velikog broja ljudi da svaki zločin imenuju genocidom ne doprinosi pravdi, mada se onima koji su skloni nepotrebnim simplifikacijama upravo takav pristup doima kao jedino ispravan. Ne mogu se sve manifestacije zla nazvati genocidom. S takvim radikalnim pristupom relativiziramo sva ona strašna ubistva ljudi, demonske zločine koji su se desili a koji potpadaju pod druge

nominacije zla, kao što su ratni zločini, zločini protiv čovječnosti i slično. To je ozbiljna metodološka greška.

Genocid je vrlo teško presuditi. Doslovno, u pravnom polju traži se očigledna naredba neke politike da se jedna zajednica ili jedan njen dio, sposoban za biološku reprodukciju, ubije. Samo glupa i nekontrolirana mržnjom zaslijepljena politika izdat će takvu pismenu naredbu: izvršite genocid. Zato je pravnim mehanizmima teško dokazati genocid čak i kada je stvarnost prostrta pred pravom kao svjesno zatiranje neke ljudske zajednice. No ono što se u kulturi sjećanja nadaje kao imperativ jeste da ne prihvatamo redukciju zločina samo i samo na pravo, jer juristika nije jedina dimenzija stvarnosti.

Primjera radi, kada načelnik neke općine u kojoj se desilo masovno ubistvo naroda, koje uključuje više od 3500 ubijenih ljudi, priječi izgradnju spomenika u znak sjećanja na to genocidno istrebljenje nemoralnim obrazloženjem da neće dozvoliti izgradnju spomenika na kojemu će pisati da se u toj općini desio genocid, a Haški sud tu destrukciju nije nazvao genocidom u svojim presudama, mi svjedočimo najstrašnijim formama relativizacije i banalizacije žrtava, mnogo gore nego što je neodgovorna upotreba pojma genocid za strašne zločine koji ne ispunjavaju uvjet sadržan u definiciji genocida.

Šta znači to pozivanje na pravo kada se treba pozivati na pravdu? Pa nisu spomenici bola fiškalna dimenzija života, iako je, kao dio objektivizirane kulture sjećanja, nužno da se zasnivaju na činjenicama. Takva redukcija vodila bi nas ka zaključku da Turska nije izvršila genocid nad Jermenima početkom dvadesetog stoljeća zato što tada nije postojao pravno utemeljen termin genocid. Ili da nad Srbima nije napravljen genocid u Drugom svjetskom ratu zato što tada još nije bilo pojma genocid. Ili da nad Muslimanima četnici nisu izvršili genocid u Drugom svjetskom ratu,

kako zbog odsustva pojma tako i zbog organizirane amnezije.

Masovni zločin nad građanima Prijedora bošnjačke i hrvatske nacionalnosti vapi da se u sferi pravde i komšijske brige ta orgija smrti nazove najsnažnijim pojmom, ne pozivajući u odbranu neodbranljivog izostanak presude Haškog suda koja zločine u Prijedoru ne atribuiraju genocidnom namjerom.

Istovremeno, ti strašni zločini registrirani su čak i pravno kao etničko čišćenje, ubistva, ratni zločini, zločini protiv čovječnosti... Dakle, ne postoji ni pravna prepreka za spomenik koji bi kroz pravo podsjećao na pravdu. Još uvijek, toga nema.

Da poentiram: Budući da je institucionalizirani i normirani pravni poredak samo jedan element života koji zahtijeva vrlo teške procedure dokazivanja eda bi se donijele teške presude koje se tiču ne samo prošlosti nego i budućnosti pripadnika neke političke zajednice, važno je da ljudi, odani izgradnji mira kroz nenasilje, ne upadaju u zamku precjenjivanja ili potcjenjivanja odluka iz registra tranzicijske pravde. Kada kažemo *ratni zločin, zločin protiv čovječnosti, masovno ubistvo...* poslušajte jeku tih pojmova, čujte strahotu koja izbija iz tih sintagmi užasa. Kada se ubije čovjek, kada se ubije pet ljudi, kada se otkrije masovna grobnica sa desetinama mrtvih... to je toliko uznemirujuće da nećemo ništa manje biti uznemireni i ako te nepojamne zločine imenujemo genocidom. Nemojmo sve nazivati genocidom kao što sve nazivamo fašizmom i samo pojeftinjujemo te konačne iskaze radikalnog zla.

Commemoration of forgetting and forgetting of commemorations: The culture of denial in post-Dayton Bosnia and Herzegovina

Nerzuk Ćurak

University of Sarajevo, Faculty of Political Science

Abstract

Author examines the perpetuation of memory to oblivion as a special form of structural and cultural violence which spreads throughout the Western Balkans region through the culture of denial as a social, cultural and educational instrument of nationalism. Unlike the ontology of oblivion, the paper affirms Levinas's principle of responsibility for the Other, as a relationship of pure sanctity. In order to reinforce the arguments supporting a responsible culture of memory against its ideological staticity, the author also researched critical reviews of the culture of memory from the radical-left and emancipatory angles.

Key words: culture of memory, culture of denial, empathy, memorial culture, partisans, genocide

Literatura

- Assmann, Aleida. (2011). *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Galtung, Johan. (2009). *Mirnim sredstvima do mira*. Beograd: Službeni glasnik i NVO Jugoistok XXI.
- Hayner B. Priscill. (2003). *Neizrecive istine*. Beograd: Samizdat B92.
- Kant, Immanuel. (1996). Večni mir. Filozofski nacrt. u: *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, (izbor, redakcija prevoda i predgovor Danilo Basta). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Muschmble, Robert. (2015). *Istorija nasilja. Od kraja srednjeg veka do danas*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Pinker, Steven. (2012). *The Better Angels of Our Nature. Why Violence Has Declined*. Penguin Books.
- Sen-Šeron, Mihael. (2009). *Razgovori sa Levinasom*. Beograd: Albatros Plus.
- Toffler, Alvin & Heidi. (1998). *Rat i antirat*. Beograd: Paideia.
- Grupa autora. (2014). Naša mesta. Geografija sećanja i zaborava. Specijal *Nova misao*, časopis za savremenu kulturu Vojvodine, br. 16. str. 4. Dostupno na: <http://jelenajuresa.com/files/nasa-mesta-unutrasnji-tabaci.pdf>. Zadnji put provjereno 9. 3. 2018.
- Nora, Pierre. (2008). Između sjećanja i povijesti. U: *Diskrepancija*, siječanj 2007. 8 (12), str. 135-165.
- Buden, Boris. (2017). Naše političke elite više nemaju moć. Vidi u *Danas*, Novi Sad, dostupno na: http://www.danas.rs/nedelja.26.html?news_id=343584&title=Boris+Buden%3A+Na%C5%A1e+politi%C4%8Dke+elite+vi%C5%A1e+nemaju+mo%C4%87 Zadnji put provjereno 9. 3. 2018.
- Grdešić, Ivan. (2010). Tri pojma politike. Javno predavanje, Rabac, 12. rujan 2010. Dostupno na: <http://slidegur.com/doc/1432930/tri-pojma-politike>. Zadnji put provjereno 9. 3. 2018.
- Miljković, Branko. Svest o zaboravu. Dostupno na: <https://sites.google.com/site/projectgoethe/Home/branko-miljkovic/svest-o-zaboravu>. Zadnji put provjereno 9. 3. 2018.

Memorial Museums in former Yugoslavia: From the War on Memory to Building Peace in the Region

Ljiljana Radonić

Institute of Culture Studies and Theatre History, Austrian Academy of Sciences

Abstract

The “universalization of the Holocaust” as the negative icon of our era transformed it into a “container” for the memory of different victim groups. How do memorial museums in former Yugoslavia reference trends set by the US Holocaust Memorial Museum? The Jasenovac Memorial at the site of the former Ustaša concentration camp tried to prove Croatia’s Europe-fitness in the course of EU accession talks by highlighting individual victims – while fading out the perpetrators and the materialities of the site. Holocaust musealization trends also “travel” to museums dedicated to the post-Yugoslav wars. While the private Museum of Genocide in Sarajevo bluntly depicts Bosniaks as the new Jews, the new permanent exhibition in Srebrenica successfully “imports” the individualization of the victim and the focus on materialities.

Keywords: Universalization of the Holocaust, Jasenovac, Srebrenica, memorial museums, war on memory

We can say value-free that individuals and groups use the memory of the past for the purposes of today. They remember only those events they can include into their self-conceptions. In (Western) Europe the Holocaust has been in the focus of World War Two memory since the 1980s – after decades of marginalization. The annihilation of the Jews of Europe is understood as a shared experience from which Europe has learned and created new structures in order to avoid its reoccurrence – the “negative icon” (Diner, 2007) of the twentieth century. It has become a universal imperative for respect for human rights in general, and as a “container” (Levy & Sznajder, 2005) for the memory of different victims groups who claim to have suffered “just like the Jews”. Simultaneously the past has been re-written in Central Eastern and South Eastern Europe after 1989. Periods before the communist rule are glorified as a “golden era” of national independence. The crimes of collaborators and collaborationist regimes are thus suppressed from memory since they oppose the identification with national heroes. Historiography here often does not serve for questioning such historical revisionism, but contributes to nationalist collective memory. The break-up of Yugoslavia and the wars of succession in the course of which World War II memory was reactivated are a case in point. The war was a “war on memory” (Radonić 2010) including identification with criminals from World War II and demonization of the enemy.

How has this universalization of the Holocaust impacted the self-image of the post-genocide societies after the Yugoslav wars? Croats, Serbs and Bosniaks have at some point all depicted themselves as the “new Jews”, while Serbs, but also Croats are often understood as the new Nazis and Fascists. How does this mechanism play out firstly in Jasenovac? In the first part I argue that it was a progress

to follow the Western trend to focus on individual victims, survivors’ testimonies, and private photographs evoking empathy with the victims – in contrast to showing horrifying pictures of anonymous corpses. Yet, the specifics of Jasenovac, the “manufacture of death”, and the perpetrators are marginalised in this “post-modern” exhibition, as one critic called it, because the museum did not take other *in situ* memorials as role models, but memorial museums that are not located at the sites of former concentration camps, but in Washington or Jerusalem.

Secondly, are western museums and techniques of confronting the past referenced as role models in new memorial museums dealing with 1990s war in Bosnia-Herzegovina – and if so, how? In this second part I will analyze the *Srebrenica-Potočari Memorial Centre and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide* (especially the new permanent exhibition from 2017) and in Sarajevo: the *Museum of Crimes against Humanity and Genocide* and the *War Childhood Museum*. This analysis of four memorial museums will allow to come back to more general questions at the end: Is it possible – after such a “war on memory” – to move beyond the argument that only THEY manipulate the past, while WE are only innocent victims? Can we build peace in the region if we consider ourselves as the “new Jews”, while depicting our neighbors as the new Nazis and Fascists?

Theoretical Approach

Three international developments are crucial for understanding the abovementioned trends: the universalization of the Holocaust, the Europeanization of the Holocaust, and the competing narratives of suffering under Nazism and Communism. The memory-boom in the West after the Cold War emphasized the Holocaust as a “negative icon” (Diner, 2007, p.7) of the twentieth century. This

“universalization of the Holocaust” (Eckel & Moisel, 2008) implies that the Holocaust has become a universal imperative for the respect of human rights in general and a “container” (Levy & Sznajder, 2005, p.195) for the memory of different victims and victim groups. While Levy and Sznajder understood cosmopolitanization of the Holocaust at first as a predominantly positive trend, in the preface to the second German edition of their renowned book they call it the “price” of this “de-contextualization” that “there are no Jews and no Germans allowed any more in the discourse. There are only humans and humanity, as follows from the term ‘crimes against humanity’ and the development of a moral and legal codex against ‘genocide.’” (2005, p.12) This development brought about a change of focus of remembrance: the figure of the hero and/or martyr, formerly associated with those who resisted the Nazis, has been replaced by the victim. (Rousso 2011, p.32) Yet the concept of the “victim” can have different meanings. It can refer to the individual and his/her “ordinary life before” the traumatic experience. (Köhr 2007) Alternatively, the victim can be represented as part of a collective, as an emotionalizing symbol for national suffering. (Rousso 2004, p.374) The latter tends to go hand in hand with the externalization of responsibility, creating a “Europe of victims.” (Jureit, 2009, p.203) In the European Union (EU), this universalization includes another dimension: the Holocaust has become a “negative European founding myth.” (Leggewie & Lang 2011, p. 15) Although European integration after 1945 was in no way a reaction to the Holocaust, Tony Judt has argued that “the recovered memory of Europe’s dead Jews has become the very definition and guarantee of the continent’s restored humanity” (Judt 2005, p. 804) since it “seemed so important to build a certain sort of Europe out of the crematoria of Auschwitz.”

(p. 831-2) Judt understands post-war Europe as a collective that developed shared structures to avoid a recurrence of the catastrophe of the Holocaust. In its search for an identity that goes beyond economic and monetary union, this founding myth provides a compelling common narrative that is otherwise lacking. This is one of the reasons why the Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research aroused so much interest and today (renamed into IHRA) includes 31 countries, most of them European. The “suggestion” that – especially post-communist – countries join the Task Force and implement a Holocaust Memorial Day was the first step towards some kind of European standard. While no official political pressure was applied during the eastern enlargement of the EU in 2004, these standards *seem* to have been internalized by the future member countries, not in the sense of implementing defined policies or guidelines, but as a set of conventions about depicting certain subjects in a similar vein to western policies and in our particular case western museums. The *Holocaust Memorial Center* in Budapest is a case in point: it opened a few weeks before Hungary joined the EU, although the permanent exhibition was ready only two years later. Finally, since 1989 East-Central European countries re-narrated national history parallel with the Europeanization of the Holocaust, in particular by inventing a golden age before communist rule. They delegitimized the narrative of the heroic anti-fascist struggle along with the communist regimes, and placed the trauma of communist crimes at the core of remembrance strategies. The resulting memory conflicts prompted representatives of post-communist EU member states to demand that communist crimes be condemned to the same extent as those of the Holocaust. Thus, the European parliament

designated a memorial day for the victims of Nazism and Stalinism on 23 August, the day of the Hitler-Stalin-pact in 1939. (Sierp 2017) In this context, narratives of Nazi occupation were (and are) often used to frame an anti-communist interpretation of history that ultimately depicts communism as the greater evil.

Memorial museums spell an inherent contradiction. While a memorial is seen to be safe in the refuge of history, a history museum is presumed to be concerned with interpretation, contextualization, and critique. “The coalescing of the two suggests that there is an increasing desire to add both a moral framework to the narration of terrible historical events and more in-depth contextual explanations to commemorative acts.” (Williams, 2007, 8) That so many recent memorial museums find themselves instantly politicized itself reflects the uneasy conceptual coexistence of reverent remembrance and critical interpretation. Museums are key producers of knowledge and history; they display how a society interprets its past, but they are definitely not neutral spaces of knowledge transfer showing how ‘it’ was before. They are, rather, manifestations of cultural patterns, inclusion and exclusion mechanisms, as well as social, ethnic and religious in- and outgroups – contested spaces. (Sommer-Sieghart, 2006, p.159) Memorial museums are sites where identity is represented, official memory is canonized, and the dominant historical narrative is made visible as the foundation of the present. On the other hand, museums can also challenge the hegemonic national narrative.

In both cases, decisions concerning which objects and images should be used, how to

organize them, and how to choose a space in which to display them involve aesthetic, ethical, and political issues typically loaded with significance. There is an enormous strain between authenticity and evidence, on the one hand, and the desire to create an emotive, dramatic visitor experience, on the other. Apor and Sarkisova argue that physical objects play a significant role in the relationship of the present to the recent past, which is why the “‘touch of the real’ makes historical exhibitions so attractive for many variants of the politics of history and memory.” (2008, p.5)

Towards Western Role Models: The Jasenovac Memorial Museum

The Jasenovac Memorial was established in the 1960s at the site of a former Ustaša concentration camp which operated from 1941–1945. At this state-run institution where the Ministry of Culture appointed the director, the first permanent exhibition after the war opened in 2006 while Croatian EU accession talks were stagnating¹ and the conservative government of Ivo Sanader, a successor of the “founder of the nation” Franjo Tuđman, was trying to balance between a EU course and his nationalist war veteran voters. In the preface of the museum’s publication, the Croatian Minister of Culture stresses that the Jasenovac Memorial is “part of the European cultural heritage and symbolizes a place which requires remembering and encourages learning about the history of a nation”, which has – as the Croatian version but not its English translation goes on to explain – “actually always communicated with the world and Europe.” (Benčić-Rimay, 2006, p.5) As Nataša Jovičić, the long-time director, has emphasized: “we want to be part of the

---

¹ The EU at that time suspected Croatia of not fully cooperating with the Tribunal in Hague when it comes to the extradition of alleged war criminals, first of all of general Ante Gotovina.

modern European education and museum system and comply with the framework given by institutions dealing with these topics.” (*Vjesnik*, July 24, 2004) Jovičić referred directly to the “world museology” and explained that she did not want to show anonymous corpses and deadly weapons, as exhibitions during communist rule did in Yugoslavia. Instead, she was keen to create a “positive message of hope” by turning Jasenovac into a “site of life”. Criticism of the shock aesthetics used in numerous exhibitions on World War II in previous decades is certainly an important issue, but the director at the same time tried to make sense of mass murder by “sending a message of light to the site of crime.” (*Vjesnik*, 7 March, 2004) In this way, Jovičić carried the idea of human rights education at the memorial sites to the extremes by depicting genocide and the Holocaust as something that teaches youth the value of life and thus gives hope for the future. Since the director understood the memorial primarily as a “modern and dynamic human rights center” (*Vjesnik*, 27 February, 2004), the educational center presents “topics such as the Holocaust” (Jovičić, 2006, p.10) as a moral lesson, as she points out in her guidebook contribution titled “The victim as an individual”. The import of moral universals has led to a dehistoricized understanding of learning lessons from the past here.

The exhibition had been conceptualized together with experts from abroad in order to be “recognized internationally and follow international standards” (*Vjesnik*, February 14, 2004) as the former director put it. Yet these experts only came from institutions not located at the sites of former concentration camps, first of all the US Holocaust Memorial Museum in Washington, D.C., but also Yad Vashem and the Anne Frank House in Amsterdam. Interestingly enough, the Croatian curators did not seek to learn from memorial museums at the sites of former concentration and death

camps in Nazi Germany or occupied Poland, which try to show the complex character and daily routine of a concentration camp. Consequently, the site itself is not included in telling the story. Although the exhibition displays a map of nine Jasenovac execution sites in the larger area, it does not even integrate the historical site of the main concentration camp around it in any way. Furthermore, these sites are introduced with a few sentences about each at the computer working places – but only if the visitor looks for such information. The only reference to where barracks, offices or the mass graves were located can be found outside the museum building on a metal plaque from the 1960s on the way to the famous flower monument designed by Bogdan Bogdanović. Thus, while one critic called this very limited import of the memorial museum concept “post-modern rubbish”, a Croatian journalist rumbled it as a “dray-horse towards Europe” (*Novi list*, May 15, 2005) while Croatian EU accession talks were stagnating.

Figure 1: Metal plaque locating barracks and execution sites at the former Jasenovac concentration camp

The exhibition focuses to a considerable degree on individual victim stories, video testimonies of survivors, objects produced by the inmates and the names of the victims inscribed on the glass plates hovering above the heads of the visitors in the exhibition.

Its guidebook contains 221 reproductions of photographs, most of them portraits of victims, often private pictures showing them before the war. Corresponding with the “universalization of the Holocaust” Jasenovac also includes Roma victims in the exhibition and the guidebook. The guidebook contains not only numerous portraits and other private photographs of Jewish, Serb and Croat victims from before the persecution but also some from after the war. However, there are only four pictures of Roma, all of them taken by perpetrators inside the camp. Even if one assumes that such pictures from before their imprisonment may be hard to find in the case of the Roma, it would surely have been possible to obtain post-war images of those Roma survivors whose names are known.² This Roma chapter differs from the others significantly since it addresses questions like Romany grammar or where the name Roma comes from – while the chapters on the other victim groups do not give such exoticizing background information. The author raises the “fact” that “their women are still known for their colorful style of dressing” (Lengel-Krizman, 2006, p.158). As a “people of freedom and unlimited travel” (p.170), they must have suffered the most from the imprisonment. (p.158) Furthermore, while the texts on Serb and Jewish victims include plenty of testimonies, there are none from Roma here, since “the testimonies of the seldom survivors are so drastic that we might or might not accept them as truthful and authentic” (p.170) – so she refuses to include them. In the Jasenovac guidebook the Roma are the only ones not allowed to speak for themselves. On the abovementioned map in the exhibition, a

site called “Uštica” is mentioned, but there is no explanation what it was – it is not even said that it was a Roma camp close to the main Jasenovac complex.

According to Saul Friedländer’s concept of “integrated history”, it is crucial to combine voices of the victims with information about perpetrators. While the Jasenovac exhibition clearly gives agency to the survivors in the video testimonies, it only identifies the perpetrators vaguely as “Ustaša authorities”, “Ustaša movement”, “Ustaša in power” or “Pavelić and his collaborators”. However, they are only mentioned rarely and predominantly not in the sections dealing with mass murder, but with the general character of the state. On the most prominent level of display, the permanently shown enlarged reproductions, there are only two photographs in the whole exhibition – which attributes them our special interest. One shows the Ustaša leader Ante Pavelić during his visit to Hitler in 1941. It informs the visitor that during Pavelić’s first visit to Hitler’s Bavarian residence in June 1941, Hitler gave him ‘full support’ for the policy of genocide against the Serb population. If this explanatory text argued that Hitler gave Pavelić full support for the annihilation of Croatian Jews, it would be factually correct. Yet the Ustaša repressions against Croatian Serbs, their first and greatest enemy image, had actually caused protests by the Nazis since it significantly strengthened anti-Nazi and anti-Ustaša resistance. (Schmider, 2002, p.161) Thus, this is an strategy of externalizing responsibility.

The second permanently installed photograph is titled “At the entrance to the camp” and shows at the foreground an elderly man

² Indeed, the exhibition on the “Roma genocide” at the Auschwitz-Birkenau State Museum demonstrates that such individualizing photographs do exist from most of the relevant countries, including the former Yugoslavia.

struggling to take off a ring from his finger³. The photograph is cropped in a peculiar way. In the original cutout (Mataušić 2008, p.125) next to the elderly victim we see a perpetrator pulling at the man's coat. The victimizer is wearing an Ustaša uniform, but instead of the usual cap worn by the others he is wearing a black Muslim fez with the usual Ustaša emblem on it. Not only is the complex geographical context of "the camp" blurred at the exhibition, but also the story about the perpetrators is kept simple, neither showing nor mentioning that there were also Muslim Ustaša since the "Independent State of Croatia" had consisted basically out of what is today Croatia and Bosnia and Herzegovina. The computer working places and the museum's website introduce short biographies of twelve Ustaša – seven of them linked directly to the camp. Again, at this lower level of visibility visitors have to look actively for the information. Nowhere does the exhibition deal with the fact that the Ustaša camps were actually – beside the camps in Transnistria run by Romanians – the only death camps in German-controlled Europe that were operated by local collaborators in a Nazi satellite state.

Figure 2: Cropped photograph at the Jasenovac Memorial Museum

While it is crucial to "import" from western memorial museums the technique of individualizing the victims instead of showing humiliating photographs taken by perpetrators or heaps of anonymous corpses, this can always be half of the story for a museums located at the site of mass murder that needs to include the materialities and spatialities of the site as well as the perpetrators responsible for the crimes.

Musealisation of the war in Bosnia-Herzegovina: "New Jews"?

In the former Yugoslavia, the memory of the Holocaust is universalized in another way: victims of the more recent conflicts feel the need to shore up the legitimacy of their victim status by referring to a new Holocaust. In

the post-Yugoslav space, Bosnian Muslims, Croats, and Serbs, when referring to the Yugoslav wars of the 1990s, often present themselves as the "new Jews" and their adversaries as the "new Fascists" or "new Nazis". Serb representatives in Croatia, Serbia, but especially Bosnian Serbs in the Republika Srpska, have legitimized crimes committed by Serb military and para-military forces as struggle to prevent a second genocide after World War II. Ivo Sanader, a former Croatian prime minister, argued in Jasenovac in 2005 that the "Homeland War" (1991-1995) was fought against a type of fascism. During a visit to the Israeli Holocaust memorial Yad Vashem, he similarly argued that during the 1990s war the Croats were also victims of the same kind of evil as Nazism and Fascism, and that no one knew better than the Croats what it meant to be a victim of aggression and crime. The *Holocaust History Museum* further inspired Sanader to think about a Museum of the Homeland War, as he told journalists after his visit. (*Vjesnik*, 29 June 2005)

In the federation part of Bosnia-Herzegovina, the memory of the annihilation of the huge Jewish community during World War II has been displaced entirely by the "recent Holocaust" during the post-Yugoslav war. (MacDonald, 2002) The poster designed by the photographer Tarik Samarah for a 2005 exhibition on Srebrenica and exhibited in a gallery in Sarajevo as well as at the memorial room of the Srebrenica-Potočari Memorial and Cemetery for the Victims of the 1995 Genocide is a case in point. It shows a veiled "Mother of Srebrenica" – as the organized family members of those murdered came to call themselves – looking at a poster within the poster, which promotes an exhibition with the title "Anne Frank and family" and includes a picture that Anne Frank's father took of her and her sister. This renders the dates given above the poster within the poster – 1945–

1995–2005 – self-explanatory: Srebrenica is portrayed as a "new holocaust." Yet in the new wave of openings of memorial museums in Sarajevo and Srebrenica we can see very different strategies of "importing" western musealization techniques.

Figure 3: Poster at the Memorial Room of the Sarajevo-Potočari Memorial

The private Museum of Crimes against Humanity and Genocide, which opened in July 2016 in Sarajevo (Tolj, 2016), places the effort to depict Bosniaks as victims of a new holocaust center stage. The exhibition – presented in Bosnian, English, and Turkish – begins with a photograph of a boy in the Warsaw ghetto with a Star of David on his armband. An analogy is then drawn to the fact that Serbs forced Bosniaks to wear similar armbands in the Bosnian town of Prijedor in 1992: "This was the first day of a campaign of extermination that resulted in executions, concentration camps, mass rapes and the ultimate removal of more than 94% of Bosnian Muslims and Bosnian Croats from the territory of the Prijedor municipality. This was the first time since the 1939 Nazi decree for Polish

³ From the USHMM website we learn that the victim is Theodore Grunfeld, a Jew from Zagreb, who was murdered there: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1060095>.

Jews to wear white armbands with the blue Star of David that members of an ethnic or religious group were to be marked for extermination in this way.” The curators could, of course, have drawn on the fact that, far closer to home, the Independent State of Croatia too forced its victims to wear such armbands, yet instead chose to use the universalizing example of the Jews in the Warsaw ghetto as their reference point.

Figure 4: Museum of Genocide and Crimes against Humanity, Sarajevo

Juxtaposed to this image, on the opposite wall, are horrifying photographs of exhumed bodies, among them that of a baby's not yet fully developed body in its mother's womb. What follows in the next room are individual victims' objects, drawings, and photographs, and the touching testimonies from survivors of the atrocities. Yet one can barely look at them since they too are surrounded by photographs of anonymous mutilated corpses, the bloody bodies of victims – including children killed by a grenade during the siege of Sarajevo or the skull of a 3-year-old. The section on mass graves includes a staged mass grave, presenting half-buried skulls, bones, dental plates, and victims' belongings. The term “concentration camp” is used on almost every text board to denote prison camps run by Bosnian Serbs or Croats from Herzegovina. Naser Orić, the commander of the Bosnian Muslim forces in and around Srebrenica whom the ICTY initially sentenced to a two-year prison term but subsequently acquitted, is

presented as an undisputed hero. The foreign Islamists who fought in Bosnia are mentioned once: “Members of El Mujahid – were foreign volunteers who fought during the 1992–1995 war. They arrived in Bosnia and Herzegovina with the aim of fighting for Islam and on behalf of Muslims. Some originally went as humanitarian workers, while some of them were considered criminals in their home countries for illegally traveling to Bosnia and becoming soldiers.” The crimes they committed – both against non-Muslim and Muslim Bosnians (Kohlmann, 2005) – are not mentioned. The overwhelming pedagogy of horror, the black-and-white delineation between “us” and “them”, and the equation with the Jews of the Warsaw ghetto massively eclipse the empathy-evoking individual accounts.

The War Childhood Museum, which opened in January 2017, is devoted exclusively to children's individual objects and the respective stories they told about the displayed item after the siege of Sarajevo and crimes committed elsewhere in Bosnia. In contrast to a memorial museum like Jasenovac at the site of a former concentration camp, it does not need to tell the “integrated history” of such a site, but explicitly focuses on one particular perspective – especially that of children during the siege when they lacked basically everything, their lives were threatened on an everyday basis, but still they found creative ways not only to survive, but also to have fun and play. Of course this does not explain the reasons for the war or who the perpetrators were, but – as one museum among others in Sarajevo to tell the story – evokes empathy with the victims in a unique way. We see the only blue bunny a girl was allowed to take with her when leaving Višegrad, a plate Damir used for producing ice-cream (when there was electricity) from cocoa or powdered juice he received at the humanitarian aid and an iron jungle play at which a grenade killed Azmir, Sanela, Aldina

and Admir and wounded Dženita, Adriana and Haris who here tells the story of these events in July 1992. Only where Azra used the Bosnian word *logor* to describe where her father had been detained during the war, the English translation above the exhibited father's letter reads “concentration camp” and thus adds the recognizable “universalized” reference for the international visitors.

The Memorial Cemetery Srebrenica-Potočari opened in 2003, a memorial room across the road at the site of the former Dutch UN peace-keeping mission in 2007 and a permanent exhibition in a building next to it in February 2017. Thus, it today combines individualization, the materialities and spatialities of the site and the political and historical context. More than 6,500 victims have been buried at the Srebrenica-Potočari Memorial and Cemetery since Bill Clinton inaugurated the memorial site in 2003. The huge effort of identifying the human remains that Bosnian Serbs had reinterred in secondary or even tertiary mass graves in order to conceal the crime was undertaken, not for the International Crime Tribunal for the former Yugoslavia, but out of respect for the wishes of the families. Subsequently, the bodily remains of the victims became essential to the spatial arrangement of, and the exhibitions at, the *in situ* memorial. One plane of the permanent exhibition also references the materiality of the former battery factory, which housed the Dutchbat commando in 1995. This “functional storyline”, as the exhibition calls it, “provides information about the function of the individual rooms at the time when UNPROFOR stayed here. This presentation has the unique

feature that it is constructed at the actual historical site of the events.” Former offices, meeting rooms, and bedrooms have been reconstructed and the graffiti left behind by the Dutchbat soldiers during their missions in 1994 and 1995 preserved and contextualized. As the exhibition text explains, this has been done even though “many of the people visiting the former compound are shocked by some of the content of the graffiti that they perceive to be sexist or racist.” There are also graffiti created by staff working for the Bosnian Serb authorities who controlled the space after 1995.

Figure 5: On the way from the Srebrenica-Potočari Cemetery to the new permanent exhibition at the former battery factory

Furthermore, the new permanent exhibition places a strong focus on fourteen survivor stories, private photographs of the victims, and their individualization. It was created in large part by a team involved in the Holocaust memorialization at Westerbork, the Dutch memorial museum at the site of the former Nazi transit camp for Jews and Roma.⁴ The curators narrate the story of Srebrenica on three planes, of which one is

⁴ Similarly, the Kigali Memorial Centre in Rwanda originally displayed some of the victims' remains and planned to extend this use of the site as a charnel house. After a visit to the Beth Shalom Holocaust Centre in Nottingham, the mayor formed a partnership with its directors. Rwandan political leaders subsequently called for a memorial “comparable to Holocaust memorials in Europe and the US,” and commissioned the British NGO responsible for the Nottingham memorial to create the exhibition (Ibreck, 2013, p.157).

the “personal storyline”. In the words of the exhibit: “Here you follow the fate of one victim of the genocide: Rijad Fejzic, or ‘Riki’. You’ll learn about the life and death of an ordinary teenage boy in Srebrenica and about his mother’s struggle to find his mortal remains.” As already indicated by the aforementioned poster of the “mother of Srebrenica” and Anne Frank, the equating of the Srebrenica victims with the Jewish victims of the Holocaust features prominently in the memorial room opened in 2007. (Hasanhodžić, 2017, p.145) In contrast, it would seem that the curators of the permanent exhibition intentionally sought to avoid allusions to Srebrenica as a new holocaust. This is demonstrated, for instance, by the use of the term “March of Death” to denote the heavily attacked march of Bosniak men and boys from Srebrenica through 100 kilometers of Serb-controlled territory – as opposed to the term “death march”, which would be directly associated with the Nazi concentration camps. The aesthetics and modes of representation developed by Holocaust memorial museums have quite obviously “travelled” (Erl, 2011) to the museum in Srebrenica – and the Westerbork memorial has contributed to an exhibition that successfully avoids the pitfalls of the former Yugoslav “war on memory”.

Travelling Memorialization and Musealization

A best practice learned from Holocaust memorial museums is the individualization of the victim. Yet this musealization technique proves insufficient if applied only to certain victim groups while still depicting others collectively, anonymously or even in a stereotypical way as I have shown in the case of the representation of Roma at the Jasenovac Memorial Museum. The second pitfall connected with the focus on the victims is the marginalization of the perpetrators: the Croatian museum

mentions “the Ustaša” in very general terms while it does not confront the issue that these Nazi collaborators – in contrast to comparable cases – killed most of their victims in a domestic death camp. *In situ* museums cannot only mention the fact that the institution is located at the site of the crime without acknowledging the materialities and spatialities, the daily routine of the camp as well as the perpetrators.

The museums in Sarajevo and Srebrenica dedicated to the war in Bosnia both prove how universalized Holocaust remembrance is – albeit in different ways. While the genocide museum in Sarajevo bluntly depicts Bosnian Muslims as the new Jews, it applies a pedagogy of horror by displaying numerous overwhelming photographs of bloody corpses. In contrast, the new permanent exhibition at the Srebrenica-Potočari memorial profits from the experience of a “western” memorial museum. It avoided analogies between the Holocaust and Srebrenica and “imported” the individualization of the victims as a central plain of musealization instead. It also draws from the crucial role of the materialities and spatialities of this site – the cemetery, the former battery factory in which people sought shelter and the building, which housed the Dutchbat command.

In contrast to the war itself, the “war on memory” continues in former Yugoslavia. Building peace in the region therefore must at some point also mean ending demonization of the “other” collective, which is very difficult in a latent crisis when many crimes have still not been acknowledged and many of those responsible for it not yet held responsible. Learning from the past and its earlier musealisation suggests the approach of an “integrated history”: individual victim stories, photographs and objects placed in the historical and political context of the exhibited events including very precise naming of

responsible perpetrators. The victims of the war of the 1990s don’t need blunt references to the Jewish boy at the Warsaw ghetto or the Holocaust in general in order to legitimize their stories; the survivors as well as photographs, texts and objects of the dead should be given the space to tell these stories in their own way.

Memorijalni muzeji u bivšoj Jugoslaviji: od rata oko sjećanja do izgradnja mira u regiji

Ljiljana Radonić

Akademija nauka Republike Austrije, Institut za kulturne studije i historiju teatra

Sažetak

“Univerzalizacija Holokausta” kao negativne ikone naše ere transformirala ga je u “spremnik” za sjećanja različitih grupa žrtava. Na koji način memorijalni muzeji u bivšoj Jugoslaviji slijede trendove koje je uveo Memorijalni muzej o Holokaustu u SAD? Memorijalni muzej Spomen područja Jasenovac izgrađen na mjestu bivšeg ustaškog koncentracijskog logora predstavljalo je pokušaj da se, isticanjem individualnih žrtava, pokaže da je Hrvatska spremna za Evropu tokom pregovora o pristupanju EU, uz istovremeno dopuštanje da počinoci i materijalna suština ovog mjesta polako izbljede u sjećanju. Trendovi muzejizacije Holokausta također su “doputovali” u muzeje posvećene ratovima nakon raspada bivše Jugoslavije. Dok privatni Muzej genocida u Sarajevu otvoreno prikazuje Bošnjake kao nove Jevreje, nova stalna izložba u Srebrenici uspješno “uvozi” individualizaciju žrtve i fokusiranje na materijalnosti.

Ključne riječi: univerzalizacija Holokausta, Jasenovac, Srebrenica, memorijalni muzeji, rat oko sjećanja

References

- Apor Péter & Oksana Sarkisova (Eds.) (2008). *Past for the Eyes: East European Representations of Communism in Cinema and Museums after 1989*. Budapest: CEU Press.
- Diner, Dan (2007). *Gegenläufige Gedächtnisse. Über Geltung und Wirkung des Holocaust*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Eckel, Jan & Claudia Moisel (Eds.) (2008). *Univeralisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive*. Göttingen: Wallstein.
- Erl, Astrid (2011). Travelling Memory. *Parallax* 17(4), pp.4-18.
- Hasanhodžić, Anisa (2017). *Der Genozid in Srebrenica zwischen kommunikativem und kulturellem Gedächtnis*. Dissertation: University of Vienna.
- Ibreck, Rachel (2013). International Constructions of National Memories: The Aims and Effects of Foreign Donors' Support for Genocide Remembrance in Rwanda, *Journal of Intervention and Statebuilding* 7(2), pp. 149-169.
- Jovičić, Nataša (2006). *Žrtva je pojedinac*. In Tea Benčić-Rimay (Ed.), *Spomen područje Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac.
- Judt, Tony (2005). *Postwar: A History of Europe Since 1945*. London: William Heinemann.
- Jureit, Ulrike (2009). Olympioniken der Betroffenheit. Normierungstendenzen einer Opferidentifizierten Erinnerungskultur. In Katrin Hammerstein et al. (Eds.), *Aufarbeitung der Diktatur – Diktat der Aufarbeitung?*. Göttingen: Wallstein.
- Kohlmann, Evan F. (2005). *Al-Qaida's Jihad in Europe. The Afghan-Bosnian Network*. Oxford: Berg, 2005.
- Köhr, Katja (2007). Flucht in die Moral? – Museale Darstellungen des Holocaust zwischen nationalen Fragen und universellen Zugängen. *Medaon* 1, <http://medaon.de/pdf/A-Koehr-1-2007.pdf>.
- Leggewie, Claus & Anne Lang (2011). *Der Kampf um die europäische Erinnerung. Ein Schlachtfeld wird besichtigt*. Munich: Beck.
- Lengel-Krizman, Narcisa (2006). “Genocid nad Romima – Jasenovac 1942. In Tea Benčić-Rimay (Ed.), *Spomen područje Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac.

Levy, Daniel & Natan Sznaider (2005). *The Holocaust and Memory in a Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.

MacDonald, David Bruce (2002). *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centred Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Mataušić, Nataša (2008). *Jasenovac. Fotomono-grafija*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac.

Radonić, Ljiljana (2010). *Krieg um die Erinnerung. Kroatische Vergangenheitspolitik zwischen Revisionismus und europäischen Standards*. Frankfurt: Campus.

Rouso, Henry (2011). “History of Memory, Policies of the Past: What For?” in *Conflicted Memories. Europeanizing Contemporary Histories*, ed. Konrad H. Jarausch and Thomas Lindenberger (New York: Berghahn Books, 2011), 32.

Rouso, Henry (2004). Das Dilemma eines europäischen Gedächtnisses. *Zeithistorische Forschungen*, 1(3), pp.363-378.

Schmider, Klaus (2002). *Partisanenkrieg in Jugoslawien 1941–1945*. Hamburg: Mittler.

Sierp, Aline (2017). 1939 versus 1989: A Missed Opportunity to Create a European Lieu de Mémoire? *East European Politics and Societies and Cultures* 31(3), pp.439-55.

Sommer-Sieghart, Monika (2006). Historische Ausstellungen als “contested space”. In Johannes Feichtinger et al. (Eds.), *Schauplatz Kultur – Zentral-europa. Transdisziplinäre Annäherungen*. Innsbruck: Studienverlag.

Tea Benčić-Rimay (2006). *Spomen područje Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac.

Toj, Aleksandra (2016). Sarajevo Museum of Crimes Against Humanity Opens, June 22, 2016, www.balkaninsight.com/.

Williams, Paul (2007). *Memorial Museums. The Global Rush to Commemorate Atrocities*. Oxford: Bloomsbury Academic.

**Which past? Whose justice?
Towards a broader approach to
history and memory in conflict**

Andrea Zemskov-Züge

Independent Consultant, Berlin

Abstract

The techniques and practices of “dealing with the past” and “transitional justice” vary profoundly. They have been developed to answer the needs of post-conflict societies. At the same time, these concepts conceal the ubiquity of historical concepts and memory in conflict, narrowing our perspective to the overcoming of immediate violence. This paper aims at critically evaluating central notions of DwP and TJ, referring to examples from different conflict regions. The question is asked, what is needed to come to a broader approach rooted in an inclusive and comprehensive understanding of the role, history and memory play in all conflict phases, in order to develop a methodological toolbox, suitable for various escalation phases.

Keywords: Conflict Transformation, Dealing with the Past, Transitional Justice, Memory, Identity, History

Introduction

The role of history and memory in conflict is far-ranging and not confined to the post-conflict phase. In fact, historical images and narratives serve to justify territorial claims and mobilize the conflict parties in the pre-conflict and escalation phase. “Inherited” or “Chosen” Traumas (Volkan, 2000) nurture resentment and support the de-humanization of opponents during escalation and war. After escalation, the violent history of the past conflict adds to the heritage of conflict-supporting narratives (Bar-Tal, 2014). History and memory can be addressed and worked with in each escalation phase, bringing to mind the rootedness of historiography in the present, as well as the construct character of nationalist, history-based propaganda. Such work can help preventing violence, deescalating and transforming conflicts on the long run. Usually, initiatives, who do such work are associated with the labels of dealing with the past or transitional justice. This article strives to challenge central notions of both categories. It argues, that the time has come to take a broader stance on working with history and memory in different stages of conflict, than these categories allow for. The following elaborations represent a practitioner’s view, reflecting the struggle of assigning oneself to a professional field. They are not meant to provide any ready-made wisdom, but rather to show an unfinished process of reflection. Therefore, I will keep the personal tone and speak in first person.

As a historian, I have worked in various projects, organizing storytelling sessions during conferences, conducted history and memory workshops to facilitate dialogue between women from migrant- and non-migrant communities in Brandenburg, I taught Oral History in civil society and academic contexts, worked with IDP and local population in Georgia and Abkhazia, conducted

History and Memory workshops on identity and conflict. At the same time I wrote my PhD on the memorialization of the siege of Leningrad in late Stalinism, conducting interviews with survivors of the siege.

For me, the thoughts and ideas I developed in the academic sphere and worked with in civil society contexts, were closely linked. In both fields I saw that in conflict- and post-conflict societies, specific needs in memorialization occur. They need to be answered by academic institutions, state institutions, NGOs and last but not least individuals. The historical images and discourses that are formed under these circumstances can either reproduce and reenact conflict or they can help societies overcome the ways of thinking that fueled violence. At the same time, it was always difficult for me to find a suitable classification of the work I was doing. “Dealing with the Past” seemed suitable but the name of the field didn’t really reveal anything my work was about, things like perception, experience, identity, memory. Between 2012 and 2017, working for the Berghof Foundation, I have engaged in a process of establishing, developing and facilitating a Dialogue Process on Conflict History and Memory between civil society actors from Abkhazia, South Ossetia and Georgia proper. For some reflections and results in this process, see (Zemskov-Züge, & Wolleh, 2018, Zemskov-Züge, 2018) Together with our local colleagues we conducted workshops in all three regions, where people could listen to and discuss interview episodes from their own and the other societies. These were people who had fought in the wars, had been displaced, who had experienced them as children, who had lost their friends and relatives, some of them still missing. They came to our workshops to face their own memories and in order to learn more about the other sides’ views, experiences and perceptions.

When I joined the Berghof Foundation in 2012, I was integrated in the Berghof expert pool as an expert in Transitional Justice. To me, this label did not at all reflect my experience and field of work. Since then I have been asking myself, why I felt such an instant and strong urge to resist this category. As it turns out, I am not the only one in trouble. Kieran McEvoy, for example, remarks: “[...] transitional justice, for many of those who actually do it on the ground in Northern Ireland, appears to be viewed as something that belongs to others, chiefly lawyers, policy makers and state officials” (McEvoy, 2008, p.17). My resistance to the categories of transitional justice and dealing with the past is rooted in the terminology used in this field. Central notions seem to me evaluative and highly normative.

In this paper, I will critically reflect on three such categories often used in the fields of “Dealing with the Past” and “Transitional Justice”, giving examples from my work and research literature. Towards the end of my presentation I want to sketch a field of occupation that takes a broader stance on working with history and memory in pre-conflict, conflict escalation and post conflict settings.

Justice

What evoked my resistance to being associated with “Transitional Justice” was, in the first place, the category of Justice. As a historian, I felt, that adding to “Justice” was not my task. Working with conflict history and stories, people encountered during the Georgian Abkhaz and the Georgian South Ossetian wars, I could see that a vast amount of injustice had happened on all sides. I travelled back and forth between separate societies and saw that the injustices mourned, and the measures taken against them were linked and opposed to each other.

In Georgia, there were people in my workshops who brought the keys to the doors of their

house they had to leave when fleeing Abkhazia more than twenty years prior. They had been promised by their government a solution of the conflict that would make it possible for them to one day return to their homes. Some of them had engaged in fighting, some of them hadn't. In my workshops in Abkhazia there were some people who to this day live in temporary housing. They resisted moving into houses of Georgians who had to flee. At the same time there were participants, who did live in Georgian houses and regarded them as a fair replacement of their own property that was burnt down during the war. In facilitating Dialogue between the sides, for me, the task was to listen to, acknowledge and endure the existence of injustice together with my dialogue participants. The endeavor was successful, when the participants could catch a glimpse of the other sides' grievances and injustices, without rejecting or denying them out front.

I agree of course, that for a final solution of the conflict, the legal questions have to be addressed and the perpetrators must to be prosecuted. But with more than 200000 Georgian IDP (UNHCR, 2009) and an Abkhaz population of about 200000, in a situation where some people have occupied many houses and sold them and others are still homeless, to me, honestly speaking, it seems unlikely, that Justice will be established. It is, in fact, a high goal to strive for a somewhat acceptable legal solution.

In the meantime, what I can do is to create a space where survivors can reflect on their experience and engage with each other to communicate across the conflict divide. In this endeavor, the category of justice did not at all seem helpful, in fact contra-productive to me.

Victims and perpetrators

A problem with central notions of Transitional Justice was not only their idealizing, but also

their normative character. In many cases, the stance on the committed violence leads to a perception in which people who have survived the conflict are assigned to the categories of “victims” and “perpetrators”. While in legal persecution this filter is obviously unavoidable, at the same time, it conceals the complexity of what happens to individuals during conflict escalation and the different roles they often assume. The categories of victim and perpetrator can be rather contra productive in peace- and trust-building.

Indeed, to conduct sustainable work in this field it is necessary, that the witnesses of the war step back from one-sided perceptions, including their own self-perceptions as victims and newly evaluate their own and the other sides' role in conflict, in order to regain a more differentiated view on the past and maybe develop empathy for the other side.

Let me give you an example.

In the framework of the Berghof History Dialogue Project we conducted several workshops in an IDP settlement not far from the Georgian capital Tbilisi. A woman, displaced from South Ossetia, participated in the workshop. In the interview and during the discussion, the occurrence of the South Ossetian National movement in the late 1980ies was mentioned. She commented, that she did not understand, what had led to this movement and “what the Ossetians needed a national movement for” in the first place. The facilitator challenged her, saying that this was the time, when the Georgian National movement blossomed. The leader of its radical branch, Zviad Gamsakhurdia, had demanded for example, that Ossetians should be allowed only one child. After some weeks, another workshop was conducted in the settlement. The woman participated again. During discussion young people expressed compassion that she had to live in this settlement, where she had ended up, as the young

people suggested, without any own fault. The woman answered: “You know, after our last workshop I have been thinking. Let me tell you a situation that happened in 1989.” Then she told the group, that she had been working in a leading position in Tskhinvali (South Ossetia) and summoned her Ossetian co-workers into her office, to tell them, that their culture was inferior to the Georgian culture for not having an own alphabet. She finished her account saying that during the last weeks, she had stopped telling her grandson, that the Ossetians had taken away their families' property and forced them out of their home without any reason.

Through the challenge of her self-perception as a victim and her own readiness to refrain from this perception, our participant had been able to see own responsibility and change her view on the conflict in a de-escalating way. In fact she had deconstructed her own victim identity and integrated, if you will, an element of perpetrator identity. Moreover she had changed her behavior towards her grandchild and the messages she conveyed to him. Had she stuck to the victim perspective that plays such a crucial role in Transitional Justice terminology as well as in the mainstream Georgian perception of the conflict, this development would not have been possible.

The focus on the immediate past

As a third point I want to mention the narrow perspective on violence committed in the immediate past brought on by “Dealing with the past” and Transitional Justice. This focus poses the risk of concealing a broader view on historical events and discourses, relevant in the concrete conflict context. When taking a broader perspective on the conflict system, a focus on the recent past and on strictly historical facts is often insufficient and inhibits broad conflict analysis.

Territorial claims and ethnic belonging before and during escalation are commonly framed in historical discourse. The positioning of individuals and groups of populations towards historical events or discourses becomes an instrument of inclusion or exclusion, of positioning oneself and the opponent in a system of world views. There have been attempts, to broaden this narrow perspective inside the TJ community. As an example I would like to provide Ilya Nuzov's analysis of the Ukrainian "decommunization legislation" (Nuzov, 2017). Two laws were adopted that have led to numerous initiatives around the country. In the process, local administration renames streets, takes down statues, and erects new ones in a process that is not always transparent to and welcomed by the local population. Nuzov shows convincingly, that the perception of the Soviet Union, in the current conflict situation becomes a touch-stone, marking individuals' and whole populations' stance on Russia and the conflict altogether. He classifies the decommunization legislation as "mnemonic security measures", adopted in response to "Russia's annexation of Crimea and its instigation of the uprising in Donbass" (Nuzov, 2017, p.147). He argues further, that this legislative measure criminalizes attitudes that are still widespread in Ukraine, today, alienating large parts of the population. "As a consequence, holding views with respect to the soviet past that are consistent with Russia's is criminal, and somehow less Ukrainian" (Nuzov, 2017, p.148). Hindering discussion and closing doors of communication between opposing groups, these legislative measures contribute to conflict escalation. As an alternative, he suggests the establishment of truth commissions, that could help facilitate a pluralistic dialogue in Ukrainian society on the soviet past (Nuzov, 2017, p.152). I mentioned this example because it shows, how history policy and legislation can influence the develop-

ment of conflict escalation. To redirect such processes in a constructive way, one needs to carefully take into account the historical discourses that influence the conflict and their meaning to the conflict sides.

Conclusion

The goal of dealing with the past as well as Transitional justice initiatives is, to support societies and individuals in coping with atrocities that have happened. The concrete measures cover a broad range of activities. They can require the work of various professionals, such as lawyers, archivists, historians, criminalists and specialists in the field of conflict resolution. As a central point of my paper I want to underline, that the notions, fulfilling the needs of these various disciplines can differ profoundly.

For peacebuilding, it seems beneficent to me, that the actors and societies involved develop a differentiated view on issues concerning the links between conflict and history. In societies grappling with the legacy of conflict, there must be a sound basis of historical research dedicated to finding facts as well as legal persecution, based on these facts. Here, central benchmarks must be normative notions like truth, justice and historical facts.

But at the same time, there are two fields that are just as important to building a peaceful future. I want to call them communicative Memory, shared between individuals, and official Memory. They must be seen separate from the actual facts. It is an important step for societies to differentiate between the events that happened and different ways to speak about them. In these fields, the focus of the discussion should be set on less normative categories, such as experience and perception. If the void between history itself and the "speaking about history" becomes acknowledged, then it can be used for peacebuilding.

It can define a field of occupation that gives room to and reflects the need for objective and subjective knowledge likewise and differentiates between them. Such space can foster the development of methods and instruments, supporting the conscious choice of topics and frames for various target groups, including the recent and far away past. Different methods could be applicable in various states of conflict escalation.

A sphere could be developed, where societies and individuals negotiate consciously, which parts of the past should define their identity. The basis for this is, in my opinion, stepping back from normative terminology and deliberately engaging in interpretation. This cannot be left only to experts like historians, lawyers, journalists. The task of choosing which past, which central experiences and perceptions should be discussed, the question how they should be framed in a way that makes them discussable with former opponents must be taken on by an informed and resilient civil society, striving to build peace.

Koja prošlost? Čija Pravda? Ka širem pristupu historiji i sjećanju u konfliktu

Andrea Zemskov-Züge

Nezavisna konsultantica, Berlin

Sažetak

Tehnike i prakse “bavljenja prošlošću” i “tranzicijskom pravdom” duboko se razlikuju. Osmišljene su da bi se odgovorilo na potrebe poslijeratnih društava. Istovremeno, ovi koncepti kriju sveprisutnost historijskih koncepata i sjećanja u sukobu, sužavajući našu perspektivu na prevazilaženje neposrednog nasilja. Svrha ovog rada je da se kritički procijene centralne ideje kod bavljenja prošlošću i tranzicijske pravde, pozivajući se na primjere iz različitih regija pogođenih sukobom. Postavlja se pitanje, šta je potrebno da bi se utvrdio širi pristup ukorijenjen u inkluzivnom i sveobuhvatnom razumijevanju uloge, historije i igre sjećanja u svim fazama sukoba, kako bi se razvili metodološki alati adekvatni za različite faze eskalacije.

Ključne riječi: transformacija sukoba, bavljenje prošlošću, tranzicijska pravda, sjećanje, identitet, historija

References

- Bar-Tal, Daniel (2014). Sociopsychological Analysis of Conflict-Supporting Narratives: a general framework. In: *Journal of Peace Research* 51 (5), S. 662–675.
- Mc Evoy, Kieran (2008). Letting go of Legalism: Developing a ‘Thicker’ version of Transitional Justice. In: Kieran McEvoy und Lorna McGregor (Hg.): *Transitional Justice from Below. Grassroots Activism and the Struggle for Change*. Oxford, S. 15–46.
- Nuzov, Ilya (2017): The Dynamics of Collective memory in the Ukraine Crisis: A Transitional Justice Perspective. In: *International Journal of Transitional Justice* (11), S. 132–153.
- UNHCR (2009): Protection of Internally Displaced Persons in Georgia. A gap Analysis. Available online: <http://www.unhcr.org/4ad827f59.pdf>
- Volkan, Vamik D. (2000). Großgruppenidentität und auserwähltes Trauma. In: *Psyche* 54 (9/10), S. 931–953.
- Zemskov-Zuege, Andrea; Wolleh Oliver (Eds.) (2018). *Changing the Past in our Heads: a facilitator's guide to listening workshops*. Berghof Foundation. Berlin. Available online: https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Papers/20180111Caucasus_manual.pdf.
- Zemskov-Züge, Andrea (2018): *Contrary Memories: Basis, Chances and Constraints of Dealing with the Past in Georgian-Abkhaz Dialogue*. In: Sebastian Relitz (Hg.): *Obstacles and Opportunities for Dialogue and Cooperation in Protracted Conflicts*. Regensburg (Corridors Proceedings, Vol 1), pp. 151–166. Available online: <https://www.opencorridors.de/what-we-do/corridors-publications/>

Pretpostavke regionalnog pomirenja

Radmila Nakarada

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Jelena Volić-Hellbusch

Beogradski fond za političku izuzetnost, Beograd

Sažetak

U radu se polazi od teze da pomirenje pored suočavanja sa prošlošću obuhvata niz dodatnih pretpostavki. One, između ostalog, uključuju: 1. Razumevanje uzroka savremenih sukoba posredstvom novog čitanja historijskog iskustva koje bi osvetlilo strukturalne razloge tvrdokornog obitavanje regiona na periferiji Evrope. 2. Proces pomirenja se ne može osmišljavati bez razumevanja šireg globalnog konteksta unutar kojeg se ono zagovara, odvija, tj. bez razumevanja ključnih odlika savremenog globalnog poretka. 3. Za što celovitiju kontekstualizaciju pomirenja nužno je ukazati i na iskustva drugih evropskih društava kada je reč o suočavanju sa prošlošću kako se ne bi prisvajala ili nametala iskustva koja ne korespondiraju sa prirodom sukoba na tlu bivše Jugoslavije. Autorke zaključuju da ukoliko se ne uveća (samo)razumevanje procesa dugog trajanja, lokalnog odsjaja svetske pometnje, kao i tuđih iskustava prevladavanja prošlosti, čvršće tlo transforma-

cije postkonfliktnih društava, regiona ka izvrsnijem miru će iznova izmaći.

Juče se neće završiti pre sutra, a sutra je počelo pre deset hiljada godina.

Viljem Fokner

Razmatranja pretpostavki regionalnog pomirenja¹ nakon raspada SR Jugoslavije smeštena su najčešće između zahteva za suočavanje sa zločinima, upućena pre svega strani koja se smatra poraženom, i prigovora da akteri jugoslovenske drame previše obitavaju u istoriji umesto da se okrenu "sećanju na budućnost". Iako je suočavanje sa traumatičnim nasilnim iskustvima nužno,² ono nije dovoljno za snaženje procesa pomirenja. Prvo, zato što se taj etički, politički imperativ pretvara pretežno u suočavanje sa vlastitim žrtvama i prećutkivanja tuđih stradanja, empatiju za Svoje i ravnodušnost prema Drugima, u sukob "istina", "industriju okrivljavanja" (Arundati Roj), čime se produžava agonija tragedije. Drugo, usredsređenost na suočavanje sa nerazumnim i nerazumljivim nasiljem delom potiskuje potrebu razumevanja zapletenih okolnosti unutar kojih je do razornih sukoba došlo. Ne obuhvataju se: posledice istovremenosti teških izazova (K. Ofe) – raspad države, političkog/ekonomskog sistema, ideologije, vrednosnog poretka; složenosti sukoba sa stanovišta brojnosti unutrašnjih i spoljnih aktera i prirode njihovih interakcija; političke instrumentalizacije višestrukih tragedija. Istraj-

nost, žestina i posledice jednostranosti, "rat" sećanja/zaborava, negostoljubivost zajednica/susedstva upućuju na zaključak da pomirenje teško može napredovati bez dopiranja do dubljih korena savremenog sukoba, bez zamašne upitnosti i dodatnih napora razumevanja "procesa dugog trajanja", historijskih matrica/zamki koje proizvode "večno vraćanje istog"³ na prostoru (zapadnog) Balkana. Imajući u vidu da se izazovi protežu kroz vreme – sprečavanje ekstremnog nasilja i osvajanje ireverzibilnih pretpostavki razvoja – procesu osvajanja pretpostavki pomirenja pripada i novo čitanje vlastite istorije, preispitivanje domašaja samorazumevanja.

Čitanje kojim bi se jasnije sagledavale zamke "prejake istorije" moglo bi da doprinese razpoznavanju dubljih uzroka, prirode i poslednjeg poglavlja sukoba/raspada, da razveje prividnu samoočiglednost i da doprinese pronalaženju realnih uporišta za dugotrajni mir, prevladavanje perifernog položaja regiona – izgradnju zajednice. Pri tome ne govorimo o miru kao "medenom mesecu", već o suživotu/susedstvu sa traumama, gorčinom, bolnim kompromisima (Amos Oz), ali i čvrstom opredeljenošću da će se pred svakim sledećim

¹ Pomirenje podrazumeva promenu mentalnih matrica i strukturalnih pretpostavki koje su dovele do sukoba, obnovu odnosa između strana u sukobu koje su nanele jedna drugoj (ekstremne) povrede, približavanje gledišta kada su u pitanju pogledi na to "ko je podneo kakve žrtve i ko snosi kakvu odgovornost" (L. Krisberg). Uporedi: Morton Deutsch, "Justice and Conflict", u: Morton Deutsch, Peter T. Coleman, ur. (2000), *The Handbook of Conflict Resolution*, San Francisco, Jossey-Bass Publishers, str. 41-64; Louis Kriesberg, "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflict", u: Eugene Weiner, ur. *The Handbook of Interethnic Coexistence*, New York, Continuum Publishing, str. 182-198,

² Sada već postoje snažne indicije da traume ne ostavljaju samo psihološke i socijalne posledice već i biološke. Naime, traume izazivaju epigenetske promene DNK, a to znači da se one i biološki mogu prenositi od generacije do generacije. Vidi: Tania I. Roth, How Traumatic Experiences Leave Their Signature on the Genome: An Overview of Epigenetic Pathways in PTSD, 31 July 2014, <https://www.frontiersin.org>. Bekstvo od uvažavanja dubokih otisaka trauma doprinosi njihovom obnavljanju, uvećava konfliktni potencijal.

³ Evropski mediji, politički analitičari i istoričari često za Balkan koriste krilaticu "Istorija koja neće da prođe". Ovo je naslov teksta Ernsta Noltea objavljenog 1986. u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* sa kojim je počela svađa istoričara u Nemačkoj. Vidi Ernst Nolte: "Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten werden konnte", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6. jun 1986.

krugom izazova odbaciti nasilje kao odgovor. To bi bio vredan ishod samorazumevanja i mera realnog mogućeg bratstva. Jednom rečju, putevi ka pomirenju (vidi Nakarada, 2011, str. 361-376) nalaze se iznad vlastitih i spolja nametnutih jednostranosti, nedoslednosti, pojednostavljenja sadašnjosti i zaborava prošlosti.

Drugo, potpunije razumevanje izazova pomirenja nije moguće bez poniranja u prirodu tekuće pometnje sveta, dominantnih spoljnih, globalnih matrica koje često nad-determinišu unutrašnje, lokalne tokove. Proces pomirenja se ne može osmišljavati bez razumevanje i šireg globalnog konteksta unutar kojeg se ono zagovara, odvija. Drugim rečima, razmišljanja o pomirenju zahtevaju i raspoznavanje ključnih, dominantnih obeležja globalnog poretka, njegovog antropološkog koda, koji unutar sebe nosi i potencijal ne-pomirljivosti, tj. u značajnoj meri otežava prevladavanje trauma "ireverzibilne prošlosti" neizvesnostima budućnosti.

Najzad, za što celovitiju kontekstualizaciju pomirenja nužno je ukazati i na iskustva drugih društava kada je reč o suočavanju sa traumama, kultura pamćenja, kako se ne bi prisvajala ili nametala iskustva koja ne korespondiraju sa prirodom sukoba na tlu bivše Jugoslavije, niti se u njih učitala mera uspeha koja nadilazi realne proporcije. Posebno su značajna iskustva onih evropskih država koje su aktivno uključene u izgradnju mira na tlu bivše Jugoslavije i kao "civilizatori" nalažu standarde, institucionalne aranžmane u prilog pomirenja. Zagovornici

suočavanja sa prošlošću, kao preduslova demokratije, pomirenja, mira, uglavnom nisu dosledno primenili vlastite zahteve kada je, recimo, o njihovim društvima reč. Francuska na primer, još nije zatvorila poglavlje suočavanja sa zločinima počinjenim u kolonijalizovanom Alžiru (Alžirci smatraju da su Francuzi počinili genocid na njihovom tlu i više od pola veka čekaju izvinjenje), niti Belgija sa zločinima kralja Leopolda II u Kongu, iako je od tada prošlo više od jednog veka.⁴ Imajući u vidu da su se nakon nasilnog raspada Jugoslavije često pojavljivala ukazivanja na uspešno suočavanje Nemačke sa vlastitim zločinima kao relevantnim putokazom za novonastale balkanske države, osvrnućemo se detaljnije na to iskustvo.

Suočavanja sa istorijskim zapletima

Foknerova misao navedena na početku teksta je relevantna i za razmišljanja o pomirenju jer implicira pitanje koje proširuje smer traganja: kada je Danas, tj. Sadašnjost započela? Ako se odbace stanovišta prema kojima je nasilan raspad Jugoslavije samo najnoviji izraz inherentne, biološke sklonosti divljeg Balkana, njegove "kompulzivnosti ka ponavljanju" (A. Mbembe), tj. da je reč o neobrazloženom zlu inferiorne, ne-evropske civilizacije, tada jugoslovenska tragedija nalaže, kao što smo nago-vestili, dublje poniranje u prirodu istorijskog iskustva da bi se razotkrivalo kako se reprodukuju, posredstvom kojih aktera i okolnosti, i u kojim slojevima društvene prakse i kolektivnog sećanja/zaborava, matrice nasilja, antagonističke percepcije Drugosti, ali i matrice

usporenog razvoja. Da pojasnimo, ovim ne zagovaramo istorijski determinizam, ideju o neumitnosti zle sudbine kojom se ograničava ili sprečava autonomno i kreativno ljudsko delanje. Naprotiv, smatramo da je postizanje većeg stepena samorazumevanja pretpostavka autonomije. Samorazumevanje obuhvata bavljenje i nečitkim, složenim silama koje pristižu iz prošlosti i sadašnjosti i redukuju odgovore na nasilje i mimikriju (A. Mišra).⁵ Podjednako, ono obuhvata razgrtavanje i onih iskustava koja "podsećaju na srodstvo", zajedništvo, savezništva, međusobno prožimanje.⁶ Drugim rečima, potrebno je dvostruko suočavanje, sa bolnim iskustvima i oblicima poništenja, kao i sa zajedništvom koje je obuhvatalo raznolikosti i niti dubokog jedinstva.⁷ Najzad, veći stepen razumevanja prošlosti dopušta i produktivnije uspostavljanje veze između realno postojećih okolnosti i vizije kakvo se društvo želi u budućnosti. Što je jača nit između spoznaje realno postojećih okolnosti i vizije budućnosti to putevi pomirenja postaju jasniji.

Kada je reč o zapletima prošlosti, koji su relevantni za razumevanje sadašnjosti i osvajanje pretpostavki pomirenja, smatramo da je neophodno do krajnjih konsekvenci

iščitavati prirodu, težinu, domašaj posledica (cenu) "brojnih okrutnih istorijskih obrta" (M. Todorova), oštih diskontinuiteta kada su u pitanju granice, status država, unutrašnji i spoljni saveznici, religijska opredeljenja, kulturni obrasci, demografska kretanja. Sadašnjost zahteva razumevanje istorijskog nastajanja "kolebljivih identiteta", kao i razloge zašto srodnosti nisu uspevale "zatomiti razdore", zašto su se smenjivali periodi ujedinjenja i fragmentacije, utišavanja razlika i njihovog prenaglašavanja, da parafraziramo P. Matvejevića (2007, str. 204-206). Takođe, otvoreno pitanje koje još uvek čeka odgovor glasi: koje okolnosti su onemogućile narode Balkana da ostvare uspešnu sintezu složenih uticaja kojima su bili izloženi (Istoka i Zapada, u empirijskom i metaforičkom značenju)? Da li je reč o "višku uticaja", preoštrim izazovima opstanku? Sadašnjost najzad nalaže razumevanje ekonomske zaostalosti regiona, razloge zašto se uprkos svim političkim i ekonomskim promenama (kruženju od kapitalizma preko socijalizma do ponovnog vraćanja u kapitalizam) reprodukuje kao evropska periferija⁸?

Pomirenje ne može napredovati ni bez sticanje strateških uvida o razlozima istrajnog odnosa spoljnih aktera (od Vizantije do

⁵ O posledicama oponašanja razvojnih modela vidi: Pankaj, Mishra (2017), *Age of Anger, A History of the Present*, Allen Lane, an imprint of Penguin Books, str. 72-73, 118-121.

⁶ "Imamo odgovornost da se upoznamo i suočimo sa svojom istorijom, sa onim što je neodbranljivo kao i sa onim što je vredno pohvale." Timothy Snyder, The US government should cede territory back to Native Americans, 28. april 2018, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com>

⁷ Na ovom mestu se valja podsetiti kako je svoj kredito opisao antropolog Klod Levi-Stros: antropolog treba da "proučava čoveka; u njegovoj raznolikosti, naravno, ali isto tako i iznad svega u njegovom dubokom jedinstvu, koje nadilazi sve različitosti; jer u Drugome ima nešto od nas, a u nama nešto od Drugoga, i zato je važno da toga postanemo svesni kako bismo bolje razumeli sami sebe". Navedeno prema: Amin Maluf (2017), *Fotelja na Seni*, Beograd, Laguna, str. 242.

⁸ "Balkan je evropska periferija zato što se odnosi prema evropskim centrima i prema njima se meri. Vidi: Richard Wagner (2009), "Symbolische Konstruktionen (insbesondere Identität) in Mittel- und Südosteuropa", u: *Peripherie in der Mitte Europas*, Peter Lang.

⁴ O meri ostvarene suočenosti u Velikoj Britaniji govori pisac i kolumnista *Gardijana* N. Shukla. On podseća na nalaze ankete iz 2016. prema kojoj je 44% građana Velike Britanije ponosno na britanski kolonijalizam, a 43% smatra da je britanska kolonizacija Indije bila korisna, tj. dobro iskustvo. Štaviše, Indusi treba da osećaju zahvalnost prema kolonizatorima. Autor teksta se zalaže za konačno suočavanje Britanaca sa realnim traumatičnim iskustvom indijskog društva za vreme kolonijalne vladavine Velike Britanije, koje se ne može zakloniti investicijama u infrastrukturu. Nikesh Shukla, "No I'am not grateful for colonialism, and here is why", 6. maj 2018, www.theguardian.com

savremene Evrope) (Arveler, 1988, str. 44-45) prema narodima balkanskog podneblja kao “uljezima”, “strancima”, koji su “nesposobni da vladaju sobom”, da se modernizuju.⁹

U sklopu novog čitanja nameće se pitanje da li se posledice vladavine otomanske i austro-ugarske imperije na Balkanu i njihov odraz u sadašnjosti bolje mogu razumeti ukoliko se posmatraju unutar kolonijalnog okvira. Pitanje postavljamo iako smo svesni da prevladava mišljenje da se praksa kolonijalizacije prevas-hodno odnosi na narode van Evrope. Međutim, ako se s jedne strane mogu ustanoviti izvesne razlike među vanevropskim kolonijama, a s druge utvrditi ključne sličnosti između odnosa evropskih sila prema teritoriji, resursima, pravima, identitetu balkanskih naroda i naroda ne-evropskih kolonija, onda nema ozbiljnih prepreka da se kao svojevrsni oblik koloni-jalizacije obuhvati i iskustvo Balkana.¹⁰ Ako uzmemo samo kao primer nalaze dokumento-vane studije T. Kraljačića *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, vidimo da “Austro-Ugarska nastupa na Balkanu kao mandator Evrope u funkciji nosioca reda i mira i zapadne civilizacije” (str. 30) u ime koje isrcitava granice (str. 131), razdvaja i spaja narode (jedan etnički korpus se cepa na više teritorija proizvoljnim isrcitavanjem granica), instrumentalizuje reli-gijske razlike, doprinosi atomizaciji Balkana i međusobnom suprotstavljanju nacionalnih ciljeva balkanskih naroda kako bi sprečila jačanje nacionalnih pokreta, stvaranje jake nezavisne slovenske države na Balkanu, ali i

širenje uticaja Rusije. Narodi Balkana tretiraju se kao socijalno zaostali i politički nesposobni da organizuju samostalni državni život (str. 22), zbog čega, između ostalog, činovnici Austro-Ugarske odlučujuće učestvuju u upravljanju bosanskom državom. Austro-Ugarska orga-nizuje doseljavanje stranaca u Bosnu; njena roba se plasira na okupirane prostore, koji se tretiraju kao izvor jeftine radne snage i resursa; ona do detalja kontroliše kulturnu politiku – od toga gde će se izgraditi škole, koje će se pismo, simboli koristiti, koje, uz oštro oko cenzure, knjige/udžbenici će se štampati, do smišljenog privilegovanja jednih kulturno-reli-gijskih obrazaca i marginalizacije drugih. Sve su to mere kojima se institucionalno i identi-tetski uređivao, strukturalno oblikovao jedan prostor i narodi koji su ga delili saglasno spoljnim interesima kolonizatora, mere kojima se stvara podanička/kolonizovana svest (str. 93, 188).

Dakle, uvažavanje kolonijalnog iskustva znači uvažavanje karakteristika istorijskog zapleta koji nosi svoja strukturalna uporišta zavi-snosti, podaništva, unutrašnjih antagonizama, fragmentacije, svoje mehanizme i podsticaje interiorizacije spoljnih stereotipa i predrasuda, svoje interese dugog trajanja. Oni se reprodu-kuju u meri u kojoj nisu osvešćeni, u meri u kojoj se nametnutost prihvata kao neupitna datost. Sa većim stepenom (samo)razume-vanja moguće je približiti se sveobuhvatnijoj strategiji transformacije i unutar toga sagleda-vati pomirenje kao jednu ključnu osu raskida

sa matricama “kompulzivnog ponavljanja”. U meri u kojoj strane u sukobu ostaju u nespora-zumu sa prirodom vlastitih istorijskih iskustava iznova će se reprodukovati razorne disfunk-cionalnosti društva/države, udaljenosti od realnih mogućnosti pomirenja.

Na kraju, da još jednom da podvučemo. Ukazivanje na potrebu istraživanja, suočavanja sa odlikama iskustva koje se protežu u dugom vremenskom rasponu, a posebno sa ekstre-mnim traumama prema kojima nije uspostavl-jen zaceljujući odnos, ne smeru ka podredi-vanju budućnosti prošlosti, već ka jasnijem ispisivanju kruga pretpostavki koje pomirenje u sadašnjem poglavlju podrazumeva.

Lokalno pomirenje i globalna nepomir-ljivost

Imajući u vidu da je pomirenje temeljna pret-postavka izgradnje mira, a izgradnja mira je istovremeno i način inkorporacije novona-stalih država u globalni neoliberalni poredak, možemo da ustvrdimo da se zalaganja, pritisci ka pomirenju odvijaju unutar otežava-jućih globalnih paradoksa. Oni obuhvataju, između ostalog: intenziviranje procesa globali-zacije / povezivanje sveta nakon hladnog rata i obnove podele na civilizovani deo sveta i prostor haosa u koji se red mora spolja uvoditi svim sredstvima, uključujući i vojnim;¹¹ podelu na one koji su lišeni mogućnosti uticaja na sadašnjost i gotovo da ne učestvuju u osmi-šljavanju vlastite budućnosti (Burdije, str. 96) i onih koji su gospodari budućnosti sveta;

smanjen broj sukoba i istovremeno povećanje mogućnosti uništenja ljudske vrste oružjem za masovno uništenje, iznad svega nuklearnim; paralelno slavljenje, univerzalizovanje demo-kratije i njenu eroziju/dekonsolidaciju (jačanjem izvršne vlasti, nastankom novih netranspa-rentnih centara moći, panoptičkim sistemom nadzora i kontrole, razgranatom korupcijom); afirmaciju vladavine prava i praksu samoizuzi-manja moćnih globalnih aktera iz normativnog okvira. Paradoksi obuhvataju i snaženje režima zaštite ljudskih – političkih – prava i masovno kršenje socijalnih prava, proizvodnju oštre socijalne polarizacije unutar i između društava. Stvara se uska manjina privilegovanih i more gubitnika.¹² Drugim rečima, dominantna neoli-beralna forma globalizacije proizvodi stepen materijalnog bogatstva bez presedana, ali i dramatične socijalne posledice, poništavajući načelo solidarnosti i vrednosti opšteg dobra tržišnim fundamentalizmom, afirmacijom kulture pohlepe i sebičnosti, dekonstrukcijom socijalne države.

Pojedini analitičari govore o opštoj darviniza-ciji društva (P. Burdije), dok drugi ukazuju da poredak koji proizvodi usku manjinu izuzetno privilegovanih i ogroman broj gubitnika, dakle uvređenih i poniženih, marginalizovanih i isklju-čenih, čiji se bes i frustracija akumuliraju, jeste poredak u kome se odvija “globalni građanski rat” (P. Mišra). To bi značilo da su postkonfliktna društva izgradnjom mira sa neoliberalnim predznakom istovremeno i akteri “globalnog građanskog rata”. Sa stanovišta pomirenja to

⁹ Dž. Kenan na primer definiše Balkan kao “prvu liniju neevropske civilizacije, koja je do današnjeg dana nastavila da čuva mnoge svoje neevropske osobenosti”. Navedeno prema, M. Todorova, “Balkan: od otkrića do izuma, *Srpska politička misao*, br. 2-3/1995, Beograd, str. 160.

¹⁰ Isticanjem ove argumentacije oslanjamo se na najopštije određenje kolonijalizma kao prakse širenje suvereniteta jedne države na teritoriju van svojih granica, dakle praksu uspostavljanja potpune ili delimične političke dominacije, ekonomske eksploatacije, potčinjavanja (ili raseljavanja) domaćeg stanovništva. Vidi: *Oxford Dictionary*, <https://en.oxforddictionaries.com> i Jirgen Osterhammel (1997), *Colonialism: A Theoretical Overview*, Markus Winer Publishers.

¹¹ R. Kuper zagovara duple standarde, laži, upotrebu sile, predupredujuće napade za države van civilizovanog postmodernog sveta u kome vladaju zakoni, red i bezbednosna izvesnost. Sve je dozvoljeno da bi se džungla, tj. predmoderne države haosa i nasilja, obuzdala. Vidi: Robert Cooper (2003), *The Breaking of Nations, Order and Chaos in the Twenty-first Century*, New York, Grove Press.

¹² Predviđa se da će do 2030. godine 1% najbogatijih držati u svojim rukama 2/3 svetskog bogatstva, koje će iznositi 350 triliona dolara. Vidi, Michael Savage, “Richest 1% on target to own two-thirds of all wealth by 2030”, 7. april 2018, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com>

bi impliciralo da u eri “razgrađivanja” države, društva, porodice, tj. svih kolektivnih struktura sposobnih da budu prepreka logici čistog tržišta (P. Burdije), postkonfliktna društva treba da izgrade upravo zajednicu / gostoljubivo susedstvo i da usred socijalnih neizvesnosti, atomizacije, vrednosne konfuzije, smognu snagu da se bave traumama i suočavaju sa prošlošću na način koji će da doprinese zacepljenju i razvoju, tj. oblikovanju sadašnjosti koja je prihvatljiva većini.

Pošto pomirenje po prirodi stvari podrazumeva rehabilitaciju solidarnosti, opšteg dobra, čvrstog pravnog okvira, pomenuti globalni zaplet otvara pitanje: da li inkorporacija u globalni poredak – kojim dominira ekonomski surovija forma kapitalizma, u kome hegemonika moć podrazumeva nedoslednu primenu normi međunarodnog prava u ime samopripisane civilizacijske superiornosti, a kritička misao je do te mere potisnuta na margine da se govori o eri post-istine, post-pismenosti – može doprineti stvaranju pogodnog ambijenta za lokalno pomirenje?

Imajući u vidu, s jedne strane, ekonomsku zavisnost i ograničenu političku autonomiju novonastalih balkanskih država i s druge prirodu globalnog poretka, tok pomirenja mora smerati takvom isceljenju koje bi predstavljalo i psihološki, kulturološki i ekonomsko-politički zaokret koji bi gradiro mir u većoj korespondenciji sa potrebama vlastitih građana i postigao do sada nedostižnu sintezu vlastitih specifičnosti i civilizacijskih učinaka. Za takav zaokret unutrašnji (lokalni i regionalni) savezi/saveznici su imperativ.

Prevladavanje prošlosti u Nemačkoj

Ideja “prevladavanja prošlosti” potekla je iz političkih i društvenih napora Zapadne Nemačke posle Drugog svetskog rata da ponovo bude prihvaćena kao samostalni član međunarodne zajednice naroda. Do ratova na teritoriji bivše Jugoslavije i pada Berlinskog zida, do deve-

desetih godina prošlog veka, ova ideja je bila diskutovana i promišljena isključivo u vezi sa zločinima počinjenim od strane nacionalsocijalističkog režima. Nada da je moguće čitavo jedno društvo, bez generacijske vremenske distance, prosvetliti, odnosno osvestiti i navesti ga da spozna svoju istorijsku krivicu, do tada je bila jedinstvena. Padom Berlinskog zida, ponovnim ujedinjenjem dve Nemačke, podeljene posle rata kao posledica poraza i etabliranja istočnog i zapadnog bloka zemalja, realizacija ove ideje kroz decenije naučnog, društvenog i kulturnog rada doživela je svoj međunarodni uspeh i proglašena je modelom koji je moguće primeniti i na druga društva posle velikih konflikata. Poseban zamajac ovaj model doživeo je posle pada Berlinskog zida kao efikasno sredstvo protiv kolektivne ideološke “krivice” istočnih Nemaca. Danas se nemački model “prevladavanja prošlosti” proglašava najuspešnijim posleratnim izvoznim proizvodom ujedinjene Nemačke.

Internacionalna revitalizacija diskusije o modelima “prevladavanja prošlosti” u direktnoj vezi sa ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999. Na fonu tih ratova je nemački model “rada na prošlosti” dobio svoju upotrebnu vrednost, široku primenljivost i objektivnu istinitost i ispravnost. Primenjivanje modela “prevladavanja prošlosti” (*Vergangenheitsbewältigung*) u postjugoslovenskim društvima, a zahtevana od međunarodne javnosti kao uslov za ulazak u međunarodne institucije, događala se u opasnoj blizini politički diskutabilnog poređenja postjugoslovenskih ratova sa Drugim svetskim ratom i zločinima nacističke Nemačke. Pored činjenice da realizacija suočavanja sa prošlošću, odnosno proces denacifikacije nemačkog društva nije bio ni jednostavan ni toliko uspešan koliko se u međunarodnoj javnosti od pada Berlinskog zida on pominje, ovo indirektno poređenje zločina koji su počinjeni za vreme Drugog svetskog rata i zločina počinjenih u postjugo-

slovenskim ratovima ne samo da je istorijski i fenomenološki pogrešno već predstavlja politički jedan opasan presedan koji zamagljuje, razvodnjava i falsifikuje pravu suštinu ova dva sasvim različita istorijska konflikta.

Pojam “prevladavanja istorije” je u krugovima ozbiljnih istoričara sve do danas osporavan i smatra se pre svega političkim, populistički intoniranim pojmom. Istoriju nije moguće “prevladati”, niti je moguće nju “preraditi”. Nemačko “suočavanje” sa sopstvenom istorijom odvijalo se pre svega pred savezničkim sudovima. Ipak se smatra da je Nemačka uspešno prevladala sve društvene ekstreme 20. veka i da je postala najuzornija demokratija savremenog sveta. Ova fama ima svoja prazna i skrivena mesta. Kada su 1945. nemački zločini u svojim razmerama postali celom svetu poznati i zbog obilja snimljene dokumentacije vidljivi, nije bilo moguće etablirati jednu normalnu društvenu svakodnevicu koja je bila egzistencijalno neophodna. Bezuslovna kapitulacija Nemačke je sa sobom nosila i poništavanje celokupne državne strukture kakva do tada nije bila poznata u istoriji. Nemačka istorija to naziva “nulti sat”, i to jeste bilo potpuno anihiliranje Nemačke kao kulture, istorije, države, pa i jezika. Pošto je ovakvo poništavanje bilo neodrživo društveno i političko stanje, rešenje se tražilo u jednoj vrsti istorijskog i društvenog “resetovanja” nemačke nacije. Jedini izlaz koji su Saveznici mogli međusobno dogovoriti bio je u brzoi efikasnoj denacifikaciji. Na Potsdamskoj konferenciji, jula i avgusta 1945, Saveznici su se dogovorili da započnu proces “5-D”, proces demokratizacije, demilitarizacije, decentraliza-

cije, demontaže (nemačke industrije kao deo ratne odštete) i denacifikacije.

Proces denacifikacije počeo je neposredno posle oslobađanja koncentracionih logora, a u interregnumu, do uspostavljanja prvih fragilnih državnih struktura, poprimao je veoma često oblike revanša. Čim je uspostavljena prva ćelija nove države, Osnovnim zakonom u Zapadnoj Nemačkoj 1949. obznajen je period “normalizacije”, koji je započeo neposredno posle završetka procesa u Nirnbergu pod parolom izgradnje i obnove zemlje i sa nadom u bolji život. Prošlost je trebalo pustiti da prođe, smestiti je u istoriju i gledati u budućnost “bez daljih eksperimenata”,¹³ kako je zahtevao prvi posleratni kancelar Konrad Adenauer. Pokazalo se da je ta “normalnost” bila naložena, ali ne i doživljena. Zemlja je bila podeljena, okružena resentimanima i revanšističkim refleksima suseda koji su se smatrali žrtvama, nacija degradirana, međunarodne diskusije optužujuće, a nacionalne nepostojeće.

Prevazilaženje prošlosti bio je glavni zahtev za preživljavanje nemačke nacije i on je pre svega kao eufemizam važio za unutrašnje političke svrhe, a u suštini se svodio na glasno i bespogovorno priznavanje kolektivne krivice. Nemačka država je to razumela i ovaj zahtev poštovala onoliko koliko je to morala. Sa druge strane, bilo je jasno da je za opstanak nemačkog naroda i nemačkog jezika neophodna jedna vrsta nacionalnog jedinstva i kohezije. Istorija je bila stavila pred nemački narod veoma težak i kompleksan zadatak, koji je u realnosti, zbog svoje tautološke suštine, bio neizvodljiv: ukinuti nacionalizam, priznati i

¹³ Keine Experimente (Bez eksperimenata) bio je slogan Hrišćanskih demokrata na saveznim izborima tadašnje SR Nemačke (Zapadne Nemačke) 1957. Socijaldemokrate su na ovim izborima izašle sa zahtevima da obe Nemačke izađu iz vojnih saveza (kako NATO tako i Varšavskog pakta) i da se što je pre moguće ujedine. Konrad Adenauer je na partijskom kongresu Hrišćanske socijalne unije, 7. jula 1957. u Nirnbergu delegatima poručio: “Verujemo da bi jedna pobeda Socijaldemokratske partije na izborima Nemačku povelu u propast!”

prepoznati samoubilačku i ubilačku razornost nacionalne supremacije, a istovremeno stvoriti nacionalnu koheziju, dovoljno jaku da može da preporodi privredni i društveni život uništene i pobeđene nacije. U realnosti je denacifikacija proizvela svojevrsno društveno licemerje. Prećutkivano i potiskivano je bilo svuda, kako u javnom tako i u privatnom životu, kako na Istoku tako i na Zapadu. Ogromna armija sledbenika NSDAP-a bila je vrlo brzo u obe Nemačke integrisana u novi, posleratni društveni poredak. U brojnim slučajevima su oni koji su pod Hitlerom bili na važnim pozicijama nastavili mirno i posle rata svoj profesionalni život i svoju karijeru. Verovalo se da nova Nemačka ne može da nađe novi početak bez znanja starih, krivicom opterećenih profesionalaca, da nije bilo moguće obnoviti i pokrenuti privredu, oformiti nove vojne snage koje su bile neophodne u borbi protiv komunizma, odnosno kapitalizma, u zavisnosti sa koje strane zida se svet posmatrao. Procesi protiv nacističkih zločina, jednom kada su došli do nacionalnih sudova, odvijali su se teško i uz velike otpore. Veliki broj istražnih postupaka je bio prekinut ili suspendovan usled nedostatka dokaza. Od 6.500 pripadnika SS-a¹⁴ koji su bili zaposleni u koncentracionom logoru Aušvic osuđeno je njih 29 u Zapadnoj Nemačkoj, a 20 u Istočnoj.

Ovakvo ponašanje nemačkog sudstva posle rata prozvano je u međunarodnoj javnosti kao “drugi zločin” Nemačke. Bivši članovi NSDAP-a i Vermahta, izbeglice i proterani, koji su se posle niza godina denacifikacije i zarobljeništa osećali socijalno i ekonomski deklasirani, bili su ogroman potencijal za destabilizaciju tek formirane i fragilne demokratije u Zapadnoj Nemačkoj. Desna socijalistička partija (SRP) bila se profilisala kao partija naslednica ideološkog sistema NSDAP-a i imala je brojno uporište među tadašnjim nemačkim narodom. Nemačka politika je ovo stanje rešila promenom kursa, od denacifikacije ka integraciji. U prvoj legislaturi Savezne Republike Nemačke (1949-1953) postavljene su suštinske pravne pretpostavke za društvenu reintegraciju nacističkih zločinaca. U drugoj postavci Bundestaga sedelo je 129 bivših članova NSDAP-a.

Opšta amnestija, na osnovu koje je do 1954. pomilovana većina nacističkih zločinaca osuđenih pred nemačkim sudovima, poništila je lustraciju koja je sprovedena pod kontrolom Saveznika. Ispitivanje javnog mnjenja SR Nemačke 1951. pokazalo je da je više od 40% ispitanika nacistički režim smatralo boljim uređenjem od nove demokratije “savezničkog” tipa. Ideja Gustava Radbruha i njegove utopijske formule da je zakonsku

nepravdu moguće pobediti samo nadzadskom pravdom, ostala je kao jedna od najvrednijih ideja nemačke posleratne pravne filozofije, neizvodive u realnosti. Isto kao i ideja borbene demokratije Karla Levenštajna i Karla Manhajma koja je završila u administrativnoj okoštalosti Ustavnog suda SR Nemačke i reformisane “Savezne institucija za zaštitu ustava”.¹⁵

Uslovi pod kojima je Nemačka priznala holokaust bili su sasvim posebni. Nemačka je bila jedina država ikada koja je doživela bezuslovnu kapitulaciju. Uslov njenog ponovnog državnog konstituisanja bilo je priznanje holokausta. Sa priznavanjem zločina nad drugim nacijama i grupama je već išlo mnogo teže – zločin nad homoseksualcima je priznat tek 1968, zločin nad Romima nije nikada priznat. Do priznavanja civilnih žrtava na okupiranim teritorijama nije nikada ni došlo pošto se u to umešala politika i nacionalni interesi raznih aktera.

Vrlo brzo posle rata javili su se zahtevi za konačan obračun sa prošlošću u smislu suspenzije “okajavanja grehova”. Holokaust je priznat, Izrael je nastao kao posebna vrsta ratne odštete, Nemačka je podeljena i okupirana – ratni poraz je priznat i sproveden u svakodnevnom životu. Tu je trebalo staviti tačku i okrenuti se legitimnim nacionalnim interesima nacije: ponovnom ujedinjenju dve Nemačke i privrednom rastu. U članu 23 tzv. Osnovnog zakona, odnosno Ustava SR Nemačke (dakle Zapadne Nemačke) iz verzije usvojene 1949. bilo je utemeljeno pravo “ostalih pokrajina”, odnosno delova Nemačke koji su posle rata ostali u sklopu drugih zemalja (pobednica), da se pridruže “matici”. Po ovom članu je 1952. pridružena pokrajina Baden, Virtemberg-Baden i Virtemberg Hoencolern, združene u danas jedinstvenu pokrajinu

Baden Virtemberg, a 1957. Sarland, od koga je onda formirana i posebna pokrajina. I pored jasne geopolitičke situacije pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka, odnosno blokovske podele sveta i granice koja je prolazila kroz Nemačku i decenijama bila najvažnija granica na svetu, član 23 je ostao neizmenjen. Time je već u prvim posleratnim godinama Nemačkoj prećutno bilo priznato pravo na težnju u teritorijalno i nacionalno jedinstvo.

Sve do studentskih pokreta koji su do danas proklamovani kao pokreti “levo” orijentisanih neomarksističkih snaga okupljenih oko Frankfurtske škole, suočavanja sa nacističkom prošlošću se u SR Nemačkoj odvijalo krajnje nevoljno i sporadično, isključivo pod pritiskom međunarodne javnosti. Direktni povod da se studentski protesti okrenu i pitanjima ratnih zločina počinjenih od strane generacije njihovih roditelja bio je propis o zastarevanju pred kojim su stajale brojne optužbe za nacističke zločine 1959. Generacija koja je bila nedodirnuti nacističkom prošlošću pokrenula je pravu lavinu istinske društvene i kulturne zainteresovanosti za istorijsku odgovornost čitave nemačke nacije. U krugu ovog društvenog diskursa se doista moglo govoriti o “radu” na prošlosti, iako je veliki deo zahteva nove generacije bio pre svega motivisan promenom društvenog uređenja, više nego istinskim istraživanjem razloga za pojavu nacionalsocijalizma u Nemačkoj. Politika je nerado ulazila u ovu diskusiju, tako da je ona zapravo do danas ostala u domenu socijalno angažovanih, kulturno prosvetljenih građanskih i intelektualnih slojeva nemačkog društva. Većina nemačkog stanovništva, pogotovu starije generacije, ćutala je. Zahtev za pravo na zaborav se sve do nedavno mogao samo periodično, takoreći stidljivo čuti u nemačkoj

¹⁴ *Schutzstaffel* (Zaštitni vod), ili skraćeno SS, bio je jedan od glavnih nacističkih organizacija. SS je iz male paravojne jedinice izrastao u veliku organizaciju koja je brojala milione pripadnika. U početku je SS služio kao *pretorijanska garda* Hitleru. S vremenom SS je dobio i svoju oružanu granu pod nazivom *Waffen SS*, koja je bila elitni deo nemačkih Oružanih snaga. Izgrađen na nacističkoj ideologiji i vođen od strane Himmlera, SS je odgovoran za mnoge zločine protiv čovečnosti koji su se dogodili za vreme Drugoga svetskog rata. Himmlerov SS stvorio je i elitne policijske i vojne jedinice kao *Gestapo*, a Hitleru su koristili kao vojska koja sprovodi nacističku politiku. Tokom Drugog svetskog rata SS jedinice delovale su uz regularnu nemačku vojsku *Wehrmacht*, a u završnom razdoblju rata SS je preuzeo vodstvo nad *Wehrmachtom* uklanjajući Hitlerove neprijatelje. Na Nirberškom procesu SS je proglašen zločinačkim i optužen je za sprovođenje masovnih likvidacija i kao glavni nosilac holokausta. Sledeći rasnu politiku nacionalsocijalizma, SS je vršio likvidacije Jevreja, njihovo prisilno preseeljavanje u geta, deportaciju, paljenje i oduzimanje imovine. Rešavajući tako *Konačno pitanje* SS je odgovoran za smrt preko 12 miliona ljudi. Većina žrtava bili su Jevreji, Romi, Sloveni ali i druge etničke grupe. Osim navedenih, SS je sprovodio likvidacije hendikepiranih osoba, homoseksualaca i političkih protivnika.

¹⁵ Bundesamt für Verfassungsschutz

javnosti, sve dok nije kulminirao u “svađi istoričara”¹⁶ 1986, a potom u čuvenom govoru pisca Martina Valzera u kome je osudio stalnu upotrebu “Aušvic toljage”¹⁷ u pre svega međunarodnim diskusijama o prošlosti. Činilo se da postoje dve scene i dva tona u kojima se “suočavalo sa prošlošću”: jedan za međunarodnu, a drugi za nacionalnu upotrebu. Danas ovaj zahtev ima i svog političkog glasnogovornika u partiji AfD (Alternativa za Nemačku) koja je zastupljena sa 92 poslanika u Bundestagu. Kompleksnu problematiku “prevladavanja prošlosti” nemačke provenijencije prvo je pokazala politička atmosfera užarena oko odluke kabineta kancelara Gerharda Šredera da se Nemačka pridruži NATO snagama pri intervenciji u okviru rata na Kosovu. A danas svu kontradiktornost modela “prevladavanja prošlosti” pokazuje politička situacija u bivšoj Istočnoj Nemačkoj u kojoj su neonacističke, ekstremno desne snage postale vodeće u političkom spektru. Usled silne manipulacije istorijskim činjenicama, njihove moralne i doktrinarne interpretacije, sasvim su se pomešali lončići i naučne diskusije su morale da ustuknu pred javnim ocenama društvene podobnosti, odnosno nepodobnosti. Ideološko prevaspitavanje Istočne Nemačke posle ponovnog ujedinjenja i lustracija, koja je delimično imala privid političkih progona, kao i degradacija istorijskog iskustva Istoka, proi-

zvele su otpor građana koji se danas lakomisljeno argumentuje izostankom “prevladavanja prošlosti” zapadnonemačkog tipa. Ovim se ispostavlja da model “prevladavanja prošlosti” ima ideološko punjenje i da je pogodan za manipulaciju kako istorijom tako i javnim mnjenjem. Idejom “prerade” prošlosti istoriji kao naučnoj disciplini oduzela se njena naučna objektivnost i ona se sasvim prevela u funkcionalni deo politike te se daje na uslugu čak i kao strategija vođenja konflikata. Istorijska proučavanja nemačke istorije 20. veka prepuna su moralnih i ideoloških zahteva. Na liniji Adornovog zahteva “Nikad više rat!”, a u kombinaciji sa dugim periodima denacifikacije i “prevladavanja prošlosti”, bilo je moguće moralizovanim falsifikatom “Nikad više Aušvic” militarizovati nemački građanski pacifizam. Posledice su nesagledive.

Zaključak

Umesto što rasprave o pretpostavkama pomirenju postaju ose razdvajanja/konfrontacija/sporenja, one bi mogle da smeraju ka podsticanju udruženog rada na utvrđivanju što više nespornih/proverljivih, neporecivih činjenica. Smeranje ka složenoj istini, a ne “moralnoj toljazi”, iskaz je i empatije, uvažavanje Drugosti u sebi, ali i put ka većem stepenu autonomije zajednica, ka izvesnijem učestvovanju u stvaranju vlastite sadašnjosti

i budućnosti. Jednostranosti, poluistine, nejednako poštovanje žrtava, kao i nejednaka osuda počinitelaca, vodi ekstremizaciji svake od strane u sukobu i priziva večni spoljni nadzor. Pomirenje ne može da ukloni traume, patnje, ali ukoliko se očekuje da pomirenje na ovim prostorima može da počiva prevashodno na (selektivnoj) retributivnoj pravdi, a ne i na uvećanju samorazumevanja i razumevanja procesa dugog trajanja, lokalnog odsjaja svetskih zapleta, kao i stvarne prirode tuđih iskustva “prevladavanja prošlosti”, čvršće tlo transformacije postkonfliktnih društava, regiona ka izvesnijem miru će iznova izmaći. Realne postojeće okolnosti zahtevaju odgovore umesto bekstva u religijske, političke, civilizacijske podele i samovarvarizaciju. Ukoliko je stabilan mir zajednički cilj, on definiše uslove pomirenja i razgovetno nameće svoje kriterijume: vidljivu težnju ka objektivnosti, odgovornost za samorazumevanje, razumevanje i empatiju za Drugog, suočavanje radi isceljenja a ne u funkciji okrivljavanja, snaženje transformativnih kapaciteta, tj. razvoj kao ishod. Dakle, mir kao cilj nalaže, isporučuje zahteve, kriterijume, poruke i pouke. Ako mir uprkos svim poraznim iskustvima nasilja ipak nije cilj, jednostranosti, površnosti, zlevođe, prividi će na odlučujući način obojiti napore pomirenja i svesti ih na još jedan prilog kompulzivnom ponavljanju.

¹⁶ Der Historikerstreit (svađa istoričara), poznata i kao “debata istoričara” (Historikerdebatte), “istoričarska kontroverza” (Historikerkontroverse), ili “Habermas-kontroverza” (Habermas-Kontroverse), bila je debata vođena 1986. i 1987. u SR Nemačkoj oko singularnosti holokausta i pitanja koju ulogu holokaust ima za istorijski identitet Nemaca. Debatu je izazvao tekst Ernsta Noltea, objavljen juna 1986. u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu*, u kome on postavlja tezu da je holokaust i nacionalsocijalizam bio reakcija na boljševizam i na zločine počinjene u gulazima u Sovjetskom Savezu. Ovakvo tumačenje holokausta Jirgen Habermas u svom tekstu objavljenom u *Die Zeitu* kritikovao je kao “revizionizam” koji pokušava da rekonstruiše nemačku nacionalnu svest kroz moralno obezvređivanje nemačke prošlosti.

¹⁷ Jedanaestog novembra 1998. piscu Martinu Valzeru (Martin Walser) u crkvi sv. Pavla u Frankfurtu uručena je mirovna nagrada nemačkih knjižara. U svojoj zahvalnici Valzer je kritikovao običaj da se Nemcima uvek spočitava njihova prošlost. Po njemu je to kontraproduktivno i upozorio je na pojednostavljivanje fenomena Aušvic time što se ova metafora koristi kao “moralna toljaga”, čime gubi svoju suštinu i značenje. Ovaj njegov govor žestoko je kritikovan u javnosti.

Preconditions for regional reconciliation

Radmila Nakarada

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Jelena Volić-Hellbusch

Belgrade Fund for Political Excellence (BFPE), Belgrade

Abstract

The paper is based on the assumption that reconciliation, besides confronting the past, includes a number of additional conditions, among else: 1. Understanding the causes of contemporary conflicts requires a new reading of the historical experience in order to shed light on the structural reasons for the persistent status of the region as the European periphery. 2. Process of reconciliation can not be understood without taking in consideration the key features of the current global order, i.e. broader global framework within which it is being promoted and carried out. 3. For a comprehensive contextualization of reconciliation it is necessary to critically consider the experience of other European societies in confronting their past, so that experiences that do not correspond with the nature of the conflict in ex-Yugoslavia are not imposed or appropriated. The authors conclude that if the (self)understanding of the processes of *long durée*, the local reflec-

tions of global disorder, as well as of the experiences of transcending the past in other European countries, is not enlarged, a firmer basis for the transformations of post-conflict societies in the region toward a more certain peace will again slip away.

Literatura

- Arveler, Elen (1988). *Politička ideologija vizantijskog carstva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Burdije, Pjer (1999). *Signalna svetla*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Cooper, Robert (2003). *The Breaking of Nations, Order and Chaos in the Twenty-first Century*, New York: Grove Press.
- Cusak, John, Arundhati Roy (2016). *Things That Can and Cannot Be Said*: Chicago: Haymarket Books.
- Kraljačić, Tomislav (1987). *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Maluf, Amin (2017). *Fotelja na Seni*. Beograd: Laguna.
- Mishra, Pankaj (2017). *Age of Anger: A History of the the Present*. Allen Lane an imprint of Penguin Books.
- Matvejević, Predrag (2007). *Meditranski brevjar*. Zagreb: V.B.Z.
- Mbembe, Achille (2001). *On the Postcolony*. Berkeley: University of California Press.
- Nakarada, Radmila (2008). *Raspad Jugoslavije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nakarada, Radmila (2011). Putevi pomirenja. *Godišnjak FPN V* (5), str. 361-376.

Demokratija i konsocijacija u pluralnim društvima posle rata

Nebojša Vladisavljević

Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Odsustvo saradnje i međunacionalni sporovi u pluralnim društvima posle rata često ne izvire iz konsocijacije kao mehanizma za regulaciju sukoba, već iz nedemokratskog okruženja u kojem te institucije funkcionišu. Demokratski deficit konsocijalne demokratije, u vidu ograničene odgovornosti državnih funkcionera građanima i podsticanja kolektivnih na račun individualnih prava, višestruko se negativno odražava na konsocijalne aranžmane u autoritarnim i mešovitim režimima. Primeri socijalističke Jugoslavije i Bosne i Hercegovine i Makedonije posle ratnih sukoba – savremenih mešovitih režima – govore da se konsocijacija smatra mehanizmom za podelu plena, a ne za podsticanje saradnje i uzajamnu kontrolu predstavnika naroda u pluralnom društvu. Demokratija treba da obezbedi vertikalnu i horizontalnu odgovornost vlasti građanima i zaštitu individualnih prava, i tako omogućiti efektivno funkcionisanje konsocijacije.

Ključne reči: demokratija, konsocijacija, pluralna društva, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Makedonija

Odsustvo saradnje i sporovi predstavnika različitih naroda, praćeni zapaljivim govorom na javnoj sceni, dominiraju političkim životom na području bivše Jugoslavije u poslednjih nekoliko godina. S jedne strane, takva politička dinamika ogleda se u odnosima vođstava političkih stranaka koje predstavljaju ključne narode u pluralnim društvima, kao što su Bosna i Hercegovina i Makedonija. S druge strane, očigledna je i u onim društvima koja su posle rata znatno manje nacionalno heterogena nego ranije, npr. u Srbiji i Hrvatskoj, i u posebnim situacijama, kao na Kosovu, gde još uvek ne postoji dogovor o konačnom statusu te teritorije. Ovde je reč o odnosu stranaka većinskog naroda prema pojedinim manjim nacionalnim zajednicama, kao i njihov odnos prema, navodno neprijateljskim, narodima s druge strane granice, u susedstvu. Ta dinamika ispoljava se u sličnom obliku i u konkurenciji stranaka unutar svakog od tih naroda. Predstavnici ključnih stranaka unutar jedne nacionalne zajednice nadmeću se u tome ko će biti oštrije prema “drugoj” strani, smatrajući da će tako steći veću podršku svojih sunarodnika u izbornim kampanjama i između izbora nego što bi je dobili za podsticanje međunacionalne saradnje. Takav “takmičarski šovinizam” podstiče sukobe između naroda unutar država, ali i sukobljavanje između država, naročito imajući u vidu nasleđe ratnih i drugih sukoba iz prethodnih decenija. Značajne promene međunarodnog i unutrašnjeg okruženja podstakle su sporove i otežale međunacionalnu saradnju poslednjih godina. Prelivanje globalne ekonomske krize u naš region, naročito iz Evropske unije, osiromašilo je stanovništvo već iscrpljeno ratnim sukobima i ekonomskim problemima iz prethodnih decenija i pojačalo socijalne razlike. Tako je značajan deo stanovništva postao prijemčiviji za “takmičarski šovinizam” nego što bi to inače bio slučaj. Pored toga, globalni

nedemokratski trend zapljusnuo je i Evropu i ozbiljno uzdrmao demokratske ustanove. Negativne posledice nedemokratskog talasa očigledne su i u starim i u novim demokratijama, ali su najozbiljnije u onim državama u kojima su demokratske ustanove bile najranjivije, tj. u Centralnoj Evropi i u nešto većoj meri na Balkanu (vidi Diamond, 2015; Dawson i Henley 2016; ali i Levitsky i Way, 2015). Nedemokratski talas naročito se negativno odrazio na slobodu štampe i nezavisnost pravosuđa i raznih kontrolnih organa i tela, tzv. agencija horizontalne odgovornosti, kao i na uslove neophodne za održavanje slobodnih i poštenih izbora. Taj trend ne samo da dovodi u pitanje temelje demokratije i ekonomski i socijalni razvoj već i opstanak mira u pluralnim društvima.

Nasuprot predlozima koji smatraju radikalnu transformaciju institucionalnog i političkog okvira u pluralnim društvima na području bivše Jugoslavije jednim rešenjem za promenu takvog stanja, u središtu analize u ovom tekstu je uticaj demokratije na ublažavanje sukoba. Demokratija treba da omogući odgovornost državnih funkcionera građanima putem redovnih izbora i između njih, uzajamnu odgovornost različitih grana vlasti i kontrolnih organa i tela, kao i zaštitu individualnih i kolektivnih prava, kako bi posebni institucionalni i drugih aranžmani koji su uspostavljeni s ciljem regulacije sukoba u pluralnom društvu – kao što su konsocijacija i teritorijalni pluralizam – mogli da funkcionišu na predviđeni način. Radikalne institucionalne promene nisu neophodne jer ustav i zakoni koji uspostavljaju demokratske ustanove, kao i posebne institucionalne aranžmane za regulaciju nacionalnih sukoba, već postoje. Problem je što se primenjuju samo delimično, pa se političko ponašanje uglavnom odvija u skladu sa neformalnim ustanovama, kao što su klijentelizam i korupcija. Demokratija dakle ima potencijal da značajno podstakne saradnju u pluralnim

društvima sa nasleđem rata i drugih oblika sukoba.

U analizi ovih i sličnih pitanja uporedni pristup ima značajne prednosti. U akademskoj analizi sukoba u našem regionu, kao i analizi njihovog rešavanja, dugo je dominirao regionalni fokus, oslonjen na ranije studije socijalističke Jugoslavije, kao i njenog raspada i posledica, i na ona obeležja – pre svega kulturna, istorijska i politička – koja ovaj region razlikuju od drugih. Takav pristup u potpunosti preovlađuje u štampi i popularnoj literaturi jer se oslanja na široko prihvaćen stav o jedinstvenosti našeg regiona u odnosu na druge, baš kao što je to slučaj i u drugim regionima (Vladi-savljević, 2014, str. 71-75). Uporedni pristup, nasuprot tome, ukazuje na bitne paralele između političkih pojava u ovom i drugim regionima, oslanjajući se na odgovarajuću pojmovnu i teorijsku literaturu zasnovanu na empirijskim istraživanjima. Strukturni, institucionalni i drugi činoci u velikoj meri objašnjavaju sličnosti i razlike između političkih pojava u pojedinim državama i regionima, uzimajući u obzir različite kulturne i istorijske miljee. Dakle, cilj je da se na osnovu relevantnih strukturnih i institucionalnih činilaca, tj. miljea pluralnog društva posle oružanih sukoba i konsocijacije (sa ili bez teritorijalne autonomije), ukotvljenih u relevantnoj pojmovnoj i teorijskoj literaturi, nađe oslonac za razumevanje i objašnjenje odsustva saradnje i opstanka sporova i ponude odgovarajuća rešenja.

U sledećem odeljku izlažem osnovne elemente rasprava u uporednoj literaturi o upravljanju i/ili rešavanju sukoba i posleratnoj izgradnji mira u pluralnim društvima iz ugla demokratije i demokratizacije. Zatim analiziram tradiciju konsocijacije i savremene nedemokratske trendove u našem regionu, kao i probleme koji proizilaze iz funkcionisanja konsocijalnih aranžmana u nedemokratskom miljeu. Konačno, ukazujem na različite aspekte demokratije čiji je cilj da stvore politički milje u kojem konso-

cijalne ustanove mogu da funkcionišu u punoj meri. U tom odeljku ukratko pominjem i negativne posledice široke političke mobilizacije i neobuzdane kompeticije u pluralnim društvima sa nasleđem diskriminacije i nasilnih sukoba, kao što su radikalizacija ključnih učesnika u političkom životu i polarizacija tih društava.

Demokratija u raspravama o pluralnim društvima i posleratnoj izgradnji mira

Uporedna literatura u toj oblasti često se usredsređuje na tzv. velika pitanja, kao što je izbor makropolitčkih strategija regulacije etničkih i nacionalnih sukoba. Neki pisci ukazuju na bitne razlike između integracije, teritorijalnog pluralizma, konsocijacije, genocida, etničkog proterivanja i hegemonске kontrole, kao i onih strategija koje dovode do teritorijalnih promena, npr. secesije, podele država i iredentizma (O'Leary i McGarry, 2012; O'Leary, Lustick i Callaghy, 2001). Drugi analiziraju više strategija uporedo, ukazujući na njihove slične uzroke, tok i posledice – npr. kada je reč o genocidu, etničkom proterivanju, etnocidu i asimilaciji (Mann, 2005). S druge strane, analiza se usredsređuje na posebne institucionalne sklopove, institucionalne kombinacije i/ili politike, kao što su izborni i stranački sistemi, federalizam i upotreba jezika (Reynolds, 2002; Reynolds i Reilly, 1999; Laitin, 1992). Demokratija je u drugom planu najčešće zato što autori podrazumevaju da je reč o demokratskom političkom miljeu, osim u slučajevima onih strategija koje počivaju na temelju drastičnih oblika kršenja ljudskih prava.

U starijoj literaturi o pluralnim društvima – društvima podeljenim duž verskih, ideoloških, jezičkih, regionalnih, kulturnih, rasnih ili etničkih rascepa u kojima političke stranke, interesne grupe, mediji, obrazovne ustanove i udruženja prate osnovne linije ključnih društvenih podela – demokratija se uglavnom podrazumeva. Konsocijacija se vezuje za

demokratiju već u pojmu konsocijalna demokratija (Lijphart, 1977; 2008). Analiza tog aranžmana zasniva se na primerima demokratskih država zapadne Evrope, kao što su Holandija, Švajcarska, Belgija i Austrija, što omogućava analizu ključnih elemenata pluralnog društva i konsocijalnih institucija, kao i njihovog funkcionisanja i posledica, bez detaljnog osvrta na ulogu osnovnih elemenata demokratije. U toj analizi pominju se i primeri konsocijacije van kruga zapadnih, "starih" demokratija – npr. Liban do polovine sedamdesetih, Kipar početkom šezdesetih i Malezija – ali bez istraživanja uloge političkog konteksta koji je u tim slučajevima samo nominalno demokratski (Lijphart, 1977). Taj pristup je produktivan u kontekstu starih demokratija, ali problemi nastaju u analizi konsocijalnih aranžmana u nedemokratskim režimima, kao što su autoritarni i mešoviti režimi. Analize konsocijalnih aranžmana u nedemokratskom kontekstu uglavnom su vezane za analizu upravljanja sukobima u pojedinim državama, ređe uporedno. Na primer, postoji više radova o konsocijaciji u socijalističkoj Jugoslaviji i njenim državama-naslednicama (Stanovčić, 1992; Bose, 2002; Kasapović, 2005; Bieber, 2006).

Novija uporedna literatura neposredno analizira uzajamni uticaj demokratije i demokratizacije i etničkih i nacionalnih sukoba. S jedne strane, demokratizacija je često neposredni izvor tih sukoba. Prvo, demokratski proces, a naročito prvi izbori posle nedemokratske vladavine, podstiču političku mobilizaciju duž ključnih društvenih rascepa: ako građani smatraju svoje etničke i nacionalne identitete važnijim od klasnih i drugih identiteta, političke stranke i stranački sistem će nastati pre svega na toj osnovi. Drugo, kada postoji istorijsko nasleđe netrpeljivosti, mnogi oportunistički nastrojeni politički preduzimači pretpostavljaju da će više glasova dobiti podsticanjem neprijateljstva nego podsti-

canjem međunacionalne saradnje. Treće, vlasti se često odnose prema opoziciji, koja je u pluralnim društvima uglavnom etnički utemeljena, kao nelegitimnoj – ili izdajničkoj – usled autoritarne tradicije i istorije sukoba (Horowitz, 1993). Četvrto, vlasti koje predstavljaju etničku ili nacionalnu većinu obično sprovode politiku kulturne homogenizacije posle pada autoritarizma, čime ugrožavaju kulturne i druge interese nacionalnih manjina (Brubaker, 1996).

Peto, i starija literatura ukazuje da neki oblici demokratskih ustanova mogu u pluralnim društvima proizvesti nedemokratske rezultate. Većinski oblik demokratije ("Vestminsterski model") – koji se zasniva na suprotstavljanju vlasti i opozicije – obezbeđuje efektivno upravljanje i odgovornost vlasti građanima. U relativno homogenim društvima većine i manjine su fluidne, što omogućava periodičnu smenu vlasti. Nasuprot tome, u pluralnim društvima birači retko glasaju za političke stranke koje predstavljaju druge zajednice, pa izbori u velikoj meri odslikavaju etničke ili druge podele, slično popisima stanovništva. U takvom miljeu većine i manjine postaju trajne, pa samim tim i uključenost prvih i isključenost drugih iz političkog života (Lijphart, 1984, str. 21-23). Konačno, izborna mobilizacija rasplamsava sukobe u situacijama u kojima predstavnici različitih naroda iznose uzajamno isključive teritorijalne zahteve jer zajednički prostor smatraju isključivo svojom otadžbinom. Demokratska teorija u takvim slučajevima ne nudi jasno rešenje pošto merila demokratskog procesa podrazumevaju da je pitanje legitimnosti političke zajednice već rešeno (Dahl, 1989, str. 207).

S druge strane, demokratija i demokratizacija smatraju se bitnim delom izgradnje mira u pluralnim društvima posle rata. Smatra se da demokratija može da pacifikuje, tj. "civilizuje" etničke i nacionalne sukobe. Naime, sukobe ne treba nužno poistovećivati sa nasiljem. U

pluralnim društvima određeni nivo etničkih sukoba nije moguće izbeći jer su etničke podele u osnovi političkih podela i sukoba oko resursa, identiteta, politike u pojedinim oblastima, političke participacije i/ili legitimnosti političke zajednice. Ključno pitanje je da li se ti sukobi odvijaju nasilnim putem ili nenasilno unutar političkih ustanova, kao što su izbori, parlament, izvršna vlast, pravosuđe, javni sektor u celini, i regionalni i lokalni nivo vlasti. Sukobi neće nestati njihovim “kanalisanjem” u političke ustanove – jer zavise od prirode i intenziteta društvenih podela, nasleđa sukoba, kao i šireg unutrašnjeg i međunarodnog miljea – ali se mogu transformisati u nenasilne oblike. U autoritarnim režimima uvek postoji rizik da se sprečavanjem zahteva i sukoba pojedinih etničkih grupa silom dugoročno akumulira veliko nezadovoljstvo koje će proizvesti nasilje u trenutku krize režima. U demokratijama, nasuprot tome, etnički sukobi su redovno obeležje pluralnih društava, ali su uglavnom institucionalizovani (vidi Varshney, 2002, str. 24-25).

Pored toga, demokratske ustanove otvaraju prostor za stvaranje pluralističkog političkog miljea koji omogućava relaksiranje isključivog fokusa na osnovne linije podela, tj. etničke i nacionalne podele. Politička kompeticija se tako neće odvijati samo između stranaka koje predstavljaju različite etničke grupe i narode, već i unutar njih, jer se pokreće debata i o drugim relevantnim društvenim i političkim pitanjima, pre svega onima koja se tiču šireg ekonomskog i društvenog razvoja. Podsticanjem društveno-ekonomskih pitanja dugoročno se može podstaći razvoj unakrsnih društvenih podela (kulturnih i društveno-ekonomskih), koje će omogućiti nastanak novih i/ili preoblikovanje starih političkih identiteta, i tako relaksirati osnovna linija podela u pluralnim društvima – a samim tim u određenoj meri oblikovati stranački sistem i civilno društvo. Pored toga, demokratija u pluralnim društvima

posle rata treba da omogući i uklanjanje starih elita uključenih u izbijanje i vođenje rata, ne samo na državnom već i na lokalnom i regionalnom nivou.

U literaturi o izgradnji mira postoji široka saglasnost oko značaja uspostavljanja demokratije kao jednog od činilaca koji dugoročno treba da omoguće održavanje mira. Razlike postoje kada je reč o načinu na koji je to moguće ostvariti. Relevantne debate u literaturi vode se oko sledećih pitanja: trenutka održavanja prvih demokratskih izbora (ubrzo posle rata ili kasnije) jer taj činilac utiče na stranački sistem i stvaranje i funkcionisanje institucionalnog okvira; različitih dimenzija ustavnog dizajna, tj. oblikovanja različitih institucionalnih sklopova – npr. izbornog sistema, teritorijalne autonomije i federalizma, konsocijacije i odnosa izvršne i zakonodavne vlasti – i institucionalnih kombinacija; podsticaja razvoju civilnog društva; podržavanja višetetničkih stranaka, koalicija i građanskih udruženja; i obima i oblika delovanja međunarodnih činilaca. Nasuprot literaturi koja analizira pluralna društva u kojima su konsocijacija i federalizam postepeno, “organski” iznikli u pokušaju da se spreče sukobi i omogući saradnja predstavnika različitih kulturnih grupa (Lijphart, 1977), u pluralnim društvima posle rata značajna je uloga pojedinih međunarodnih činilaca ne samo kada je reč o zaustavljanju rata i sklapanju mirovnih sporazuma već i u izgradnji demokratije i institucionalnog okvira koji će dugoročno omogućiti upravljanje etničkim i nacionalnim sukobima (vidi Bose, 2007; McGarry i O’Leary, 2006).

Većina akademskih pisaca i političkih posmatrača smatra da zaustavljanje rata, stvaranje i primena mirovnih sporazuma, kao i uspostavljanje demokratije (“demokratska tranzicija”), zahtevaju inkluzivnost, tj. uključanje svih relevantnih političkih grupa u politički život, uključujući i ekstremne grupe. Cilj jeste da sve političke grupe steknu ulog u mirovnom

procesu i političkom životu i garancije zaštite svojih interesa, kao i da se ekstremni činoci dugoročno “pacifikuju”. U tu svrhu koristi se više institucionalnih i drugih aranžmana, kao što su proporcionalni izborni sistemi, zajedničko vršenje vlasti u širokim koalicionim vladama, teritorijalna i/ili kulturna autonomija, manjinski veto, ali i garancije zaštite bezbednosti i ekonomskih interesa – tj. ključni elementi konsocijacije (vidi Reynolds i Reilly, 1999, str. 16-17, 29; Hartzell i Hoddie, 2003, str. 319-321). Značajne razlike nastaju kada je reč o političkom razvoju posle početnog razdoblja u kojem je sklopljen mir i uspostavljene su demokratske ustanove. Neki smatraju konsocijaciju, bar u nekom obliku, trajnim mehanizmom za upravljanje sukobima u demokratiji u pluralnim društvima, uprkos pojedinim ozbiljnim nedostacima (Lijphart, 2008; O’Leary i McGarry, 2006; Bose, 2007). Drugi vide taj aranžman kao nepremostivu prepreku političkoj integraciji pluralnog društva u posleratnom razdoblju i/ili konsolidaciji demokratije (Roeder i Rotchild, 2005). Konsolidacija demokratije navodno otvara prostor za kompetitivniju politiku, na račun inkluzivnosti i institucionalnih garancija zaštite interesa manjinskih zajednica, čime se obezbeđuje efektivno upravljanje i kontrola vlasti od strane opozicije, kao i politička integracija pluralnog društva. U razdoblju uspostavljanja demokratije (“demokratske tranzicije”) u pluralnim društvima posle rata opozicija je slaba jer gotovo sve ključne stranke iz različitih segmenata pluralnog društva imaju predstavnike u širokim vladajućim koalicijama. U konsolidaciji demokratije različiti institucionalni i drugi mehanizmi, umesto konsocijacije, treba da omoguće stvaranje fluidnih (ako je moguće višetetničkih) većina i manjina, a time i kontrolu vlasti od strane opozicije, npr. integrativni izborni sistemi i vlade “minimalne većine” (Reynolds i Reilly, 1999, str. 29-36; vidi i Horowitz, 1991). Radikalne

transformativne strategije obično predviđaju i aktivnu promociju “zajedničkog” nacionalnog identiteta i smanjivanje političkog značaja posebnih etničkih/nacionalnih identiteta, kao i teritorijalnu centralizaciju. U određenoj meri, ti argumenti odražavaju starije teorijske kritike konsocijacije prema kojima odsustvo snažne opozicije dovodi u pitanje demokratsku prirodu konsocijacije; institucionalizacija etničkih i nacionalnih podela putem konsocijacije pojačava i dugoročno utvrđuje postojeće identitete, i tako sprečava rešavanje sukoba; stvara nestabilnu i neefikasnu vlast jer ne postoje podsticaji za saradnju predstavnika segmenata pluralnog društva; i odgovara umereno podeljenim a ne duboko podeljenim društvima (zapadnoevropskim, a ne drugim državama) (Horowitz, 1985, str. 568-576; Brass, 1991, str. 333-348).

Mada teorijski koherentni i zanimljivi, ti argumenti ne mogu da izdrže empirijsku proveru u mnogim pluralnim društvima, naročito u onima posle rata. Naime, konsocijacije nastaju upravo u onim društvima u kojima političke linije podela u velikoj meri odslikavaju etničke ili nacionalne rascepe. Ratna mobilizacija i nasilje velikog obima dodatno učvršćuju te identitete (tj. kreću se ubrzano u smeru partikularizma), tako da konsocijalni aranžmani ne stvaraju, već samo potvrđuju već postojeće podele i koriste ih kao osnovu za upravljanje sukobima i za demokratiju. Pored toga, međunarodni činoci danas imaju značajnu ulogu u posredovanju između strana u sukobu i oblikovanju institucionalnih aranžmana, pružajući predstavnicima ključnih grupa podsticaje za saradnju. Konačno, konsocijacija u duboko podeljenim društvima se suočava sa ozbiljnim problemima ali su alternative – npr. podela država i većinska demokratija – još nepovoljnije. Nije slučajno da se pojedina društva, kao što su Severna Irska, Kipar, Liban i pluralna društva u našem regionu, ponovo vraćaju konsocijaciji – mada u nešto drugačijem obliku

– i pored neuspeha ranijih pokušaja (Bose, 2007).

Konsocijacija i demokratija na području bivše Jugoslavije

Konsocijacija ima duboke istorijske, društvene, političke i institucionalne korene u našem regionu. Verski identiteti, institucionalizovani u obliku miletskog sistema u vreme osmanske vlasti, dominirali su i na području sadašnje Bosne i Hercegovine i Makedonije i preklapali se delimično sa društveno-ekonomskim podelama. Posle neuspeha promocije zajedničkog bosanskog identiteta od strane austrougarske vlasti, dolazi ponovo do institucionalizacije verskih i etničkih identiteta koji se paralelno, pod uticajem uspona nacionalizma u širem regionu, transformišu u nacionalne identitete – pre svega kod Srba i Hrvata. Prva društvena, ekonomska, kulturna i sportska udruženja i organizacije u Bosni i Hercegovini nastaju na verskoj i nacionalnoj osnovi. Politička mobilizacija se odvija stvaranjem nacionalnih političkih stranaka i njihovom potpunom dominacijom na izborima, institucionalizacijom političkog predstavljanja u zakonodavnoj i izvršnoj vlasti putem kvota za verske/nacionalne zajednice, zasnovanih na brojnosti njihovih pripadnika, i promenljivim savezima stranaka koje su predstavljale pojedine nacionalne zajednice (vidi npr. Bougarel, 1996, str. 88-90; Kasapović, 2005, str. 86-100).

Slična politička dinamika dominira tom teritorijom i posle stvaranja zajedničke jugoslovenske države, ali u širem političkom okviru koji omogućava neposredne veze srpske i hrvatske zajednice sa odgovarajućim većinskim zajednicama u Srbiji i Hrvatskoj. I dalje su vlade koalicije pojedinih nacionalnih stranaka, koje su proporcionalno predstavljene u predstavničkom telu, sada u širem teritorijalnom okviru zajedničke države. Kulturna autonomija različitih zajednica opstaje u

okviru unitarne države u kojoj administrativne linije u velikoj meri prate istorijske granice pojedinih oblasti. Jedini diskontinuitet nastaje u godinama kraljeve diktature i državne promocije jugoslovenskog i marginalizacije posebnih nacionalnih identiteta. Posvećenost komunističke partije promociji prava nacionalnih zajednica između dva rata, a zatim i partizanskog oslobodilačkog pokreta, rezultirala je stvaranjem višenacionalne federacije, zasnovane na zaštiti prava konstitutivnih naroda i nacionalnih manjina, kao i etno-teritorijalnoj autonomiji. Pokušaji rasprave o “nacionalnom pitanju” van zvaničnih krugova sistematski su suzbijani. Posle “fasadnog federalizma” u posleratnom razdoblju postepeno se širi autonomija republika i autonomnih pokrajina i radikalno se federalizuje jedina partija.

Višenacionalna federacija stiče sve elemente konsocijacije početkom sedamdesetih: veliku koaliciju predstavnika segmenata pluralnog društva, uzajamni veto, proporcionalno predstavljanje i teritorijalnu autonomiju (vidi Lijphart, 1977, str. 25-44). Drugim rečima, Jugoslavija postaje potpuna, teritorijalizovana i konstitucionalizovana konsocijacija u jednostranačkom sistemu. Predstavnici konstitutivnih naroda, koji su uživali teritorijalnu autonomiju u obliku republika u okviru savezne države, odlučivali su konsenzusom o ključnim pitanjima u Predsedništvu SFRJ i bili paritetno (a ne proporcionalno) predstavljeni u oba doma Savezne skupštine. Konsocijalni aranžmani postojali su i u pojedinim republikama, pošto su mnogi pripadnici konstitutivnih naroda živeli van “svojih” republika. U Bosni i Hercegovini, na primer, državni i partijski funkcioneri iz redova tri konstitutivna naroda zajedno su odlučivali o ključnim pitanjima u kolektivnim izvršnim organima i uporedo zauzimali ključne položaje u republici i one predviđene za tu republiku u saveznim organima, mada ta vrsta “velike koalicije” na republičkom

nivou nije bila formalno institucionalizovana. Paralelni elementi konsocijacije postojali su i na saveznom i republičkim nivoima u Savezu komunista Jugoslavije (SKJ), dodatno učvršćujući načelo konsenzusa u političkom životu. Ključne odluke donosili su predstavnici republika i autonomnih pokrajina u Predsedništvu Centralnog komiteta SKJ, a njihovi predstavnici bili su proporcionalno predstavljeni u CK SKJ.

Konsocijacije, naročito u starim demokratijama, najčešće počivaju na neformalnim ustanovama. Na primer, “velika koalicija” i uzajamni veto često nisu deo formalnih ustavnih aranžmana, ali se primenjuju gotovo bez izuzetka (vidi Lijphart, 1977). U poslednje dve-tri decenije takvi aranžmani se sve više konstitucionalizuju, naročito posle oružanih sukoba. Primeri su Bosna i Hercegovina posle Dejtonskog sporazuma, Severna Irska posle mirovnog sporazuma krajem devedesetih, Makedonija posle Ohridskog sporazuma, Irak posle drugog zalivskog rata, a predlažu se slična rešenja i za druge sukobe (npr. tzv. Ananov plan za Kipar iz 2004). Nasilje proizvodi veliko nepoverenje, pa predstavnici zajednica traže formalne garancije zaštite svojih interesa i identiteta (vidi Bose, 2007). Nasuprot tome, socijalistička Jugoslavija je u potpunosti konstitucionalizovala konsocijalne aranžmane, neke od njih u maksimalističkom obliku, i formalno ih institucionalizovala u statutarim rešenjima jedine političke stranke još početkom sedamdesetih – što rečito govori o dubini prihvatanja konsocijacije u jednostranačkom miljeu.

Posle prvih višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini i Makedoniji 1990. godine obnovljeni su neformalni konsocijalni aranžmani u višestranačkom, mada ne i demokratskom miljeu. Neuspešni pokušaji međunacionalne saradnje, u širem miljeu pada socijalizma, raspada Jugoslavije i bitno izmenjenog međunarodnog okruženja, rezultirali su rasplamsa-

vanjem sukoba i ratom, mada sa odloženim dejstvom u Makedoniji. Dejtonski sporazum, kojim je okončan rat u Bosni i Hercegovini, i odgovarajući institucionalni aranžmani obnavljaju konsocijaciju, sada u potpuno teritorijalizovanom i konstitucionalizovanom obliku. Ratni sukobi i proterivanja stanovništva, uz nasleđenu teritorijalnu rasprostranjenost ključnih naroda, proizveli su gotovo potpuno homogenu teritorije pod kontrolom tri naroda koje sada postaju osnova veoma široke teritorijalne autonomije, u obliku dva entiteta i kantonalnog sastava jednog entiteta. Institucionalna rešenja u velikoj meri preslikavaju ona iz socijalističke Jugoslavije, mada su prilagođena drugačijoj teritorijalnoj i demografskoj/nacionalnoj situaciji. “Velika koalicija” postoji u obliku tročlanog predsedništva i ministarskog saveta na saveznom nivou, entiteti su proporcionalno i paritetno predstavljeni u dva doma predstavničkog tela, a predstavnici naroda faktički poseduju veto. Institucionalni aranžman uspostavljen Dejtonskim sporazumom prevazilazi granice konsocijacije kao isključivo unutrašnjeg institucionalnog aranžmana uključivanjem formalnih (konfederalnih) veza entiteta sa susednim državama Srbijom i Hrvatskom, prepoznajući njihov značaj za očuvanje mira – slično rešenjima u Severnoj Irskoj i predlogu rešenja za Kipar iz 2004 (vidi Bose, 2002; McGarry i O’Leary, 2006).

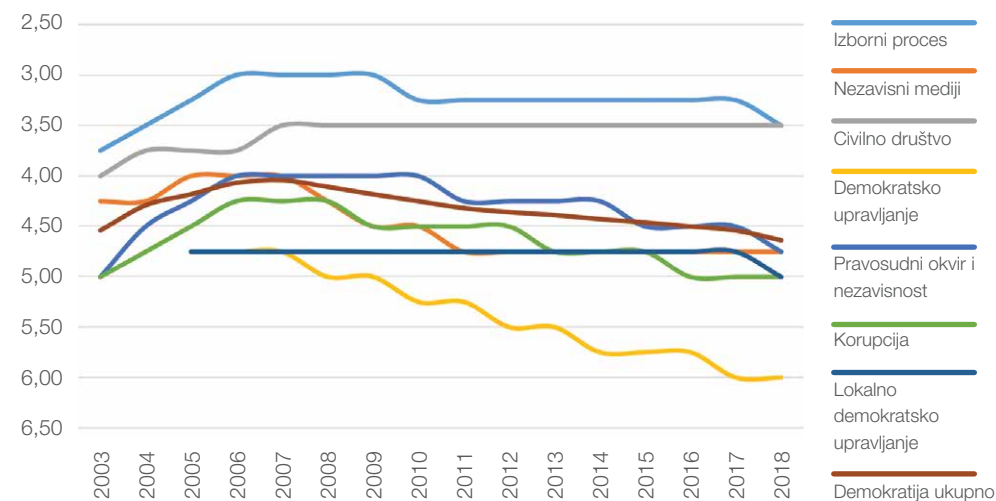
Ohridski sporazum u Makedoniji učvrstio je i delimično konstitucionalizovao ranije neformalne konsocijalne aranžmane, uključujući proporcionalno predstavljanje u javnom sektoru, kulturnu autonomiju i manjinski veto. “Velika koalicija” u izvršnoj vlasti nije konstitucionalizovana, ali je pojačano predstavljanje albanske zajednice (vidi Bieber, 2005). Izgleda da reforma lokalne samouprave – u obliku izmene granica i proširenja autonomije opština – bar delimično ide i u pravcu prećutne teritorijalizacije konsocijacije. Izbor konsocijalnih

rešenja u te dve države posle rata dakle nije slučajna, niti je do njega došlo prvenstveno pod uticajem međunarodnih činilaca. Izvirali su neposredno iz prirode društvenih rascepa i istorijskog, političkog i institucionalnog nasleđa, naročito iz iskustva socijalističke Jugoslavije. Problem je što su ta institucionalna rešenja uglavnom funkcionisala u nedemokratskom okruženju, i pre i posle rata.

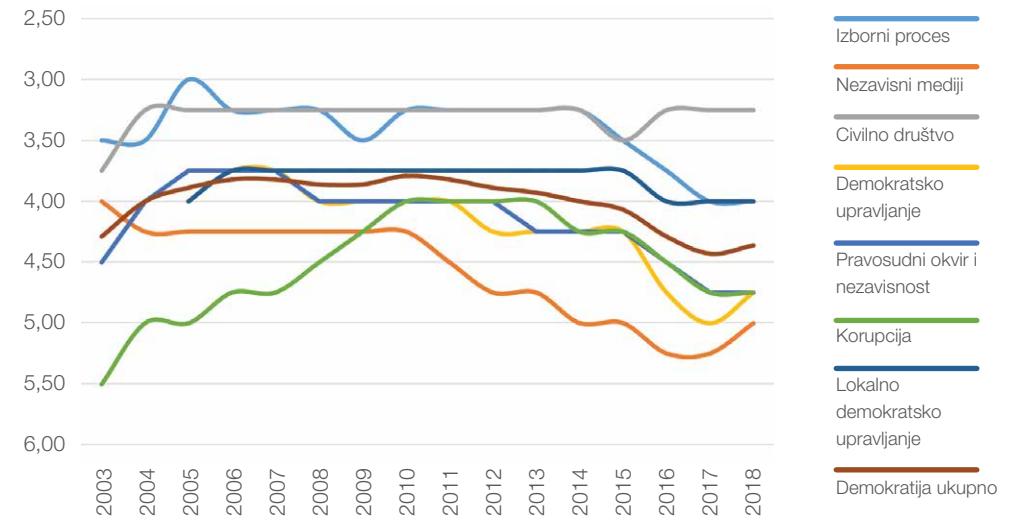
U poređenju sa socijalističkim rođacima iz sovjetskog bloka, Jugoslavija je bila u znatno većoj meri pluralistička, decentralizovana, kulturno i politički tolerantna i prema zapadnim demokratijama otvorena država. Ipak, reč je o nedemokratskom miljeu sa jednostranačkim sistemom, kao i sistematskim kršenjem osnovnih sloboda i prava građana, u kojem je radikalna teritorijalna i funkcionalna decentralizacija pod kontrolom partije promovisana kao zamena za demokratiju. Bosna i Hercegovina i Makedonija danas formalno uspostavljaju demokratske ustanove, ali praksa očigledno nije pratila formalne ustavne aranžmane. Slike

1 i 2 ilustruju u osnovnim crtama domete demokratskog razvoja u te dve države u poslednjih 16 godina, od početka pripreme izveštaja *Države u promenama* (Freedom House 2012; 2018). Ocene nivoa demokratije od 1 do 2,99 označavaju stanje konsolidovane demokratije; 3,00-3,99 polukonsolidovane demokratije; 4,00-4,99 mešovite ili hibridne režime; 5,00-5,99 polukonsolidovane autoritarne režime; 6,00-7,00 konsolidovane autoritarne režime. Osim ocena izbornog procesa i civilnog društva, svi ostali pokazatelji, kao i ukupna ocena demokratije, svrstavaju Bosnu i Hercegovinu u red mešovitih režima, a ne demokratija. U Makedoniji većina pokazatelja je oscilirala u većoj meri, ali je očigledan nedemokratski trend poslednjih nekoliko godina koji je vratio zemlju u red mešovitih režima. Dramatično ugrožavanje slobode štampe govori o izrazito autoritarnoj situaciji u zemlji.

Ključni problemi konsocijacije u nedemokratskom okruženju su odsustvo političke odgo-

Slika 1. Demokratija u Bosni i Hercegovini

Slika 2. Demokratija u Makedoniji

vornosti predstavnika segmenata pluralnog društva i gotovo isključivi fokus na kolektivnim pravima. Kritike konsocijacije ukazuju na činjenicu da se taj aranžman suočava s ozbiljnim demokratskim deficitom i u miljeu zapadnoevropskih demokratija. Dominacija elita ne samo da je jedno od ključnih obeležja konsocijalne demokratije već i temelj njene efektivnosti. Naime, predstavnici segmenata pluralnog društva postižu dogovore o kontroverznim pitanjima, u ime zajednica koje predstavljaju, iza zatvorenih vrata. Da bi uspešno primenili te dogovore, neophodno je da u značajnoj meri kontrolišu svoje zajednice. Kartel elita je u samom temelju svake konsocijacije, pa i konsocijalne demokratije. Pored toga, homogena i konformistička priroda segmenata pluralnog društva podriva individualnu slobodu, a naglašavanje jednakosti segmenata marginalizuje individualnu jednakost u tim demokratijama (vidi Lijphart, 1977, str. 48-50). Demokratski deficit konsocijacije u demokratijama se više-struko negativno odražava na konsocijalne

aranžmane koji funkcionišu u nedemokratskom okruženju. U takvoj situaciji nema ni delimične odgovornosti državnih funkcionera građanima, već vode kooptacijom praktično biraju jedni druge. Njihova moć je tako ograničena samo trenutnim odnosima političke moći, kao i trenutnim međunarodnim okruženjem. U takvoj situaciji nema podsticaja za efektivno upravljanje, niti kontrolu vlasti, a političkim vođama je često isplativije da podstiču sukobe nego međunacionalnu saradnju. Istovremeno, prava i interesi etničkih i nacionalnih grupa u temelju su političkog procesa na račun prava i interesa pojedinaca.

Primeri iz našeg regiona rečito ilustruju tu dinamiku. Sedamdesetih, jugoslovenska konsocijacija je funkcionisala relativno uspešno usled spleta povoljnih okolnosti iz političkog okruženja. S jedne strane, veliki priliv inostranih kredita značajno je ublažio sukobe oko preraspodele sredstava na federalnom nivou. S druge strane, potencijalni sukobi predstavnika republika oko drugih pitanja često su izbegnuti uz pomoć vaninstitucionalnih

činilaca. Konsenzus na saveznom nivou je ostvarivan uticajem preostalih predstavnika stare generacije jugoslovenskih političara iz svih republika, koji su bliske lične veze uspostavili tokom oslobodilačkog rata, kao i Titovim ličnim intervencijama, imajući u vidu njegovu ulogu neprikosnovenog političkog arbitra u zemlji. Posle Titove smrti i penzionisanja političara stare generacije, predstavnici republika i autonomnih pokrajina u saveznim državnim i partijskim organima nisu mogli da se dogovore oko politike koja bi ublažila posledice duboke ekonomske i socijalne krize koja je izbila početkom osamdesetih. Štaviše, iskoristili su krizu da obezbede javnu podršku tako što su sve oštrije kritikovali predstavnike drugih republika i pokrajina na javnoj sceni i tako radikalizovali stare i nove učesnike u političkom životu i polarizovali političku scenu do trenutka kada dogovori više nisu bili mogući uprkos nepromenjenim institucionalnim aranžmanima (vidi Vladislavljević, 2008).

U Bosni i Hercegovini i Makedoniji posle rata periodično izbijaju ozbiljni sporovi između predstavnika različitih nacionalnih zajednica koji prete ne samo da ugroze političku stabilnost već i da bar delimično obnove nasilne sukobe. Jedan od uzroka takvog stanja jeste nedemokratsko okruženje. Konsocijacija se smatra više mehanizmom podele plena između nacionalnih stranaka koje su trenutno na vlasti nego institucionalnim sklopom koji omogućava međunacionalnu saradnju, i uzajamnu kontrolu, u ostvarivanju zajedničkih ciljeva. Preuzimanje vlasti ovde ne podrazumeva isključivo vršenje poslova koji su u nadležnosti izvršne i zakonodavne vlasti, već i široku stranačku kontrolu nad državnom upravom, pravosuđem, kontrolnim organima i telima, relevantnim lokalnim samoupravama i javnim sektorom u celini, kao i preovlađujući uticaj na ključne medije i delove privrede. Pošto je u takvoj situaciji smena vlasti znatno veći gubitak za vladajuće stranke i njihove

istaknute predstavnike nego što je to slučaj u demokratijama, vlastodršci ne biraju sredstva pokušavajući da ostanu na vlasti. Višestranački takmičarski izbori često nisu slobodni i poštene i/ili se osnovne slobode građana sistematski krše, naročito kada je reč o slobodi štampe (vidi slike 1 i 2), a vladajuće nacionalne stranke zloupotrebama državnih institucija sebi obezbeđuju ogromnu prednost nad opozicionim strankama u finansijskim i drugim resursima iz javnih i/ili privatnih izvora. Pristup medijima, naročito elektronskim, često je izrazito neravnoopravan a njihovo izveštavanje o političkom životu pristrasno. Ponekad je reč o neposrednoj kontroli vlasti nad medijima u javnom vlasništvu, ali češće vladajuće stranke posredno kontrolišu privatne elektronske i štampane medije klijentelističkim, koruptivnim i drugim vezama. (Bosna i Hercegovina i Makedonija nisu izuzeci u tom pogledu, već je reč gotovo o pravilu u našem regionu. U Crnoj Gori čak nije bilo ni smene vlasti od 1989. godine, a demokratski razvoj Srbije i Hrvatske posle Miloševića i Tuđmana obeležavaju dramatični usponi i padovi.) Takvo stanje onemogućava uspostavljanje odgovornosti predstavnika ključnih nacionalnih stranaka građanima, mada u nešto blažem obliku nego u autoritarnim režimima.

Često se sukobi između nacionalnih stranaka simuliraju na javnoj sceni radi održavanja tenzija među narodima, koje zauzvrat treba da omoguće obnavljanje podrške građana strankama koje navodno štite bitne nacionalne interese. Iako je reč o simulaciji, posledice su najčešće veoma negativne, uključujući tu gubitak poverenja i zaoštavanje sukoba u pluralnom društvu. Iskustvo iz prethodne dve decenije pokazuje da povremene smene stranaka na vlasti ne utiču bitno na promene delovanja vladajućih stranaka niti nedemokratskih i klijentelističkih aranžmana koji ih održavaju na vlasti. Konsocijacija očigledno zavisi više od trenutnog odnosa snaga ključnih

političkih stranaka između i unutar različitih nacionalnih zajednica, kao i međunarodnih prilika, nego od stabilnih institucionalnih aranžmana.

Konsocijacija u demokratijama i nedemokratskim režimima

Alternativa konsocijaciji u nedemokratskom okruženju nije ukidanje relevantnih institucija, već konsocijalna demokratija koja će omogućiti regularno funkcionisanje aranžmana predviđenih da obezbede saradnju segmenata pluralnog društva. Minimalno proceduralno određenje demokratije, tj. institucionalni paket poliarhije, sadrži više elemenata: takmičarske, slobodne i poštene izbore; zaštitu osnovnih sloboda, tj. slobode govora, štampe, okupljanja i udruživanja; i odsustvo "rezervisanih domena", tj. neizabranih vanustavnih činilaca koji ograničavaju moć izabranih državnih funkcionera (vidi Dahl, 1989, str. 221; O'Donnell, 1996, str. 35; Diamond, 1999, str. 7-15). Ovde nije reč samo o takmičarskim izborima na kojima mogu da učestvuju sve političke stranke, jer ne postoje formalna ograničenja koja to onemogućavaju, niti samo o situaciji u kojoj nema masovne izborne krađe koja bi uticala na izborne rezultate. Takvi izbori postoje u svim državama regiona od početka devedesetih. Problem je u tome što višestranački takmičarski izbori često nisu slobodni i poštene ili se osnovne slobode građana sistematski ograničavaju. Neformalno ograničavanje efektivnog delovanja opozicionih stranaka nije uvek lako utvrditi na osnovu navedenih obeležja proceduralnog određenja demokratije, pa se predlaže njihovo preciziranje u vidu ravnopravne utakmice vladajućih i opozicionih stranaka. Nasuprot tome, "iskrivljeno igralište" u mešovitim ili hibridnim režimima označava sistematsku zloupotrebu državnih institucija i resursa u stranačke svrhe, favorizovanje vladajućih stranaka na račun opozicije i ozbiljno ograničavanje kapa-

citeta opozicionih stranaka da se organizuju i takmiče na izborima (Levitsky i Way, 2010, str. 9-12).

Smisao institucionalnog paketa poliarhije jeste u obezbeđivanju odgovornosti državnih funkcionera građanima i smenjivosti vlasti, tj. vođstava segmenata pluralnog društva, putem političkog takmičenja na javnoj sceni. (Pitanje da li veliki uticaj međunarodnih činilaca na funkcionisanje političkih ustanova i politiku koalicija dve decenije posle rata treba smatrati "rezervisanim domenom", koji ograničava vlast izabranih funkcionera i narušava odnose između ključnih političkih stranaka i međunacionalnu saradnju, zaslužuje posebnu raspravu.) Pored institucionalnog paketa poliarhije, savremena demokratija podrazumeva i minimum horizontalne odgovornosti ključnih državnih organa. Nije reč samo o tome da državni funkcioneri, izabrani na slobodnim i poštenim izborima, kontrolišu ključne poluge vlasti, već i da deluju u granicama ustava i zakona. To se obezbeđuje uzajamnom kontrolom različitih grana vlasti i tzv. agencija horizontalne odgovornosti, kao što su ombudsmeni, antikorupcijske agencije, poverenici za informacije od javnog značaja i centralne banke (O'Donnell, 1998; Schedler i dr., 1999). Naročito je važno kontrolisati izvršnu vlast jer se u njoj koncentriše velika politička moć. Čak i u onim retkim trenucima kada je u pojedinim državama regiona dostignut nivo slobodnih i poštenih izbora, uz zaštitu osnovnih sloboda građana, izvršna vlast je uglavnom ignorisala ustavna i zakonska ograničenja svom delovanju. To ne znači da je vlast delovala u potpunosti arbitrarno, već da neformalne ustanove – npr. klijentelizam i korupcija – preuzimaju ulogu formalnih ustanova u oblikovanju političkog ponašanja. Konačno, civilno društvo očigledno nije u stanju da obezbedi političku participaciju građana niti kontrolu vlasti, zajedno sa nezavisnim medijima, tj. "vertikalnu odgovornost"

državnih funkcionera građanima između izbora. Van formalnih političkih ustanova i stranačkog sistema dominira nevladin sektor, tj. niz formalnih organizacija najčešće visoko profesionalizovanih i usmerenih na saradnju sa državom, po modelu savremenih zapadnih demokratija, i zavisnih od sredstava iz državnih izvora i/li inostranih donatora. Taj model može kvalitetno da funkcioniše u demokratijama zasnovanim na vladavini prava, ali u mešovitim režimima zavisnost nevladinog sektora od sredstava iz državnih izvora često sprečava autonomno delovanje tih organizacija i kritiku vlasti. Pored toga, nedostaju građanska udruženja i društveni pokreti sa širokom podrškom građana – osim u Makedoniji poslednjih godina – koji su spremni da postavljaju pitanja političke odgovornosti i da omoguće novi kanal participacije građana u političkom životu i pritiska na nedemokratsku vlast, u saradnji sa demokratski usmerenim opozicionim strankama.

U demokratskom miljeu, konsocijacija može da ublaži nacionalne sukobe i podstakne saradnju ključnih političkih stranaka. Demokratiju ovde treba shvatiti prvenstveno kao mehanizam za uspostavljanje vertikalne odgovornosti državnih funkcionera građanima, putem redovnih izbora i između njih, i horizontalne odgovornosti različitih grana vlasti i kontrolnih organa i tela, kao i zaštite individualnih a ne samo kolektivnih prava. Konsocijacija zatim treba da obezbedi kompromis o osetljivim temama u pluralnom društvu, najčešće iza zatvorenih vrata, tj. na miran način i bez pritiska javnosti. O takvim dogovorima se obično pregovara u paketu jer je teško postići kompromis o svakom pitanju pojedinačno. Dakle, demokratija nije mehanizam za postizanje kompromisa u pluralnom društvu, već je to cilj konsocijalnih aranžmana. Pokušaji otvorenih razgovora i pregovora o osetljivim pitanjima, usred oštire političke kompeticije na javnoj sceni, unutar i između segmenata

pluralnog društva – kao i referendumima – recepti su za radikalizaciju ključnih učesnika u političkom životu i političku polarizaciju, koji mogu podstaći sukobe. Primeri takve političke dinamike su brojni u našem regionu, npr. krajem osamdesetih i početkom devedesetih.

Democracy and consociation in plural post-war societies

Nebojša Vladisavljević

University of Belgrade, Faculty of Political Science

Abstract

Lack of cooperation and intra-national disputes in plural post-war societies often do not arise from consociation as a mechanism of conflict regulation, but from a non-democratic environment in which those institutions function. The democratic deficit of consociational democracy, in the form of limited accountability of state officials before citizens and of promotion of collective rights at the expense of individual ones, has a multiple negative impact on consociational setups in authoritarian and combined regimes. Examples of socialist Yugoslavia and of post-war Bosnia and Herzegovina and Macedonia – the contemporary combined regimes – illustrate that consociation is considered a mechanism for distribution of prey, and not for encouraging of cooperation and mutual control of people's representatives in a plural society. Democracy should provide vertical and horizontal accountability of government before its citizens, as well as the protection of individual

rights, thus enabling effective functioning of consociation.

Key words: democracy, consociation, plural societies, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia

Literatura

- Bieber, F. (2005). Partial implementation, partial success: The case of Macedonia. U I. O'Flynn i D. Russell (urednici), *Power sharing: New challenges for divided societies*. London: Pluto Press.
- Bieber, F. (2006). *Post-war Bosnia: Ethnicity, inequality and public sector governance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bose, S. (2002). *Bosnia after Dayton: Nationalist partition and international intervention*. London: Hurst.
- Bose, S. (2007). *Contested lands: Israel-Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bougarel, X. (1996). Bosnia and Hercegovina – State and communitarianism. U D. Dyker. i I. Vejvoda (urednici), *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth* (str. 87-115). London: Longman.
- Brass, P. (1991). *Ethnicity and nationalism: Theory and comparison*. Sage Publications.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, R. (1989). *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dawson, J., i Henley, S. (2016). The fading mirage of the "liberal consensus". *Journal of democracy*, 27 (1), 20-34.
- Diamond, L. (1999). *Developing democracy: Toward consolidation*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, L. (2015). Facing up to the democratic recession. *Journal of democracy*, 26 (1), 141-155.
- Freedom House (2012). Nations in transit. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2012> (pristupljeno 25. jun 2018).
- Freedom House (2018). Nations in transit. <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2018> (pristupljeno 25. jun 2018).
- Hartzell, C., i Hoddie, M. (2003). Institutionalizing peace: Power sharing and post-civil war conflict management. *American journal of political science*, 47(2), 318-332.
- Horowitz, D. (1985). *Ethnic groups in conflict*. Berkeley: University of California Press.
- Horowitz, D. (1991). *A democratic South Africa? Constitutional engineering in a divided society*. Berkeley: University of California Press.
- Horowitz, D. (1993). Democracy in divided societies. *Journal of democracy*, 4 (4), 18-37.
- Kasapović, M. (2005). *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Laitin, D. D. (1992). *Language repertoires and state construction in Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitsky, S., i Way, L. A. (2010). *Competitive authoritarianism: Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitsky, S., i Way, L. A. (2015). *The myth of democratic recession*. *Journal of democracy*, 26 (1), 45-58.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (1984). *Democracies: Patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. (2008). *Thinking about democracy: Power sharing and majority rule in theory and practice*. London: Routledge.
- Mann, M. (2005). *The dark side of democracy: Explaining ethnic cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McGarry, J., i O'Leary, B. (2006). Consociational theory, Northern Ireland conflict, and its agreement. Part 1: what consociationalists can learn from Northern Ireland. *Government and Opposition*, 41(1), 43-63.
- O'Donnell, G. (1996). Illusions About Consolidation. *Journal of democracy*, 7 (2), str. 34-51.
- O'Donnell, G. (1998). Horizontal Accountability in New Democracies. *Journal of democracy*, 9 (3), 112-126.
- O'Leary, B., Lustick, I. S., i Callaghy, T. (urednici). (2001). *Right-sizing the state: The politics of moving borders*. Oxford: Oxford University Press.
- O'Leary, B., i McGarry, J. (2012). The politics of accommodation and integration in democratic states. U A. Guelke i J. Tournon (urednici), *The study of ethnicity and politics: Recent analytical developments* (str. 79-116). Opladen: Barbara Budrich Publishers.
- Reynolds, A., (urednik). (2002). *The architecture of democracy: Constitutional design, conflict management, and democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Reynolds, A., i Reilly, B. (1999). *Electoral systems and conflict in divided societies*. Washington D.C.: The National Academies Press.
- Roeder, P. G., i Rothchild, D. (2005). Dilemmas of state-building in divided societies. U P. G. Roeder i D. Rothchild (urednici), *Sustainable peace: Power and democracy after civil wars* (str. 1-25). Ithaca NY: Cornell University Press.
- Schedler, A., Diamond, L., i Plattner, M. F. (urednici). (1999). *The self-restraining state: Power and accountability in new democracies*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Stanovčić, V. (1992). Problems and options in institutionalizing ethnic relations. *International political science review*, 13(4), 359-379.
- Varshney, A. (2002). *Ethnic conflict and civil life: Hindus and Muslims in India*. New Haven: Yale University Press.
- Vladisavljević, N. (2008). *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the fall of communism and nationalist mobilization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Vladisavljević, N. (2014). Does Scholarly Literature on the Breakup of Yugoslavia Travel Well? U F. Bieber, A. Galijaš i R. Archer (urednici), *Debating the end of Yugoslavia* (str. 67-79). Farnham: Ashgate.

Intergroup contact as a positive catalyst for intergroup reconciliation?

Sabina Čehajić-Clancy

Sarajevo School of Science and Technology

Abstract

In this paper I discuss some important socio-psychological processes of intergroup reconciliation. More specifically, by conceptualizing reconciliation as an emotion regulation process, the discussion focuses on intergroup contact as a mechanism for facilitating important reconciliation correlates such as decrease in negative emotions (e.g., hatred) and forgiveness. Research shows that intergroup contact, as an established process contributing to improved intergroup relations, contributes to positive socio-psychological processes related to reconciliation. However, contact interventions, as conducted in post-conflict societies, do not necessarily yield direct positive impact on intergroup relations. Our research has established perceptions of outgroup homogeneity to be one of the main psychological barrier for these contact effects. In this paper we discuss the importance of exposing people to stories of outgroup moral exemplars in overcoming perceptions of out

groups as being an immoral homogenous entity.

Keywords: intergroup reconciliation, intergroup contact, moral exemplars

Introduction

Violent and protracted intergroup conflict, such as the recent examples in Syria, Israel, South Sudan etc. saturate the headlines in Western media for weeks at a time, sometime months. They then disappear, supplanted by a new conflict, or more newsworthy stories. Some of these conflicts continue, at various levels of intensity, for years or decades. In many cases, such as in the Balkans' wars, violence comes to an end, but these post-conflict societies have a great deal to overcome: the establishment of truth, prosecution and punishment of perpetrators, the search for missing people, the restoration of homes, are just a few of the many issues that post-conflict societies are faced with and, understandably, tend to prioritize. A process of reconciliation tends not to be among them. For one thing, the mere notion of reconciliation is very often associated with forgiveness or some type of historical closure, which many are reluctant to embrace (e.g., Čehajić, Brown & Castano, 2008). Second, reconciliation is hindered by a series of factors such as biased narratives, human rights violations, hatred and distrust (Bar-Tal and Halperin, 2011). The intergroup violence looms large in a collective and individual imaginary in which the other is represented as a homogeneous, monolithic entity of immoral agents (Castano, Sacchi & Gries, 2003; Sacchi, Castano & Brauer, 2009; Dasgupta et al., 1999) with evil character and innate sadism. Contrary to psychological theories emphasizing the contextual effects on the intergroup perception, judgment and behavior which results in mass violence (Bilewicz & Vollhardt, 2012; Staub, 1993), lay theories link immoral behavior to the allegedly immoral character of the entire ethnic (out) group. These images and perceptions of other as a monolithic unchangeable evil entity represent major obstacles to a process of reconciliation, and thus constitute major

challenges to the establishment of peaceful and cooperative future relations. Bosnia and Herzegovina is one prime example of societies kept hostage to such perceptions of others' homogeneity. Despite relatively successful conflict resolution which was stamped by the Dayton Peace Accords in 1995 and significant efforts by the international community to repair intergroup trust, the intergroup relations remain fractured and relatively poisoned. In this paper I would like to address a question of how intergroup relationship can be repaired in the light of grave atrocities committed in the past. More specifically, I will discuss the question of whether and how intergroup contact can be utilized as a catalyst of intergroup reconciliation.

Reconciliation as an emotion regulation process

It has become almost tautological to claim that intergroup reconciliation is indeed a complex, multifaceted and a very demanding process. As such it ought to be resected and understood from multiple angles and perspectives. However, one particular perspective that has been neglected in this outlook have been the psychological understandings and insights. I would even dare to say that such a neglect of psychological theory and research on intergroup relations might have contributed to low success rates of intergroup reconciliation in general. Below I will outline some arguments to support this premise.

Re-establishment of sustainable, peaceful and positive relations between the former adversaries requires deep psychological changes (e.g., Knox & Quirk, 2001; Lederach, 1997; Wilmer, 1998). Generally speaking, these psychological changes include positive alterations in beliefs, emotions, identity, and behavioral intentions (Bar-Tal, 2000; Kriesberg, 1998; Lederach, 1997). From this psychological perspective, intergroup reconciliation

can be defined as a post-conflict resolution process of removing psychological barriers such as negative emotions and beliefs about former/current enemy groups with the goal of creating or restoring positive and sustainable intergroup relations (Schnabel & Nadler, 2008). Given that reconciliation takes place mostly after the formal disagreements have already been addressed (during the conflict resolution phase), and given its focus on restoring harmonious relationships between adversaries, recent models have conceptualized intergroup reconciliation as centrally involving positive affective change (Čehajić-Clancy et al., 2017). To be more precise, one of the main dimensions of intergroup reconciliation is helping individuals and societies let go of past and current destructive emotions, such as anger, hatred, and despair, and adopt a more hopeful and empathetic view of the outgroup and the future of the intergroup relationship more broadly. This is particularly important where considerable violence has taken place between groups and when these groups are defined on the grounds of ethnicity, nationality, or religion (Čehajić, Brown & Castano 2008; Bar-Tal & Čehajić-Clancy, 2013; McLean-Hillker, 2009).

In its essence, reconciliation as a future and relationship oriented process involves dealing with painful past, its consequences and implications. As such, this process is not only politically and socially demanding but also psychologically challenging. Dealing with the past, facing the former (current) enemy, critical reflections aimed at the self and one's group are just few such psychological demands placed on individuals and groups in (post) conflict societies. Naturally, the question as to what socio-psychological processes and mechanisms can support this process of repairing intergroup relations. Decades of research suggest intergroup contact to be one potential remedy.

The power and pitfalls of intergroup contact

Intergroup contact has power. Its power lies in the effects it produces on intergroup relations. To be more precise, frequent and meaningful engagement with members from other social groups create understanding and empathy whilst breaking down prejudices and negative emotions. Such positive contact effects hold true even in contexts plagued by violence and grave atrocities. People who have friends 'on the other side' express higher levels of perspective-taking ability, lower levels of victimhood beliefs and consequently higher willingness towards forgiveness and reconciliation (Čehajić et al., 2008).

Indeed, intergroup contact has the potential to heal and improve intergroup relations (Pettigrew and Tropp, 2006; Brown & Hewstone, 2005). Bringing together descendants of groups involved or affected by conflict in a safe, supported environment is a frequently used strategy embedded in peace-building and reconciliation oriented community projects. Indeed the few studies conducted in post-conflict settings identified contact as one of the most promising socio-psychological process to facilitate reconciliation processes (Čehajić et al., 2008; Hewstone, Cairns, Voci, Hamberger & Niens, 2006; Noor & Brown, 2006). For example, research on intergroup forgiveness conducted in BiH has shown that young Bosniaks (Bosnian Muslims) who report to have frequent and good quality contact with members of the other group(s) are more ready to forgive outgroups for their past misdeeds (Čehajić, Brown, & Castano, 2008) due to an increased levels of trust and empathy. There is ample evidence highlighting the importance of affective processes in what makes contact effective. In 1998 Pettigrew argued that a large part of the effect of contact on reducing prejudice is decreased intergroup anxiety. Translating this effect into a post(conflict)

context, Hewstone et al. (2004) found strong and consistent evidence that positive contact is indeed associate with reduced intergroup anxiety.

However, the research above suffers a lot from being mainly correlational in nature, and thus the causal direction of the relations between the variables of interest cannot be firmly established. Furthermore, it mostly examined the effects of pre-existing (personal or extended) contact. The question that is still open is whether ad-hoc (or immediate) contact interventions, such as those used by local or international non-governmental organizations, would yield such positive consequences and, if so, under which conditions.

Recent research conducted in the context of Polish-Jewish relationships has shown that the effects of intergroup contact are not straightforward or necessarily positive, particularly in contexts with a troubled history, which included massive human rights violations by fellow community members. Bilewicz (2007) showed that the effectiveness of Polish-Jewish youth encounters was significantly affected by the content of the conversations. Particularly, the effects of intergroup contact became less positive when the members of historically conflicted groups spoke about their history. When Polish participants talked with their Jewish counterparts about the past, intergroup contact did not produce any significantly positive effects on attitudes, positive affect or perceived similarity. However, when the same groups engaged in contact and talked about present-day issues, intergroup relations improved. Bilewicz (2007) argued that intergroup contact with a focus on the past might inhibit positive consequences due to frustrated emotional needs related to the past. Similarly, research by Čehajić (2009), which examined the effects of contact intervention among the youth from different ethnic groups in Bosnia and Herzegovina,

has shown an increase in ingroup identification and perceptions of outgroup homogeneity, which can be regarded as negative social outcomes. Consequently, and based on the above, the question is what should be the content and conditions of contact interventions in post-conflict settings where conversations about the past and the history are not only inevitable but some argue the key element in building a sustainable peace. In other words, the question which arises is which socio-psychological processes have the potential to change the stereotypical (negative) perceptions about the intergroup relations and consequently facilitate reconciliation processes.

Recent research by Brauer and his colleagues (2011) through a series of experimental studies demonstrated that increasing perceptions of outgroup variability led to decreased prejudice and discrimination against various social groups such as Marocans, Chinese and Arabs. The authors suggested that it is difficult to maintain a negative affect toward a group which is seen as heterogenous and hence produces less prejudice and discrimination. However, the exact processes underlying the positive effects of group variability on prejudice and discrimination still need to be examined. Much social psychological research on contact and perceived variability has been conducted in the context of discrimination of minorities in western societies; much less is known about the effects of these variables in situations of (past) violent intergroup conflict of the kind we focus on here. While similarities abound, some idiosyncrasies exist as well. In the context of violent intergroup conflict, the narratives held by the conflicting parties, are usually not only biased but they also accentuate the morality of the ingroup whilst demonizing the outgroup as immoral (Bar-Tal, 2007). Thus, it is not only about homogeneity of beliefs or behavior, but specifically about their shared lack of morality.

The reality of mass violence, of course, is not as these narratives depict it. Typically a large range of behaviors, from active harm, to passive bystandership, to active helping and rescue actions is deployed by all involved (Bilewicz & Vollhardt, 2012). Yet, this variability is not acknowledged in the lay theories of intergroup atrocities, thus fostering a biased and narrowed understanding, oftentimes used by unscrupulous agents in the service of political strategies and goals. Not acknowledging outgroup variability in the moral behavior of the other, justifies and explains atrocities and human right violations and as noted earlier represents a major obstacle on the road to intergroup reconciliation.

Targeting perceptions of outgroup homogeneity

Because of our limited capacity to process information and physical/social complexity, we categorize not only objects but also people into groups. The process of differentiating “us” from “them” is a universal element of intergroup relations. Dating back to social identity theory, social psychological research shows that we view “us” (the ingroup) as better, superior, more diversified, and more moral, whereas we view “them” (the outgroup) as inferior, bad, more homogeneous, and less moral (Brown & Gaertner, 2001; Tajfel & Turner, 1986). In particular, perception of outgroup homogeneity (the belief that members of an outgroup/enemy group are all the same) is more pronounced in (post)conflict settings and constitutes a major barrier to sustainable intergroup reconciliation (Čehajić-Clancy & Bilewicz, 2017; Lederach 1997).

In our recently published paper, my colleagues and I have argued that the core underlying emotion associated with a perception of outgroups as inherently unchangeable and evil is the emotion of intergroup hatred (Čehajić-

Clancy et al., 2017). Intergroup hatred is one of the most destructive emotions because it can propel people to violence and lead them to obstruct any positive changes in (post) conflict societies (Halperin, 2008). It can be directed at either an individual or the entire group. In an intergroup context, hatred is directed at harming or destroying an outgroup and acts as a major barrier to peace and reconciliation-oriented processes. Empirical evidence shows that hatred can increase support for actions aimed at harming or even eliminating the opponent (Halperin, 2008; Halperin, Russell, Trzesniewski et al., 2011), but even more important, it mitigates any belief in potential change for the good among outgroup members, a belief that is critical to stimulate reconciliation process.

Hatred is not only a highly difficult emotional barrier in the face of reconciliation processes but also serves as an emotional platform for the view of the outgroup as a homogenous and bad entity (Halperin, 2011). Such appraisals, which are characterized by a static view of the outgroup, often develop as a result of repeated and enduring intergroup negative experiences. Based on this analysis, we have argue that increasing perceptions of outgroup (moral) variability is targeting reduction of hate, as one of the necessary preconditions for an effective reconciliation process. Previous research has demonstrated how small manipulations aimed at increasing the perceived variability of the outgroup can reduce levels of generalized negative beliefs about the outgroup (e.g., Brauer & Errafiy, 2011). In another set of studies, conducted in the context of ongoing conflict, perceived variability has been induced by exposing ingroup members to outgroup members criticizing their own group (Saguy & Halperin, 2014). This in turn led to a significant increase in ingroup members’ willingness to be exposed to the outgroup’s narrative.

Borrowing this basic principle that greater perceptions of outgroup variability contributes to improved intergroup realtions, Čehajić-Clancy and Bilewicz (2017) suggested that realizing that outgroup members were not only perpetrators but also heroic helpers could be used as a strategy to increase outgroup moral variability. The assumption of that work has been that given the high prevalence of intergroup immoral actions during the years of the conflict, postconflict reconciliation must include an aspect that isolates these actions from the innate characteristics of the outgroup. Exposing people to such individualized and personalized stories of moral outgroup members could influence current relations between historically conflicted groups by decreasing the negative emotion of hatred, thereby facilitating reconciliation.

Indeed, recent research by Bilewicz and Jaworska (2013) indicates that exposing people to stories of heroic rescuers increased positive affect between Poles and Jews. The narratives of historical rescuers of Jews during World War II overcame the negative impact of the past on intergroup contact. The authors argued that presenting people with stories of heroic helpers is very important for reconciliation after mass violence, as it may prevent entitative categorizations of groups as exclusively victims or perpetrators and thus increasing perceptions of outgroup (moral) variability: “Discussing individual life stories provides a unique opportunity for reconciliation between members of historically conflicted groups” (Bilewicz & Jaworska, 2013, p. 166).

Following the earlier argument and in our recent research conducted in the postgenocide setting of Bosnia and Herzegovina, we have examined the effects of learning about outgroup moral exemplars on various reconciliation indicators. Results from two studies showed significant positive changes after exposure to documented stories of outgroup

individuals (moral exemplars) saving lives of the other. We found that a focus on moral exemplars increased forgiveness and other positive reconciliation indicators (Čehajić-Clancy & Bilewicz, 2017). In other words and following our model just outlined, we can argue that exposure to moral exemplars increased perceptions of outgroup (moral) variability through regulating negative emotion of hatred and facilitating reconciliation processes.

Conclusions

Psychologists interested in intergroup reconciliation have acknowledged that the nature and history of intergroup relations fundamentally shapes perceptions as well as emotional and behavioural orientations between groups (Bilewicz & Jaworska, 2013; Noor, Brown, González, Manzi, & Lewis, 2008; Staub, 2006). The specific intergroup relationships addressed in this paper are characterized by a history of conflict, violence and mistrust. Eliciting more optimism about reconciliation in such conditions is an extremely difficult endeavor. Our recent research on moral exemplars demonstrate important conditions for contact intervention aimed at reconciliation. Intergroup contact has to be designed in such ways as to accentuate moral heterogeneity of outgroups. Unfortunately, the reality is quite the opposite.

People are very rarely exposed (e.g., in media, schools or other social outlets) to heroic stories of outgroup members. This seem to be very unfortunate, as our results showed that presenting people with stories of rescue behavior during the 1992-1995 war increased their willingness to forgive and engage in contact with the outgroup.

Even though intergroup contact, as such, has been identified as a successful strategy to overcome negative perceptions and emotions about the other, in post-conflict settings such

encounters may backfire. Contact might not be effective as long as the basic needs of both victim and perpetrator group members have not been satisfied (Schnabel & Nadler, 2008) and as long as the majority of the perpetrator group members deny or, at least, justify their misdeeds (Bilewicz, 2016; Čehajić-Clancy, 2012). Such denials, lack of acknowledgment, withdrawal of reparations, absence of apology, etc., only reinforce the cycle of mistrust and the desire for separation. Unfortunately, the nature of current intergroup relations in BiH is characterized by such processes. In these social conditions, intergroup contact might not be able to produce its potentially positive effects.

To overcome some of these pitfalls, we need to shift participants' attention to positive stories from the past with a specific emphasis on moral exemplars. It is known that positive contacts in the past can immunize people against negative effects of current contacts – an effect observed in several conflict contexts (Paolini et al, 2014; Stasiuk & Bilewicz, 2013; Stefaniak & Bilewicz, 2016). In line with this prediction, exposure to these positive aspects of the outgroup in the past increased levels of forgiveness and the belief in reconciliation as well as the desire to engage with the outgroup (Čehajić-Clancy & Bilewicz, 2017). Thus, we have demonstrated that the potentially negative or less effective consequences of intergroup contact can be disabled through a focus on moral exemplar stories

To summarize, our results indicate that narratives including outgroup moral behavior can help to restore broken relationships by creating a common space in which reconciliation can occur. An emphasis on, and the promotion of, positive intergroup experiences and cooperation with a focus on outgroup moral variability is a realistic way to promote reconciliation. Even in the times of violence and gross human rights violations, there were and

always will be, examples of positive or moral human conduct on all sides of intergroup divides (such as saving the life of the “others”). Our research shows that such examples of outgroup morality communicate a narrative that differs from that which is likely to develop when post-conflict groups remain in isolation, and that this new narrative in turn promotes socio-psychological correlates of reconciliation. Because of increasing forgiveness and contact intentions, our proposed contact interventions changed general beliefs about the societal-level reconciliation. Therefore, by motivating people to engage in everyday cross-group contacts whilst highlighting outgroup moral variability one could change more general processes occurring between two conflicted national or ethnic groups.

However, I would like to acknowledge two major limitations of our experimental work on moral exemplars. First, the lack of a control group prevented us from knowing specifically which dimension of the intervention might have produced the positive outcomes. Future research should strongly consider the inclusion of a control group in such interventions. Second, we remain unsure as to what mechanisms activated by the exposure to moral exemplars stories produced these positive outcomes. Although we point to the role of forgiveness and contact intentions as mediators of the effects, we still believe that other mechanisms may also be responsible for the obtained effects. In particular, future research needs to examine intergroup reconciliation as an emotion regulation process where interventions aimed at increasing perceived group moral variability are conceptualized as decreasing intergroup hatred (Čehajić-Clancy et al., 2016). Hatred is not only a highly difficult emotional obstacle for reconciliation processes but can serve as an emotional platform for perceptions of outgroups as immoral and homoge-

nous entity (Halperin, 2011). Consequently, Čehajić-Clancy et al. (2016) have argued that increasing perceptions of outgroup moral variability might target and reduce the emotion of hate. We strongly encourage continued research in this direction as we believe moral exemplar interventions to be a very promising tool for those who would promote intergroup reconciliation.

From an implication and applied perspective and based on this review, I can only conclude that post(conflict) societies ought to systematically create situations where members of conflicting groups have the opportunity to engage in contact marked by narratives of outgroup moral variability and malleability and hence promote ideas that outgroups are not inherently evil and unchangeable. Perceiving “others” as an essentially bad and homogenous entity constitutes one of the main psychological barriers toward improving intergroup relations through feeding and facilitating further development of intergroup hatred. Consequently, programs and curricula as offered by both formal and informal education institutions should use these insights and develop specific educational activities and curricula aimed at countering such perceptions. Exposing members of (post)conflict societies to narratives that accentuate outgroup moral behavior and malleability can indeed help to restore broken relationships primarily through reduction of intergroup hatred. Even in times of violence and gross human rights violations, there were and always will be examples of positive or moral human conduct on all sides of intergroup divides. Our research show that such examples of outgroup morality and malleability communicate a narrative that differs from that which is likely to develop when post-conflict groups remain in isolation, and that this new narrative in turn promotes socio-psychological correlates of reconciliation.

Međugrupni kontakt kao pozitivan katalizator za međugrupno pomirenje?

Sabina Čehajić-Clancy

Sarajevska škola za nauku il tehnologiju

Sažetak

U ovom radu razmatram neke važne socio-psihološke procese u pomirenju grupa. Konkretnije, konceptualiziranjem pomirenja kao procesa za reguliranje emocija, diskusija se fokusira na kontakt između grupa kao mehanizam za omogućavanje važnih elemenata pomirenja kao što su smanjenje negativnih emocija (npr., mržnja) i zaborav. Istraživanja pokazuju da kontakt između grupa kao uhodan proces koji potpomaže poboljšanje odnosa između grupa ujedno doprinosi i pozitivnim socio-psihološkim procesima vezanim za pomirenje. Međutim, intervencije usmjerene na kontakte, koje su vršene u poslijeratnim društvima, nemaju nužno direktan pozitivan uticaj na odnose između grupa. Naše istraživanje je pokazalo da uvriježene percepcije o izvangrupnoj homogenosti predstavljaju jednu od glavnih psiholoških prepreka u ostvarivanju efekata navedenih kontakata. U ovom radu razmatramo važnost izlaganja ljudi

pričama o moralnim uzorima izvan grupe za prevazilaženje percepcija o drugim grupama kao nemoralnom homogenom subjektu.

Ključne riječi: pomirenje između grupa, kontakt između grupa, moralni uzori

References

- Bar-Tal, D. & Čehajić-Clancy, S. (2013). From collective victimhood to social reconciliation: outlining a conceptual framework. In, D. Spini, D. Čorkalo Biruški, & G. Elcherth (Eds.), *War and Community: Collective experiences in the former Yugoslavia*. New York: Springer.
- Bar-Tal, D., & Halperin, E. (2011). Socio-psychological barriers to conflict resolution: In, D. Bar-Tal (Eds.), *Intergroup conflicts and their resolution: social psychological perspectives* (pp. 217-240). New York: Psychology Press.
- Bilewicz, M., & Vollhardt, J. R. (2012). Evil transformations: Psychological processes underlying genocide and mass killing. In A. Golec De Zavala & A. Cichocka (Eds.), *Social psychology of social problems. The intergroup context*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Bilewicz, M. & Jaworska, M. (2013). Reconciliation through the Righteous: The Narratives of Heroic Helpers as a Fulfillment of Emotional Needs in Polish-Jewish Intergroup Contact. *Journal of Social Issues*, 69, 162-179.
- Bilewicz, M. (2007). History as an obstacle: Impact of temporal-based social categorizations on Polish-Jewish intergroup contact. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10, 551-563
- Brown, R., & Hewstone, M. (2005). An integrative theory of intergroup contact. In M. P. Zanna (Eds.), *Advances in experimental social psychology* (pp. 255-343). London: Elsevier Academic Press.
- Čehajić, S., Brown, R., & Castano, E. (2008). Forgive and Forget? Antecedents and Consequences of Intergroup Forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29, 351 - 367.
- Čehajić, S. (2009). Contact intervention effects on reconciliation in Bosnia and Herzegovina. *Wings of Hope. Annual Report*.
- Čehajić-Clancy, S. (2012). Coming to terms with the past marked by collective violence: the question of collective (moral) responsibility. In, O. Simic & Z. Volcic, *Peace Psychology in the Balkans*. Springer, 235-244.
- Čehajić, S. & Brown, R. (2008). Not in my name: A social psychological study of antecedents and consequences of acknowledgment of ingroup atrocities. *Genocide Studies and Prevention (a special issue on the Aftermath of Genocide)*, 3(2), 195-212.
- Čehajić, S. & Brown, R. (2010). Silencing the Past: effect of intergroup contact on acknowledgment of ingroup atrocities. *Social Psychological and Personality Science*, 1(2), 190-196.
- Čehajić, S., Brown, R., & Castano, E. (2008). Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29, 351-368.
- Čehajić-Clancy, S., & Bilewicz, M. (2017). Fostering reconciliation through historical moral exemplars in a post-conflict society. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 17(4).
- Čehajić-Clancy, S., Goldenberg, A., Halperin E., & Gross, J. (2016). Social-psychological interventions for intergroup reconciliation: an emotion regulation perspective. *Psychological Inquiry*, 27(2), 73-88.
- Halperin, E. (2008). Group-based hatred in intractable conflict in Israel. *Journal of Conflict Resolution*, 52(5), 713-736.
- Halperin, E. (2015). *Emotions in conflict: Inhibitors and facilitators of peacemaking*. Oxford, UK: Routledge.
- Hewstone, M., Cairns, E., Voci, A., McLernon, F., Niens, U., & Noor, M. (2004). Intergroup forgiveness and guilt in Northern Ireland: Social psychological dimensions of "The Troubles". In N.R. Branscombe & B. Doosje (Eds.), *Collective guilt: International perspectives* (pp. 193-215). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lederach, J. P. (1997). *Building peace: Sustainable reconciliation in divided societies*. Washington United States Institute of Peace Press.
- Nadler, A., & Liviatan, I. (2006). Intergroup reconciliation: Effects of adversary's expressions of empathy, responsibility, and recipient's trust. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 459 - 470. Doi: 10.1177/0146167205276431
- Noor, M., Brown, R., González, R., Manzi, J., & Lewis, C. A. (2008). On positive psychological outcomes: What helps groups with a history of conflict to forgive and reconcile with each other? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34, 819 - 832.

Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751-783.

Schnabel, N., Nadler, A., Canetti-Nisim, & Ullrich, J. (2008). The role of acceptance and empowerment in promoting reconciliation from the perspective of needs-based model. *Social Issues and Policy Review*, 2, 159-186.

Staub, E. (1993). The psychology of bystanders, perpetrators and heroic helpers. *International Journal of Intercultural Relations*, 17, 315-341.

Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing, or intractable conflict: Understanding the roots of violence, psychological recovery, and steps toward a general theory. *Political Psychology*, 27, 867-894.

Tutu, D. (1999). *No future without forgiveness*. London: Rider.

External Actors in Peacebuilding Processes: Breaking or Sustaining Cultures of Victimhood?

Beatrix Austin

Berghof Foundation, Germany

Abstract

Building peace in post-war societies requires some form of acknowledging and working through the violence that happened in the past, both physically and psychologically. In offering their support to post-war Bosnia-Herzegovina, as well as the wider region of the Western Balkans, many external donors and intervenors have attempted to address this necessity, sometimes together with, sometimes against the societies and people affected – and with mixed results. To this day, analysts and activists describe the societies of the region at large as caught up in a vicious circle of competitive victimhood, where groups remain locked in an interpretation of events that justifies “their own” side, and vilifies “the other” side. This paper works on the assumption that unless this vicious circle of (collective) victimhood is broken, conflict transformation and peacebuilding, reconciliation and co-existence will face subtle but insurmountable

obstacles. A second assumption is that both local and international actors play(ed) their part in prolonging the vicious circle. The paper proposes a framework for analysing the roles played.

Keywords: Victimhood, Conflict Transformation, Dealing with the Past, Reconciliation, Peacebuilding, External-Local Interactions

Introduction

Building peace in post-war societies requires some form of acknowledging and working through the violence that happened in the past, both physically and psychologically (Austin, 2017). Because the past is present: “unreconciled issues from past violence never disappear simply by default” (Bloomfield, 2006, p.9). And the past influences a society, often openly, sometimes subtly, both individually and collectively, although we are still in the early stages of understanding how the individual and collective experience, narratives and dynamics play into each other (for example Reimann/König, 2017).

In offering their support to post-war Bosnia-Herzegovina, as well as the wider region of the Western Balkans, many external donors and intervenors have attempted to address this necessity since the wars of the 1990s. Many initiatives were necessary, some were rushed, some came late. They spanned support to prosecuting the perpetrators (through the International Criminal Tribunal, for example, as well as national and local courts), support to rebuilding and repairing, and many offers to build bridges across the divides through education, dialogue or activism (Fischer/Petrovic-Ziemer, 2015). Sometimes such external initiatives worked together with, sometimes against the societies and people affected – and they are faced with mixed results. To this day, analysts and activists describe the societies of the region at large as caught up in a vicious cycle of competitive victimhood (Tepsic/Dzuverovic, 2018; Petrovic-Ziemer, 2015; Centre for Nonviolent Action, 2007), where groups remain locked in an interpretation of events that justifies “their own” side, and blindsides or vilifies “the other” side.

However, unless this vicious dynamic of competitive victimhood is broken, conflict transformation and peacebuilding, reconcil-

iation and co-existence will face subtle but insurmountable obstacles (Bar-Tal, 2014; Enns, 2012). And because both local and international/external actors play(ed) their part in setting in motion and prolonging the vicious cycle, it will take both local and international/external actors to break this cycle (for an early proponent, see Enns, 2007).

Being an outsider actor in many conflict settings myself (although neither a stranger to conflict nor to victimization experiences), I choose the vantage point of the outsider actor for the remainder of my reflections. The following paper is written, this should be stated at the outset, from the perspective of a scholar-practitioner and reflective practitioner, rather than that of a “pure” academic or practice orientation. The proposed framework furthermore draws on experience and partnership not only in the Balkan region, but also in Northern Ireland, Nepal and Israel/Palestine. Finally, I would like to underline that while the work on dealing with the past that my paper is based on takes place in first steps among small groups of people often at the grassroots level, such work must reach across all levels of the peacebuilding landscape and persons in different positions or tracks. In the following sections, I will reflect on concepts and hypotheses, examples and ways forward.

Concepts and Hypotheses

Before sketching the framework, and then giving some examples for the way in which these different approaches influence the conditions for the success or the failure of peacebuilding, it is necessary to spend a moment to reflect on the concepts:

Victimization

In its most basic sense, victimization means the act of becoming/being made a victim, that is to suffer serious harm, injury or death. Such an experience is inflicted by human beings upon each

other, and can encompass such diverse contexts as street crime (like muggings, rape), domestic violence (like physical or sexual abuse) and war (with its casualties among soldiers and increasingly civilians, widespread displacement, war-time rape, etc.). Victimization does most harm to the victim, however it does involve more than just the victim (and it does harm in wider circles than just the victim), concretely the perpetrator, bystanders and rescuers.

Victimhood

The aftermath of a single or repeated experience of victimization will help determine what consequences ensue for the victim and his or her immediate and wider environment. If the feeling of being vulnerable and singled out persists or continues to be used as a social category, we may speak of victimhood. Such victimhood may be a temporary state or a permanent identity marker.

For the purposes of this discussion, victimization shall refer to a process, whereas victimhood will denote a state of being and identifying which has solidified to a certain extent.

The terms victimization and victimhood in this understanding are hence:

- Temporal, and changeable rather than essential and impermeable
- relationship-centred and context-centred rather than (solely) victim-centred (this highlights the need not to forget the social fabric that surrounds the victim and that also needs to be brought into post-violence processes of rebuilding society and political community).

Most victim-centred approaches to dealing with the past to date, however, are under-complex or one-sided: both insider and outsider actors are prone to focus on only the 'good' victims, and only on the victims (what

about the perpetrators?), as well as focusing almost exclusively on the debilitating aspects of victimhood... However, as the Germany-based Working Group on Peace and Development, FriEnt, points out in a recent debate on support options for transitional justice: "While the participation of victims in dealing with the past processes is important, encompassing approaches to transitional justice also need to facilitate the inclusion of groups such as former combatants or repressive police forces that have perpetrated violence" (FriEnt, 2016).

If it is true that external as well as local actors play a crucial role in the dynamics of dealing with the past and victimhood, then it is important to analyse how the initiatives undertaken by externals, programming (beginning with its language down to the programme components), as well as the actors and processes of implementation have worked on this underlying pre-condition of peacebuilding, the understanding of victimization. Have these "interventions" worked on the experience of victimhood in a constructive manner, opening the way for greater mutual understanding? Or have they worked on the experience of victimhood in a counter-productive manner, cementing notions of exclusive victimhood and blocking the development of greater mutual understanding and coexistence? What kind of environment might help explain these observations? And what would need to change in order for external engagement to help break rather than sustain cultures of victimhood?

I offer the following hypotheses:

Working Hypothesis 1

A. If external peacebuilders (for example dialogue facilitators) conceptualise victimization as dichotomous, exclusive, static and disabling, the effectiveness of their

dialogue work will be limited (or even undermined) and there is a greater risk of negative impacts.

B. If external peacebuilders conceptualise victimization as complex, inclusive, dynamic and alternatively enabling as well as disabling, the effectiveness of their dialogue work will be enhanced and there is a reduced risk of negative impacts.

In practice-related language: victimization – a central experience of wartime – and victimhood – a coping strategy and identity for making sense of victimization – can be experienced and framed either as monolithic and unchangeable ("we are always the victims" – external: "x are the victims and need help") or as permeable ("we have survived great harm, and yet are strong to go on shaping our lives. We also see some of the hurt of the others" – external: "let's find out with x and y what they need most in the aftermath of violence"). It is the latter approach which will allow for greater peacebuilding success, yet it is the former approach which is often assumed and fostered, both for reasons of pragmatism and perception.

Working Hypothesis 2

A. If external peacebuilders (for example dialogue facilitators) are unaware of their own role in the dynamic of victimization, the effectiveness of their dialogue work will be limited (or even undermined) and there is a greater risk of negative impacts.

B. If external peacebuilders are aware of their own role in the dynamic of victimization, the effectiveness of their dialogue work will be enhanced and there is a reduced risk of negative impacts.

Reflecting on practice again, and looking at victimization and external support in post-war contexts, we observe several factors which

stand in the way of role-reflection and deep strategizing. More often than not, once the opportunity for engagement arises for external actors (which implies access after the cessation of the worst of atrocities and violence are over; available policy prioritizing and available funding, both for projects led by governmental or non-governmental agencies), the rush of crisis-response, the fall-back onto an organisations' or teams' "off-the-shelf" offers as well as the self-perpetuating short-term project cycles instilled by funding cycles and staff rotation usually carry the day and mitigate against an emphasis on analysis of the own goals and roles in intervening, or a review of needs and seeds already in place. There are exceptions, of course, and considerable ex-post reflection, however, the ongoing war-theatre in Syria pinpoints that lessons, also from the wars on the Balkans in the early 1990s have not been learned sufficiently.

Working Hypothesis 3

The preconditions for differentiated, complex understanding (hypothesis 1b) and reflected, self-aware intervention (hypothesis 2b) are rarely in place in the current peacebuilding system. Such preconditions are, for example, long-term engagement, local connections, independence from global aid/peacebuilding rhetoric and funding trends, opportunities for personal development and support. Hence there are actual structural limits to potential peacebuilding effectiveness/effects, which need to be reflected and tackled if the impact of the work of external actors, together with local partners, is to be improved.

What does this abstract conceptualisation mean in reflecting on the role of external actors in the region of the Western Balkans, but also beyond, looking ahead as well as looking into the past?

Some Observations from Peacebuilding Practice

The region of the former Yugoslavia, and especially Bosnia-Herzegovina and Kosovo, have seen a myriad of peacebuilding and reconciliation projects over the past 20 years, with a peak in the early years after the signing of the Dayton Agreement in 1995. The impact this flurry of activity has had on the state of peacefulness in the societies exposed to it is at best mixed, and by many observers, insiders and outsiders, judged with reservation. A doctoral thesis on the topic finds that: “[g]enerally speaking, of particular impact seem to have been multi-dimensional projects combining relief or reconstruction with social work or other forms of non-physical support, and support for civil society that oriented itself on the needs of the local groups and institutions already in place rather than artificially contributing to the creation of new ones. Further it was noticed that an overriding concern with interethnic cooperation and reconciliation that dominated much of the work seems to have had only modest outcomes if measured on the professed higher goal of preventing future violence.” (Schweitzer, 2009, p.253). Among many, and well-known and widely-discussed critical issues surrounding the intervention, Christine Schweitzer also highlights as a factor which limited the impact of such reconciliation work “the overriding concern with the ‘ethnic conflict’ from the side of many interveners. It has to be asked if this overriding focus of so many projects may not have strengthened rather than lessened identification along ethnic lines, especially if – as was the case certainly in the first years – many well-meaning but naïve international groups without much if any knowledge about the local culture and politics but a heavy baggage of anti-nationalist sentiment started to work on ‘reconciliation’.” (Schweitzer, 2009, p.261/262.) In Nepal, which has undergone a deep transition as well and was similarly aided by much

external effort, both financially and ‘philosophically’, analysts point to a comparable failure of interveners to understand and tackle the root mechanisms of exclusion and divisiveness: “Nepal’s conflict victims, who live in mostly rural communities with limited economic means and with little education, continue to be a particularly marginalized group. Victim families’ needs and demands are mostly excluded from the agenda of the political elites in Kathmandu. No conclusive formal transitional justice processes have been implemented so far. Political elites in Nepal refrained from consulting grass-roots victims’ groups in the transition process. Research shows that in the absence of any meaningful non-violent alternatives and only limited access to participation in the political process, politically isolated conflict victims and groups are particularly prone to turn to violence as a means of self-empowerment (Robins, Bhandari and the ex-PLA Research Group 2016). There remain questions therefore over the engagement of such groups in any peace and reconciliation process if they continue to be kept largely voiceless, frustrated and ill-prepared for their role as citizens, as well as short of methods and resources for non-violent political campaigning.” (Bhandari/Robins, 2018 forthcoming.)

These sketches, short as they are, support the argument made in this paper that something has to change in the conceptualisation and implementation of external (and internal) support to peacebuilding and reconciliation. First seeds of change will be proposed in the following concluding section of this paper.

Four “To Dos”: The Emerging Importance of Listening and Multi-Perspectivity

To conclude this short paper, four important areas of action shall be highlighted that, in my assessment, have great potential in improving inclusive and empowering practice in post-war peacebuilding and reconciliation.

- *Being aware of victimhood as “dual use”*
First, it is not amiss to stress that for people living with a legacy of a violent past, an acknowledgment of this burden is of great importance. In supporting such acknowledgment, it is of utmost importance for the external actor to understand that victimhood can play out in the two ways sketched out so far. It has the potential to fuel further conflict and form an obstacle to processes of peacebuilding and conflict transformation. Partners from the region with whom we have worked have stated that “There will be no substantial change in this region as long as we stay buried in the role of the victim.” (Centre for Nonviolent Action, 2007) However, there are examples of working with victims and the experience of victimhood which pave a way ahead, examples that have managed to use an increased understanding of both sides’ suffering to forge a connection across former enemy lines (Vollhardt, 2009). Examples from practice can be found in the path-breaking work with war veterans in the region of former Yugoslavia (Fischer/Schrör-Hippel, 2013), but also in dialogue initiatives which challenge a ‘conventional’ understanding of victimhood and victimizing, such as Jo Berry and Pat Magee in Northern Ireland¹ or the Israeli/Palestinian Parent’s Circle².

Transformative interventions can help foster such openings that take solace in and agency from the shared experience of victimisation across groups. Such interventions often start from reflection and sharing among members of one group, exposure in safe spaces to the narratives and experiences of the other group / other groups, intergroup contact and media-based, larger scale learning about

others’ suffering – best in this sequential order (see also Zemskov-Zuege/Wolleh 2018 for an application in the Caucasus). Such interventions require intimate knowledge, trust-building and acknowledgment, a long-term presence and a creative and flexible repertoire of things to do.

- *Starting by listening*

A Northern Irish scholar has put it succinctly: “the circumstances of local communities should be part of making any plan work.” (Rooney, 2014, p.4.) A fellow Irish-man underlined: “If we gave the ‘insiders’ proper acknowledgement, and made our processes fit the people, ... we might move beyond increasingly sterile debates ... and focus more on pragmatic steps to address the past, agree rules for the future, and begin to implement that future.” (Bloomfield, 2006, p.22/23.)

What one may hear as an external actor while listening is complex, but also clearly pointing into a future which will always hold part of the pain, but also allow for building a good life. Again in an example taken from Northern Ireland (cited in Lundy/McGovern, 2005, p.33; quoted after Hamber, 2016, p.8, forgive the frank language):

What’s closure? What, you don’t talk about it anymore? No there’s no such thing as closure. Closure is a nice way of society saying, “for fuck sake dry your eyes and go on”, that’s what closure is. Closure is not about you, closure is about everybody else; that’s what closure is about. For you it’s about learning to live with a new situation and dreaming about the past. Closure is definitely someone

¹ www.buildingbridgesforpeace.org/ and <http://theforgivenessproject.com/stories/jo-berry-pat-magee-england/>.

² www.theparentscircle.com.

else's agenda because how can you close on something that's in your head. How can you ever forget your brother or your mother or father or your sister? You can never forget about them and they will always be who they were and they will always be them... that's not closure... [it's about] learning to live it and learning to live in a manner that's good for your health rather than being unhealthy, always being depressed about what happened.

Better listening has been highlighted in recent years as an inevitable prerequisite to improved international assistance in various sectors, from development (Anderson et al. 2012) to peacebuilding (Johannsson 2017).

- *Waiving a web of narratives*

Long-lasting, violent conflict creates a legacy of divergent, often contradictory and emotionally challenging stories about the history of conflict, its main events and one's own personal involvement in it. Such narratives play out long after the violence and acute conflict may have been ended by a peace agreement or political settlement. The violent political past therefore needs to be addressed over the long term lest it keep overshadowing the prospect of a future of coexistence and eventually peaceful relations.

In many societies in conflict, from Israel-Palestine to the Balkans, people are engaged in working on the legacy of the violent past through a variety of creative means. Working to achieve a commonly understood narrative of the conflict is often an important goal in such efforts (although it cannot be the only one, and needs to be accompanied by efforts at creating social justice, institutional reform,

etc.). Often, however, creating a common narrative of conflict also proves to be a difficult and contested journey, where small groups take the lead and where it is an important and valuable beginning to create an ability to listen to the *different* narratives of conflict, giving them space to exist next to each other and to relate to each other, before coming to a shared narrative of what has happened (see, for example, Petrovic-Ziemer 2015).

- *Advocating the long-term necessity of dealing with the past, along with allowing for flexible work at different levels with different speeds*

If it is true that some of the work of external actors goes astray also because of the environment in which they work (public debates, funding cycles, etc.), then it becomes paramount for the peacebuilders to also engage in a public campaign of explaining and advocating for changes in this “holding environment”. The effects that external actors have in countries carrying a burden of the past into a better future are also decided in these actors' home countries and on the international stage. It is therefore also the task of external actors to carry the stories, narratives and methods which enable a more permeable victimhood to transcend, to this stage and into the experience of decision-makers. Furthermore, as recent work in Germany has shown, it is necessary to ensure a credible engagement with their own past on behalf of countries whose agencies, governmental and non-governmental, purport to support others in their efforts to address the legacies of violence in post-war societies.³

Vanjski akteri u procesima izgradnje mira: prekidanje ili održavanje kultura žrtve?

Beatrix Austin

Berghof Fondacija, Njemačka

Sažetak

Izgradnja mira u poslijeratnim društvima zahtijeva neki vid priznavanja i rada na prevazilaženju nasilja koje se dogodilo u prošlosti, i u fizičkom i u psihološkom smislu. Nudeći svoju podršku poslijeratnoj Bosni i Hercegovini i široj regiji Zapadnog Balkana, mnogi strani donatori i “umješači” pokušali su se pozabaviti ovom potrebom, ponekad zajedno s pogođenim društvima i osobama, a ponekad za njih kao ciljane grupe – sa pomiješanim rezultatima. Analitičari i aktivisti do dana današnjeg opisuju da su društva u regiji u cjelini uhvaćena u zlokobni krug natjecanja u žrtvovanju, gdje grupe ostaju zaključane u tumačenju događaja na način kojim se “njihova” strana opravdava, a “druga” strana ocrnjuje. Ovaj rad je zasnovan na pretpostavci da će transformacija sukoba i izgradnja mira, pomirenje i suživot naići na suptilne, ali nesavladive prepreke, ako se ne prekine taj zlokobni krug (kolektivnog) žrtvovanja. Druga pretpostavka je da su i lokalni i međunarodni akteri odigrali

i još uvijek igraju svoju ulogu u produžavanju zlokobnog kruga. U ovom radu se predlaže okvir za analizu odigranih uloga.

Ključne riječi: žrtva, transformacija sukoba, nošenje s prošlošću, pomirenje, izgradnja mira, interakcije između vanjskih i lokalnih aktera

³ See <https://www.frient.de/en/2018/frient-arbeitsgesprach-zu-vergangenheitsarbeit-und-transitional-justice-in-deutschland-und-der-welt/>.

References

- Anderson, Mary B., Dayna Brown, and Isabella Jean (2012). *Time to Listen: Hearing People on the Receiving End of International Aid*. Cambridge, MA: CDA Collaborative Learning Projects. <http://cdacollaborative.org/wordpress/wp-content/uploads/2016/01/Time-to-Listen-Hearing-People-on-the-Receiving-End-of-International-Aid.pdf>.
- Austin, Beatrix (2017). *Dealing with the Past. Supporting people-centred "working through" the legacies of violence*. Berghof Policy Brief No. 6. Berlin: Berghof Foundation. http://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Policy_Briefs/PolicyBrief06.pdf.
- Austin, Beatrix & Martina Fischer (eds.) (2016). *Transforming War-related Identities. Individual and Social Approaches to Healing and Dealing with the Past*. Berghof Handbook Dialogue Series No. 11. Berlin: Berghof Foundation. Online 2015. In print 2016. http://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogues/dialogue11_transformingwarrelatedidentities_complete.pdf.
- Bar-Tal, Daniel (2014). Sociopsychological Analysis of Conflict-Supporting Narratives. A General Framework, in: *Journal of Peace Research* 51(5), 662-675.
- Bhandari, Ram & Simon Robins (2018). Nepal, forthcoming in: Hans J. Giessmann & Roger MacGinty, with Beatrix Austin & Christine Seifert (eds.). *The Elgar Companion to Post-Conflict Transition*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Centre for Nonviolent Action (2007). Challenges for Sustainable Peacebuilding, in: Martina Fischer (ed.). *Peacebuilding and Civil Society in Bosnia-Herzegovina. 10 Years After Dayton*, 2nd edition. Münster: Lit Verlag, 438-440.
- Enns, Diane (2012). *The Violence of Victimhood*. University Park, PA: Penn State University Press.
- Enns, Diane (2007). Identity and Victimhood. Questions for Conflict Management Practice. Berghof Occasional Paper No. 28. Berlin: Berghof Research Centre. https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Papers/Occasional_Papers/boc28e.pdf
- Fischer, Martina & Ljubinka Petrović-Ziemer (2015). *Dealing with the Past and Peacebuilding in the Western Balkans*. Forschung DSF No. 36. Osnabrück: Deutsche Stiftung Friedensforschung. <https://bundesstiftung-friedensforschung.de/blog/forschung-dsf-no-36/>.
- Fischer, Martina & Miriam Schrör-Hippel (2013). "Horror Always Has the Same Face". Documentation of a Workshop and Study Tour in Berlin with War Veterans from Bosnia-Herzegovina and Serbia. Belgrade/Sarajevo: Centre for Nonviolent Action. <https://nenasilje.org/en/2013/horroralwaysshasthesameface/>.
- FriEnt (2016). "How Can international Actors Support Transitional Justice Processes?", *Peace Lab Blog*, 27 September 2016. <https://www.frient.de/2016/how-can-intl-actors-support-tj-processes/>.
- Hamber, Brandon (2016). Dealing with Painful Memories and Violent Pasts. Towards a Framework for Contextual Understanding, in: *Transforming War-related Identities*. Berghof Handbook Dialogue No. 11, edited by Beatrix Austin & Martina Fischer. Berlin: Berghof Foundation. https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogue_Chapters/dialogue11_hamber_lead.pdf.
- Johannsson, Pernilla (2017). "Feeling for the Game: How Emotions Shape Listening in Peacebuilding Partnerships." Essay on E-IR. <http://www.e-ir.info/2017/05/17/feeling-for-the-game-how-emotions-shape-listening-in-peacebuilding-partnerships/>.
- Petrović-Ziemer, Ljubinka (2015). "Cultures of Remembrance in Sarajevo, or the Protracted Search for Multiperspectivity and Integration", University of Jena: Cultures of History Forum, <http://www.cultures-of-history.uni-jena.de/debates/bosnia/cultures-of-remembrance-in-sarajevo-or-the-protracted-search-for-multiperspectivity-and-integration/>.
- Reimann, Cordula & Ursula König (2017). Collective Trauma and Resilience: Key Concepts in Transforming War-related Identities, in: *Transforming War-related Identities*. Berghof Handbook Dialogue No. 11, edited by Beatrix Austin & Martina Fischer, online comment. Berlin: Berghof Foundation. https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Dialogue_Chapters/dialogue11_reimannkoenig_comm.pdf
- Robins, Simon, Ram Kumar Bhandari & the ex-PLA Research Group (2016). *Poverty, Stigma and Alienation: Reintegration Challenges of Ex-Maoist Combatants in Nepal*, York: CAHR. www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Grantees_Partners/Final_Report_Ex-PLA_Nepal_May_2016.pdf.
- Rooney, Eilish (2014). *Transitional Justice Grassroots Toolkit – A User's Guide*. Belfast: Bridge of Hope and Transitional Justice Institute. https://www.ulster.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0016/231712/75856R658TJI-USER-GUIDE112017.pdf.
- Schweitzer, Christine (2009). *Strategies of intervention in protracted violent conflicts by civil society actors: the example of interventions in the violent conflicts in the area of former Yugoslavia*. Unpublished PhD Thesis. Coventry: Coventry University. <https://core.ac.uk/download/pdf/30617844.pdf>.
- Servaes, Sylvia & Natascha Zupan (2016). "An 'ABC' of Bridging the Gap between Local and National Dealing with the Past Processes." Bonn: FriEnt. http://www.frient.de/publikationen/dokument/?tx_ggfilelibrary_pi1%5Bfile%5D=498&tx_ggfilelibrary_pi1%5Baction%5D=download&cHash=fa7e9e9a78f915771ebc66ac2179b92b.
- Tepsic, Goran & Nemanja Dzuverovic (2018). Bosnia-Herzegovina, forthcoming in: Hans J. Giessmann & Roger MacGinty, with Beatrix Austin & Christine Seifert (eds.). *The Elgar Companion to Post-Conflict Transition*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Vollhard, Joanna R. (2009). The Role of Victim Belief in the Israeli-Palestinian conflict: Risk or Potential for Peace?, in: *Peace and Conflict. Journal of Peace Psychology* 15, April, 135-159.
- Zemskov-Zuege, Andrea & Oliver Wolleh (2018). "Changing the Past in Our Heads". A Facilitator's Guide to Listening Workshops. Berlin: Berghof Foundation. https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Papers/20180111Caucasus_manual.pdf.

[All weblinks accessed 5 April 2018.]

**Izgradnja mira u teorijama
međunarodnih odnosa:
primjenjivost na regiju
Zapadnog Balkana**

Dejan Jović

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti

Sažetak

Tri najveće teorije međunarodnih odnosa – realizam, liberalizam i konstruktivizam – imaju različite odgovore na pitanje koje im je zajedničko: kako postići i održati mir. Realizam se oslanja na ideju uravnoteživanja snaga, liberalne teorije na proces demokratizacije i liberalizacije, a konstruktivizam na izgradnju percepcija o drugome. U konstrukciji mira na Zapadnom Balkanu primijenjeni su važni dijelovi sva tri pristupa – s različitim uspjehom. U ovom poglavlju razmatraju se glavni elementi ovih triju teorija, a potom se analizira njihova primjena na postkonfliktnu regiju Zapadnog Balkana. Zaključujemo da je samo pažljivo odabrana kombinacija elemenata svih triju teorija u mogućnosti doista doprinijeti izgradnji mira na Zapadnom Balkanu.

Ključne riječi: teorije međunarodnih odnosa, izgradnja mira, realizam, liberalizam, konstruktivizam, Zapadni Balkan.

Uvod

Pitanje rata i mira predstavlja centralnu temu u teorijama međunarodnih odnosa. Od svojeg osnivanja kao akademske discipline (nakon Prvog svjetskog rata), teorije međunarodnih odnosa postavljaju pitanje: kako osigurati trajni mir, odnosno kako spriječiti novi rat. Tri su glavna pristupa razvijena u trima najznačajnijim teorijama međunarodnih odnosa: realizmu, liberalnim teorijama i konstruktivizmu. U realističkoj teoriji, mir se postiže uravnoteživanjem moći između relevantnih aktera, a to su – u okviru vestfalskog sustava država – suverene države (Jović, 2013). U liberalnoj teoriji međunarodnih odnosa, mir se postiže transformacijom svih država u *liberalno-demokratske* (Jović, 2014). Da bi to bilo moguće, moraju se transformirati društva, jer su liberalno-demokratske države izraz trendova koji postoje u njihovim društvima. Na tragu Kantova pristupa pitanjima *samoobnavljajućeg mira*, teorija demokratskog mira (Doyle, 2000; Cavallar, 2001; Popović, 2014; Zgurić, 2014) polazi od tvrdnje da demokracije (odnosno: liberalne demokracije) međusobno ne ratuju. U konstruktivističkoj teoriji, mir se gradi promjenom percepcije Drugoga, i njegovim pretvaranjem iz *Neprijatelja* u *Prijatelja*, ili barem – u mirnog susjeda (Jović, 2016). Rat, nasuprot tome, nastaje kroz proces pretvaranja dojučerašnjeg mirnog *Susjeda* (pri čemu ideja *komšiluka* ima posebno mjesto, posebno u studijama Balkana¹) u *Neprijatelja*.

Jesu li ova tri pristupa primjenjiva u procesu izgradnje mira na Zapadnom Balkanu – i, ako jesu, kako nam mogu pomoći da razumijemo proces tranzicije iz rata u mir? Može li se u toj regiji postići *ravnoteža moći* između glavnih aktera – bilo njihovim pojedinačnim ponašanjem ili kroz saveze koje bi stvorili na vertikalnoj

osi (s velikim silama) kao i na horizontalnoj (sa drugim malim državama u regiji) – kroz strategiju *bandwagoninga* i stvaranja *permanenčnih* ili *ad hoc koaliciona*? Može li se mir postići europeizacijom, tj. širenjem liberalno-demokratskih vrijednosti, odnosno kroz unutarnji transformativni proces u državama zapadnog Balkana? Može li taj proces biti autohton ili je on moguć samo kao izvana nametnut? Da li sadašnji oblici tog intervencionizma – kroz *europeizaciju* ali i patronsku ulogu Sjedinjenih Američkih Država u regiji – doista znači *liberalizaciju*, ili je zasnovana prije svega na drugim, više realističkim, motivima (npr. sigurnosnim, potrebi za stabilnošću i dr.)? I konačno: je li moguće kroz proces dekonstruiranja prethodnih i konstruiranja novih percepcija o Drugome izgraditi temelje trajnog mira? Jesu li prakse *političke korektnosti* i *suočavanja s prošlošću* dovoljne, ili je potrebna aktivna strategija u izgradnji *pozitivnih*, odnosno *prijateljskih* slika o Drugome? Tko su – ako uopće postoje – potencijalni i stvarni *dizajneri identiteta* i koliko moć imaju?

Ovaj članak postaviti će sva ova pitanja i pokušati odgovoriti na barem neka od njih. Pokazat ćemo na koji način pojedini elementi svih triju teorija mogu biti korisni u politici izgradnje mira – ali ćemo identificirati i njihove manjkavosti, neprimjenjivosti i zablude. Smatramo da bi politika izgradnje mira morala pažljivo birati pojedine elemente iz svih triju pristupa, ako želi biti efikasna.

Realizam i stvaranje mira

Realizam je najutjecajniji pristup i najrazvijenija teorija međunarodne politike, čiji se centralni dio odnosi na stvaranje pretpostavki za mir. Realističke teorije ističu tri instrumenta za održavanje i stvaranje mira. Prvo: uravnoteživanjem

¹ Za koncept susjedstva/komšiluka na Balkanu v. Bringa (1995) i Bougarel (2004)

snaga, što se postiže stalnim natjecanjem međusobno suprotstavljenih globalnih aktera. Drugo: poštivanjem suvereniteta, čak i kad se radi o malim zemljama, posebno ako te zemlje ničim ne narušavaju mir i ako uspješno održavaju unutarnju stabilnost. Treće: sprečavanjem negativnih učinaka (stvarnih ili samo potencijalnih) anarhije u međunarodnoj areni (Luša, 2013).

Uravnoteživanje snaga je proces, a ne stanje, pa se ne može pretpostaviti da će odnosi ikad biti u savršenoj i dovršenoj ravnoteži. Međutim, akteri u međunarodnim odnosima – a to su za realiste samo države – vode svoju vanjsku i sigurnosnu politiku tako da “pariraju” zemljama iste ili slične snage, a posebno onim državama čiji su državni (ili “nacionalni”) interesi suprotstavljeni njihovima. Vanjska politika je, kao što potvrđuje jedan od najuglednijih realista koji je imao i neposredno iskustvo u njenom kreiranju, Henry Kissinger, uglavnom reaktivna, a to znači da ponekad nema unaprijed i dugoročno definiran plan (Kissinger, 2003). Uravnoteživanje snaga odnosi se na sve elemente koji određuju razinu moći države: ekonomske, geopolitičke, ideološke i vojnostrateške. Naoružavanje u tom smislu nije nedopustivo, nego vjerojatno neophodno kako bi se sudjelovalo u uravnoteživanju moći. Borba za moć je sastavni dio politike. Želja za dominacijom neće nestati, jer ne ovisi ni o moći uvjeravanja ni o moralnim pitanjima, nego je glavni element političkoga. Primarni smisao naoružavanja jest u odvraćanju druge zemlje od napada na našu. Realisti na naoružavanje gledaju kao na sredstvo izbjegavanja rata prijetnjom. No, ako prijetnja ne uspije, naoružavanje je, također, i jamstvo postizanja ciljeva nacionalne politike. Rat i politika, prema realističkom pristupu, nisu dva potpuno suprotstavljena pojma: rat je “nastavak politike” drugim sredstvima, a politika je “nastavak rata” drugim sredstvima. Radi se o dva različita načina borbe

za moć, pri čemu različite struje unutar realističke teorije različito odgovaraju na pitanje koliko je moći nekoj državi dovoljno, tj. koliko je poželjno. Svaka država ima ne samo pravo nego i dužnost da brine o svom opstanku, jer raspad države, njena slabost (*weak state*), krhkost (*fragile state*) ili kolaps (*collapsed state*) predstavljaju opasnost za mir: ne samo unutar raspadajuće države, na čijem se teritoriju potom najčešće razvija građanski rat, nego i u regionalnim, a potencijalno širim – globalnim – okvirima. Države jedna drugoj priznaju nezavisnost i suverenitet i obavezuju se da neće intervenirati unutar granica države koju su priznale. Ali priznanje druge države nije samo priznanje njenog prava da regulira unutarnje odnose, nego i iskazivanje očekivanja da će ta druga suverena država sprečavati na svom tlu sve prijetnje miru i stabilnosti. Država koja se vodi realističkim načelima očekuje od druge države da uspješno održava mir, pa makar i pod cijenu nasilnih intervencija protiv pobunjeničkih grupa ili secesionističkih pokreta. Realisti priznaju suverenitet drugim državama i u načelu se protive relativiziranju suvereniteta u međunarodnim odnosima. Samo države predstavljaju legitimne aktere međunarodnih odnosa, koji su zapravo – međudržavni odnosi. Ideje o relativiziranju suverenosti, bilo zbog prevelike decentralizacije unutar države ili zbog globalističkih transnacionalnih i nadržavnih povezivanja (npr. u Europsku uniju ili Ujedinjene narode), predstavljaju opasnu iluziju, jer slabe postojeće države, koje time postaju manje otporne na opasne sigurnosne izazove. Ako doista dođe do ugrožavanja sigurnosti i mira, nikakvi Ujedinjeni narodi ili Europska unija, i nikakve nevladine organizacije neće biti uspješne u zaustavljanju rata i stvaranju mira. Rat i mir mogu stvoriti samo države, pa je politika podrivanja državnog suvereniteta opasna jer unosi elemente kaosa i nestabilnosti. Vanjska politika, za realiste, mora ostati odvojeno područje, u kojem bi bilo

najbolje da odluke donosi mali broj profesionalaca. Tajna diplomacija je korisna, a involviranje birača (naroda) riskantno. Tako realisti gledaju, manje-više, na svu politiku, ali je posebno važno da se to načelo primjenjuje na vanjsku i sigurnosnu politiku budući da je ona ta koja ima najveću odgovornost u stvaranju mira, odnosno poticanju rata.

Činjenica da realisti poštuju državni suverenitet, čak i malih država koje doprinose miru ili ne rade protiv stabilnosti međunarodnog poretka, ne znači da su realisti pacifisti i potpuni protivnici rata, pa i intervencionizma u druge države. To samo znači da za takve radikalne akcije protiv država moraju postojati opravdani razlozi. Rat, također, mora biti opravdan ili pravedan da bi postao prihvatljiv (*just war*). Ti razlozi svode se na dva: a) ugrožavanje mira i sigurnosti, i b) dramatično ugrožavanje nacionalnih interesa, a posebno obrambene sposobnosti, moćnih država, odnosno one države koja se odlučuje za takvu intervenciju. Samoobrana – u razumnoj mjeri, odnosno adekvatna stvarnoj prijetnji – uvijek je dopustiva, pa i na način da se pokrene rat protiv izvora te prijetnje, uključujući (daleko kontroverznije) preventivni rat.

Realisti polaze od očekivanja da svaka država realno ocijeni svoju vlastitu moć, i da nacionalne interese definira u skladu s tom realističkom procjenom. Pogreške u procjeni vlastite moći i moći drugog, ili u definiranju nacionalnog interesa, skupo se plaćaju. Iako sve države nominalno imaju jednak status u međunarodnim odnosima, u stvarnosti se ipak mora uzeti u obzir razlika između supersila / globalnih sila, mega-regionalnih sila, regionalnih sila, malih sila, malih država i mikro-država. Ravnoteža moći uspostavlja se na onim nivoima na kojima se neka država nalazi – pri

čemu se realisti nadaju da će se percepcija o razini moći koju ima sama ta država poklopiti s percepcijom drugih (a posebno moćnijih) aktera o njenoj moći. Globalne sile u tom odnosu gledaju na druge globalne sile, regionalne – na regionalne, a male države na druge male države. Time su iste regije “pokrivene” višestrukim ravnotežama, pri čemu ravnoteže na višim razinama služe kao osigurači u slučaju poremećaja ravnoteže na nižim.

U odnosu prema državama koje se nalaze na višoj razini moći, države moraju stalno kalkulirati i biti prema njima posebno oprezne. Malim državama u međunarodnim odnosima odgovaraju strategije kao što su *stvaranje trajnih savezništava* ili barem *sljedenje moćnih* (kroz politiku *bandwagoninga*), kao i politike *traženja zaklona* ili čak i *ulaženja u sponzorsko-klijentske odnose*.² Ponekad im odgovara politika šutnje, odnosno izbjegavanja svrstavanja s bilo kojom moćnom državom ili grupacijom, ako bi takvo svrstavanje ugrozilo unutarnju stabilnost ili nacionalne interese male države. U takvim odnosima sa silama koje se nalaze iznad nje po statusu na hijerarhijskoj ljestvici moći, države nužno ograničavaju svoju stvarnu suverenost, ali pritom mogu ostvariti druge koristi – kao što su zaštita, jamstvo sigurnosti, ekonomski prosperitet, osjećaj pripadanja i sudjelovanja u okvirima savezništava kojima na taj način pristupaju i dr. U klasičnom vestfalskom sistemu više suverenosti znači ujedno i više sigurnosti. No, u suvremenim odnosima u kojima suverenost više ne predstavlja *apsolutnu*, nego samo *najvišu* moć, ponekad je obrnuto. Ponekad upravo manje stvarne suverenosti znači više stvarne sigurnosti. Za realiste, razumno je stvarati saveze koji bi povećali sigurnost svake zemlje-članice takvih saveza, upravo stoga

² Za vanjskopolitičke opcije koje su na raspolaganju malim državama v. Hill (2003), Cassimeris (2009), Maas (2009), Luša i Mijić (2009) i Jović (2011).

što pojedinačne države (pa i najmoćnije, npr. Sjedinjene Američke Države) više ne mogu same apsolutno jamčiti ni vlastitu sigurnost, kao što smo vidjeli iz napada terorista na destinacije u SAD-u 11. septembra 2001. U suvremenom svijetu apsolutna sigurnost nije moguća. Države, međutim, teže najvišoj mogućoj razini sigurnosti, znajući da se uvijek suočavaju s rizicima koji proizlaze iz novih oblika ugrožavanja ravnoteže.

Realisti također smatraju da je rat i dalje vjerojatan, i da će ostati moguć u svakoj situaciji u budućnosti, zato što izvori rata dopiru duboko do same biti ljudske prirode – koja nije savršena i nije uvijek okrenuta suradnji i miru. Realisti su skeptični prema ljudskoj prirodi, pa smatraju da je iluzija liberalna teorija da će se rat spriječiti višim obrazovanjem ili ukidanjem granica kako bi se ljudi međusobno bolje upoznali. Oni se, možda, na taj način mogu smanjiti, ali ne i potpuno eliminirati, zato što su pohlepa, zavist, mržnja i agresivnost prema drugome podjednako sastavni dio ljudske prirode kao što su i težnja ka jednakosti, okrenutost suradnji, ljubav i mir. Ne možemo unaprijed predvidjeti stanje ljudskih emocija, kojima je, uostalom, lako manipulirati. Istodobno, izvori rata nisu samo u ljudskoj prirodi, nego i u konkretnim interesima pojedinaca i kolektiviteta – pa i država – u nekom određenom momentu i prema određenoj drugoj državi. Ponekad države, narodi ili društvene grupe (elite) zaključuju – i to sasvim racionalno i informirano – da se njihovi glavni interesi ne mogu ostvariti na drugi način, nego samo ratom. Zato je potrebno da uvijek postoji netko drugi – bilo neka moćna država koja ima sposobnosti da intervenira ili moćni vojni savez (npr. NATO, ili Koalicija voljnih, tj. *ad hoc* koalicija država) koji će moći spriječiti takvu, *nepoćudnu* ili *neuračunljivu* državu (*rogue state*) u njenim agresivnim namjerama. Pacifizam i iluzije, kao što je pokazao neuspjeh *politike umirivanja* Hitlera prije 1939. (npr. kroz

Minhenski sporazum iz 1938.), mogu imati tragične posljedice za cijeli svijet. Uvijek treba biti spreman za rat. Mir nije samo – a nije ni prvenstveno – posljedica racionalne kalkulacije racionalnih aktera (koji i nisu uvijek racionalni), nego i straha od onog drugog, moćnijeg aktera. Ravnoteža straha – ili barem opreza – jedan je od važnih razloga zbog kojeg se države ne odlučuju za rat, nego za mir, čak i onda kad bi radije htjele biti *revizionističke sile*, a ne sile *statusa quo*. Kompromis u tim situacijama nije rezultat ljudske prirode, nego nužnosti, odnosno straha od uništenja – bilo političkog, ekonomskog ili čak i fizičkog, do kojeg bi mogla dovesti nesuradnja.

Države čije vanjske i sigurnosne politike oblikuju realistički motivi vjeruju u latinsku izreku: Ako želiš mir, spremaj se za rat. Nasuprot tome, kritičari realizma – primjerice, zagovornici liberalnih teorija međunarodnih odnosa – vjeruju da je stalno pripremanje za rat, stalno naoružavanje, put prema ratu, a ne miru. Oni smatraju da vrijedi sasvim obrnuta teza: “ako želiš mir, spremaj se za mir.” Oni nastoje promijeniti karakter država kako bi osigurale da se svaka od njih uvijek zalaže za mir. To je moguće samo kroz univerzalnu liberalizaciju ili – barem – demokratizaciju svih država na svijetu.

Liberalizam i stvaranje mira

Liberalne teorije međunarodnih odnosa nalaze se, po mnogočemu, na sasvim suprotnoj poziciji od realističkih. One su, prije svega, daleko manje pesimistične kad se radi o ljudskoj prirodi. Ljudi nisu nužno – pa ni prvenstveno – zainteresirani za sukobe, a posebno ne za ratove. Ratove ne proizvode građani svojom voljom, nego političke i vojne elite kojima su oni u interesu. Kad bi ljudi mogli sami odlučivati, i pod uvjetom da su obrazovani onako kako je to nužno za građanski status u civiliziranom, prosvjetiteljski organiziranom društvu, odlučili bi se za suradnju.

Racionalno je surađivati, a iracionalno ratovati. Suradnjom i mirom se može postići više nego sukobom, koji uvijek ugrožava mir i stabilnost. Mir i stabilnost su preduvjeti slobode, ali je i sloboda preduvjet stvaranja mira i stabilnosti. Dakle, ključ za uspostavljenje mira i suradnje jest u demokratizaciji i liberalizaciji društva, u mogućnosti da volja racionalnih ljudi (a ljudi i jesu ljudi po razumu) prevlada nad interesima autoritarnih lidera koji – suspendirajući volju građana – stvaraju pretpostavke za rat.

Rat je, u liberalnoj teoriji, povezan s autoritarnim poretkom i diktaturama. Oba svjetska rata, kao i mnogi građanski ratovi u 20. stoljeću, imali su uzroke u neliberalnim ideologijama koje su zanemarivale volju građana – kao što su imperijalizam, nacizam, fašizam i staljinizam. Liberalne države i konsolidirane demokracije međusobno ne ratuju. Stoga su liberalizacija i demokratizacija preduvjeti za stvaranje trajnog mira. Teorije liberalnog mira ne zadovoljavaju se promoviranjem puke demokracije, jer demokracija – ako je shvaćena samo kao volja naroda – ne jamči nužno liberalni karakter poretka. Liberalizam ograničava kvantitativnu, većinsku, a prema tome i potencijalno populističku, pa i totalitarnu demokraciju, uvođenjem načela kao što su – individualna autonomija, ljudska prava, prava manjina (premda je oko tog pitanja liberalna teorija interno podijeljena), smatrajući da kolektiviteti – narodi, države, klase, regije – nisu akteri, jer ne govore, ne misle, nemaju emocije i ne odlučuju. Kolektiviteti su konstrukti, koji često ograničavaju ili negiraju subjektivnost pojedinaca. Državna suverenost je samo izraz suverenosti građana neke države. Narod, shvaćen ne kao etnos nego kao demos, kao imaginarna ali i pravno-politički definirana zajednica individua, jest suveren. Suverenitet naroda, međutim, proizlazi iz neotuđivosti slobodne volje pojedinaca. Ljudska prava, u tom smislu, spadaju u primarna prava, i nisu izvedena iz volje same države. Ljudi po svojoj volji stvaraju države i

morali bi ostati slobodni birati državljanstvo. Država nije sila iznad njih, nego njihov instrument za zaštitu slobode i prava. Pri vođenju vanjske politike, kao i svake druge politike, država je izraz te volje, a ne autonoman akter. Realistički etatizam, koji državu tretira kao jedinog legitimnog aktera međunarodnih odnosa, nije prihvatljiv.

Države su za liberale nužne i ne može ih se ukinuti. Liberali nisu anarhisti, a ne vjeruju ni u marksistički koncept *odumiranja države*. Ali one su legitimne samo ako su istinski liberalno-demokratske, tj. ako štite slobodu i interese pojedinaca-građanina, a ne ako im se suprotstavljaju ili ga ograničavaju. Mir i sloboda su neraskidivo povezani upravo kao dva trajna interesa pojedinaca, i to bez obzira u kojoj državi žive. Pritom ni liberali nisu apsolutni pacifisti, jer smatraju da nije prihvatljiv onaj mir koji negira slobodu. Kad bi mogli sami odlučivati, svi bi građani – ili barem njihova velika većina – odlučili u korist mira i slobode. To što ne žive u zemljama koje su orijentirane prema miru i što žive u diktaturama, nije stvar njihova izbora, nego je posljedica negiranja tog izbora. Univerzalnost želje za slobodom povezuje ljude bez obzira na njihovo državljanstvo, odnosno univerzalno, transnacionalno. Slobodni ljudi, kao i oni koji se bore za slobodu u diktatorskim državama, saveznici su i zaslužuju zaštitu ako su njihova prava ili njihova sigurnost ugroženi diktaturama. U tom smislu, liberali relativiziraju ideju suverenosti država. Samo one države koje su utemeljene na ideji slobode i demokracije opravdavaju suverenost koju imaju. Države koje djeluju protiv svojih državljana i protiv ideje slobode (a time i mira) nemaju pravo na takvu zaštitu. U njima treba podržati ideju i praksu *promjene režima* (*regime change*), ako treba i revolucijama. Države nisu, niti smiju biti, apsolutno zaštićene bez obzira na karakter vlasti koji se u njima razvija. Štoviše, liberali vjeruju da su diktatorske države nelegitimne, jer su najveći uzročnik i generator nasilja – prema

vlastitim državljanima, a često i prema drugima. Međunarodni sustav, koji se ne smije graditi kroz hegemoniju bilo koje države, nego kroz modele suradnje između liberalnih država u okvirima međunarodnih organizacija (npr. Lige naroda, Ujedinjenih naroda, i naročito Europske unije, koja i jest formirana kako bi osigurala slobodu i mir nasuprot diktaturama iz europske nedavne prošlosti), ima zadatak da štiti slobodu pojedinaca, pa i uz pomoć međunarodnog prava. Međunarodne organizacije i međunarodno pravo instrumenti su zaštite građana, ako treba i od njihovih diktatorskih država.

Liberalne države ne smiju biti neutralne po pitanju karaktera država s kojima uspostavljaju odnose u okvirima međunarodnog sustava. S obzirom na to da su sve diktature opasne, opravdan je pokušaj mijenjanja takvih država, odnosno njihovog liberaliziranja i demokratiziranja (npr. kroz proces *eupeiziranja*). Liberalni intervencionizam je doktrina kojom se opravdava podrška – politička, moralna, a potencijalno i vojna – ugroženim građanima u drugoj državi. Ona smatra da državna suverenost nije važnija od uspostavljanja slobodnog svijeta. Krajnji cilj takvih interveniranja protiv diktatura izražen je u Kantovim uvjetima za stvaranje trajnog, odnosno *samoobnavljajućeg* (*perpetual*) globalnog mira. Njega se može postići tako da se slobodne države (Kant govori o *republikama*, a odnosi se na liberalne demokracije koje poštuju pravo naroda na samoodređenje, ne kao pravo na odcjepljenje, koje je tom principu dodao Staljin, nego kao pravo na slobodu u odnosu na imperije i diktatore, prema Wilsonovim načelima samoodređenja)³ udruže u globalni savez (Kantov izraz za to je – federalizam; opet, ne u onom smislu u kojem danas razumijemo taj pojam, nego šire, kao pokušaj stvaranja međuna-

rodnih organizacija globalnog karaktera, koje bi štitele slobodu), a u svim državama poštuje se *pravo na hospitalitet*, odnosno pravo pojedinca koje svaka država mora poštivati, čak i kad se radi o stranim državljanima na njenom tlu. Iz ovog trećeg načela proizlazi i pravo na azil.

Liberalni pristup, pritom, ističe važnost koncepta *zajedničkih vrijednosti*, misleći pritom prije svega na slobodarstvo. Države imaju dužnost odgajati i obrazovati – prosvjetiteljskim načinom – svoje građane za život u slobodi. To uključuje i poticanje *građanske neposlušnosti* (*civil disobedience*) kad i ako bi se uspostavio neliberalni režim. To je dugotrajan proces, ali od njega ne treba odustajati. On je u interesu svjetskog mira, koji je moguć samo ako su sve države liberalno-demokratske. Liberalno gledanje na Europsku uniju polazi od tog načela. Europska unija je “federacija” slobodnih država, koje se međusobno pomažu u održanju i jačanju liberalnog karaktera svijeta članica, uključujući i zemlje-kandidatkinje. Njen smisao je u trajnoj transformaciji Europe, koja je u 20. stoljeću bila glavni generator ratova i kolijevka nedemokratskih ideologija i režima, kako bi se uspostavio trajni mir u Europi. Europska unija je, stoga, istodobno i antiratni projekt. Europa će uspostaviti trajni mir ne na snazi vlastita oružja ili na očuvanju vlastite tradicije (koja je puna nasilja), nego upravo obrnuto – na snazi *zajedničkih vrijednosti* (*shared values*), koje su, u svojem jezgru – liberalne. Antiliberalne i *iliberalne* demokracije vode Europu prema njenoj prošlosti, a to znači – i prema ratu. Opstanak Europske unije, kao i očuvanje liberalnog karaktera vlasti u svim njenim zemljama i kandidatima za članstvo, od strateškog je interesa za zagovornike liberalnih teorija.

Konstruktivizam i stvaranje mira

Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa povezuju pitanja identiteta s načinom vođenja vanjskih politika. One ne ulaze u pitanja ontološke prirode, kao što su pitanja ljudske prirode, racionalnosti i emotivnosti. Istodobno, ne smatraju da su interesi vječni i nepromjenjivi. Interesi nisu neke objektivne kategorije, neovisne o percepcijama onih koji ih formuliraju. I identiteti su promjenjivi, i ovise o našoj percepciji ključnih elemenata koji stvaraju identitet, a to su Sebstvo i Drugost. Identitet je konstrukt, koji se temelji na interpretaciji prošlosti, sadašnjosti i poželjne budućnosti nekog naroda, države ili pojedinca, kao i samog međunarodnog poretka. Zato se konstruktivisti fokusiraju na analizu procesa stvaranja identiteta, a oni među njima koji se bave međunarodnim odnosima naročito na proces definiranja Drugosti.

Mir i rat ovise o tome kako vidimo druge: kao prijatelje, susjede i suradnike, ili kao neprijatelje, konkurente i prijetnju. Oni ovise i o tome kako relevantni drugi (a tko su relevantni drugi ovisi, također, o međusobnim percepcijama) vide nas. Mir se postiže tako što o drugima razvijamo percepcije koje nisu negativne. On je moguć ako uspijemo transformirati percepcije o drugima koji su bili neprijatelji, tako da oni postanu ili neutralni susjedi ili prijatelji – ako je to moguće. Rat nastaje kroz obrnuti proces: tako što nekadašnje susjede i prijatelje percipiramo kao potencijalne ili stvarne neprijatelje. Prijatelji i neprijatelji ne postoje objektivno nego samo kroz naše percepcije – i nisu trajne kategorije, nego podložne promjeni.

S obzirom na to da živimo u svijetu percepcija i *imagea* (*slika*) o drugome, politika izgradnje mira počinje i završava s izgradnjom pozitivnih percepcija o drugima. U tome ključnu ulogu imaju *dizajneri identiteta*, odnosno političke elite, kojima se na tom poslu moraju pridružiti drugi akteri koji oblikuju percepcije: mediji, utjecajni *opinion-makeri*, pa i oni iz

svijeta popularne kulture (filma, književnosti, sporta i dr.). Mir u Europi bio bi nemoguć da se nije odustalo od negativnih percepcija jednih o drugima: primjerice Francuza o Nijemcima i obrnuto. Europski projekt bit će nemoguć ako Europa kao ideja postane neprikladna, odnosno ako izgubi svoju *magnetičnost*. Brexit potvrđuje to konstruktivističko “pravilo”. Onog trenutka kad je većina Britanaca negativno percipirala ideju Europe – kroz sliku *briselskih birokrata* odvojenih od stvarnog života građana – stvorile su se pretpostavke za tretiranje Europe kao nepoželjnog (ako ne i neprijateljskog) Drugog, a time i pretpostavke za političku odluku o izlasku te zemlje iz Europske unije. Političke elite mogu samo djelomično ignorirati percepcije koje su stvorene među stanovništvom – naročito u demokratskim zemljama. Zato je u njihovu primarnom interesu da osmisle i uspješno promoviraju one slike o drugome koje su u skladu s njihovim razumijevanjem nacionalnih interesa.

Konstruktivističke teorije su naročito fokusirane na normalizaciju odnosa između zemalja koje su nedavno bile u sukobu. Stoga one imaju značajnu ulogu u postkonfliktnim društvima. One imaju posebnu odgovornost u procesu promjene percepcija o drugima, bivšim neprijateljima. Inzistiranje na održanju ratnih i proratnih narativa o neprijatelju ne doprinosi stvaranju politike mira, nego vodi u produžavanje rata i nakon njegova završetka. U takvim je društvima potrebno pronaći ravnotežu između pitanja *tranzicijske pravde* koja inzistira na kažnjavanju odgovornih za prethodne ratove i politike *promjene percepcija* o drugome kako ga se ne bi i u budućnosti tretiralo kao neprijatelja. U svijetu spektakla, koji je ujedno i svijet *s one strane istine* (*post-truth*) i ne vodi računa o činjenicama nego o percepcijama, taj proces je od ključnog značaja za izgradnju mira. Kao što je stvaranje percepcije o Iraku kao neprijatelju tvrdnjom

³ Za Wilsonovo razumijevanje pojma samoodređenja, v. Kardum (2014).

da on posjeduje oružje za masovno uništenje a da je njegov lider “novi Hitler” bio ključan moment u opravdavanju rata protiv te zemlje (iako se radilo o percepcijama koje nisu bile utemeljene na čvrstim dokazima i činjenicama, barem kad se radilo o ovoj prvoj *slici*), tako je i pri izgradnji politike mira potrebno promovirati pozitivne percepcije o drugome ako se želi osigurati trajni mir s tim drugim.

Primjenjivost teorija na regiju zapadnog Balkana

Ove tri teorije odabrali smo ne samo zato što je riječ o danas najutjecajnijim teorijama međunarodnih odnosa nego i zato što su sve tri relevantne za političku analizu izgradnje mira u regiji zapadnog Balkana. To ne znači, naravno, da je bilo koja od njih bez mane, niti da je ijedna u stanju ponuditi neki gotov “recept” za trajan mir u ovom postkonfliktnom području. Sve su one imale neke svoje promašaje u prošlosti, i to upravo u slučajevima analize i predviđanja događaja nakon kraja hladnog rata. Liberalna teorija je propustila vidjeti da nije svaka demokratizacija ujedno u korist mira. U slučaju Jugoslavije, demokratizacija političkog sistema – uvođenjem višestranačkih izbora, kao i korištenjem referenduma između 1990. i 1992. nije povećala nego smanjila šanse miru. Čak ni svaka liberalizacija ne mora biti korisna za mir: recimo, liberalizacija nekog društva – posebno ako se provodi po metodi *anything goes* (bez koje i nije potpuna liberalizacija), može otvoriti prostor i za govor mržnje, za relativiziranje i negiranje zločina i glorificiranje zločinaca, kao i za politički nekoherentan govor koji je uvredljiv i prijeteći prema manjinama. Liberalizacija javnog govora je u osamdesetim godinama u Jugoslaviji dovela do detabuiziranja dotad od javnosti sklonjenih tema (kao što su npr. Goli otok, intenzitet zločina počinjenih u logorima NDH, karakter Jugoslavije i dr.), ali se pritom tako oslobođen govor nije uvijek koristio kako bi se izbjegao

novi rat, nego često da bi se promovirala ideja o osveti i “ispravljanju starih nepravdi”. Liberalni intervencionizam, koji se kao praksa intenzivirao dolaskom na vlast Tonyja Blaira u Velikoj Britaniji (1997), uskoro je doveo do rata – a ne mira – u slučaju intervencije NATO-a na Kosovu (1999), a potom i u Afganistanu (2001) i Iraku (2003). Sve to dovodi u pitanje tezu liberala o nužnoj povezanosti liberalizma i mira – premda oni i dalje uspijevaju objasniti razloge takvih intervencija inzistirajući na nužnosti promjene nedemokratskih režima. U slučaju Kosova liberali su permisivniji od realista u korist odcjepljenja – jer smatraju da je slobodno izražena volja naroda, a posebno ako se može pokazati da on živi pod nedemokratskim i neliberalnim režimom, dovoljan razlog za priznanje takve nove države. Realisti su daleko oprezniji po tom pitanju, pitajući se, prije svega, doprinosi li stvaranje nove države većoj stabilnosti i – ključno – doprinosi li ostvarenju “naših” nacionalnih interesa. Principi kao što su “slobodna volja” i “samoodređenje” važni su za liberale, ne za realiste. Realisti su, međutim, također doživjeli težak udarac – neki bi rekli “crni petak” – kad je kolabirao Sovjetski Savez. Realistička teorija nije uspjela objasniti kako se raspao Sovjetski Savez, moćna i dobro naoružana nuklearna supersila, u kojoj nije bilo značajnije unutarnje pobune lokalnog stanovništva – barem ne takve da bi opstanak postao nemoguć. U slučaju raspada Jugoslavije njihova se teza o važnosti ravnoteže snaga pokazuje ispravnom. Kad je nestalo vanjske ravnoteže koja je utjecala na stabilnost Jugoslavije – a ta se ravnoteža temeljila na bipolarnom karakteru europskog poretka u hladnom ratu – Jugoslavija je počela posrtati. Istodobno, u samoj Jugoslaviji su republike počele igrati realističku igru *uravnoteživanja moći*. Naoružavale su se da bi se zaštitile (u smislu održanja ili unapređenja političkog statusa, kao i u smislu vlastitih političkih interesa), pri čemu su se

koristile i idejama *ofenzivnog* i *defenzivnog* realizma. Neke od njih – naročito moćnije: Hrvatska, Srbija i Slovenija – napadale su da bi se obranile. Istodobno su se naoružavale da bi odvratile druge od napada na sebe i da bi postigle svoje nacionalne interese. Manje republike/države ponašale su se po načelima *pridruživanja moćnijima*. U etnički heterogenim republikama, međutim, pokazalo se da realisti nemaju pravo kad smatraju da su države jedini akteri međunarodne politike. Etničke nacije su uskoro postale subjekti politike: i na domaćem i na međunarodnom planu. Ne samo da su se njihovi predstavnici ponašali kao da predstavljaju države – iako nisu imali čak ni definirane teritorije, pa ni političke institucije, te je njihova politika bila u velikoj mjeri *neformalna* i *izvaninstitucionalna* – nego su ih međunarodni akteri (države, uključujući i najmoćnije) uskoro legitimirali kao aktere. Legitimiranje etniciteta kao aktera politike bio je ključni korak prema – s jedne strane – postizanju mira, ali – s druge – i uvođenju etnopolitike na velika vrata, pri čemu je u onim zemljama u kojima se to dogodilo (u Bosni i Hercegovini, jedno vrijeme i u Hrvatskoj, a djelomično i u Makedoniji i Srbiji, odnosno na Kosovu) stvoreno stanje koje otežava ili sasvim onemogućava demokraciju i liberalizam. Ali ni demokracija ni liberalizam nisu ni prioritet ni nužan uvjet za postizanje ciljeva, kad se radi o realistima. Realistička teorija suočila se u slučaju Jugoslavije i s još jednim novim pitanjem: je li, naime, istina da svaka država želi svoj opstanak, te je stoga spremna učiniti što je potrebno kako bi se on osigurao? Države, realisti vjeruju, imaju jedan zajednički cilj: opstanak. Pa ipak, u slučaju Čehoslovačke i SSSR-a, u kojima je došlo do manje-više dogovornog raspada država, kao i u slučaju nekadašnje Njemačke Demokratske Republike (Istočne Njemačke), to se pravilo ne potvrđuje. Kao što smo na primjeru neuspjelih referenduma o nezavisnosti u Quebecu i Škotskoj pokazali da nije

točno da svaki narod želi svoju samostalnu državu, tako na ovim slučajevima – kao i na nekim drugim – možemo reći da nije točno ni da svaka država “želi” (ovdje stavljamo navodnike s obzirom na prethodne dileme o tome da li države nešto uopće mogu “željeti”) nužno svoj opstanak. Neke države žele ujedinjenje s drugima po etničkom principu, a druge same sebe smatraju “slučajnim” tvorevinama, koje su nastale ne zbog volje vlastitog stanovništva nego zbog međunarodnih okolnosti na koje nisu mogle utjecati. Te okolnosti često su povezane s raspadom imperija (nakon Prvog svjetskog rata) ili prethodnih složenih multinacionalnih država (npr. raspadom Jugoslavije). Mađarska nakon Prvog svjetskog rata nije, primjerice, bila uopće entuzijastična kad se radilo o novoj situaciji, u kojoj je od su-vladarice u moćnom imperiju postala relativno mala nacionalna država. Slično bi se moglo primijeniti i na jedan broj postjugoslavenskih država. One nezavisnost nisu očekivale, a ni priželjkivale. Očekivale su i priželjkivale opstanak Jugoslavije. Kad je ta opcija postala nemoguća – zbog rata – (p)ostale su nezavisne. Njihova nezavisnost je potom najčešće prihvaćena od stanovništva, ali je u historijskom smislu više izraz nužnosti (rata, eliminiranja alternativnih opcija) nego autonomne volje naroda. Teškoće s kojima se neke postimperijalne, ili postjugoslavenske države potom suočavaju izraz je, jednim dijelom, i takve geneze njihova nastanka. Moglo bi se, stoga, reći da je realistički etatizam suočen s ozbiljnim izazovima: niti je sasvim točno da su države jedini akteri međunarodne politike, niti je točno da sve one “žele” svoj opstanak pod svaku cijenu i u svakom trenutku. Na temelju takve pogreške, realisti su se našli i u situaciji koju nisu očekivali, jer je nisu mogli predvidjeti budući da su polazili od vlastitih načela, umjesto od pažljivije interpretacije stvarnosti. Jugoslavija i Čehoslovačka raspale su se ne zato što je narod to htio, nego zato

što su političke elite u tim zemljama zastupale ne cjelinu države nego njene pojedine dijelove (nacije, republike). U ključnom momentu kad su trebale osigurati opstanak Jugoslavije kao postojeće države, one su odlučile postupiti suprotno, smatrajući da njihove države nisu Čehoslovačka i Jugoslavija, nego Češka i Slovačka, odnosno Srbija, Hrvatska, Slovenija i dr. Političke elite stvaraju i razaraju države – kao što su stvorile i Europsku uniju – a potom, kroz proces stvaranja državljana (npr. stvaranja Talijana nakon što je stvorena Italija) pokušavaju uvjeriti svoje državljane da je to bilo nužno rješenje, da je bilo najbolje, i da je bilo prirodno, jer je izraz višestoljetne želje naroda. No, tu se već radi o konstrukciji zbilje i mitskoj interpretaciji prošlosti, a ne o činjenicama i stvarnosti. U nekim su slučajevima elite (dizajneri identiteta) u tome uspješnije, dok su u drugima neuspješne.

To nas dovodi do konstruktivističke teorije i njenih manjkavosti. U slučaju raspada Jugoslavije i stvaranja nacionalnih država – njenih nasljednica, pokazalo se da je konstruktivizam u pravu kad inzistira na važnosti narativa o sebi i drugome. Kao što pokazuje Andrew Wachtel u svojoj knjizi *Stvaranje nacije – razaranje nacije* (2001), političke i kulturalne, društvene elite bile su važan generator i u procesu stvaranja Jugoslavije i u procesu njena razaranja. Ideja o južnoslavenskom nacionalnom jedinstvu, o zajedničkim interesima i zajedničkoj budućnosti, koja je potom materijalizirana u ideji zajedničke kulture (npr. kroz Meštrovićeve skulpture, građevine i spomenike, ili kroz zajedničke mitove)⁴, bila je “građevinski materijal” za “zajedničku kuću” – Jugoslaviju. Isto tako, ideja o nacionalnoj posebnosti i različitosti – pa i nepomirljivosti – posebnih nacija u okviru Jugoslavije, kao i

praksa razdvajanja jezika, kultura, političkih institucija i identiteta (npr. kroz protivljenje zajedničkom ministarstvu kulture, obrazovanja i informiranja) vodila je u raspad države. U samoj ideji antietatizma – koja je izražena kroz marksistički koncept o *odumiranju države* – kao što smo utvrdili u mojoj knjizi *Jugoslavija: država koja je odumrla* (2003), nalazimo jedan od ključnih razloga nemogućnosti dovršavanja Jugoslavije kao države (na što je upozoravao i Zoran Đinđić u svojoj knjizi *Jugoslavija kao nedovršena država*, 1988). Nacije, ali i države, u velikoj mjeri su *zamišljene zajednice* (Anderson, 1983), pa od njihova zamišljanja ovisi i njihova sudbina.

Istodobno, međutim, pokazalo se da samo zamišljanje nije dovoljno da bi osiguralo opstanak države. U socijalističkoj Jugoslaviji, koliko god njena ideologija bila inspirirana marksističkom idejom o klasnom i internacionalnom karakteru politike, a ne nacionalnom ili građanskom (*civic*, utemeljenom na *demosu*) nacionalizmu, nijedan udžbenik, javni govor ili simbolički izraz nije promovirao raspad Jugoslavije, a posebno nije promovirao ideju o nemogućnosti jugoslavenske zajednice zbog neke “vječne mržnje”. Nitko nije zagovarao građanski rat, a mržnja prema drugim jugoslavenskim narodima (pa i manjinama, odnosno *narodnostima*) bila je striktno kažnjavana kroz politiku *verbalnog delikta*. Pa ipak, to što je država promovirala diskurs o *bratstvu i jedinstvu* i *socijalističkom patriotizmu* nije spasilo ni Jugoslaviju ni socijalizam. Stoga je manjkavo i nedovoljno, a potencijalno i pogrešno, iako je popularno, fokusirati se primarno na istraživanje udžbenika i javnog diskursa ako se želi razumjeti stvarnost u bilo kojoj zemlji. Uz diskurse, moramo se osvrnuti i na okolnosti – međunarodne i domaće – kao i na *para-*

lelne interpretacije i *potisnute identitete*, koji preživljavaju čak i u najrepresivnijim režimima, te imaju potencijal da u momentima krajnje krize i kolapsa međunarodnog sistema izađu na površinu kao alternativa. Sama činjenica da je neki službeni narativ snažno prisutan u javnosti, da ga građani ponavljaju i po njemu se ponašaju u javnom prostoru, nije ujedno i znak da ga prihvaćaju. Kao što je pokazao Vaclav Havel (1978-1991), mnogi od tih javnih iskaza zapravo su prazni rituali koje građani ponavljaju temeljem inercije i oportunitizma, bez stvarne privrženosti ili uvjerenosti da su oni doista ispravni. Generacija koja je u školama učila o *bratstvu i jedinstvu* i o pogubnosti *bratoubilačkog rata* stoga nije imala većih teškoća da ubrzo po slomu tog narativnog sustava i političkog sistema koji se na njemu gradio, zarati. Ni to što su potom u javnom prostoru prihvatili i ponavljali sasvim suprotne narative – o *vječnoj mržnji* i *nemogućnosti zajedničkog života* ne znači da su u to doista vjerovali.

Nacije uvijek zamišljamo kao zajednice, ali to ne činimo *ab ovo* i *ex nihilo*. Dakle, nije moguće ni konstruirati ni u potpunosti razoriti zajednicu samo narativima. Za to je potrebna mnogo konkretnija praksa, koja uključuje rat i nasilje, kao i etničko čišćenje, genocid, politike nasilnog asimiliranja i negiranja identiteta. A i takve politike, najčešće, ne uspijevaju u potpunosti.

Zaključak

Elementi svih triju teorija kojima smo se bavili u ovom poglavlju primijenjeni su u određenim momentima i na selektivan – i često nekoherentan – način i u izgradnji mira u postkonfliktnim državama zapadnog Balkana.

S obzirom na prevlast liberalnog diskursa u Europi u razdoblju nakon 1989. godine, ne iznenađuje da je ulazak u Europsku uniju bio dominantan model politike izgradnje trajnog mira na Zapadnom Balkanu. Ta politika uključivala je promjenu vrijednosti kroz proces

eupeizacije i praksu peterostruke tranzicije, koja je uključivala: političke, ekonomske, državotvorne, identitetske, kao i elemente tranzicije iz rata u mir. Cilj te politike bila je liberalizacija novih država kako bi se one pridružile *savezu liberalno-demokratskih država* u kojem će se poštivati vrijednosti autonomije, individualizma, pluralizma, vladavine prava i mira. Europska unija inzistirala je – u skladu s liberalnim karakterom tog eksperimenta koji stvara zajednicu *sui generis* nasuprot europskoj prošlosti – na tome da se radi o *zajedničkim vrijednostima* koje i razumni Europljani (kao i drugi građani svijeta) prihvaćaju kao svoje. Korijene rata u bivšoj Jugoslaviji Europska unija je našla u autoritarnim, diktatorskim i antiliberalnim politikama koje su (neočekivano) prevladale na prvim demokratskim izborima u tim zemljama 1990. godine. Da bi spriječila ponavljanje kruga nasilja i ratova, Europska unija se postavila kao nadzornik, supervizor ali i vanjski vodič procesa eupeizacije, ograničavajući time – po vlastitom mišljenju: s pravom – suverenost novih država, kroz politike kao što su: uvjetovanje (*conditionality*) članstva liberalnim reformama, kažnjavanje onih koji promoviraju suprotne vrijednosti (sankcijama, postupcima pred Međunarodnim kaznenim tribunalom za bivšu Jugoslaviju, tj. Haaškim sudom) i političkom izolacijom (držanjem u čekaonici, tj. ispred EU) tih zemalja sve dok ne dokažu da su se istinski eupeizirale. Taj je projekt zapao u krizu onog momenta kad se pokazalo da su i neke zemlje-članice Europske unije krenule u smjeru iliberalnih demokracija, te posebno kad je Velika Britanija odlučila izaći iz europskog projekta dovodeći pritom u pitanje tezu da se radi o *zajedničkim vrijednostima*.

Istodobno, realisti su gradili mir primjenom principa jačanja suverenosti *odgovornih država* u postjugoslavenskom prostoru i ograničavanjem suverenosti *problematičnih država*, za koje (još) nisu uvjereni da mogu same doprinijeti miru i stabilnosti, kako njih

⁴ Za mitove u izgradnji nacije, v. Kolsto (2005) i Jović (2017).

samih tako i regije u cjelini. Oni su, tako, ograničili unutarnju – ali ne i vanjsku – suverenost Bosne i Hercegovine (Jović, 2016a), Srbije i Makedonije, te Kosova, a jedno vrijeme (do 1995.) i Hrvatske. Primanjem Crne Gore, Slovenije i Srbije u NATO postavile su dodatna ograničenja suverenosti u sigurnosnoj politici, nadajući se da članstvo tih zemalja u NATO-u (a prve dvije i u Europskoj uniji) predstavlja dodatno jamstvo njihove kooperativnosti. Izravnim vojnim, političkim i ekonomskim intervencionizmom uspostavile su pretpostavke za politiku *uravnoteživanja moći*, čemu služi i politika individualnog, a ne kolektivnog, primanja u Europsku uniju. Članstvo u EU se, pomalo paradoksalno, zbog toga pojavljuje kao instrument jačanja onih država koje su ušle u članstvo, kako bi se postigla ravnoteža u odnosu na druge države u regiji, koje (još) nisu članice. Prisustvo Sjedinjenih Američkih Država na Balkanu – koje je danas veće nego što je bilo ikad ranije, uključujući i hladnoratovsko razdoblje – služi, također, politici *uravnoteživanja moći* između EU i SAD kao izvanjskog aktera. Istodobno, jača utjecaj i drugih izvanjskih aktera na europskim unutarnjim i vanjskim periferijama, tako da se u tom području pojavljuju prve konture jednog budućeg, bipolarnog ili multipolarnog međunarodnog sistema (Jović, 2015). Realisti ostaju skeptični prema liberalnom konceptu Europske unije, pa se spremaju na moguću situaciju u kojoj EU više ne može – što zbog unutarnjih slabosti, a što zbog jačanja alternativa – sama izgraditi i osigurati mir na Balkanu. Oni naglašavaju da se već pokazalo da – sada već višedecenijski – proces europeizacije nije, zapravo, doveo do uklanjanja mogućih uzroka potencijalnog novog sukoba, pa treba biti oprezan i ne odustajati od *tvrde sile*.

Konstruktivisti su se angažirali na promjeni percepcija i identiteta zapadnobalkanskih država, kao i na oblikovanju javnog mnijenja u njima. No, i sami priznaju da smo daleko

od uspjeha u tome. Javno mnijenje u tim zemljama je pod mnogo snažnijim utjecajem domaćih aktera, koji i dalje o drugim narodima i državama govore kao o neprijateljima i prijetnjama, a ne kao o prijateljima i dobronamjernim susjedima.

Sistematičan pristup politici izgradnje mira na Zapadnom Balkanu – kao i u Europi i svijetu općenito – vjerojatno će se morati osloniti na kombiniranje elemenata sve ove tri teorije ako želi biti uspješan. Samo osmišljena i dobro planirana strategija izgradnje mira može rezultirati pozitivnim ishodom.

Peace-building in Theories of International Relations: Implementation in the Region of Western Balkans

Dejan Jović

University of Zagreb, Faculty of Political Science

Abstract

Three main theories of international relations – realism, liberalism and constructivism – offer three different sets of answers to the question that is at their very centre: how to achieve and maintain peace. Realism is focussed on the notion of balancing of powers, liberal theories on the process of democratization and liberalization, while constructivism looks at perceptions about the Others. The process of peace-building in Western Balkans included some important notions developed in all three approaches, with different level of success. In this chapter we first discuss the main elements of all three theories/approaches. Then we analyse their implementation in the post-conflict region of Western Balkans. We argue that only a balanced and carefully thought-through combination of elements originated from three theories can contribute to successful peace-building in Western Balkans.

Keywords: Theories of International Relations, Peace-building, Realism, Liberalism, Constructivism, Western Balkans.

Literatura

- Anderson, Benedict. (1983/2016). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Bougarel, Xavier. (2004). *Bosna: anatomija rata*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Bringa, Tone. (1995). *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
- Cavallar, Georg. (2011). Kantian Perspectives on Democratic Peace: Alternatives to Doyle. *Review of International Studies*, 27 (2), str. 229-248.
- Doyle, Michael W. (2000). A More Perfect Union? The Liberal Peace and the Challenge of Globalization. *Review of International Studies*, 26 (4), str. 81-94.
- Dindić, Zoran. (1988). *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Havel, Vaclav. (1978/1991). The Power of the Powerless, u: Vaclav Havel: *Open Letters: Selected Prose, 1966-1990*. (str. 125-214) London i Boston: Faber & Faber.
- Hill, Christopher. (2003). What is To Be Done? Foreign Policy as a Site for Political Action. *International Affairs*, 79 (2), str. 233-55.
- Jović, Dejan. (2003). *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb i Beograd: Prometej i Fabrika knjiga.
- Jović, Dejan (ur.). (2013). *Teorije međunarodnih odnosa: Realizam*. Zagreb: Politička kultura.
- Jović, Dejan (ur.). (2014). *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Jović, Dejan. (2015). Stvaranje bipolarnosti i/ili multipolarnosti na evropskim periferijama. U: Ilija Vujačić i Nikola Beljinac (ur.): *Nova Evropa i njena periferija*. (str. 131-50). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Jović, Dejan (ur.). (2016). *Konstruktivističke teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Jović, Dejan. (2016a). Bosna i Hercegovina i međunarodni sistem u kontekstu dvadesete godišnjice Dejtonskog sporazuma. U: Dragan Živojinović et al. (ur.): *Dvadeset godina od Dejtonskog mirovnog sporazuma: trajni mir ili trajni izazovi?* (str. 33-52). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Jović, Dejan. (2017). *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zaprešić: Fraktura.
- Kardum, Livia (2013). Woodrow Wilson i ideja liberalizma. UU: Dejan Jović (ur.): *Teorije međunarodnih odnosa: Realizam*. (str. 112-40). Zagreb: Politička kultura.
- Kassimeris, Christos. (2009). The Foreign Policy of Small States. *International Politics*, 46 (1), 84-101.
- Kissinger, Henry. (2003). *Treba li Amerika vanjsku politiku: prema diplomaciji 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing.
- Kolsto, Pal. (2005). *Myths and Boundaries in South-Eastern Europe*. London: C. Hurst & Co.
- Luša, Đana. (2013). Koncept anarhije u realističkoj teoriji međunarodnih odnosa”, u: Dejan Jović (ur.): *Teorije međunarodnih odnosa: Realizam*. (str. 228-48). Zagreb: Politička kultura.
- Luša, Đana i Mijić, Petra. (2012). Vanjska politika malih država – normativna moć kao faktor utjecaja u međunarodnim odnosima. *Politička misao*, 49 (3), str. 39-65.
- Maas, Mathias. (2009). The Elusive Definition of the Small States. *International Politics*, 46 (1), str. 65-83.
- Popović, Petar. (2013). “Sporni Kant: dvojbene interpretacije Kanta u teorijama međunarodnih odnosa”, u: Dejan Jović (ur.): *Teorije međunarodnih odnosa: Realizam*. (str. 56-78). Zagreb: Politička kultura.
- Zgurić, Borna. (2014). “Immanuel Kant, teorije demokratskog mira i vanjska politika SAD”, u: Dejan Jović (ur.): *Liberalne teorije međunarodnih odnosa*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Wachtel, Andrew. (2001). *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Beograd: Stubovi kulture.

Demokratizacija krajolika moći ili o slobodi “lošeg izbora”

Dražen Barbarić

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

Sažetak

Uradu se polazi od pojma kolektivnog pamćenja pomoću kojeg svaka politička zajednica uspostavlja vlastiti odnos prema prošlosti te je prerađuje i institucionalizira u kolektivno pamćenje. Upravo kolektivno pamćenje zahtijeva konkretnu teritorijalizaciju kroz koncepciju krajolika moći. Preko njega se simbolički i narativni poredak postvaruje, tj. materijalizira kroz širok spektar prostornih praksi. Putem krajolika dominantna skupina unutar političke zajednice ispoljava vlastite narativne kodove i strukturira prostor prema vlastitom liku i potrebama. Svako kreiranje krajolika svojevrsna je simbolička kolonizacija društvenog prostora u kojoj se uvijek radi o odnosima i borbi za moć, zbog toga je svaki krajolik ujedno politički. Svaki režim pokušava stvoriti teritorijalnu monolitnost simboličkog poretka, što znači da nipošto ne smiju ostati neteritorijalizirani dijelovi društvenog prostora koji bi odražavali drugačiji simbolički teret od onoga koji se smatra službenim. Problemi se javljaju u situacijama “epistemičkih katastrofa” u kojim se urušavaju simbolički tereti zajedno s režimima koji su ih propagirali. Dolazi do pucanja i ogromne diskrepancije između prevrednovanja kolektivnih pamćenja i starih teritorijalnih kodova prema kojima su konstruirani dotadašnji krajolici moći. Stara spome-

nička baština, nazivi trgova i ulica te ostalih javnih institucija prestaju odražavati i emitirati kodove prethodnog režima. Njihova se uloga u kontekstu “novih” kolektivnih pamćenja nadaju kao nemjesta rekonstruiranih društvenih prostora. Rad propituje dva ključna pitanja: Imamo li pravo na etatistički oktroyiranu kulturnu politiku, sakraliziranih materijalizacija simbolike prošlih režima, ili pravo na demokratsko prevrednovanje političkog krajolika, u kojem se postavlja pitanje što s elementima krajolika koji ne odgovaraju vrijednosnom sustavu suvremenog društva? Imamo li pravo osuđivati zajednicu zbog nemara ili uništenja simboličkog krajolika koji ne smatra svojim? Propituje se mogućnost demokratizacije društvenog prostora i njemu pripadajućeg krajolika koji bi trebao odražavati simboliku i kolektivne narative zajednice u demokratskom kontekstu. Ključno pitanje, ili problem, stoga postaje: Da li politička zajednica demokratsko pravo konstrukcije vlastitog političkog krajolika može iskoristiti kao “slobodu lošeg izbora”, bilo u estetskom ili moralnom smislu?

Ključne riječi: kolektivno pamćenje, društveni prostor, krajolik moći, simbolička kolonizacija, epistemička katastrofa, demokratizacija prostora, sloboda lošeg izbora

Upisivanje kolektivnog pamćenja u krajolike moći

Gotovo aksiomska pretpostavka svakog političkog režima jest da želi zagospodariti kolektivnim pamćenjem vlastite političke zajednice. Želi određivati kodove povijesnog pamćenja koji će se reproducirati i pružati svojevrsnu legitimaciju djelovanja tome režimu. Ne treba posebno isticati da se radi o pažljivoj selekciji povijesnih interpretacija koje se sistematiziraju u jedinstveni oblik institucionalno potkrijepljenog pamćenja i reproduciraju pomoću državnih ideoloških aparata. Maurice Halbwachs (Assmann, 2006, prema: Halbwachs, 1985) navedeni proces bi nazvao kolektivnim pamćenjem ili mnemotehnikom, pri čemu potonja predstavlja odlučujući konstitutivni moment političke zajednice jer joj pruža povijesnu dubinu, sadašnju koherentnost i buduće poslanje. Drugim riječima, bez institucionaliziranog kolektivnog pamćenja ne postoji niti politička zajednica. Kroz vještinu uspostavljanja odnosa prema prošlosti i pamćenja iste, tj. putem kolektivne mnemotehnike, kreira se određena politika povijesti/pamćenja (Cipek, 2007). U njoj se pokušava sistematizirati cjelokupna prerada prošlosti i deponirati u suptilno kreiranu hijerarhiju institucionaliziranog pamćenja. To podrazumijeva da se cjelokupna prošlost smatra kao sirovina koja se interpretativnom preradom transformira u zadane kodove pamćenja koji imaju oblikovni karakter jer se preko njih reproducira kolektivni identitet, uglavnom nacionalni. Takva politika pamćenja mora prožimati sve aspekte društvene egzistencije – od obrazovanja i kulture do ekonomije i tehnologije. Unutar spomenute hijerarhije nužno se nalaze u odnosu među-

sobne koherencije najrazličitiji aspekti upamćene prošlosti: udžbenici, datumi, obljetnice, spomenici, nazivi ulica i institucija, heroji, neprijatelji itd. Što su potonji elementi više “zbijeni”, međusobno isprepleteni te različiti u odnosu na kolektivna pamćenja drugih kolektivnih identiteta to njihova reproduktivna djelatnost pruža veći simbolički kapital zajednice i predstavlja nezamjenjivo društveno ljepilo cijeloj političkoj zajednici. Tihomir Cipek navodi četiri ključne dimenzije koje politike pamćenja isporučuju političkom režimu i zajednici, radi se o moralnoj, kognitivnoj, estetskoj i pedagoško-obrazovnoj (Cipek, 2007, str. 23, prema: Kaschuba, 2001). Ukratko, u prvoj dimenziji politike pamćenja nedvosmisleno posjeduju kriterije prema kojima se u manichejskoj matrici prošlost tumači kroz prizmu odgovornosti i krivnje s jedne te zasluge i slave s druge strane. Pojedinci te kriterije internaliziraju i prema njima prosuđuju političku sadašnjost u moralnim kategorijama temeljenim na povijesnim primjerima. Kognitivna dimenzija pruža epistemološki okvir za apsorpiranje i razumijevanje “službene” povijesne naracije, dok estetska nadaje konture vizualnog prikazivanja sistematiziranih povijesnih kodova. Četvrta dimenzija izuzetno je značajna jer se radi o dijelu državnog aparata koji se direktno odnosi na tehničku reprodukciju cjelokupne politike pamćenja, u njoj se preklapa institucionalni i simbolički dio iste. Koliko god sistematizirano kolektivno pamćenje bilo, ono nikada ne ostaje apstraktna simbolička kategorija niti puki administrativno-tehnički zadatak državnog aparata, politika pamćenja prije svega želi vlastito upisivanje u javni prostor. Ona to čini preko mjesta pamćenja.¹ Pierre Nora ističe:

¹ Sličan se termin koristi u literaturi, a riječ je o mjestima smisla/značenja (*meaningful places*) koja uključuju “krajolike, spomenike i lokacije gdje se izvode komemoracije, obnavlja kolektivno sjećanje i konstruira nacionalni identitet, istodobno formalno i neformalno” (Osborne, 2001, str. 3).

Mjesta pamćenja u prvom redu su ostaci, krajnji oblik u kojem opstaje komemorativna svijest unutar historije što je priziva zato što je ne poznaje... Mjesta pamćenja rađaju se i žive od osjećaja da nema spontanog sjećanja, da ga treba stvoriti iz arhiva, da treba obilježavati obljetnice, organizirati proslave, izgovarati posmrtno govore, ovjeravati dokumente, jer sve te operacije više nisu prirodne (Nora, 2006, str. 28).

Preko mjesta pamćenja prostor nameće društvu da se sjeća jednog određenog viđenja prošlosti i simbolike koju ta interpretacija nosi sa sobom.

Prostor je uvijek društvena kategorija, "ne postoji inherentnost identiteta prostoru, njihovu korelaciju treba konstruirati" (Osborne, 2001, str. 4). Njegova manifestacija nije ništa drugo doli materijalizacija mnoštva proizvodnih procesa, dakle nije prirodna datost niti statička kategorija. Postojeća konstelacija proizvodnih odnosa društvenoga prostora određuje njegove kodove, elemente i konture. Ona služi kao svojevrsni generator, snop dinamičkih tokova pomoću kojih društveni prostor postoji kao permanentni proces reprodukcije i transformacije. Unutar spomenutih elemenata društvenog prostora upisani su simbolički, konceptualni ali i performativni aspekti koje svaki prostor nužno sadrži teorijski opredmećeni u klasičnoj Lefebvre-ovoj trijalektici prostora (Lefebvre, 1991). Stoga, društveni prostor ne možemo shvatiti kao statični monolitni vakuum koji održava tek fizičku egzistenciju ili okvir postojećeg društvenog poretka, dapače, on stoji kao

utemeljujuća varijabla svakog društva, ali i obratno, društveni poredak isijava vlastitu strukturu upravo kroz taj isti prostor. U njemu se sastoji dvostruka društvenost i nemoguće ga je izdvojiti izvan razmatranja dubljih socioloških, politoloških, pa i antropoloških razmatranja ako želimo shvatiti njegovu pojavnost, a kamoli utemeljujuće kodove. Zbog svega navedenog, društveni prostor je uvijek sredstvo i pozornica reprezentacije odnosa moći, a samim time njihove asimetrične raspodjele. Najvažniji lakmus papir potonje svakako je fizička dimenzija društvenog prostora, tj. njegova institucionalizirana materijalizacija ili manifestacija. "Krajolik je fizička manifestacija mjesta" (Jones i dr., 2004, str. 116) prepun kulturnog, političkog i društvenog značenja. Radi terminološke preciznosti koristit ćemo pojam "krajolika moći" (Jones i dr., 2004, str. 116)² kako bismo izdvojili one elemente društvenog prostora preko kojih su normativno nabijeni elementi institucionaliziranog kolektivnog pamćenja upisani i konkretizirani kao njegove materijalne pojave. Nedvojbeno je činjenica da svaki krajolik mora biti sinkroniziran s utemeljujućim kodovima društvenog prostora, odnosno preko elemenata toga krajolika spomenuti kodovi se ispoljavaju, performativno reproduciraju i legitimiraju kanon kolektivnog pamćenja. Krajolik je uvijek simbolički poredak koji reproducira kulturne norme i uspostavlja vrijednosti dominantne grupe u cijelom društvu (Whelan, 2002, str. 509), dakle, krajolik je uvijek politički uvjetovan te predstavlja kulturno i politički impregniran prostor. Zbog toga se u čisto tehničkom smislu svako kreiranje krajolika može smatrati svojevrsnom simboličkom kolonizacijom javnog prostora jer se

uvijek sastoji od mješavine "vlasti, kontrole i vlasništva" (Wylie, 2001, str. 306). Drugim riječima, društveni prostor ne može egzistirati bez pridruženog mu krajolika, jer bi ostao na razini prirodnog ili apsolutnog prostora (Lefebvre, 1991) koji je neispunjen simbolikom i afektivnom vezanošću ljudi za prostor unutar kojeg egzistiraju.

Krajolik [...] ne označava ili simbolizira samo odnose moći, on je instrument kulturne moći, možda čak i agent moći koja je [...] neovisna o ljudskim namjerama. Krajolik kao kulturni medij stoga ima dvostruku ulogu u odnosu na nešto poput ideologije, on naturalizira kulturnu i društvenu konstrukciju, predstavljajući artificialni svijet kao da je jednostavno dat i neizbježan (Mitchell 1994, str. 1-2, prema: Osborne, 2001, str. 13).

U ovom radu fokus analize stavljen je na spomenike kao sastavni dio svakog krajolika moći, čime se želi pokazati ključna uloga koju potonji ima u konstrukciji društvenog prostora i reprodukciji institucionaliziranog kolektivnog pamćenja.³ Kao što primjećuje Yvonne Whelan, spomenici "transformiraju neutralna mjesta u ideološki nabijene lokacije" (Whelan, 2002, str. 508), čime postaju nacionalni simboli kolektivnog sjećanja i fiksne točke suvremenih krajolika (Whelan, 2002, str. 509).⁴ Ukratko, spomenici su najčišći destilat svake politike povijesti.

Zanimljivo je da su spomenici jedan od najdugovječnijih reprezentativnih, stoga i politički najpodobnijih oblika proizvodnja i izvedbe društvenog sjećanja te predstavljaju sastavni dio uspostave, ali i rušenja različitih ideoloških sustava: od Pariške komune, preko nacističke Njemačke, pa sve do nacionalnih država nastalih padom komunizma u srednjo-istočnoj Europi (Michalski, 1998, prema: Horvatinčić, 2011, str. 85).

Uloga spomenika u konstrukciji krajolika i reprodukciji društvenog prostora je višestruka, stoga ćemo je pokušati sistematizirati kroz nekoliko dimenzija.⁵ Prije svega, spomenici su važan repozitorij službenog pamćenja, preko njih se u materijalni oblik stavljaju elementi službene povijesti. Oni su vidljivi oblik povijesnog kanona, tj. onoga što je vrijedno upamtiti i staviti u društveni prostor. "Spomenici, ulice, susjedstva, građevine, crkve i parkovi su materijalne stvari, ali evociraju posebnu vrstu smisla i služe kao prostorne koordinate identiteta (Lynch, 1972, prema: Osborne, 2001, str. 4). U toj ulozi preko spomenika se isijava značajan dio društvene mitopoetike ili nerijetko mitomanije. Transmisija mitološke građe kolektivnog pamćenja preko njih se stavlja u uporabnu ulogu, članovi društva postaju konzumenti mitopoetskih dijelova vlastitoga društvenog identiteta te postaju uvučeni u njihove simboličke ishode. Na tome tragu pojavljuje se druga funkcija spomenika,

³ "Pošto krajolici često egzistiraju u općim kategorijama, spomenici usmjeravaju pozornost na specifična mjesta i događaje i središnja su u naporu za izgradnjom simboličkog krajolika moći" (Osborne, 2001, str. 14).

⁴ "Spomenici su bili prostorni i vremenski orijentiri; bili su ispunjeni sjećanjem; odigrali su didaktičku funkciju; bili su znakovi nacionalnog progressa; bili su herojske figure – muške, naravno! – koje predstavljaju anonimnu masu; simboli prava i sloboda" (Osborne, 2001, str. 15).

⁵ Spomenici kao figure sjećanja zauzimaju važnu ulogu u mnemotehnici jer su trostruko konkretne i vezane za prostor, vrijeme i zajednicu, a ujedno omogućavaju rekonstrukciju kolektivnog pamćenja (Assmann, 2006, str. 53-57).

² Jones i dr. navode četiri uloge krajolika moći: 1. pokazuju tko je dominantan u društvu; 2. podsjećaju na dominantne ideološke i ekonomske interese; 3. imitiraju izjave o statusu mjesta, kome pripadaju; 4. jačaju lojalnost prema mjestu (Jones i dr., 2004, str. 117), uklatko, reproduciraju dominantnu ideologiju.

oni postaju sastavni dio državnih ideoloških aparata. Pomoću njihove ugrađenosti u društveni prostor transformiraju se u subjekte interpelacije, te se tek preko odnosa prema njima građani potvrđuju kao sastavni dio kolektivnog identiteta. Potonji je legitimiran pukom egzistencijom spomenika koji ih utjelovljuju, posredno čitav politički kapital na kome se društvo temelji postaje legitimiran vizualnim prisustvom podobne spomeničke baštine. U suštini, preko nje se dominantna ideologija ostvaruje u formi prostorne svakodnevice i njezina zdravorazumskog prihvaćanja. Na tu funkciju nadovezuje se treća, radi se o činjenici da su spomenici u metaforičkom smislu najvažniji ventili simboličkog sadržaja na temelju kojeg društvo i njegov proizvedeni prostor egzistiraju. U regularnim vremenima "ispuštaju" tek neznatni dio sadržaja preko kojeg se vrši tek nužna reprodukcija društvenog prostora, u njima je čak nezamjetnost ili indiferentnost građana dovoljna forma prihvaćenosti i političke legitimacije. Međutim, u kriznim situacijama pružaju izvjesnost, stabilnost i normativne temelje društvenoj zajednici. Tek tada pasivnost postaje devijacija jer se traži aktivan odnos prema njima uz snažno afektivno vezanje kao sastavni dio kolektivnog pamćenja, a smamim time i identiteta. Spomenici postaju fontane normativnog sadržaja društvenog poretka. Na tome tragu, spomenici služe i kao svojevrsne "ideološke kamere" jer ispoljavanje simboličkog sadržaja nije dostatno, treba pratiti i odnos građana prema ispoljenom sadržaju. Od građana se zahtijeva aktivna participacija u simboličkom kapitalu u smislu emocionalnog odnosa, ali i kognitivne odnosno interpretativne relacije. Pojedinaac je dužan konzumirati ispravno interpretiran normativni izbor te ga ugraditi u vlastito ponašanje i djelovanje. Primjerice, u Dublinu za vrijeme engleske okupacije postojala je obveza skidanja šešira kada se prolazi kroz park gdje se nalazi spomenik engleskom

kralju Williamu III. (Whelan, 2002, str. 516). Svaki oblik nepoštovanja ili vandalizma sankcioniran je represivnim mjerama. Spomenici unutar ove funkcije imaju ulogu opominjanja i upozoravanja građana. Naposlijetku, oni služe i kao mehanizmi isključivanja. Postavljaju se kao simbolički markeri označavanja "moralnih geografija" određenog prostora. Prema njima građani jasno mogu vidjeti dominantnu identitetsku upisanost prostora, kome pripada, tko ga je proizveo i tko mu može pristupiti. Pomoću krajolika jasno je određena pripadnost prostoru i funkcionira u bazičnom kodu uključenosti i isključenosti. Primjerice, Sarah Wilkinson objašnjava prikazivanje kanadskih Indijanaca kroz figuru "plemenitog divljaka" (Wilkinson, 2011). Kroz spomeničku baštinu autohtono stanovništvo je upisano kao dio prirodnog prostora u odnosu na suvremeni društveni prostor. Oni ostaju samo kao premoderna pozadina, ono što Deleuze naziva glatkim prostorom društvenog prostora, njihovo prisustvo u prostoru ne odražava njihov utjecaj u proizvodnim procesima koji su odredili taj prostor, već kao puku prirodnu datost na kome je izgrađen. Svedeni na razinu prirodnog sastojka Amerike, poput bizona, nikada ne pripadaju kulturnom već prirodnom prostoru.

Komunistička konstrukcija krajolika moći

Nakon Drugog svjetskog rata svi novonastali komunistički režimi nastojali su u potpunosti teritorijalizirati vlastitu ideologiju i zagospodariti društvenim prostorom. "Manipulacija krajolikom eksplicitno je korištena od strane komunističkih režima za naglašavanje njihove moći i kontrole i kao pokušaj stvaranja osjećaja lojalnosti i sklonosti javnosti prema komunističkoj partiji i vodstvu" (Jones i dr. 2004, str. 121). Kreirana su institucionalizirana pamćenja, koja je trebalo upisati u sve segmente toga prostora, dok su određena pamćenja jednostavno marginalizirana i

potisnuta izvan javne sfere. Sundhaussen naglašava: "Partija je odredila čega se treba 'sjećati', a što treba zaboraviti. Pobrinula se da njezino tumačenje Drugog svjetskog rata prevlada u svim područjima javnog života a da drugačija iskustva ili sjećanja budu ušutkana, potisnuta ili kriminalizirana" (Sundhaussen, 2006, str. 246). Kao i u većini komunističkih režima, "iskustvo rata bilo je polazna točka i sidrište jugoslavenskog identiteta" (Sundhaussen, 2006, str. 245), na njemu se uglavnom bazirao i društveni prostor novog komunističkog režima. Dakle, ključni proizvodni proces društvenog prostora postaje ratna simbolika prožeta elementima komunističke ideologije. Potonji su postali sredstvo političke teritorijalizacije kako na državnoj tako i na lokalnim razinama. "Svako se mjesto trudilo podići barem jedan spomenik u čast narodnom heroju ili palom borcu, a o spomen-pločama da se i ne govori" (Sundhaussen, 2006, str. 250).

Kao i svaki autokratski režim, i jugoslavenski je pokušao ovladati svim elementima simboličke impregnacije postojećih prostora.⁶ Drugim riječima, teritorijalna monolitnost simboličkog poretka postala je ultimativni cilj, te unutar takvoga prostora ne smiju ostati bešavni dijelovi koji bi ispoljavali drugačiji simbolički teret ili, još gore, neuklopljena kolektivna sjećanja. Takva su ostala izvan pojavnosti javnoga prostora, te nisu bila ugrađena u bilo koji njegov segment. Pojednostavljeno, nepoćudna kolektivna sjećanja nisu javno

ni postojala. Da bi se institucionalizirano pamćenje postavilo kao jedino valjano i javno prihvaćeno, započela je sistematska izgradnja javnih spomeničkih elemenata kojima se društveni prostor u svim svojim slojevima pokušao harmonizirati u skladu s vladajućim režimom i pridruženom mu ideologijom.⁷ Kao što ističe Bogdan Bogdanović, stvara se čitava plejada spomenika junacima i stradalnicima koji su u antičkoj maniri postali određena vrsta administrativno postavljenih polubožanstava (Bogdanović, 2011, str. 156), drugim riječima, izgrađivao se jugoslavenski "herojski panteon" (Osborne, 2001, str. 16). Blijantnim uvidom Sundhaussen navodi: "Središnji element legitimacije države i režima bilo je oživljavanje žrtava podnesenih za pobjedu. Mrtvi su bili dokaz za pravo na život" (Sundhaussen, 2006, str. 247). Isprva su lokalne zajednice podizale spomenike s lokalnim motivima iz NOB-a (Horvatinčić, 2011, str. 89), uglavnom se radilo o prikazima herojstva, tragičnih skraćivanja, borbi itd. Nije postojao ujednačeni sustav niti stil, to početno razdoblje jugoslavenske spomeničke baštine odlikuje šarolikost i lokalna izražajnost. Međutim, ubrzo centralne državne institucije započinju mnogo sistematiziraniju politiku izgradnje krajolika moći u kojem naravno, po uzoru na Sovjetski Savez, dominira socrealizam (Horvatinčić, 2011, str. 93).⁸ Cilj socrealizma je približiti umjetnički izričaj širokim masama, te "razvijati svijest o veličini povijesnog trenutka i učvršćivati ljubav za svoju zemlju, čovjeka i njegov rad,

⁶ Komunistički režim želi totalno ovladavanjem simboličkim poretkom, što ponekad izaziva groteskne forme, primjerice na statui kralja Tomislava u Zagrebu komunistička vlast postavlja tekst u kojem stoji da je "djelovao u savezu sa Srbima simbolično naslućujući jedinstvo jugoslavenskih naroda" (Goldstein, 1993, str. 56, prema: Cipek, 1995, str. 16).

⁷ U tom razdoblju jugoslavenski režim se u potpunosti referira na Lenjinov plan za monumentalnu propagandu (Horvatinčić, 2011, str. 88).

⁸ Primjerice, poznati kipar Antun Augustinčić ide u SSSR na izobrazbu.

doprinositi stvaranju komunizma i pripadajućeg nacionalnog duha, negirajući modernizam kao umjetnost” (Kolešnik, 2006, str. 32-34).⁹ Umjetnici su imali konkretne smjernice u svojim radovima i bili strogo omeđeni i motivima i stilom koji su postali sastavnim dijelom simboličkog sadržaja kojim se režim legitimirao. Nakon razilaženja sa Sovjetskim Savezom dolazi do modernističkih pristupa spomeničkoj izradi, čak i do apstraktne stilizacije istih motiva (kosti, lubanje) tako da se radi o svojevrsnom nastanku “novokomponiranog herojskog folkloru” (Bogdanović, 2011, str. 156). “Socrealistička estetika, kao što je ranije pokazano, pritom ne gubi svoj kontinuitet u određenim sredinama, no dominantni i reprezentativni obrazac izvedbe društvenog sjećanja sada preuzimaju različite inačice modernističke estetike” (Horvatinčić, 2011, str. 101).

Iako su svi podignuti spomenici nosili snažan sadržaj vezan za vrlo konkretan prostor i još konkretniji vladajući režim, njima su se često pridavali semiotički elementi univerzalnih vrijednosti. Svi ti spomenici su mutanti/hibridi: spletovi života i smrti, vremena i vječnosti, kolektivnog i individualnog, prozaičnog i svetog, stalnog i promjenjivog (Nora, 2006, str. 37). Kao primjer navodimo jedan od najpoznatijih spomenika posvećenih razdoblju NOB-a – spomenik u Jasenovcu, tj. njegovu semantičku interpretaciju od strane samog autora. Bogdanović u razgovoru o navedenom spomeniku ističe: “svoj kozmički lotos, cvijet zlatnog broja, nudim pomalo kao magijski simbol, kao talisman koji će nam svima, Jugoslavenima, pomoći da rastjeramo demone mržnje i fantome prošlosti i da uhvatimo spasonosnu nit skladnog i spokojnog zajed-

ničkog života” (Bogdanović, 2011, str. 149). Za Bogdanovića je spomenik trajni zalog mira, ventil koji ispušta zajedničku simboliku tadašnjeg jugoslavenskog društva. Kontejner teške i brutalne prošlosti koju vlastitom transformacijom pretvara u transgresijske valove mira i zajedništva. Međutim, Bogdanović, kao i svi autori spomeničke baštine NOB-a, nije shvatio ključnu poentu stvaranja krajolika kroz izgradnju spomenika. Drugim riječima, nije shvatio da spomenik nije emiter spokoja, već neprestanog grča, podsjećanja na nekađašnje zlo koje ima biti upisano u pamćenje, spomenik nije garant prevladavanja prošlosti i produkcije spokoja, već element kolektivne mnemotehnike koja je u svojoj radikalnoj varijanti taj isti spomenik napunila potpuno novim sadržajem koji apsolutno nema nikakve veze s njegovom interpretacijom. Ako igdje vrijedi postmodernistička teza o “smrti autora”, odnosno da autor činom okončavanja djela nema više nikakva prava na njegovu semantičku interpretaciju, onda je ona zasigurno vrijedila u Jugoslaviji. Svaki put kada se javi na natječaj za režimski spomenik umjetnik postaje dio državnih ideoloških aparata, i njegov simbolički značaj ili interpretacija djela je irelevantna. Čak i modernistička avangarda postaje sastavnim dijelom krajolika moći, koji činom promjene izražajnog stila nimalo ne umanjuje mnemotehničku ulogu emitiranja institucionaliziranog pamćenja. Dapače, što apstraktnije i modernije pride izradi spomenika režim pojačava vlastitu ideološku poziciju i legitimaciju. Krajolik želi što potentniju vizualnu i materijalnu formu, zbog toga ga avangardni oblici ne podrivaju, nego ojačavaju, daju dodatni impuls obavljanju funkcija. Što je veća diskrepancija između ideologije i materijalnih

formi njezina predstavljanja to je snažnija ideologija, zbog toga socrealizam ima manje uspjeha nego modernistička avangarda.

Prevrednovanje i “čišćenje“ društvenih prostora

Iako tijekom cijelog postojanja određeni dijelovi monolitno strukturiranog krajolika doživljavaju ekscelentna ponašanja kojima se izražava neslaganje sa simbolikom koja mu stoji u temeljima, ipak najveći test ukorijenjenosti u zajednici doživljava u trenucima promjena režima. U tim se prijelomnim trenucima, koje Karl Deutsch označava kao epistemičku katastrofu (Sundhaussen, 2006, str. 255), urušava ne samo institucionalni dio političkog režima već dolazi i do “distorzija simboličkog poretka” (Jones i dr. 2004, str. 120) koji je takav režim uspostavio. Zbog takvih tektonskih potresa dolazi do potpune promjene krajolika koji je egzistirao na spomenutom simboličkom poretku, na površinu isplivavaju dotada potisnuta, pa i kriminalizirana kolektivna pamćenja, prevrednuju se postojeći elementi društvenog prostora, te stvaraju novi šavovi i simboličke zakrpe na postojećem. Ako prihvatimo postavku da je cilj mjesta pamćenja maksimum smisla u minimum znakova, te da preživljavaju samo zbog mogućnosti preobražaja, tj. neprekidnog obnavljanja značenja (Nora, 2006, str. 37), onda je potpuno neizgledno njihovo preživljavanje u istoj formi i sadržaju nakon kraja Jugoslavije. Najvažniji proces u čitavom prevrednovanju postojećeg poretka i stvaranju novih jest da se “postupno počela napuštati službena politika prošlosti, utemeljena na nekritičnom veličanju uloge Tita

i partizanskog pokreta” (Cipek, 2007, str. 16). Sundhaussen pravilno primjećuje: “Sjećanja’ drugačija od socijalističke slike povijesti i stoga kriminalizirana, ali prenošena u međugeneracijskoj obiteljskoj komunikaciji i u dijaspori, prvi su put ugledala svjetlo javnosti” (Sundhaussen, 2006, str. 268).

Navedeni procesi su svakako morali imati reperkusije i na društveni prostor. Naime, proizvodni procesi koji su ga do tada kreirali jednostavno su se iscrpili i zamijenjeni su drugima, uglavnom nacionalnih zajednica i identiteta, krajolik takvih prostora nužno je morao zadobiti nove obrise.¹⁰ Uvijek treba imati na umu da “spomeničke krajolike grade pobjednici [...] heroji jedne strane su nasilnici drugoj strani” (Jones i dr. 2004, str. 121), stoga je krah jednog režima otvoreno bojno polje za legitimaciju novih ili suspregnutih ideoloških i identitetskih pamćenja.

Nakon kraha Jugoslavije možemo govoriti o svojevrsnoj ideološkoj dekolonizaciji, ona poprima oblik osvete onih kojima je represivno uskraćeno pravo na pamćenje (Cipek, 2007, str. 16). Frantz Fanon opisuje dekolonizaciju ne samo kao materijalni progon kolonizatora (internih) nego i kao proces ponovnog zadobivanja dostojanstva odbačenih i marginalnih, nasilje nad kolonizatorima jedan je od načina, stoga uopće ne čudi vandalizam spomeničke baštine koja se smatra ostavštinom ideološke kolonizacije.¹¹ Reinhart Koselleck na sličnom tragu objašnjava da “spomenike rušimo kad ih osjećamo kao prijetnju ili kad želimo da potisnemo još uvijek živu tradiciju” (Todorova, 2010, str. 166, prema: Koselleck, 2002, str. 325).

⁹ “Socrealistički spomenici koji su tada nastajali, kao i ritualne prakse koje su oni podrazumijevali, sudjelovali su u stvaranju čvrste strukture kolektivnih identiteta, ali i kolektivnih vizualnih predodžbi o oblicima adekvatnim za izvedbu kolektivnog sjećanja” (Horvatinčić, 2011, str. 94).

¹⁰ “Nacionalni identitet se dakle inscenira, a u njegovu insceniranju odlučujuću ulogu imaju simboličke forme njegova posredovanja koje određuje politika povijesti i, naravno, šire gledano, politika identiteta” (Cipek, 2007, str. 22).

¹¹ Tijekom 90-ih u Republici Hrvatskoj uništeno je ili oštećeno 3000 spomenika (Sundhaussen, 2006, str. 263).

Jedan od oblika odnosa prema spomeničkoj baštini koja ne odražava simboliku novoga režima jest stvaranje viška simboličke vrijednosti. Marija Todorova navodi primjere spomenika u Bugarskoj koji nisu uništeni, već su jednostavno prevrednovani tehnikom preklapanja, tj. upucavanja viška vrijednosti u postojeće figure pamćenja koji ih prevrednuje pomoću dodatnog simboličkog sadržaja koji lagano briše prethodni (Todorova, 2010, str. 175). Na taj način oni opstaju kao topos određenog društvenog prostora, ali s potpuno novim simboličkim sadržajem, fizički ostaju prisutni, ali njihov označitelj se mijenja (Todorova, 2010, str. 140). Određeni spomenici ili lokacije iz razdoblja komunizma ostaju kao mjesta pamćenja ljudi, onih koji su proživjeli taj krajolik ili budućih generacija koji su o njemu slušali, ali simbolička komponenta ne može opstati.¹² Todorova navodi primjer srušenog mauzoleja Georgija Dimitrova u Sofiji koji je ipak opstao kao prostorni orijentir u gradu. Takvu vrstu izbrisanih lokacija naziva "prisustvom odsustva" (Todorova, 2010, str. 141). U određenim slučajevima takvi simboli pamćenja jednostavno gube na vlastitoj privlačnosti i monumentalnosti, a nekadašnja obvezatnost ceremonijalnog odnosa prema njima nestaje. U takvim slučajevima postaju objekti izloženi u jednom slučaju otporu i nepoštivanju (Whelan, 2002, str. 509), a u drugom slučaju potpune irelevantnosti i svedenosti na stare spomenike i lokacije s izgubljenom funkcijom

i simbolikom. U potonjem slučaju nove generacije neobvezatne nekadašnjim interpelacijskim kapacitetom takvih simbola prema njima izvršavaju prenamjene ili čak vandalske radnje, primjerice grafitima na mnoštvu komunističkih kompleksa i spomenika diljem zemalja istočne i jugoistočne Europe.¹³ Već spomenuti mauzolej Dimitrova je tijekom devedesetih godina do rušenja bio išaran grafitima. Možda najsistematičnija politika povijesti zaborava komunističke baštine gdje su se mnogi spomenici iz toga vremena jednostavno zapuštali kao politička poruka prema simboličkom poretku koji su postvarivali dogodila se u Mađarskoj (Jones i dr. 2004, str. 124). U neposrednoj blizini komunističkih spomenika podizali bi se novi spomenici s motivima mađarske nacionalne povijesti koji su bili uredno očuvani i prema potrebi komemorirani. Naravno, učestali simbol kojim bi bili obilježeni novi spomenici postaje križ umjesto petokrake. U radikalnijim verzijama prevrednovanja javnog prostora jasno se ugrađivala komponenta pripadnosti i isključenosti jer naposljetku jedno od funkcija krajolika može postati i isključivanje: "zabrana kretanja ljudi, nametanje podjela među grupama i kontrola razvoja i standarda življenja" (Jones i dr., 2004, str. 124). Primjer takve radikalne varijante je prevrednovanje javnog prostora u Republici Srpskoj Krajini početkom devedesetih (Pavlaković, 2016, str. 41-43). Kompletna spomenička baština je "očišćena" i simbolički

interpretirana isključivo u srpskom ključu s jasnim odrednicama etničke pripadnosti tom prostoru.

Drugi oblik odnosa prema spomeničkoj baštini nakon promjene režima jest njihovo uništavanje. Radi se o procesu "čišćenja prostora" u kojem nepoćudni spomenici i lokacije jednostavno postaju fizička prepreka kreiranju novog krajolika moći. Sundhaussen navodi primjer grada Užica kojem je 1991. izbrisano ime Tita iz naziva grada te je srušen njegov spomenik (Sundhaussen, 2006, str. 258). Mnoštvo spomenika diljem prostora bivše Jugoslavije posvećenih NOB-u uništeno je ili devastirano. Već spomenuti mauzolej Georgija Dimitrova u Sofiji uništen je odlukom vlasti i uz većinsku potporu građana Sofije. Međutim, to nipošto nije odlika isključivo postkomunističkih društava, dapače, odličan primjer "čišćenja prostora" pronalazimo na primjeru Dublina nakon oslobođenja Irske od engleske vlasti. Naime, Yvonne Whelan (2002) elaborira kako su engleske kolonijalne vlasti strukturirale društveni prostor stvarajući krajolik koji nije odgovarao *genuinoj* proizvodnji irskog društvenog prostora, već imperijalnog engleskog. U Dublinu su podizani spomenici engleskim vladarima kako bi simbolično irski glavni grad postao upisan kao topos mnogo šireg imperijalnog sustava. Zapravo, Irci su kroz vlastiti krajolik svakodnevno proživljavali tuđi simbolički prostor te nisu bili subjekti proizvodnje društvenog prostora u kojem su egzistirali. Takva struktura krajolika moći je od Irci zahtijevala da svakodnevno proživljavaju simboliku vlastite potlačenosti i inferiornosti. Stoga uopće ne čudi da su nakon stjecanja samostalnosti Irci većinu imperijalne spomeničke baštine uništili te ih zamijenili figurama iz vlastite prošlosti, posebno velikanima i herojima borbe za neovisnost. "Ovi primjeri demonstriraju kako spomenici, ploče, i ostali mnemonički objekti uvijek ostvaruju djelovanje

koje je upravljano konvencijama, pridonose formacijama društvenih odnosa i često uključuju sankcije prevladavajućeg sustava moći" (Austin in King, 1998, prema: Osborne, 2001, str. 19).

Demokratizacija društvenih prostora

Nakon teških povijesnih lomova, uspostavljanja novih demokratskih režima i novih društvenih prevrednovanja dotada postojećeg prostora, zajednica se nalazi u trenucima pluralističkog vakuuma. U potonjem mnoštvo manjih grupa zahtijeva vlastitu vidljivost u javnom prostoru te prepoznavanje i priznavanje važnosti vlastitih nakupina sjećanja kao jednakopravnih. Tada se formiraju novi proizvodni procesi društvenog prostora te se u određenim slučajevima stvaraju potpuno novi prostorni kodovi koji teže vlastitom postvaranju u krajoliku moći koji je u procesu transformacije. Određeni udjeli sakralizacije postojećih monumenata jednostavno se gube i njihovo mjesto zahtijeva ispunjavanje novom simbolikom. Stvaranje novih mjesta pamćenja postaje osnova uspostave novog društvenog prostora, a mjesto pamćenja to može postati tek kad mu "imaginacija dodijeli simboličku auru" (Nora, 2006, str. 36). Drugim riječima, proces transformacije društvenog prostora uvijek je ovisan o krucijalnom momentu, a to je "volja za pamćenjem" (Nora, 2006, str. 37). Ono što opstaje iz prethodnog prostora ili što se prevrednuje ili pak što se uklanja uvijek je ovisno o voljnom momentu zajednice koja određuje što želi pamtit i komemorirati u novom krajoliku. "Zgrade i spomenici mogu izazvati skokove memorije i asocijacija, ali nisu tvar od koje je sjećanje sačinjeno. Ono pripada življenim trenucima: riječi, susretu, pogledu" (Todorova, 2010, str. 173, prema: Winks, 1999, str. 118).

Ključno pitanje koje se postavlja glasi: ima li politička zajednica pravo na demokratsko prevrednovanje krajolika moći i što sa

¹² Primjerice jasenovački kompleks u tumačenju hrvatskog i srpskog nacionalizma zadobiva potpuno nove simboličke odrednice. Dok ga sam autor opisuje u terminima: ateističke metafizike, nadkonfesionalnog ritualizma inscenacije, općeljudske antropološke memorije, u hrvatskoj imaginaciji prevrednovanja rađa se ideja o stvaranju simbola hrvatskog pomirenja njegovim pretvaranjem u nacionalni panteon; sa srpske strane javljaju se prevrednovanja isključivo srpskog mjesta stradavanja i poniženja kojim je Bogdanović izložio srpske žrtve stvarajući ružu, a ne srpski božur (Vidi, Sundhaussen, 2006, str. 271-272).

¹³ Jedan od takvih primjera je i kompleks Partizansko groblje u Mostaru autora Bogdana Bogdanovića koji je sve donedavno bio potpuno zapušten i prepušten zubu vremena, na kojem su se okupljali lokalni pijanci i narkomani.

spomenicima koji više ne odgovaraju njihovom vrijednosnom sustavu? Pojednostavljeno, “postoji li nužnost nove generacije da prihvati stare spomenike” (Todorova, 2010, str. 172, prema: Koselleck, 2002, str. 324-325)? Novi pluralistički impuls tranzicijskih društava jednostavno gubi poveznicu sa starim simboličkim poretom, neke skupine u društvu prema istome osjećaju i izražavaju gađenje ili prijezir, stoga svakodnevno proživljavanje krajolika koji se temelji na atavističkoj simbolici postaje shizofrena situacija. Nova generacija može potpuno ignorirati spomenike i lokacije koje smatra irelevantnima vlastitom identitetu ili zahtijevati njihovo micanje iz javnog prostora jer ne želi živjeti pamćenje i simboliku prethodnih generacija i režima.¹⁴ Spomenuti simbolički vakuum rezultira mnoštvom dilema i internih društvenih lomova. Ako monumentalna građa izgubi simboličku važnost, bez obzira na to radi li se o kraljici Viktoriji u Dublinu ili Marxu i Lenjinu diljem istočne Europe (Osborne, 2001, str. 19), onda se konflikti pojavljuju oko pitanja “čime ih zamijeniti?” (Jones i dr., 2004, str. 124)? Upravo tu se presijeca vakuumsko stanje, dominantna ideologija i novouspostavljeni politički režim želi materijalizirati vlastite prostorne kodove te izgraditi krajolik moći prema vlastitoj viziji, dok u društvu uvijek postoje manjinske perspektive ili čak zagovornici staroga režima koji se takvim procesima opiru. Manjinske pozicije koje se ne uspiju ugraditi u novi društveni prostor ostaju trajno nezadovoljne i podjednako subverzivne, dok zagovornici očuvanja

postojećeg krajolika stvaraju veliki otpor pozivajući se na simboliku koju stari krajolik predstavlja ili estetsku dimenziju spomeničke baštine koja je u njega ugrađena. Primjerice, na prostorima bivše Jugoslavije mnogo otpora izazvala su uništavanja ili čak i zapuštanja spomeničke baštine NOB-a i po pravilu uglavnom se radi o zgražanju i moraliziranju nad indiferentnošću većine građana koji nezainteresirano promatraju devastaciju i propadanje spomenika iz bivše Jugoslavije.¹⁵ Često se u takvim moraliziranjima ističe umjetničko-estetska komponenta spomenika, čijim bi zapuštanjem, prevrednovanjem ili uništenjem društvo spalo na nižu civilizacijsku razinu. Takva vrsta estetskog paternalizma uvijek operira unutar apstraktnog subjekta “Struke” koja zbog svojih intelektualnih i stručnih kapaciteta daje sebi za pravo tumačiti simboličke kapacitete spomenika i njihove umjetničke dosege potpuno negirajući interpretaciju i odnos većine građana. “Indignacija nad većinom koja ne dijeli iste vrijednosti kao Struka siguran je put njezine još veće marginalizacije” (Munk 2014). Struka obično poziva državne institucije da spomenike i lokacije zaštite od nemara nezainteresirane i nedorasle populacije, time zapravo polučuju etatički oktroirana mjesta pamćenja i krajolike koji su od njih satkani.

Međutim, treba li osuđivati zajednicu zbog nemara ili uništenja simboličkog krajolika koji ne smatra svojim i koja ne želi živjeti mjesta pamćenja koja ne odražavaju njezin identiteti sadržaj? Što je još važnije, ima li im

država pravo nametati krajolik moći prema kojem su indiferentni? Naravno, ako postoje određeni dijelovi društva koji u simboličkom vakuumu žele zadržati dio mjesta pamćenja i simboličke baštine jer je smatraju vlastitom i u demokratskom sustavu, oni svakako na to imaju pravo, pod uvjetom da se njima ne stvara bol i poniženje drugim pripadnicima istoga društva. Većina spomenika i figura pamćenja totalitarnih režima opterećena je takvom reakcijom, te se njihovo upisivanje u novi demokratski društveni prostor mora pažljivo odvagnuti i upisati, ali ne kao simbol prošloga režima, već kao prevrednovani elementi koji isjavaju i predstavljaju vrijednosti koje novo demokratsko društvo može smatrati vlastitim.

Postoje demokratski modeli dobrovoljne participacije u obnovi spomenika koji su mnogo prihvatljiviji za razliku od glasne moralizirajuće manjine koja se sablažnjava nad indiferentnošću ljudi, poziva na autoritet Struke, te traži državnu zaštitu spomenika. Ana Munk navodi primjer Kluba ljubitelja spomenika NOB-a (Munk, 2014) koji bi po tržišnim principima (*crowdfunding*, međunarodni fondovi, privatne investicije) unutar demokratskog pluralnog javnog prostora očuvao njima važnu spomeničku baštinu.

Stvarna demokratizacija društvenih prostora mogućnost je da svaka generacija ima pravo revalorizacije simboličkog poretka, time i strukturiranja krajolika prema vlastitim potrebama. To znači njegovu heterogenost, jer demokracija ne trpi totalitet. Prevrednovanje krajolika ne treba gledati kroz prizmu estetskog obrata, već mogućnosti najviše slobode – “slobode lošeg izbora”. Potonja podrazumijeva da nova generacija ima pravo izgraditi krajolik koji će biti estetski lošiji i simbolički nazadniji od prethodnih, ali će biti *genuino* njihov. Estetika “Struke” i apriorna moralnost ne smiju postati paternalistički kriteriji nametanja kategorija dobrog/lošeg i lijepog/ružnog, jer se onda

automatski kosi s političkom slobodom izbora i demokratskom konstrukcijom prostora. Kao što podsjeća Tihomir Cipek: “Povijest se tumači da bi se legitimirala određena politička pozicija u sadašnjosti [...] Pamćenje nije jednostavno stalno slaganje novih slojeva uspomena i priča, ono se neprekidno obnavlja i osuvremenjuje” (Cipek, 2007, str. 23). Identična stvar je i s društvenim prostorom, on je neprestani heterogeni tok različitih intenziteta, želja, interesa, kodova, ideoloških stavova i estetskih odabira, i kao takav nužno mora biti demokratski. U trenutku kad se krajolik petrificira u ime viših ideala ili umjetničkih dosega, onda smo sigurno skliznuli u autoritarni poredak.

¹⁴ Primjer transfera kipa kraljice Viktorije iz Dublina u Sydney u znak prijateljstva (Whelan, 2002, str. 526-527). Ovaj čin predstavlja briljantan primjer “čišćenja prostora” gdje se Dublin rješava tereta engleske imperijalne simbolike, ne upada u činove vandalskog uništavanja, te šalje prijateljskom gradu spomenik koji će biti integriran u njihov prostor bez ikakvih problema.

¹⁵ Primjerice, Svjetlosne forme Vojina Bakića kao apstraktni spomenici NOB-u se zbog materijala uništavaju jer ih lokalno stanovništvo koristi kao sekundarne sirovine ili kao praktične predmete u svakodnevici.

Democratization of the landscape of power or about the freedom of “bad choice”

Dražen Barbarić

University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

Abstract

The paper starts from the notion of collective memory through which every political community establishes own relationship with the past, and processes and institutionalizes it into a collective memory. The collective memory itself requires concrete territorializing through the concept of power landscape. The symbolic and narrative order is realized through it, i.e. it materializes through a broad spectrum of spatial practices. Through the landscape, a dominant group within a political community expresses own narrative codes and structures the space according to own character and needs. Each landscape creation is a kind of symbolic colonization of social space which involves relations and fight for power, which is why every landscape is also political. Every regime tries to create territorial monolithism of symbolic order, which means that parts of the social space reflecting a symbolic burden other than the official one must not remain non-territorialized. Problems occur in situations of “epistemic disasters” when the symbolic burdens collapse together with the regimes that promoted them. It results in cracking and a huge discrepancy between pre-valuation of collective memories and the old territorial codes that served as the basis for construction of existing power landscapes. Old monumental heritage, names of squares

and streets and of other public institutions no longer reflect or emit the codes of the former regime. Their roles in the context of “new” collective memories has no place in reconstructed social spaces. The paper examines two key issues: Do we have the right to etatically octroyed cultural policy, with sacralized materializations of the symbolic of former regimes, or the right to democratic pre-valuation of the political landscape, where one wonders what to do with elements of the landscape that do not fit in the value system of the contemporary society? Do we have the right to condemn the community for negligence or destruction of a symbolic landscape which it does not consider to be its own? The possibility for democratization of social space is examined, along with the related landscape which should reflect the symbolic and collective narratives of a community in a democratic context. Therefore, the key issue or problem is the following: Can a political community use the democratic right to construct own political landscape as the “freedom of bad choice”, either in esthetic or in moral sense?

Key words: collective memory, social space, power landscape, symbolic colonization, epistemic disaster, democratization of space, freedom of bad choice

Literatura

- Assmann, Jan. (2006). Kultura sjećanja. u: Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (urednice). *Kultura pamćenja i historija*. (45-79). Zagreb: Golden marketing.
- Bogdanović, Bogdan. (2011). *Ukleti neimar*. Beograd: Mediterran.
- Cipek, Tihomir. (1995). Ideološka funkcija povijesti: problem objektivnosti u historiografiji. *Politička misao*, god. 32. (br. 3), 180-199.
- Cipek, Tihomir. (2007). Politike povijesti u Republici Hrvatskoj: od “puška puče” do “Hristos se rodi”. u: Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (urednici). *Kultura sjećanja: povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. (13-26). Zagreb: Disput.
- Horvatinčić, Sanja. (2011). Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji. *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, god. 31. (br. 31), 81-106.
- Jones, Martin, Rhys Jones i Michael Woods. (2004). *An Introduction to Political Geography: Space, Place and Politics*. London: Routledge.
- Henri Lefebvre. (1991). *The Production of Space*. Maiden – Oxford: Blackwell Publishing.
- Munk, Ana. (2014). Klub ljubitelja spomenika NOB-a. Vijenac. (br. 521). dostupno na: <http://www.matica.hr/vijenac/521/klub-ljubitelja-spomenika-nob-a-22870/>
- Nora, Pierre. (2006). Između pamćenja i historije: problematika mjesta. U: Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (urednice). *Kultura pamćenja i historija*. (23-43). Zagreb: Golden marketing.
- Osborne, Brian. (2001). *Landscapes, Memory, Monuments, and Commemoration: Putting Identity in Its Place*. Queen's University Kingston.
- Pavlaković, Vjeran. (2016). Simboli i kultura sjećanja u Republici Srpskoj Krajini. *Politička misao*, god. 53. (br. 3), 26-49.
- Sundhaussen, Holm. (2006). Jugoslavija i njezine države sljednice: konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija “sjećanja” i mitova. u: Maja Brkljačić i Sandra Prlenda (urednice). *Kultura pamćenja i historija*. (241-284). Zagreb: Golden marketing.
- Todorova, Marija. (2010). *Dizanje prošlosti u vazduh*. Beograd: XX vek.

- Whelan, Yvonne. (2002). The Construction and Destruction of a Colonial Landscape: Monuments to British Monarchs in Dublin before and after Independence. *Journal of Historical Geography*, god. 28. (br. 4). 508-533.
- Wilkinson, Sarah. (2011). *The Living Monument: A Consideration of the Politics of Indigenous Representation and Public Historical Monuments in Québec*. Concordia University Montréal.
- Wylie, John. (2001). Landscape. U: John Agnew i David Livingstone (urednici). *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*. Los Angeles – London: SAGE.

Poglavlje 2

(Ne)događaji u Dejtonskom Međuvremenu

Stef Jansen
Univerzitet u Manchesteru

Sažetak

U ovim vremenima razočaranja emancipatorskim politikama mnogi teoretičari okreću se filozofiji “događaja”, i posebno radovima Alaina Badioua, da bi oživjeli vjeru u mogućnost promjene. Na bazi dugoročnih antropoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini, ovaj tekst nastoji istražiti nove horizonte koje takav pristup otvara, ali i njegova ograničenja za društvenonaučnu analizu. Mada je zemlja poznata kao događajno mjesto, mnogi stanovnici savremene Bosne i Hercegovine doživljavaju period od Dejtonskog mirovnog sporazuma do danas kao “međuvrijeme”, vrijeme bez događaja u sjeni jednog velikog događaja: rat devedesetih. Kako onda mogu dešavanja postati događaji, katalizatori promjena? Tekst će koristiti prizmu Dejtonskog Međuvremena da bi kristalisao, u pojačanim formama, šire izazove za analitički okret prema događaju u društvenim naukama.

Ključne riječi: događaj, Badiou, subjekt, Bosna i Hercegovina, vjernost, promjena

1. U okviru konferencije “Politika izgradnje mira: opterećenja prošlosti i vizije budućnosti”, ovaj tekst se fokusira na podnaslov skupa, postavljajući pitanje: Mogu li društvene nauke koje se bave tim temama naći inspiraciju u filozofiji događaja?

Kao antropologu, polazna tačka mi je empirijska. Krećem od onoga što se dešava u svijetu. U februaru 2014. godine nešto se desilo u ovoj zemlji. Prvo u Tuzli, a zatim u drugim gradovima u Federaciji, na ulice je izašlo hiljade radnika, nezaposlenih, penzionera i drugih. Na početku su napadnute neke administrativne i stranačke zgrade. Ubrzo nakon toga mirni protesti i plenumi formuli-rali su zahtjeve za političke promjene. Žestoko su kritikovali partijske elite i zahtjevi su se uglavnom odnosili na borbu protiv korupcije, protiv nezaposlenosti i siromaštva, protiv pljačkaške privatizacije itd.¹

Mnogo toga nije bilo posebno novo. Zimska pobuna odražavala je jednu široko rasprostranjenu dijagnozu da Bosna i Hercegovina nije “normalna država” i jednu široko prisutnu čežnju za “normalnim životima”. U knjizi napisanoj prije toga analizirao sam tu situaciju kao dio jedne konjunktive koju zovem “dejtonsko međuvrijeme” (Jansen, 2015). U tom Međuvremenu susrećemo se s jednim sveprisutnim afektom zatočenosti. Bosna i Hercegovina se onda percipira kao poslijeratna država, ali ne baš, i kao na “putu u Evropu”, ali ne baš. U toj interpretaciji, život – ili, mnogi bi rekli, preživljavanje – u Evropskoj semiperiferiji se onda odvija u nekoj, čini se, beskrajnoj privremenosti. Taj afekt se može prepoznati u svakodnevnom frazama, kao što su “tapkamo u/na mjestu”, ili “ništa se ne pokreće s mrtve tačke”, ili “kad će ovo nabolje?” Na bazi etnografskog istraživanja u jednom sarajevskom

naselju, spomenuta knjiga proučava te čežnje za “normalnom državom” koja bi omogućila “normalne živote” u kojima kolektivno i pojedinačno ide naprijed, “nabolje”.

Ono što je bilo novo u zimu 2014. godine je da je to bila prva javna i prilično velika mobilizacija u registru univerzalne socijalne pravde u dejtonskoj Bosni i Hercegovini. Pobuna je bila nova zbog tri glasna, da ne kažemo historijska, “ne”. Prvo, ona je odbila identitarni aksiom: način razmišljanja koji postulira etnonacionalni identitet kao početak i kraj svega političkog u zemlji. S malo izuzetaka, pobuna se nije primarno artikulirala ni u etnonacionalističkom ni u trans-etnonacionalnom ključu. U dejtonskoj Bosni i Hercegovini trebalo je uložiti veliki trud da bi se zaobišlo to pitanje. Drugo, protesti i plenumi nisu očekivali skoro ništa od tzv. međunarodne zajednice: nisu joj se obratili za pomoć, a kad su se obratili to je bilo da je educiraju. I treće, pobuna je rekla “ne” daljim pozivima na strpljenje (čuveni *sabur*) i kljentalizam koji dozvoljava kakvo-takvo preživljavanje dok se čeka da političke elite stvari riješe na “putu u Evropu”. Kao *part-time* žitelj ovog grada, pridružio sam se toj pobuni. Zajedno sa svojim prijateljima, pitali smo se: Da li je ovo početak kraja Dejtonskog Međuvremena? Da li smo možda konačno počeli da se krećemo s “mrtve tačke”? Šta god da je bilo, činilo nam se, nešto se *jest*e desilo.

2. No, kako možemo analizirati ono što se dešavalo u zimi 2014? Mogli bismo reći da je ta pobuna bila jedna vrsta frakture, nešto što je poremetilo reprodukciju *statusa quo*. Na taj način bi jedna uticajna struja u savremenoj političkoj filozofiji tumačila to dešavanje kao jedan *događaj*: jedan presudni rez koji sadrži u sebi iskru mogućih transformacija. Postoje

¹ Za detaljniju analizu zimske pobune, v. Arsenijević, 2014; Mujkić, 2016; *Southeast European and Black Sea Studies*, 2016; Jansen 2018.

različiti pristupi tom pitanju, a za ovaj tekst ću se osvrnuti na samo jedan primjer: rad filozofa Alaina Badioua u kojemu je fokus na događaj dio jedne mnogo šire rasprave o subjektivnosti i o mogućnosti radikalnih promjena.² Ovdje ću skicirati neke osnovne crte Badiouove teorije događaja. Ključno je da Badiou želi pristupiti društvenoj transformaciji na kontraintuitivni način: on odbija da počne svoju analizu od već postojećih subjekata (npr. autentični, junački pojedinci, ili radnička klasa) koji organizuju jedan događaj usmjeren prema promjenama, nego prilazi tom pitanju s druge strane (Badiou, 2005, str. 392). Badiou počinje s događajem, da bi na kraju stigao do subjekta. Tvrdi da je stvarna subjektivnost rijetka pojava: samo neki pojedinci to postižu, i to samo u određenim, rijetkim trenucima. Radikalne promjene, po njemu, također su rijetke: za njega se većina historije sastoji od reprodukcije, s nekim manjim modifikacijama.

Događaji su, za Badioua, dešavanja koja poremećuju tu reprodukciju *statusa quo*. Bukvalno ničim izazvani, oni nam pokazuju alternative. Inače, u Badiouovom rječniku svaka "situacija" je strukturirana kroz jedno "stanje" (slobodno prevedeno: *status quo*). Sva stanja selektivno "predstavljaju" samo određene elemente među mnogim koji su prisutni u situacijama – to je presudno za njihovu reprodukciju. Dakle, svaka situacija sadrži elemente koji su "prisutni" a nisu "predstavljeni" u datom *statusu quo* (Badiou, 2005, str. 104-111). U toj konfiguraciji "događaj" je singularnost koja u jednoj situaciji odjednom čini vidljivim određene elemente koji su već bili prisutni a ne i predstavljeni u *statusu quo* (Badiou, 2005, str. 178; Badiou, 2003, str. 25).

Zbog činjenice da su iznenadni, događaji su izazov za interpretaciju. Samo stanje po defini-

ciji ne pruža alate za razumijevanje događaja, za objašnjenje njegovog nastanka, niti za signifikaciju njegovog značaja itd. Kako kažu Bensa i Fassin (2002), događaji stvaraju "krizu razumljivosti": oni zahtijevaju nove načine rezoniranja, novi registar objašnjenja i tumačenja. No, ako znamo da je Badiouova teorija događaja dio jedne filozofije subjekta, šta je onda veza između događaja i subjektiviteta? Za Badioua subjekti su oni koji prepoznaju događaj, proklamiraju ga, i pokušavaju realizirati njegov transformativni potencijal kroz "vjernost" (2005, str. 212-222, str. 232-239). Vjernost ovdje nije stanje duha, nego ona podrazumijeva praksu, tj. angažovanje u "generičkim procedurama istine", pokušaje da se ostvare potencijali koje je događaj učinio vidljivim. Na taj način pojedinci mogu postati "militanti" u ime događaja (2005, str. 329). Badiouov najpoznatiji primjer takvog jednog subjekta-militanta je sv. Pavle, koji je proveo drugi dio života u naporima da interveniše u svjetlu nove istine koju je otkrio jedan veliki događaj: uskrsnuće Isusa (2003). Dakle, Badiou tvrdi da se potencijal jednog događaja može ostvariti samo kada neke osobe djeluju kao svojevrsni provodnici za to novo razumijevanje i rezoniranje. To znači i da jedno dešavanje postaje događaj samo ako postoje osobe koje ga prihvaćaju i proklamiraju kao takvo – ako "regrutira subjekte". A u istom potezu pojedinci postaju subjekti samo ako djeluju u skladu s novom istinom koju taj događaj otkriva – vjerni njemu.

Ovdje treba napomenuti da je Badiouova filozofija normativna: za njega jedini stvarni događaji vrijedni tog imena jesu oni koji otkrivaju *univerzalne* istine (2001, str. 71-87). Dakle, radi se o dešavanjima koja bi u principu mogla regrutirati sve osobe. Sveti Pavle je prikladan primjer,

čak i za doživotnog komunistu kao što je Alain Badiou, baš jer je poznat po tome da je insistirao na univerzalnom značaju Isusovog uskrsnuća i širio tu istinu izvan jevrejskog kruga. Drugim riječima, Božija dobra vijest može interpelirati sve ljude na svijetu – nema nikakvih identitarnih kriterija. Osim toga, ako bismo mogli reći da za Badioua osobe mogu postati Subjekti s velikim slovom "S" (barem na neko vrijeme) u militantnoj vjernosti događajima s velikim slovom "D", po njemu takav militantni angažman u generičkim procedurama istine možemo naći u četiri, i samo četiri domena: politika, umjetnost, ljubav i nauka (Badiou, 2005).

Badiouova filozofija događaja je i dan-danas privlačna mnogima. Govorimo o vremenu u kojemu je sve teže vjerovati u emancipatorske politike – pogotovo one vrste politika koje imaju svoje korijene u lijevom čitanju prosvjetiteljstva i koje zahtijevaju mukotrpan i dugoročan rad za bolju budućnost. Umjesto optimizma, vlada razočarenje, deziluzija, čak i cinizam (Sloterdijk, 1983). U takvom kontekstu atraktivnost Badiouove filozofije ima političku i epistemološku dimenziju. Političku, jer u općem mraku i nevjerici da se išta može promijeniti obećava jedan prozor kroz koji možemo da se nadamo da su radikalne transformacije ipak moguće. Epistemološku, jer Badiouova teorija obećava izlaz iz determinizma i posebno iz ideje da historijski procesi – npr. kapitalistička ekspanzija – determiniraju sve mogućnosti. Jasno je onda zašto se Badiouovo ime često spominje u današnjim radovima mnogih angažiranih lijevih teoretičara. Ali nije tako lako odrediti šta njegov pristup nudi društvenim naukama. Koja je vrijednost Badiouovog fokusa na događaj kada empirijski proučavamo ono što se odvija u svijetu oko nas?

3. Odgovor nije očigledan. Ali u socijalnoj antropologiji postoje primjeri studija koje po mom mišljenju uspješno koriste Badiouov

konceptualni okvir (Demetriou, 2007; Humphrey, 2008; Lynteris, 2014; Robbins, 2010). Da bi proučavali empirijske procese i pojave u svijetu, ovi autori uglavnom nijansiraju Badiouove stroge kriterije: njihovi pristupi su manje normativni, manje univerzalistički, manje idu na sve-ili-ništa itd. Na taj način oni nam skreću pažnju na produktivna pitanja koja društveni naučnici mogu postaviti kada se nešto dešava. U tu svrhu sada ću destilirati tri takva pitanja iz takvih antropoloških čitanja Badioua.

Prvo, *kome* jedno dešavanje postaje događaj? To je pitanje perspektive. Tu se možemo složiti s Badiouom, ali i s mnogima prije njega (npr. Das, 1995; Sahlins, 1985), da treba pristupiti događaju uvijek kao događaj *nekome*. Bilo kakav događaj jest (ili nije) događaj iz nečije perspektive. Specifičnije, neko dešavanje može postati događaj za one osobe za koje je izazvalo jednu krizu razumljivosti, a za druge ne. Da li to znači da je to samo događaj za one koje su regrutirani kao militanti, koji ga proklamiraju kao događaj i djeluju u vjernosti njemu? Tome ćemo se vratiti poslije.

Ovdje otvaramo drugo pitanje. Za Badioua, jedno dešavanje jeste ili nije događaj. Takav apsolutizam bolje funkcioniše u filozofiji nego u empirijskim društvenim naukama. U empirijskim analizama možemo proučavati do *koje mjere* jedno dešavanje postane jedan događaj. To je pitanje stepena intenziteta. Možemo to gledati kao jedan kontinuum od događaja s vrlo malim slovom "d" sve do Događaja s badiouovskim velikim slovom "D". U skladu s tim možemo istraživati kako jedno dešavanje može dovesti neke osobe do jedne manje ili veće krize razumljivosti, kako oni onda mogu djelovati manje ili više u vjernosti tom događaju itd. Naravno, to može biti manji ili veći broj ljudi. I zavisno od svega toga onda imamo posla s manjim ili većim događajem.

Tako dolazimo do trećeg pitanja: *koliko dugo* je to dešavanje jedan događaj? Ovo je pitanje

² Za korisnu kratku diskusiju Badiouove teorije događaja, v. Meillassoux, 2011. Za još kraću skicu iz antropološke perspektive, v. Robbins, 2010.

trajanja. Razmotrimo jedan primjer: Krajem 18. vijeka na Haitiju digli su se robovi, dovedeni iz Afrike, u jednu jedinstvenu revoluciju koja je srušila francusku kolonijalnu vlast i ukinula robovlasništvo. Antropolog Michel-Rolph Trouillot napisao je vrlo zanimljiv tekst o tome (1995). On ne navodi Badioua, ali možemo prevesti njegovu analizu u tim terminima. Trouillot upravo pokazuje da je revolucija na Haitiju bila Događaj s velikom slovom "D" – jedna ogromna, iznenadna kriza razumljivosti za sve, uključujući i same robove i bivše robove. Kako on piše: "Revolucija na Haitiju bila je nezamisliva u svom vremenu: osporila je sam okvir u kome su zagovornici i protivnici shvaćali rasu, kolonijalizam i ropstvo na američkom kontinentu" (1995, str. 82-83). Postojeće stanje jednostavno nije moglo da pruži interpretativni okvir za to dešavanje, i oni koji su djelovali u vjernosti ovom događaju postali su militanti. Dakle, prvo događaj, onda revolucionarni subjekt. Trouillot objašnjava: "Tvrdnje revolucije su zaista bile suviše radikalne da se formulišu unaprijed. Pobjednička praksa ih je samo mogla istaknuti *ex post facto*" (1995, str. 88). Analizirajući reakcije savremenika na taj događaj, Trouillot onda opisuje nevjericu, poricanje i pokušaje da se svi dokazi o toj revoluciji smjeste u okvire kolonijalnog *statusa quo*. I tu autor primjećuje da je ovaj događaj kroz vrijeme sveden na "*nedogađaj*":

Kako je Haiti propadao, stvarnost revolucije izgledala je sve udaljenija, jedna nevjerovatnost koja se odvijala u nekoj neugodnoj prošlosti i za koju niko nije imao racionalno objašnjenje. Revolucija koja je bila nezamisliva postala je nedogađaj (1995, str. 98).

Ovo pitanje trajanja podsjeća nas da su događaji samo događaji ako su zapamćeni, ako postoji neko kome je to dešavanje još uvijek značajno (pitanje perspektive). To je u

skladu s Badiouovim fokusom na vjernost, mada, kao što ćemo vidjeti kasnije, naglasak mora biti drugačiji u društvenim naukama. Prije toga, vratimo se u Bosnu i Hercegovinu.

4. Šta možemo reći o dešavanjima u zimi 2014. godine u svjetlu ova tri pitanja koja sam formulisao na bazi antropološkog čitanja Badiouove filozofije? Za koga su ta dešavanja konstituisala događaj? U kojoj mjeri? I koliko dugo? Sumirao bih odgovore na sljedeći način:

Prilično mala grupa učesnika aktivno je učinila sve da bi protesti i plenumi postali događaj sa što većim slovom "D". Ne bih rekao da je to njima (nama) izazvalo neku veću krizu razumljivosti, a ono što *jeste* bilo novo je to što su se našli u zajedničkoj militantnosti s drugima koji su do te tačke stigli iz različitih putanja. To je stvorilo nove mogućnosti solidarnosti. Za razliku od ranijih protesta, bilo je stvarnih efekata: četiri od deset kantonalnih vlada podnijele su ostavke i, što je možda bitnije, otvorila se šira javna debata o nezaposlenosti, privatizaciji, socijalnoj pravdi itd. No, da li je ovo dešavanje bilo događaj? Ako ostanemo blizu Badiouovom pristupu, možemo reći da *jeste* bio događaj u relativno manjoj mjeri, iz perspektive relativno malo ljudi i u relativno kratkom vremenu, što ne znači da je bio beznačajan (Jansen, 2018). Međutim, šta ako se odvojimo od većine autora koji se baziraju na Badiouovoj filozofiji događaja i koji se isključivo ili prvenstveno fokusiraju na militante? Mene kao socijalnog antropologa, pa i kao političko biće, jednako, ako ne i više, zanimaju osobe izvan te grupe. To su osobe koje Badiou naziva "vanjskim svjedocima" (2015, str. 398) – dakle, u ovom slučaju, svi koji su znali da se nešto dešava, a nisu sudjelovali u protestima i u plenumima. Drugim riječima, ogromna većina stanovništva Bosne i Hercegovine. Naravno, neki od njih bi potpuno odbacili političke dijagnoze i zahtjeve protesta i plenuma. Ali ovdje ću se fokusirati

na one za koje smatram da su bili neka vrsta "tihe većine": ljudi koji su duboko nezadovoljni *statusom quo* i koji su u načelu bili saglasni s dobrom dijelom dijagnoze i zahtjeva pobune, ali koji nisu pokazali nikakvu podršku. O takvima Badiou uglavnom šuti.

Rekao bih da su postojala dva glavna obrasca u reakcijama te tihe većine u zimi 2014. godine. Jedan je bio *strah*: mnogi ljudi su doživjeli šok kad su vidjeli zgrade u plamenu na samom početku (i treba reći da su brojni mediji poslije beskrajno vrtjeli te slike). Evocirali su rat i, ma koliko god bili nezadovoljni lošom stabilnošću, bojali su se nestabilnosti. Druga ključna tema u mnogim reakcijama bilo je *odbijanje*: mnogi su tvrdili da tu nije bilo ništa novo. S tim u skladu neki od njih su govorili da je sva pobuna namještena i plaćena od određenih stranaka ili ambasada ili nevladinih organizacija. Možda najvažnije od svega, mnogi su rekli da protesti i plenumi *ne mogu* donijeti bilo kakvu stvarnu promjenu; za njih bi pomisao da je to događaj, katalizator transformacije, bila krajnje naivna. "Pametna čovjek" je odmah vidio da je ta tzv. pobuna *nedogađaj*. Ubrzo nakon toga dešavale su se neke druge stvari, npr. majske poplave – svojevrsni događaj po sebi, a to ćemo ovdje da ostavimo postrani – i oktobarski izbori, koji su snažno potvrdili *status quo*. Time se smirio strah od nestabilnosti kod vanjskih svjedoka i oni koji su reagovali s odbijanjem mogli su reći da su opet bili u pravu i da se ništa nije promijenilo. I, da budem iskren, za dobar dio Sarajlija nema ništa slađe nego kad mogu reći da je neko drugi ispao levat. Sve u svemu, dakle, iz perspektive tihe većine, ako je ta pobuna uopće bila događaj, za njih je bila kratkotrajni, loš događaj, koji je ubrzo postao nedogađaj.

5. Naravno, ovdje bismo mogli zaključiti da Badiouova teorija događaja jednostavno nije korisna za našu društvenonaučnu analizu. I to bi bilo sasvim uredu. Ali predlažem nešto

drugo: koristit ću Badiouov konceptualni okvir upravo za proučavanje tog straha i odbijanja od strane vanjskih svjedoka. Osnovni potez da bih razvio taj argument jest pomjeranje prizme – zapravo *zoom out*. Vidjeli smo da se i sama strategija odbijanja zasniva na takvom proširenju fokusa. Vanjski svjedoci smjestili su dešavanja te zime u jednu dužu priču o politici u Bosni i Hercegovini, i upravo na taj način su ih odbacili kao irelevantna, kao samo još jedan primjer nečega što se inače stalno dešava a nikad ne izaziva nikakve stvarne posljedice u smislu promjena. Vidjeli smo da za Badioua dešavanja mogu postati događaji samo ako ih neke osobe priznaju i postanu im "vjerne" – kroz regrutiranje militantata. Predlažem da se manje fokusiramo na sam događaj a da više analiziramo tu vjernost ili nevjernost kao *proces* koji se odvija u jednoj široj historiji, što je produktivnije za društvene nauke. Jednostavno, ljudi uvijek procjenjuju dešavanja u odnosu na neka prethodna i neka moguća buduća dešavanja. Dakle, smatram da nam Badiouova teorija može biti inspirativna ako dešavanja smjestimo u jedan duži vremenski period. Moram odmah primijetiti da takav pristup nije u duhu Badiouovog rada. Alene, oprost. Za antropološku analizu, određenu nevjernost Badiouu smatram potrebnom. Kako to kažu Bensa i Fassin: "specifičan doprinos društvenih nauka je izgradnja relevantnih sekvenci u kojima događaj dobiva svoj smisao" (2002, str. 15). Prema tome,

zadatak društvenih nauka nije jednostavno utvrditi, zajedno sa drugim komentatorima (ili, češće, nakon njih), da li je u pitanju događaj ili ne: [...] Bilo da potvrde ili odbacuju, društvene nauke na taj način ne doprinose ništa [...] U frakturi, moramo analizirati ono što je puknuto – šta je poništeno ili šta je stvoreno. I tu društvene nauke doprinose onome što je najpotrebnije: pružaju dodatnu vrijednost razumijevanja (Bensa i Fassin 2002, str. 14).

Ovdje je bitno da je dominantan afekt u dejtonskoj Bosni i Hercegovini jedan osjećaj zaglavljenosti na "mrtvoj tački". Dakle, osjećaj da se, bar politički, nikad ništa ne događa. Ili tačnije, i ovo je ključno, da se ništa nije dogodilo *od 1995. godine*, dakle u periodu koji zovem Dejtonsko Međuvrijeme. Taj afekt zapravo podrazumijeva da *postoji* jedan događaj na samom početku tog Međuvremena: naime, rat devedesetih. Ovdje podsjećam da Badiou zadržava termin događaj isključivo za dešavanja koja pozivaju na univerzalnu emancipaciju. On time pravi razliku između stvarnih događaja i ne-univerzalnih lažnih događaja, tvrdeći da to radi na striktno formalnoj osnovi (što je sporno, v. Hallward 2004, str. 15-16; Dews, 2004; Laclau, 2004). U svakom slučaju, za Badioua rat u Bosni i Hercegovini *ne* bi mogao biti pravi događaj zbog očiglednih identitarnih partikularnosti. Po meni, za društvene nauke, ovo ionako nije posebno zanimljivo pitanje. Umjesto da se pitamo da li je rat u Bosni i Hercegovini događaj ili ne po Badiouovim apsolutnim pravilima, mislim da je produktivnije da postavimo naša tri gore navedena pitanja.

6. Prvo, pitanje perspektive: *kome* je rat postao događaj? Moj odgovor bi bio: rat je događaj za sve ljudi u Bosni i Hercegovini. Naravno, ima beskrajnih neslaganja o tome šta se zaista dogodilo, i ko je kriv za to, i ko je sve počeo, ali to sve može dalje da potvrdi status rata kao događaja. Drugo, pitanje intenziteta: do koje mjere je rat događaj? Jasno, on je događaj do jako velike mjere za mnogo ljudi u Bosni i Hercegovini. Rat je za skoro sve bio kriza razumljivosti, prepoznat kao jedna ogromna fraktura koja je donijela ogromne promjene. Time dolazimo do trećeg pitanja, koje se tiče trajanja: koliko dugo rat ostaje događaj u današnjem vremenu? Tu možemo reći da dvije decenije kasnije skoro svi ljudi u Bosni i Hercegovini priznaju i proglašavaju taj rat

kao Događaj s ogromnim slovom "D". Ovom tvrdnjom približavamo se Badiouovom pojmu vjernosti, i mislim da time dolazimo do najzanimljivijeg pitanja za društvene nauke. Sve u svemu, rekao bih da za većinu ljudi u Bosni i Hercegovini, u velikoj mjeri, sve do danas rat funkcioniše kao Veliki Događaj time što uspješno regrutira vjernost kroz nove subjektivitete. A dalje ne možemo tek tako preuzeti Badiouov filozofski aparat. Za Badioua vjernost je stvar *odluke*, odlučnog *čina* od strane militantata koji time postaju Subjekti i šire novu istinu (sjetite se sv. Pavla). U društvenim naukama, pak, bitno je prepoznati da osobe mogu priznati i proklamirati dešavanja i kao *loše* događaje. Oni to mogu raditi nevoljko. To znači da je rat kao događaj regrutirao ne samo jednu osobu koja živi u kontinuitetu kao, recimo, ratni heroj nego i osobu koju je on podsticao da djeluje kao aktivista protiv njega, recimo za pomirenje i međunacionalnu toleranciju. Oba subjektiviteta su proizvodi rata i, ma koliki bio jaz između njih, kao društveni naučnici možemo posmatrati i jednu i drugu osobu kao militanta koji je vjeran ratu kao Velikom Događaju. Osim toga, čim uzmemo u obzir empirijsku realnost oko nas, brzo ćemo primijetiti da postoje *različiti* modaliteti vjernosti događaju. Militantnost je samo jedan od njih. U onome što slijedi, razdvojit ću tri modaliteta, tri vektora vjernosti ratnom događaju u Dejtonskom Međuvremenu. Ovo je naravno malo arbitrarno – mogli bismo identificirati više njih, ili manje. Nije mi cilj da određujem totalitet svih mogućih modaliteta vjernosti, niti imam pretenziju da pružam sveobuhvatnu supstancijalnu interpretaciju savremene historije Bosne i Hercegovine. Umjesto toga, želim skrenuti pažnju na produktivnost analize raznih modaliteta vjernosti kroz jednu ilustrativnu vježbu.

Prvi vektor vjernosti je militantna vjernost. Ona je velikim dijelom u skladu s Badiouovim okvirom: tu se osobe samopozicioniraju kao

subjekti koji su vjerni kategorijama koje je rat stvorio. Kao što smo vidjeli, u mom širem razumijevanju, ovdje ne mislim samo na borbe za Našu Stvar, nego i na aktiviste za međunacionalnu toleranciju koji se bore protiv posljedica tog rata u kategorijama koje je on proizveo.

Drugo, ratni događaj odjekuje afektivno. Tu vidimo strah od haosa, od nestabilnosti, od skoro bilo kakve promjene, čak i uz veliko nezadovoljstvo sa *statusom quo*. U suočavanju s tim nailazimo na jedno pozitivno vrednovanje izdržljivosti. To se može prepoznati u čestim frazama koje potvrđuju važnost "izdruvanja", "izdeveravanja" itd. Svi znamo da je "Mujo izdržo i gore". A smatram da je presudni element u ovom afektivnom vektoru vjernosti ratnom događaju jedna široka moralna lojalnost zajednici kao kolektivnom nosiocu ratne patnje (Čengić, 2017, str. 225-226). Unutar svake zajednice stvorene u ratu – definisane po tome koje političke i vojne snage su kontrolisale prostor gdje je neko boravio tokom rata – teme kao što su žrtve i patnje vezane za rat su sakralizirane. Ispitati njih bilo bi svetogrđe i vodilo bi do ekskomunikacije iz te zajednice. Dakle, postoje sankcije, ali se to u velikoj mjeri održava konsenzualno: za većinu ljudi, takva je lojalnost – koja se često ne mora artikulirati jer se u velikoj mjeri sastoji od odustajanja od ispitivanja – neophodna. Alternativa bi bila okrutna, reflektirala bi stalne konfrontacije s relativizirajućim, negacijskim narativima koji dolaze iz drugih zajednica stvaranih u ratu. Vjerujem da bi za većinu ljudi ispitivanje ratne patnje vlastite zajednice prije svega bilo nezamislivo. To ne znači da ne postoji kritička svijest o zloupotrebi te patnje od strane vladajuće elite. Znači da je taj teren nepristupačan kao minsko polje. Dovođenje u pitanje ratne patnje u sopstvenoj zajednici prekršilo bi osnovna pravila pristojnosti i ljudskosti, a bez toga se ne može ostati član zajednice. U svakom slučaju, ovaj afektivni odjek važan je vektor vjernosti ratu

kao događaju, i jasno je da on nije samo militantnog karaktera. Nisu samo militanti ti koji održavaju status rata kao Događaja.

Još manje militantnosti nalazimo u trećem vektoru vjernosti koji ću izdvojiti. Naime, ratni događaj je okamenjen u institucionalnoj organizaciji društva. Bez obzira na militantnost i afektivnu dubinu, ljudi u današnjoj Bosni i Hercegovini moraju živjeti u društvenoj konfiguraciji koja je proizvod rata. Dejtonski ustav je konsolidovao efekte rata u političkim institucijama i u logici njihovog funkcionisanja (Čurak 2004; Mujkić 2007), a rat je proizveo i šire kanale za društvenu reprodukciju i za ostvarivanje nekih velikih i malih životnih ciljeva. Vjerovanje u te kanale i u njihovu legitimnost nije ključno. U svojoj knjizi koristim Gramscijevu teoriju hegemonije da bih konceptualizovao način na koji su tzv. obični ljudi, u manje ili većoj mjeri, uhvaćeni u jednu etnonacionalističku-klijentelističku mašinu (Jansen, 2015). Neki u tome funkcionišu kao militanti, ali moj najvažniji zaključak ovdje jeste da, bez obzira na bilo koju dubinu vjerovanja, ogromna većina ljudi koji žive u ovom društvu ima samo te kanale na raspolaganju. Bez obzira na bilo kakvu militantnost, može se ustvrditi da je rat jedan od ključnih orijentira u odnosu na koji se subjektiviteta u današnjoj Bosni i Hercegovini stvaraju, pa i narativiziraju (Čengić, 2017). Ako to posmatramo kao vjernost-bez-vjere, onda i ta dinamika potvrđuje status rata kao Događaja.

7. Jedan od razloga zbog kojih smatram da je važno naglasiti ovaj treći, praktični, skoro pa logistički vektor vjernosti ratnom događaju jeste da on pruža alternativu za registar traume. Taj registar se često koristi kada se priča o Bosni i Hercegovini. I, jasno, bilo bi nepromišljeno negirati da ima osoba koje su ratna iskustva traumatizirala. Ali po mom mišljenju nije produktivno upotrebljavati registar traume u kolektivnom ključu. Ipak,

upravo to često vidimo u upornim zapažanjima – izvana i iznutra – da su ljudi u Bosni i Hercegovini opsjednuti ratom, da ne znaju ostaviti prošlost iza sebe, da su nesposobni okrenuti se budućnosti itd. Ne sumnjam da se to za neke osobe zaista može tvrditi. Ali čini mi se mnogo važnijom puka činjenica da je ova Bosna i Hercegovina kao set društvenih institucija, kao skupina kanala kroz koje se mora živjeti – preživljavati – da je ta dejtonska Bosna i Hercegovina *proizvod* ratnog događaja. Dakle, rat na mnogo načina indirektno oblikuje rutine svakodnevnog “deveranja” i te svakodnevne prakse, u nekoj mjeri, nesvjesno pojačavaju efekte tog rata, i time njegov status Događaja. Većinom, čini se, to je vjernost kao neželjena posljedica (*unintended consequence*). Smatram da je *to* kontekst u kojemu moramo shvatiti poteškoće pobune 2014. godine da stekne status događaja s većim slovom “D”. Osobe prepoznaju i proklamiraju događaje (ili ne) kao dio jedne historije, u jednom nizu koji sadrži i druga dešavanja. No, u Dejtonskom Međuvremenu je izuzetno teško prepoznati i proklamirati bilo koji događaj kao potencijalno transformativan dok smo u sjenci inauguralnog Velikog Ratnog Događaja. Zaista, kakav događaj bi mogao regrutirati subjekte u ovakvoj konfiguraciji? Vjerujem da je većina ljudi u Bosni i Hercegovini duboko nezadovoljna političkom situacijom i da bi u načelu voljela promjene, mada sumnjam da postoji konsenzus – čak unutar ratom stvorene zajednice – u kom smjeru bi takve promjene trebale ići. Ali pošto je vjernost ratnom događaju tako dominantna, u raznim modalitetima, sva druga dešavanja izgledaju relativno beznačajna.³ Druge savremene antropološke studije našle su nešto slično u Palestini (Feldman, 2016) i na Kipru (Bryant, 2012), dva

konteksta u kojima također postoji Veliki Ratni Događaj koji uporno traži vjernost i regrutira subjekte. U sjenci takvog Događaja, sva druga dešavanja mogu lako biti odbačena kao *nedogađaji*.

8. Da zaključim. Smatram da nam Badiou pruža korisnu inspiraciju za analizu uloga subjektiviteta u društvenim procesima. Ali kao antropolog također sam formulisao tri pitanja koja su me vodila do niza odstupanja od njegovog filozofskog pristupa. Na taj način, mislim da Badiou može pomoći studijama društvenih promjena, u kojima proučavamo, kako je on to zamislio, kako dešavanja postaju događaji, katalizatori promjena. Ali, kontraintuitivno, njegova filozofija može pomoći i studijama *nedostatka* promjena, gdje analiziramo kako neka dešavanja *ne* postaju događaji. Ključnu inspiraciju nalazim u fokusu na vjernost, jer, kao što smo vidjeli, vjernost jednom događaju – koji baca militantnu, afektivnu i institucionalnu sjenku – može biti prepreka za vjernost drugom događaju. Vjerujem da je to jedna vrlo važna dimenzija za tumačenje (ne)politike u Bosni i Hercegovini danas. Svjestan sam da je to deprimirajuća priča, barem iz moje perspektive, ali nije zatvorena, deterministička analiza. Jer, ako je rat postao veliki događaj koji i dalje zahtijeva vjernost i sprečava alternative, to je proces kroz vrijeme, i taj proces se može i promijeniti kroz vrijeme ako se afirmira *novi* veliki događaj. Ovaj tekst nije normativne prirode, i to je namjerno tako. Ali ako je moja analiza Dejtonskog Međuvremena tačna, onda ipak možemo reći da određena dešavanja imaju veći ili manji potencijal da postanu događaji u transformativnom smislu. Naime, u tom Međuvremenu dešavanja koja se artikulišu kroz kategorije

etnonacionalnih identiteta *ne* mogu provocirati neku veću krizu razumljivosti. Ona ostaju unutar *statusa quo*. Naglašavam da, u mom razumijevanju, to stoji ne samo za etnonacionalističke intervencije nego i za one koje se zalažu za međunacionalnu toleranciju, poštovanje i suživot, za multikulturalizam itd. a da pritom ne realiziraju, ili pokušavaju da realiziraju, *alternativne* kategorije. Time naravno ne želim reći da nema razlike između onih napora koji reproduciraju etnonacionalističko neprijateljstvo i onih koji se bore za međunacionalnu toleranciju. Meni ovi zadnji mogu itekako predstavljati nešto važno i vrijedno. Poenta jeste da je u dejtonskoj Bosni i Hercegovini, pod uticajem domaćih i stranih faktora, identitarna logika kolonizovala svu politiku, i time skoro u potpunosti neutralisala političko. U takvoj konfiguraciji, vjerujem, identitarne intervencije ne mogu izazvati neku značajnu krizu razumljivosti. Time, na kraju krajeva, ne mogu ni napraviti neku pravu političku intervenciju. U mom razumijevanju, političkog nema bez antagonizma. I da bi neko dešavanje postalo veliki Događaj koji pokreće takvo političko, vjerujem da bi moralo regrutirati militante, s tim što bi iskristalisao i afirmisao antagonizme koji postoje, ali nisu vidljivi u *statusu quo*, ili kako bi Badiou rekao: prisutni su u situaciji, ali nisu predstavljeni u stanju. Dakle, po toj logici, samo u alternativnim, neidentitarnim kategorijama može se stvarati kriza razumljivosti u ovom specifičnom historijskom i geografskom kontekstu, i samo tako se može poremetiti *status quo* u političkom smislu. Naravno, pitanje *koje* kategorije su poželjne za to je političko pitanje i ono mora ostati takvo. Što se toga tiče, ne želim zlou-

potrijebiti antropologiju, ili bilo koju nauku, kao autoritativni argument za vlastite političke preferencije. Zato zadnju rečenicu pišem ne kao antropolog, nego kao *part-time* žitelj Sarajeva i, prvenstveno, kao političko biće. Ja se nadam se da će kraj Dejtonskog Međuvremena biti proizvod vjernosti jednom događaju ili više događaja koji stvaraju radikalnu krizu razumljivosti u antagonističkim registrima, kao što su naprimjer patrijarhat, socijalno-klasna nejednakost, ekološka održivost kapitalizma, vlasništvo javnog prostora, i šira borba oko definicije onoga što je zajedničko.⁴

³ Kao što smo vidjeli, u Bosni i Hercegovini takvo odbijanje često uključuje izbjegavanje, po svaku cijenu, da se ispadne naivan. Možda bismo mogli reći: da se *opet* ne ispadne naivan.

⁴ Zahvaljujem organizatorima skupa – Fakultetu političkih nauka i Forumu Ziviler Friedensdienst na pozivu i toploj dobrodošlici. Ovaj tekst je minimalno izmijenjena pisana verzija mog izlaganja. Prijevodi s engleskog i s francuskog su moji. Zahvaljujem Nejri Nuni Čengić na inspirativnim razgovorima koji su doveli do ovog teksta, pa i na (inicijalnoj) lekturi mog prvog teksta ikad napisanog na ovom jeziku. Sve greške koje ostaju, supstancijalne i jezičke, naravno, moje su.

(Non)events in the Dayton Meantime

Stef Jansen

University of Manchester

Abstract

In these times of disappointment with emancipatory policies, many theoreticians turn to the philosophy of “events”, and especially to the work of Alain Badiou, in order to revive the faith in the possibility of change. On the basis of long-term anthropological research in Bosnia and Herzegovina, this paper attempts to investigate new horizons that are opened by such approach, but also its limitations for a social and scientific analysis. Although the country is known as an eventful place, many inhabitants of the contemporary Bosnia and Herzegovina view the period from the Dayton Peace Agreement until today as a “meantime”, an eventless period in the shadow of a big event: the war in the nineties. How can the developments become events, catalysts of change? The text will be using the prism of the Dayton Meantime in order to crystalize, in enhanced forms, broader challenges for analytical turn toward events in social sciences.

Key words: event, Badiou, subject, Bosnia and Herzegovina, loyalty, change

Literatura

- Arsenijević D. (ed.) (2014). *Unbriable Bosnia and Herzegovina: the fight for the commons*. Baden-Baden/Zagreb: Nomos.
- Badiou A. (2001 [1998]). *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil* (transl. P. Hallward). London: Verso.
- Badiou A. (2003 [1997]). *Saint Paul: the foundation of universalism* (transl. R. Brassier). Stanford: Stanford UP.
- Badiou A. (2005 [1988]). *Being and event* (transl. O. Feltman). London: Continuum.
- Bensa A. & Fassin E. (2002). *Les sciences sociales face à l'événement*. Terrain, 38, 5-20.
- Bryant R. (2012). Partitions of memory: wounds and witnessing in Cyprus. *Comparative Studies in Society and History* 54(2), 332-360.
- Čengić N. N. (2017). *Desilo se to što se desilo. Govor, život i vrijeme nakon opsade u Sarajevu*. Beograd: Orion Art.
- Ćurak N. (2004). *Dejtonski nacionalizam*. Sarajevo: Buybook.
- Das V. (1995). *Critical events: an anthropological perspective on contemporary India*. Delhi: Oxford University Press.
- Demetriou O. (2007). To cross or not to cross? Subjectivization and the absent state in Cyprus. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13(4): 987-1006.
- Dews P. (2004). States of grace: the excess of the demand in Badiou's Ethics of Truths. In: Hallward P., ed. *Think again: Alain Badiou and the future of philosophy*. London: Continuum. 106-119.
- Feldman I. (2016). Reaction, experimentation, and refusal: Palestinian refugees confront the future. *History and Anthropology* 27(4): 411-429.
- Hallward P. (2004). Introduction: consequences of abstraction. In: Hallward P., ed. *Think again: Alain Badiou and the future of philosophy*. London: Continuum. 1-20.
- Humphrey C. (2008). Reassembling individual subjects: events and decisions in troubled times. *Anthropological Theory* 8(4): 357-380.
- Jansen S. (2015). *Yearnings in the Meantime: "normal lives" and the state in a Sarajevo apartment complex*. Oxford: Berghahn.

- Jansen S. (2018). Reconfiguring “the people”? Notes on the 2014 Winter revolt in Bosnia and Herzegovina. In: Kalb D. & Mollona M., eds. *The worldwide urban mobilizations*. Oxford: Berghahn. 52-72.
- Laclau E. (2004). An ethics of militant engagement. In: Hallward P., ed. *Think again: Alain Badiou and the future of philosophy*. London: Continuum. 120-137.
- Lynteris C. (2014). Epidemics as events and as crises: comparing two plague outbreaks in Manchuria (1910-11 and 1920-21). *Cambridge Anthropology* 32(1): 62-76.
- Meillassoux Q. (2011). *History and event in Alain Badiou* (transl. T. Nail). Parrhesia 12: 1-11.
- Mujkić, A. (2007). *Mi građani etnopolisa*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Mujkić A. (2016). Bosnian days of reckoning: review of the sequence of protests in Bosnia and Herzegovina 2013–14, and future prospects of resistance. *Southeastern Europe* 40(2): 217-242.
- Robbins J. (2010). Anthropology, pentecostalism, and the New Paul: conversion, event and social transformation. *South Atlantic Quarterly* 109(4): 633-652.
- Sahlins M. (1990). The return of the event, again. In: Biersack A., ed. *Clio in Oceania. Toward a Historical Anthropology*. Washington: Smithsonian Institution Press. 37-99.
- Sloterdijk, P. (1988 [1983]). *Critique of cynical reason* (transl. M. Eldred). London: Verso.
- Southeast European and Black Sea Studies*. (2015). 15(4).
- Trouillot M.-R. (1995). *Silencing the past: power and the production of history*. Boston: Beacon Press.

Klasni karakter (ne)mira: slučaj Bosne i Hercegovine

Asim Mujkić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Nećemo reći ništa novo ako ustvrdimo da period od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma do danas karakterizira apsolutna dominacija etnonacionalističke paradigme u proizvodnji jednog nestabilnog političkog poretka koji je uvijek na granici konflikta. Ali ono što se često ispušta iz vida pri takvim konstatacijama je, a sasvim u duhu revolucionarnih i potom tranzicijskih gibanja otpočetih 1989, da je krajnji referentni okvir bez kojeg ne bi bilo ni nacionalizama ni njihovih ideološki sveobuhvatnih mehanizama – *kapitalizam*. Tek unutar kapitalističkog referentnog okvira etnonacionalistička ideološka proizvodnja dobija svoj puni smisao. Naime, iza nasilnih povlačenja novih etničkih i političkih granica prema modelu nacionalne države neometano, ali prilično neopazano, povlačile su se neke drugačije granice, granice klase i moći, i te granice su danas, čini se, jedine čvrste granice, odnosno jedine koje su zbilja važne. To su granice između *klase etnopolitičkih poduzetnika* i *ostatka društva koje čine njezini etnički podanici*. Potrebno je, dakle, sagledati što to dejtonski mehanizmi demokratskog predstavljanja proizvode, odnosno kakve tipove “jedinstva” oni proizvode od prostog empirijskog multipliciteta bosanskohercegovačkog stanovništva. Po mišljenju autora proizvode se barem dva tipa jedinstva. S jedne strane to je partikularističko međusobno isključujuće etničko jedin-

stvo organskog tipa u okvirima dejtonske kategorije “konstitutivnog naroda”, a s druge strane integralno klasno jedinstvo instrumentalističkog tipa u formi *vladajuće klase*, koja je, bez obzira na etnički predznak i međusobno suprotstavljene mehanizme partikularističke etničke mobilizacije, dubinski interesno međusobno povezana i koja svojim svakodnevnim djelovanjima proizvodi elemente uniformne klasne svijesti. Autor postavlja pitanje pod kojim uslovima, diskurzivnim i institucionalnim, određene etničke razlike postaju politički relevantnim, postaju izvorom političke moći i mobilizacije, mogli bismo postaviti antireprezentacionalističku hipotezu po kojoj su to s jedne strane diskurzivni i institucionalni uslovi “nacionalne države”, shvaćene kao države homogenog etnonacionalnog domaćina i zanemarljive etnonacionalne manjine, a s druge strane njima komplementarni diskurzivni i institucionalni uslovi kapitalističkog poretka iz kojega se nacionalni poredak historijski izdiže, a koji podrazumijeva klasni poredak. Subjekt proizvodnje nacionalno-kapitalističkog poretka je vladajuća klasa, u slučaju Bosne i Hercegovine klasa *etnopolitičkih poduzetnika* koja je u posjedu sredstava za proizvodnju društvenog života uopće: kako materijalnog tako i onog simboličkog.

Ključne riječi: etnonacionalizam, klasa, kapitalizam

U svjetlu obilježavanja stogodišnjice završetka Velikog rata, za koji se i u svom prvom i drugom izdanju smatra najvećim tragedijama čovječanstva izazvanim međusobno isključivim agresivnim nacionalizmima Starog kontinenta, jedno od najvažnijih pitanja glasi: Da li su nas te tragedije naučile bilo čemu? Kakvu pouku iz njih možemo izvući? Što je potrebno učiniti kako bi se slične katastrofe izbjegle i kako bi se očuvao čvrsti mir na našem kontinentu. Historija kontinenta nakon Velikog rata sastojala se dobrim dijelom od niza odgovora europskih političkih elita na ta pitanja. Britanski historičar Hoare sažima te odgovore na sljedeći način:

Najbolji način da se očuva mir u Europi je organizacija cijeloga kontinenta na temelju neovisnih demokratskih nacionalnih država uz puno poštovanje prava nacionalnih manjina. Kada se te države ujedine u transnacionalne unije i saveze – političke, ekonomske, vojne – one treba da djeluju unutar jednog zajedničkog okvira međusobno poštujući individualni suverenitet svake (Hoare, 2014, str. 29).

Tako se i zemlje koje još nisu u punom smislu demokratske nacionalne države potiču na takvu transformaciju, odnosno ohrabruju da kroz proces demokratizacije istovremeno dovrše i proces nacionalizacije. No upravo na tom mjestu plemenite namjere sudariti će se s problemom koji se od Versajskog ugovora pokušao učinkovito riješiti: problem nacionalizma, same ideje nacionalne države i miroljubive koegzistencije. Danas nam se čini da bauk nacionalizma, za razliku od bauka komunizma, nikada nije prestao kružiti savremenom Europom. Nacionalizam je u 20. stoljeću harao od Balkanskih ratova s početka do Balkanskih ratova s kraja tog stoljeća, od dva svjetska rata do Krima i Ukrajine u drugoj deceniji 21. stoljeća, svaki put inicirajući nove krugove etničkog čišćenja iz kojih je Europa

izlazila etnički konsolidiranija, čišća, nacionaliziranija. Pretpostavka mira mogla bi biti, kako ističe R. Aron, transformacija političkih zajednica u homogene nacionalne države koje se više međusobno ne sumnjice, ali je cijena tog mira kao prvo zastrašujuća, a kao drugo čini se nemogućom misijom. Da nije tako, onda ne bismo gotovo stotinu godina od svršetka nacionalističkog Prvog svjetskog rata zajedno s Dejanom Jovićem zaključivali između ostalog i ovo da je “glavni sigurnosni izazov na Zapadnom Balkanu nacionalizam, pa bi stoga bilo mudro da se koncentriramo na opasnosti koje proizlaze od nacionalizma. Dakle, naš fokus u sigurnosnom smislu trebala bi biti stalna kritika nacionalizma, posebno agresivnog i nasilnog” (Jović, 2017). Ta kritika se u Bosni i Hercegovini do sada uglavnom svodila na rasprave o mogućnosti promjena ustavnopravnog okvira, odnosno njegovog usaglašavanja sa skupom tzv. europskih vrijednosti, odnosno s onim što Charles Taylor zove “liberalno-demokratskim imaginarijem”. Ova liberalistička perspektiva je i imala smisla za nas u Bosni i Hercegovini do presude Europskog suda za ljudska prava u slučaju “Sejdić i Finci vs. BiH” (2009). Neprovođenje ove odluke od bosanskohercegovačkih političkih elita i odsustvo rezolutne podrške liberalno-demokratske EU učinilo je da ovaj i njemu srodni oblici kritike postepeno zašute ili da u svojim pojedinim aspektima postanu dijelom ideološkog vokabulara domaćih etnonacionalističkih elita. Istovremeno, globalna financijska, potom sigurnosna i imigrantska kriza u godinama koje su uslijedile otkrile su da je dobar dio zemalja liberalno-demokratske Europe kao svoju krajnju odbrambenu mjeru, za krajnji vid svoje samozaštite, posegnuo za starim, oprobanim vokabularom izvornosti, autohtonosti, čistoće, očuvanja svog *genuinog* načina života, ukratko vokabularom nacionalizma. To možda nije dovoljno da nas uputi ka zaključku da je krajnji legitimacijski

horizont politike europskih demokratija upravo nacionalizam, te da je nacionalizam, ne atavizam, ne eksces, već upravo strukturni moment liberalno-demokratske Europe, ali je barem neki, moramo se složiti, poprilično neugodan simptom. Tokom cijelog 20. i dvije decenije 21. stoljeća očito nismo pronašli efikasan odgovor koji bi proistjecao iz "liberalno-demokratskog imaginarija". Zbog čega je to tako? Koja je to konstitutivna dimenzija liberalno-demokratskog ali i nacionalističkog konstrukta moderne političke zajednice, koji je to njihov "zajednički imenitelj" koji je stvarni izvor nesigurnosti i trajna prepreka miru?

Kandidiram dimenziju kapitalističkih proizvodnih i društvenih odnosa koja nam nerijetko promiče iza ideje nacionalnog državotvorstva. Tek unutar kapitalističkog referentnog okvira balkanska etnonacionalistička, ali i recentna europska nacionalistička, desničarska ideološka proizvodnja zadobija svoj puni smisao. Kapitalizam je u odsudnom revolucionarnom momentu 1989. bio taj koji je zazvao hegemonijsku klasnu etnonacionalističku političku subjektivizaciju u svim zemljama Istoka u cilju ponovnog preuzimanja ili stvaranja vlastite nacionalne države s dominantnom, homogenom etničkom većinom i zanemarivom manjinom. Ovaj kontekst u kojem se etnonacionalna i klasna reapproprijacija odvijaju simultano u odnosima međusobnog prožimanja, svoje navlastite nacionalne države je, uz manja ili veća komešanja, proveden u monoetničkim nacionalnim državama, dok je u dobrom dijelu država s izmiješanim etničkim stanovništvom doveo do etničkog konflikta, pa i krvoprolića, kao što je slučaj s bivšom Jugoslavijom. Mislim da ima osnova da prihvatimo termin "nacionalnih revolucija", kako ga je predložio Gajo Sekulić, za objašnjenje revolucionarnih procesa u bivšoj Jugoslaviji krajem osamdesetih i početkom devedesetih. U državama istočne i srednje Europe, koje su zbacile komunizam, desila

se, dakle, istovremeno etnonacionalna i kapitalistička reapproprijacija – u raznim vidovima takozvane privatizacije u, kako Eagleton piše, *obliku ekonomske šok terapije, obliku pljačke usred bijela dana uljudno nazvane privatizacijom, gubitka posla za milione ljudi i ogromnog povećanja bijede i nejednakosti, zatvaranja besplatnih dječijih vrtića, gubitka prava žena i gotovo uništenim mrežama društvenog blagostanja koji je tako dobro funkcionirao u tim državama* (Eagleton, 2011, str. 25).

Provoditelji tog procesa zaokruženja homogene državnosti koji je pratila kapitalistička državotvorna politička subjektivizacija jest revolucionarno-prevratnička, etnonacionalna, danas vladajuća klasa, ili kako je Karel Kosik u svojim esejima naziva *lumpenburžoazija*.

Ovaj obrazac zakašnjele ontogeneze moderne nacionalne države slijedio se i na Zapadnom Balkanu premda u uslovima nepoklapanja etničkih i državnih granica koji su se pokušali izmijeniti tokom faze nacionalno-revolucionarnog terora: borba za teritorije, etničko čišćenje, genocid, preimenovanje toponima, ulica i trgova i slično. Bilo je to vrijeme u kojem nije postojala granica između zamišljanja i izmišljanja nacije i njezinog životnog prostora. U svakom slučaju, iza tranzicije na europskom Istoku, ali i nasilnih povlačenja novih etničkih i političkih granica prema modelu nacionalne države na Zapadnom Balkanu, neometano, ali prilično neopaženo, povlačile su se neke drugačije granice. To su granice između *klase etnopolitičkih poduzetnika i ostatka društva koje čine njezini etnički podanici*. Poslijeratni uspostavljeni zapadnobalkanski etnonacionalistički režimi, a osobito ovaj u Bosni i Hercegovini, svojim institucionalnim dizajnom sistematski nastavljaju s provođenjem revolucionarnih nacionalnih ciljeva proizvodeći naročite tipove "jedinstva" od prostog empirijskog multipliciteta svoga stanovništva. S jedne

strane to je partikularističko međusobno isključujuće etničko jedinstvo organskog tipa, naprimjer u okvirima dejtonske kategorije "konstitutivnog naroda", a s druge strane integralno klasno jedinstvo, instrumentalističkog tipa u formi *vladajuće klase*, koja je, bez obzira na etnički predznak i međusobno suprotstavljene mehanizme partikularističke etničke mobilizacije, dubinski interesno međusobno povezana i koja svojim svakodnevnim djelovanjima proizvodi elemente uniformne klasne svijesti.

Moja polazna teza je: *Isprtavanje novih etničkih i političkih granica* počiva na jednom drugom isprtavanju: klasnih granica, i to su jedine čvrste i učinkovite granice, odnosno jedine granice koje su uistinu važne. To je granica između klase etnopolitičkih poduzetnika i klase njihovih etničkih podanika. Ova granica isprtava se i održava pomoću generiranja konflikta i straha, pomoću razvijene mreže etnonacionalističkih ideoloških aparata koji uspostavljaju cjelokupan režim unutarnjih granica. Taj napeti međuodnos u Bosni i Hercegovini je s jedne strane neka vrsta "prijetećeg mira" ili mira pod stalnom prijetnjom, a istovremeno vrsta "umirujućeg rata", odnosno nastavka nacionalne revolucije rata za nacionalno samoodređenje fragmentiranog u niz sitnih konfliktnih ekscesa koji su postali očekivani, sastavni dio svakodnevnice. Upravo ova mreža unutarnjih granica (etničkih, religijskih, kulturnih, regionalnih, rodnih, itd.) služi s ciljem da sakrije jedinu istinski važnu granicu. Granica koju isprtava klasa etnopolitičkih poduzetnika je tako "majka" svih drugih granica. Ona se reproducira pomoću emanacije i proizvodnje svih drugih granica. Pojmovima kao što su građanin, pripadnik nacije prikriva se *objektivna podređenost* – klasna podređenost. U pojmu "građanin" ističe se univerzalna dimenzija i funkcija samoodređenja, prikrivajući onu vladajuću partikularnu, klasnu pozicioniranost, predodređenost u podređenosti. Priznanje univerzalne

čovječnosti skriva vrlo partikularnu subjektivizaciju; obilje univerzalnih prava skriva, kako H. Arendt primjećuje, našu fundamentalnu obespravljenost. Ukratko, da se ne bi emancipirao ugnjeteni, obespravljeni, Marx bi rekao, "proleter" kao ljudsko biće, umjesto njega emancipira se nacija, građanstvo, rasa, pa na kraju i čovječstvo, odnosno emancipira se ona grupa društva koja gospodari i operira tim kategorijama koje je nametnula kao opće kategorije. Ili, da se ne bi emancipirao proleter kao ljudsko biće, "umjesto njega" emancipira se "nacija", "etnicitet", "rasa", "partija-avangarda-klase" (u staljinizmu), pa time i sama "država"; on mora biti potčinjen u tolikoj mjeri – kroz razgranatu mrežu ideoloških državnih aparata – da se dobrovoljno poistovjećuje s kategorijom kojoj delegira svoju emancipaciju – to je hegemonija otuđenja *par excellence*.

Ako slijedimo Marxovu formulu da moderna država – dakle država koju izgrađujemo u Bosni i Hercegovini u toku procesa tranzicije – odgovara modernoj privatnoj svojini, odnosno određenom razvitku proizvodnih snaga, potrebno je postaviti pitanje specifikacije stupnja razvoja proizvodnih snaga u Bosni i Hercegovini, odnosno postaviti pitanje dominantnog oblika privatne svojine. Ukratko, Bosna i Hercegovina se još uvijek može ubrojiti u one zemlje u kojim se klase nisu još u potpunosti razvile, u kojima još vlada nejasna mješavina, odnosno društvo u kojem jedan dio stanovništva još uvijek nije stekao neproblematičnu, konsolidiranu vladavinu nad ostatkom koji čini ogromna većina građana. Zato kažemo: "demokratska tranzicija još traje", ili "demokratska konsolidacija je još u toku". Ako pogledamo oko sebe – na zemlje koje su uspješno obavile demokratsku tranziciju, onda dobijamo sliku visokih staklenih nebodera pored nepreglednih *slumova*. Odnosno, demokratska tranzicija uspješno se obavlja samo ako se stvore uslovi za nesmetano funkcioniranje kapitalističkih

odnosa unutar kojih su potrebe običnih ljudi, kako je to nekoć Marx opisao, “svedene na najnužnije i najjadnije izdržavanje fizičkog života”, odnosno tranzicija se završava kada se “najoskudniji život (egzistencija) računa kao mjerilo, i to kao opće mjerilo”, onda kada, kako kaže Marx, nacionalna ekonomija postane istovremeno “nauka o bogatstvu” i “nauka o odricanju, oskudijevanju i štednji” (Marx, 1961, str. 255).

Na temelju tog uvida mogli bismo zaključiti da je *istina demokratske tranzicije, ustvari, tranzicija ka klasnoj vladavini*. Odsustvo konsolidacije, odnosno nedvojbene klasne dominacije, onda, ogleđa se u specifičnom stupnju razvoja proizvodnih snaga i tipu privatne svojine. On još nije konsolidiran da bi se transformirao u prikladan oblik nacionalne države, da postane, kako Marx sugerira, “posebna egzistencija pored i izvan građanskog društva” (Marx, 1964, str. 66). To prijelazno tranzicijsko stanje u kome se već naziru konture klasne vladavine mogli bismo nazvati periodom akumulacije kapitala (materijalnog i simboličkog) koji podrazumijeva pretvorbu društvene imovine u privatnu uz pomoć *ad hoc* kvazidržavnih procedura, zakona, institucionalnih i vaninstitucionalnih praksi (reketarenje, bliskost uskim krugovima političkog odlučivanja) koje provode etnopolitički poduzetnici akumulirajući društveni kapital u svojim rukama, istovremeno se boreći protiv konkurentskih frakcija na svom etnonacionalno određenom dijelu Bosne i Hercegovine. Tom procesu prvobitne akumulacije kapitala odgovara prikladan proces duhovne, simboličke, političke akumulacije, odnosno proizvodnje ambijenta materijalnog i duhovnog za klasnu vladavinu u državi ili jednom omeđenom njenom dijelu s prerogativima države koja će na kraju demokratske tranzicije biti država privatne svojine, ili hart-negrijevski rečeno, *republika svojine*.

Kako onda izgleda ta cjelokupnost odnosa proizvodnje koja sačinjava ekonomsku

strukturu našeg etnopolitičkog društva? Izgleda otprilike ovako: s jedne strane nalazi se klasa-u-formiranju etnopolitičkih poduzetnika. To je klasa eksproprijatora društvene svojine koja uz pomoć zakonskih okvira krojenih prema svom liku kroz mjesta odlučivanja raspodjeljuje društvenu imovinu: privatizacija, direktorska i upravna mjesta u javnim preduzećima, upravni odbori, rentanje javne imovine i ubiranje rente i slično. S druge strane je “srednja klasa”-u-formiranju: opslužitelji institucija etnopolitike, radnici u javnim institucijama i preduzećima. Te treća klasa – radništvo, koju čini jedan manji dio aktivnog radništva i prekarizata i ogromna rezervna armija rada: radnici na čekanju, na crno, “boračke organizacije”. Ali na ovom mjestu potrebno je zastati i primijetiti da je “nezaposlenost” i opća nesigurnost radnog mjesta od strukturnog značaja, a ne prijetnja, kako bi se moglo očekivati, klasnoj vladavini. Marx potcrtava da “zakon koji relativno suvišno stanovništvo ili industrijsku rezervnu armiju, stalno održava u ravnoteži s obimom i energijom akumulacije prikiva radnika čvršće uz kapital. Akumulaciji kapitala odgovara akumulacija bijede” (Marx, citirano kod Korać, 1987, str. 220). Naracija te još veće ovisnosti i prikovanosti za kapital kojom se ti odnosi legitimiraju i zatomiuju naracija je “nacionalnog pripadanja”. Uz pomoć nacionalne ideologije pripadnik rezervne armije rada se izjednačava sa svojim etnonacionalnim poduzetnikom koji tu akumulaciju provodi. Apstraktni konstrukti nacionalnog pripadanja na metafizičkom nebu razrješuju nagomilane proturječnosti konkretnih društvenih odnosa. Taj proces akumulacije podržan ideološkom naracijom nacionalnog jedinstva, nacionalnog opstanka i stalne opasnosti od istrebljenja predstavlja dobitničku kombinaciju za njegove nositelje. Povećanjem bijede povećava se tzv. lumpenproletariat, “ta pasivna trulež najdonjih slojeva starog društva” koji će se upravo zbog svog takvog sve lošijeg i bjednijeg položaja,

kažu Marx i Engels, “dati potkupiti za reakcionarna rovarjenja” (Marx-Engels, citirano kod Korać, 1987, str. 238).

Ovo jedinstvo bogatih i siromašnih, branitelja vitalnog nacionalnog interesa i rezervne armije rada, ostvareno u nacional-patriotskom sentimentu, nije, međutim, fenomen jedinstven za ovaj dio svijeta. Howard Zinn navodi kako je još “Du Bois vidio ingenioznost kapitalizma u sjedinjavanju eksploatatora i eksploatiranog – stvaranjem ispušnog ventila za eksplozivni klasni sukob – u okvirima “nove demokracije sastavljene od ujedinjenog kapitala i rada”. Američki je kapitalizam trebao međunarodno suparništvo – i povremeni rat – kako bi stvorio umjetnu zajednicu interesa između bogatih i siromašnih, istiskujući autentičnu zajednicu interesa među siromašnim” (Zinn, 2012, str. 397-398).

Unatoč površinskom haosu bosanskohercegovačke političke zbilje, upitajmo se koja je grupa ljudi/klasa vladajuća materijalna sila, ona koja raspolaže društvenim bogatstvom, sredstvima materijalne proizvodnje. Odgovor na ovo pitanje poslužit će da odgovorimo i na sljedeće logično pitanje: Koja grupa ljudi je ovdje vladajuća duhovna/politička sila koja raspolaže sredstvima diskurzivne proizvodnje – mediji, akademija, kler, drugi? Ko su, dakle, bosanskohercegovački etnopolitički poduzetnici? Prvi etnopolitički poduzetnici bili su pojedinci i grupe koje su u vrijeme “demokratskog prevrata” imali neku vrstu pristupa postojećoj mreži političke moći nakon prvih demokratskih izbora, jer su izborili pobjedu kao članovi nove narodnjačke stranke. Činili su je bivši komunistički partijski aparatašci, vojni, policijski ili obavještajni časnici, direktori državnih i društvenih preduzeća, ali i ljudi koji su u to vrijeme naširoko percipirani kao dokazani, notorni antikomunisti, koji su narodnom pokretu davali svoj simbolički kapital: određeni akademici, intelektualci najčešće bliski stožernoj vjeri i vjerska lica,

inženjeri, liječnici koje se smatralo najmanje aficiranim od komunističke poštosti, pjesnici čije su knjige bile zabranjivane (najčešće zbog raspirivanja etničke mržnje), povjesničari revizionisti, općenito ljudi koji su u prethodnom režimu bili zatvarani zbog svojih političkih stavova i nacionalističkih sentimentata, razni društveni marginalci, ponekad i prestupnici i slični. U svakom slučaju, ova ispočetka labava društvena grupa, zovimo je “narodna stranka”, i širi krug ljudi oko nje, dakle pokret, uspio je iskoristiti historijski momentum kontinentalne promjene ideološke paradigme, učvrstivši se, najprije medijski, kao ideološka kontrasila onaj raspadajućoj komunističkoj, istupajući kao pravi predstavnici svoga etničkog naroda koji mogu odoljeti izazovu novog demokratskog doba.

Uspostavu klasnog poretka u Bosni i Hercegovini možda bismo ponajbolje mogli opisati “Đilasovim klasnim paradoksom” kojim on opisuje uspon vladajuće klase u SSSR i SFRJ: “nova klasa konačno je formirana tek kada je sama dospjela na vlast” (za razliku naprimjer od buržoaske klase, čijem je usponu na vlast – građanske revolucije – prethodila vjekovna konsolidacija vlastite ekonomske moći). “Slično tome, ona je postala svjesna sebe kao subjekta prije samog čina posjedovanja stvarne ekonomske ili fizičke moći” (Đilas, 1998, str. 175). Đilas opisuje proces u kojem određena društvena grupacija najprije uzima vlast – revolucionarnim ili demokratskim putem (BiH), da bi potom ovladala polugama političke i ekonomske moći, odnosno simbolička moć prethodila je stvarnoj, za razliku od prelaza iz feudalizma u kapitalizam. Nakon što određena društvena grupacija postane vladajuća, nakon što ovlada, revolucionarno ili izborno-demokratski, polugama državne moći, ona počinje proizvoditi nove ekonomske i političke odnose. U bosanskohercegovačkom slučaju revolucija – *nacionalna* – uslijedila je nakon demokratskog prevrata. Kada je riječ o novoj

klasi etnopolitičkih poduzetnika, možemo reći da se ona u svijesti o sebi formirala tek nakon što je dospjela na vlast – tada još uvijek kao prilično heterogena društvena grupacija – i više na inerciji i plimnom valu širokoobuhvatnih kontinentalnih promjena. Kristalizacija svijesti i svoje političke pozicije postignuta je naknadno, osobito tokom ratnih i nacionalno revolucionarnih gibanja koja su tu klasu učvrstila, konsolidirala u vladajućoj, kako materijalnoj tako i ideološko-duhovnoj sferi. Đilas dalje kaže: “upravo stoga što se nije formirala unutar društva ili ekonomije prije no što je dospjela na vlast, nova klasa je mogla postati jedino usljed posebne vrste organizacije koju karakterizira posebna vrsta discipline” (ibid., str. 175). Premda nova klasa prethodno dopijeva na vlast kao jedna manje-više heterogena interesna društvena formacija narodnjačke stranke koja će predstavljati kasnije nukleus nove političke klase, glavni organizacioni i disciplinirajući poticaj dobila je od konsolidiranih institucija vjerskih zajednica, ali i takvih organizacija (prethodno “ilegalnih”) i njezinih sljedbenika. Možemo reći kako religijske i etničke institucije u fazi prije demokratskih izbora – izuzev nekoliko ekstremnih primjera – nisu djelovale politički, odnosno bile političke, ali su to nužno postale na jednom strukturalnom nivou otvarajući prostore političkog i tako ih pripremajući za nadolazeće strukture etnonacionalne političke moći. Početna nesnalaženja i slabosti, kako to Đilas naziva, “svoje objektivne pozicije u društvu” općenito ova snaga morala je kompenzirati nekim izrazitim subjektivnim karakteristikama kao što je radikalnost antikomunističkog opredjeljenja, potpuna odanost religiji, nacionalnom cilju, naglašavanju religijske i/ili nacionalne senzibilnosti kao nečeg do tada potpuno “zabranjenog” i slično. Ta subjektivna militantnost ispočetka popunjava još uvijek nejasno i prazno mjesto ideološkog hegemonističkog narativa. To je usporedivo s militantnošću

boljševizma u danima Oktobarske revolucije, prije nego što je uspostavljena jasna i nedvosmislena ideološka dominacija u SSSR-u. Tek ideološkom i materijalno-ekonomskom konsolidacijom stječu se uslovi da isprva samo politička klasa preraste u društvenu, što se postiglo nakon revolucionarne, oružane etnoteritorijalizacije i pratećeg joj procesa pretvorbe, privatizacije. To je bio proces koji bi se približno mogao odrediti – kako to Marx opisuje: kao *prvobitna akumulacija kapitala*, koja u Bosni i Hercegovini nije bila ništa drugo do eksproprijacija velikih narodnih masa, neposrednih proizvođača od sredstava za rad koja su se do tada nalazila u društvenom vlasništvu. Eksproprijaciju su obavile političke elite mladih jugoslavenskih nacionalnih država ili zamišljenih nacionalnih prostora na način na koji se eksproprijacija inače obavljala kroz povijest kapitalizma – kako je već o tome pisao Marx: “najnepoštednijim vandalizmom i pod nagonom najbestidnijih, najprljavijih, najpodližijih i najgnusnijih stvari” (Marx, 1969, str. 1184). U Bosni i Hercegovini eksproprijacija je obavljena uz pomoć nacionalne revolucije, oružanog prevrata, vanrednog i ratnog stanja, pa je lepeza mjera i strasti bila još bogatija u svojoj brutalnosti, bezočnom pljačkanju “okupiranih-oslobođenih” teritorija, uz etničko čišćenje “neposrednih proizvođača”, tada još uvijek zakonskih suvlasnika imovine, uz masovna ubistva i genocid. Vrlo sličan proces dešavao se tokom početne faze kolonijalizma Amerike u 15. i 16. stoljeću. Eksproprijiran od sredstava za rad, svoje imovine, koja je radniku omogućavala koliko-toliko slobodnu individualnost, radnik je pretvoren u *lumpenproleter* – pripadnika rezervne armije rada “na čekanju”, dok je “za kompenzaciju” dobio jednakost u pripadanju svom narodu. Bio je to brutalan prelaz od “su-vlasništva nad sredstvima za proizvodnju unutar instituta društvenog vlasništva” do “su-udioništva u pripadanju ovoj ili onoj naciji”.

Naravno, kao i u boljševičkom slučaju, gdje, kako Đilas kaže, sama pripadnost partiji nije bila presudna, i u nacionalnom slučaju Bosne i Hercegovine prije je riječ o specifičnom stratumu “prvoboraca” za “nacionalnu stvar” koji je činio samu jezgru nove klase nakon 1990, u bošnjačkom slučaju – to su bili utjecajni pojedinci iz same ili pri Islamskoj zajednici, pojedinci iz krugova bliskih Mladim muslimanima, “tabačkom mesdžidu” (vidi Latić: *Sarajevski armagedon*), osuđenici ili neposredno bliski osuđenici iz tzv. Sarajevskog procesa, odakle se mrežom prijateljskih, rodbinskih i poslovnih veza širila mreža nove posjedničke klase. Naravno, ona se daljim razvojem razlagala, fragmentirala, usljed nezadovoljstva podjelom resursa i pozicija, na partikularističke klanovske interese koji su dovodili i do cijepanja “jezgre narodne stranke” na satelitske stranke i pokrete, ali ono što je važno – dijelili su svi isti klasni interes koji se, kada je riječ o bošnjačkoj etnopolitici, ideološki kodificira kao “državotvorni interes”. To je oprobani ideološki mehanizam koji je još Marx detektirao, a svodi se na predstavljanje partikularnog, u biti klasnog interesa, kao općeg, čime se zameće trag, vidljivost stvarnog klasnog subjekta koji tvori državnu organizaciju “prema svom liku”. Tako *narativ sloboda i prava* u razvijenim liberalnim demokratijama, odnosno narativ nacionalne ugroženosti i državotvornosti u Bosni i Hercegovini i na Balkanu, *prikrija stvarnog subjekta* – buržoaziju i njene interese, tako što se oni “poopćuju” u “nacionalne” interese transferirajući unutarnji konflikt i ugnjetavačke prakse u izvanjsku sferu: neprijatelj koji vreba (unutrašnji ili vanjski, ili oba, svejedno), prema kojem se mora zauzeti jedinstven stav – jedinstvo naroda. Zaposjedanje moći kao klasa dešavalo se, vidimo postupno, potpomognuto oružanom agresijom ili nacionalnim revolucijama na području bivše Jugoslavije. Prvobitno

osvojena politička moć donijela je sobom, kako Đilas kaže, “monopol nad upravljanjem (resursima, institucijama, javnim diskursom), a time i izuzetne privilegije i materijalne pogodnosti” (ibid., str. 175). Dakle, upravljačka pozicija proizvodi pretpostavke za privilegije i materijalno blagostanje, i na taj način vladavina političke klase može da otpočne s procesom vlastite reprodukcije jer je u posjedu sredstava koja joj to omogućuju. “Klasa se tako samoprovodi, koristeći partiju kao osnovu. Objektivni uslovi doveli su do formiranja nove klase. Rusija tako nije mogla više preživjeti u modernom svijetu kao apsolutna monarhija, a njezin kapitalizam bio je isuviše slab i ovisan od interesa vanjskih sila kako bi izveo industrijsku revoluciju. To je mogla učiniti samo jedna nova klasa koja je djelovala, naravno, u drugačijim vlasničkim odnosima” (ibid., str. 177). Slično možemo govoriti o objektivnim okolnostima u kojima se našla Bosna i Hercegovina u osvjet demokratske tranzicije. Na sceni je već bila Revolucija iz 1989. koja je označila kontinentalni pad socijalizma ili komunizma. Kao socijalistička, u situaciji jednog takvog širokog ideološkog sloma, Bosna i Hercegovina nije mogla opstati, a istovremeno ne postoji klasa, društvena grupacija koja bi mogla na sebe preuzeti teret tranzicije zemlje ka “slobodnom tržištu” i liberalnoj demokratiji. Taj prazan prostor ostao je otvoren za “elitu opozivača”, heterogenu grupaciju oko narodnjačke partije, da preuzme institucije i poluge vlasti i proizvede sistem “prema svom liku”, u skladu s novim vlasničkim odnosima kojima je morala preurediti društvenu svojinu. U stvari, “kolektivna svojina postala je svojina kojom je ona administrirala i koja joj je dodijeljena u ime naroda” (ibid., str. 179). Drugim riječima, osvajanjem vlasti narodna partija je preuzela brigu o društvenoj svojini, da bi je najprije međusobno u ime naroda raspodijelila po etničkom principu, a onda taj doslovno “nacionalizirani” plijen zakonskim putem najprije pretvorila u

“državnu” (država = nacija), odnosno u etno-nacionalnu imovinu, da bi je potom konačno “privatizirala” u skladu sa zahtjevima demokratske tranzicije transferom u ruke privatnika iz kruga partije ili bliskog partiji, bilo zadržavajući status “javnog preduzeća” kojim upravlja i raspolaže, administrira kroz njegove upravne strukture za financiranje svojih operacija i privatno blagostanje svog uskog, povlaštenog kruga. Odnosno, “malo po malo, materijalna dobra postajala su nacionalna dobra [...] postajući dobrima partikularnog stratuma u i oko partije” (ibid., str. 190). Dakle, društvena svojina postala je nacionalna/državna, odnosno svojina političkih elita zatečena na određenim dijelovima Bosne i Hercegovine, a potom privatna svojina članova partikularnog stratuma u samoj partiji i neposredno oko nje kroz sistem pobočnih veza raznih pojedinaca i interesnih grupa vezanih za etnopolitičku elitu, koja zajedno s vanjskim partijskim krugovima i birokratijom čini novu klasu. Pritom moramo imati na umu Đilasovu opasku da “samo uski krug birokrata (upravnika imovine), i to oni koji nisu ustvari administrativni službenici, sačinjava jezgru vladajuće birokratije nove klase. Ostali uposlenici su samo aparatus pod njihovom kontrolom” (ibid., str. 179). Novouspostavljeni institut privatnog vlasništva tako je postao samo uspješna maska za suštinsko vlasništvo nove klase, odnosno vlasništvo koje se obrelo u rukama uglavnom poduzetnika iz užeg kruga vladajuće klase etnopolitičkih poduzetnika.

Pokušati sada prisiliti novu klasu da dijeli vlasništvo nad javnim preduzećima i dobrima s drugim slojevima društva, dopustiti da drugi utječu na odluku o raspodjeli, čak i u najbanalnijem smislu kada pobunjeni građani zatraže ukidanje marginalne privilegije “bijelog hljeba”, znači “oduzeti im monopol nad imovinom, ideologijom i političkom moći. To znači početak neke demokratije i slobode” (ibid., str. 181). To se shvaća kao borba na život i

smrt. Zanimljivo, Đilas primjećuje kako je “pod Staljinom partija postala grupa ljudi koju ideologija nije posebno zanimala – jer su te ideje uglavnom dobijali odozgo – već koja je srčano i jedinstveno stajala u odbrani sistema koji im je osiguravao nedvojbene privilegije” (ibid., str. 183). Ovo je važan uvid koji možda ponajbolje opisuje stanje u većini, osobito narodnjačkih blokova u Bosni i Hercegovini. Nema tu nikakve ideološke gorljivosti u privrženosti nacionalnom cilju. Ona se održava u periodičnim etničkim mobilizacijama građana oko generiranih konflikata na temelju “dogovorenih politika neprijateljstva” (Ćurak). Nasuprot tome, gorljivost se očituje u stalnoj borbi za očuvanje pozicije unutar međuklanovskih borbi. Etnički konflikt tu služi za prikrivanje stvarnog konflikta oko moći i privilegija. Prvobitno osvojeno “pravo na administriranje i distribuciju nacionalnog blaga” (ibid., str. 192) bila je privilegija oko koje je koagulirala i formirala se nova politička klasa. Na taj način stvorena je takva konstelacija društvenih odnosa unutar kojih jednostavno više “ne postoji drugi put dolaska do moći i materijalnih blagodati osim puta ‘odanosti’ Partiji” (ibid., str. 194). U tom stalnom unutrašnjem ratu i preslagivanjima izostaje željena konsolidacija i zaokruženje klasne vladavine, a time i “konačno rješenje nacionalnog pitanja”, pa je mobilizacija naroda za revolucionarni cilj, koji čini se sve više nestaje u maglini daleke budućnosti, neprestana. Nikakva elastičnost ili fleksibilnost ne može doći do izražaja, kao što je povremeno dolazila nakon boljševičke konsolidacije na vladajućoj poziciji.

U dodatku, to “suvereno” pravo na administriranje i distribuiranje posebno dobija na snazi u Bosni i Hercegovini i sličnim zemljama s dominantnom paternalističkom političkom kulturom. Od samog početka prodora kapitalističkih proizvodnih odnosa na Balkanu – kraj 19. stoljeća, pa sve do danas, stalna je karakteristika nezainteresiranost vanjskog

privatnog kapitala za ovo područje, a samim tim i slaba domaća privatna inicijativa, pa se s modernističkom transformacijom ovog područja država (u kojem god obliku ona dolazila) uglavnom javljala i do današnjeg dana ostajala glavnim “poduzetnikom” i “poslodavcem”, odakle i potječe paternalizam. Država je i danas paternalistički poslodavac kojim “očinski” upravlja politička – “domaćinska” – klasa. Tako da vladajuća klasa nikad nije buržuska, već uvijek politička, regrutirana iz državnog/administrativnog aparata, koja se sama reproducira činom svoje političke volje i djelovanja uz pomoć državne aparature i mreže ideoloških aparata kojima gazduje.

Da li onda danas možemo govoriti o hegemonijskoj klasi u Bosni i Hercegovini? Chantal Mouffe kaže:

Klasa je hegemonijska kada uspije artikulirati u svom diskursu ogromnu većinu ideoloških elemenata karakterističnih za datu društvenu formaciju, posebno onih nacionalnih elemenata koji joj omogućuju da postane klasa koja izražava nacionalni interes. Hegemonija klase je stoga kompleksniji fenomen nego što je to obično političko vođstvo [...]. Ona se sastoji u stvaranju jedinstvenog koherentnog ideološkog diskursa koji će biti proizvod artikulacije svog vrijednosnog sistema ideoloških elemenata koji postoje unutar određene historijske konjunktura datog društva (Mouffe, 1979, str. 195).

Ideološka hegemonija jasno postoji, no njezin subjekt je još u procesu formiranja. Naime, može se u generalnim crtama konstatirati da vladajući sloj bez obzira na različit etnički predznak i teritorijalnu distribuciju unutar Bosne i Hercegovine dijeli identične ekonomsko-političke interese i održava se na vlasti uz pomoć istog kontroliranog, usmjerenog i ograničenog neprijateljstva s ciljem održavanja fragmentacije i međusobne suprotstav-

ljenosti najširih narodnih slojeva po etničkoj i nizu drugih srodnih osnova. Na momente se čini da taj politički subjekt još nije konsolidiran, da još uvijek nije neproturječan, odnosno još uvijek nije, Barthesovim riječima kazano, u potpunosti stopljen s nacijom. Previše je frakcija i potencijalnih osporavatelja. Nije li onda apsurdno govoriti o klasnoj hegemoniji s jasnim ideološkim vokabularom ali bez jasnog klasnog subjekta? On se proizvodi obnašanjem vlasti, vladanjem. Đilas nastavlja: “upravo stoga što se nije formirala unutar društva ili ekonomije prije no što je dospjela na vlast, nova klasa je mogla postati jedina usljed posebne vrste organizacije koju karakterizira posebna vrsta discipline” (ibid., 175). Posebna vrsta organizacije i proceduralne discipline koja omogućava zaposjedanje hegemonijske pozicije proizvodnja u vladajuću klasu bila je upravo parlamentarna demokratija koja je u Bosni i Hercegovini i njezinoj okolini zaživjela kao suštinska etnokratija. Samo etnokratski oblik vladavine garantira nedodirljivost “etničkog posjeda”. Samo tako pozicionirana ova klasa je mogla provesti kapitalističku re-aproprijaciju, odnosno prvobitnu akumulaciju kapitala. Ovo prijelazno stanje u kome se već naziru konture klasne vladavine mogli bismo nazvati periodom akumulacije kapitala (materijalnog i nematerijalnog, simboličkog) koji podrazumijeva pretvorbu društvene imovine u privatnu, uz pomoć *ad hoc* kvazi-državnih procedura, zakona, institucionalnih i vaninstitucionalnih praksi (reketarenje, bliskost uskim krugovima političkog odlučivanja) koje provode etnopolitički poduzetnici akumulirajući društveni kapital u svojim rukama, istovremeno se boreći protiv konkurentskih frakcija na svom etnonacionalno određenom dijelu Bosne i Hercegovine i stvarajući armiju nezaposlenih i ovisnih. Tom procesu prvobitne akumulacije kapitala odgovara prikladan proces duhovne, simboličke, političke akumulacije, odnosno proizvodnje ambijenta

materijalnog i duhovnog za klasnu vladavinu u državi ili jednom omeđenom njenom dijelu s prerogativima države koja će na kraju demokratske tranzicije biti država privatne svojine. Konsolidirana klasna vladavina ujedno je konsolidirana nacionalna vladavina, a konsolidirana nacionalna vladavina pretpostavka je mira. I to je kamen oko vrata zemljama kao što je Bosna i Hercegovina jer iznova zaziva procese naciotvorstva i samim tim etničke podjele zemlje, ali isto tako posljednje krize koje potresaju Europu ukazuju na to da je klasna i nacionalna konsolidacija kamen oko vrata samoj EU. Zašto? Nacija i nacionalizam i na europskom Zapadu i Istoku služe kao supstitut za stvarnu jednakost članova neke političke zajednice čije političke elite razgovor o jednakosti kao jednakim šansama i mogućnostima, o srazu u bogatstvu, preusmjerauju na jednakost svih i svakoga u pripadanju apstraktnoj kategoriji grupstva. To je kost za glodanje i slaba utjeha, još slabija od one bivše utjehe – jednakosti svih i svakoga u Bogu.

The class character of (non-)peace: The case of Bosnia and Herzegovina

Asim Mujkić

University of Sarajevo, Faculty of Political Science

Abstract

We will not say anything new if we assert that the time period since signing of the Dayton Peace Agreement until today is characterized by absolute dominance of ethno-nationalist paradigm in the production of an unstable political order which is always on the edge of conflict. However, what is often overlooked in such statements, completely in the spirit of revolutionary and then transitional movements that started in 1989, is that *capitalism* is the final reference framework without which there would be no nationalisms or their ideologically comprehensive mechanisms. Ethno-nationalist ideological production becomes fully meaningful only within the capitalist reference framework. Namely, behind the violent drawing of new ethnic and political borders based on the national state model, different lines of class and power were drawn, unobstructed and pretty much unnoticed. These lines seem to be the only firm lines i.e. the only lines that really matter nowadays. These are the lines between the *class of ethno-political entrepreneurs* and *the rest of the society which includes their ethnic servants*. Therefore, one needs to examine what is it that the Dayton mechanisms of democratic representation produce, i.e. what types of “unity” they produce out of the simple empirical multiplicity of BiH population. In the author’s opinion, at least two types of unity are produced. On the one hand, there is the particularistic, mutually exclusive, organic-type

ethnic unity within the Dayton category of a “constituent people”, and on the other hand, there is the integral class unity of instrumentalist type in the form of a *ruling class*, which has deep, interest-based mutual relations regardless of their ethnic sign and mutually conflicted mechanisms of particularistic ethnic mobilization, and which produces elements of uniform class awareness through its daily activity. The author asks under which discursive and institutional conditions certain ethnic differences become politically relevant, and become the source of political power and mobilization. We could set up an anti-representationalist hypothesis that on the one side, these are discursive and institutional conditions of a “national state” which is viewed as a state of homogenous ethno-national host and of a negligible ethno-national minority, and on the other side, of their complementary discursive and institutional conditions of a capitalist order which has given rise to national order through history, which again implies class order. The ruling class is the subject of the production of national-capitalist order, and in case of Bosnia and Herzegovina, it is the class of *ethno-political entrepreneurs* which possesses means for production of social life in general: both in material and symbolic terms.

Key words: ethno-nationalism, class, capitalism

Literatura

- Dilas, Milovan. (1998). *Fall of the New Class*. New York: Borzoi Book.
- Eagleton, Terry. (2011). *Zašto je Marx bio u pravu?* Zagreb: Ljevak.
- Hoare, Marko Attila. (2014). Gavrilo Princip was a terrorist but he was not Radovan Karadžić. Interview with Bisera Fabio. Zagreb. *Jutarnji list*. Na: decretory3rassing.com
- Jović, Dejan. (2017). Glavni sigurnosni izazov na Balkanu je nacionalizam. *thebosniatimes.ba* (9. 7. 2017).
- Korać, Veljko. (1987). *Marksovo shvatanje čoveka*. Zagreb: Naprijed.
- Marx, Karl i Engels, Friedrich. (1964). *Njemačka ideologija I*. Beograd: Kultura.
- Marx, Karl. (1961). Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine. U: Marx, K., Engels, F. *Rani radovi*. (str. 155-300), Zagreb: Naprijed.
- Marx, Karl. (1969). Tajna prvobitne akumulacije. U: *Teorije o društvu II*. Talcot Parsons et. al. Ur. (str. 1164-1185), Beograd: Vuk Karadžić.
- Mouffe, Chantal. (1979). Hegemony and Ideology in Gramsci. U: *Gramsci and Marxist Theory*. Chantal Mouffe, ur. (str. 168-204), London. Boston, and Henley: Routledge and Kegan Paul.
- Zinn, Howard. (2012). *Narodna povijest SAD*. Zagreb: VBZ.

Balans neprijateljstva kao ključna prepreka izgradnji mira u Bosni i Hercegovini

Nermina Mujagić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Balans etno-neprijateljstva sadrži ključne informacije o društvu u kojem živimo i ovaj naslov je prijavljen da podstakne spoznaju o skrivenom naličju našeg dejtonskog negativnog mira, ali i o neprijateljstvima koja su mu ili prethodila ili su bila njegova posljedica. Analize neprijateljskih odnosa političkih predstavnika Srba, Hrvata i Bošnjaka zapravo sprečavaju politički realističan sukob koji je poželjan u jednoj demokratskoj političkoj zajednici. Na sukob ovdje gledam kao na poželjno i kreativno sredstvo promjene ako se odvija u jednoj pluralnoj i demokratskoj zajednici u kojoj su mir i pravda temeljno javno dobro.

Ključne riječi: sukob, neprijateljstvo, mir, integracija, realističan i nerealističan sukob, cilj

“Ako promijeniš način na koji gledaš na stvari, promijene se stvari koje gledaš“

Goethe

Konflikti su veoma bitan segment političkog života. Konflikti egzistiraju i u ratu i u miru. Konflikti postoje u gotovo svim segmentima države i društva. Oni su svakodnevna politička potreba. Teorija konflikata usko je povezana sa studijama koje se bave razvojem i studijama mira. Savremena istraživanja više naglašavaju redukciju nasilja i *nenasilnu transformaciju konflikta* o kojoj je pisao švedski sociolog, inače osnivač discipline mira i studija konflikata Johan Galtung. Galtung je razvio nekoliko utjecajnih teorija, a najprepoznatljiviji je po razlici pozitivnog i negativnog mira, i teoriji strukturalnog nasilja.

Nijedan konflikt nije *a priori* koristan ili štetan, ali njegov karakter ovisi o tome kako je i zbog čega nastao i kako se njime upravlja. Intenzitet konflikata kreće se od nesporazuma ili neslaganja, preko otvorenog izazova, verbalnog napada i ultimatumu, do fizičkog napada i pokušaja uništenja druge strane. U osnovi svakog sukoba je protuvrijednost, problem, spor ili dilema. To su elementarne formacije konflikta, Galtungovim riječima kazano to su atomi konflikta. Bez sociološkog razumijevanja konflikta, posebno onog koje dolazi sa stajališta modernih socioloških teorija, teško je razumjeti da konflikti imaju zajedničke imenitelje kao što su: neprijateljstva, stabilnost odnosa, unutrašnja kohezija, balans moći i druge prepozicije. Stoga bismo mogli zaključiti da konflikt u jednom liberalno-demokratskom sistemu egzistira na način da akteri unutar njega znaju zbog čega su u sukobu. Kao takav, konflikt uvodi pravila i norme koje upravljaju njegovim provođenjem, te koje

ograničavaju oblike u kojima on može da bude izveden. U takvom jednom sukobu postoje *moćnosti izbora* između različitih oblika spora, kao i mogućnosti izgradnje konsenzusa.

Luis Kozer (Lewis Coser), američki sociolog, porijeklom iz Evrope, izuzetno je značajan za savremeno proučavanje društvenih sukoba. Bez njegove teorijske elaboracije sukoba nije moguće spoznati društveni poredak i njegovu strukturu, pa ćemo se u uvodnim razmatranjima kratko osvrnuti na neke njegove nalaze. Knjiga *Funkcije društvenog sukoba*¹ L. Kozera prevedena je na nekoliko svjetskih jezika, a izdanje na srpskom jeziku ugledala je u izdavačkoj režiji Mediterran Publishinga. Strukturirana u devet poglavlja u kojima se raspravlja o 16 propozicija koje su sjajan vodič za svakog ko želi da spozna suštinu teorija o konfliktima. Prva generacija američkih sociologa, prema Kozeru, sebe doživljava kao reformiste i njima je sukob služio kao središnja objašnjavajuća kategorija za analizu promjene i “progresu”, pa su se zbog toga više okretali “reformističkoj publici” (Kozer, 2007, str. 24). Proučavajući djela američkih sociologa, Kozer tvrdi da se na sukob gledalo kao na *suštinski konstruktivni dio društvene organizacije*. Tako Charles H. Cooley uvida da “sukob i saradnja nisu dvije odvojene stvari, nego faze jednog procesa koji sadrži nešto od obje te stvari” (Cooley, 1918, str. 39). Albion W. Small tvrdi da “društveni proces predstavlja neprestano reagovanje osoba, uzrokovano interesima koji se djelimično sukobljavaju sa interesima bliskih osoba, a drugim dijelom se nalaze u skladu sa interesima” (Small, 1905, str. 205). William Graham Sumner otvoreno kaže: “odnos između neprijateljstva i mira u mi – grupama i neprijateljstva i rata sa drugim

¹ Ova Kozerova knjiga je u *Savremenom sociološkom pregledu* iz 1997. godine svrstana među najbolje knjige iz ove oblasti.

grupama međusobno je korelativan” (Sumner, 1906, str. 12). Očito da nema smisla nabrajati mnogobrojne definicije sukoba, jer se već iz ovih, gore spomenutih, da zaključiti da je prva generacija američkih sociologa sukob doživljavala kao nešto što je inherentno društvenoj strukturi.

Starija generacija naglašavala je potrebu za strukturnom promjenom, dok se nova generacija bavi prilagođavanjem pojedinaca datim strukturama. Savremena generacija nastojala je da analizu sukoba zamijeni proučavanjem “tenzija”, “pritisaka” i psihološke neprikladnosti, za razliku od prethodne koja se uglavnom slagala sa Charlesom Cooleyjem, koji je sukob smatrao životom društva, a progres se ostvarivao putem borbe u kojoj pojedinac, klasa ili institucija teže da ostvare ideju dobra.

Talcott Parsons, najistaknutiji Weberov učenik, također je veoma značajan za ovu tematiku. Fokus njegovog naučnog interesovanja vezan je za elemente društvenih struktura koje obezbjeđuju njihovo održavanje, posebno iracionalni elementi ekonomskog ponašanja. Parsons je došao do zaključka da “sukob prvenstveno ima rušilačke, razdvajajuće i disfunkcionalne posljedice” (Parsons, 1949, citirano u Kozer, 2007, str. 28). On sukob prvenstveno shvata kao “bolest”, slažući se sa Shakespeareom da “kada je razlika u rangu poljuljana [...] pothvat se razboli” (Kozer, 2007, str. 29). Parsonsova opća orijentacija vodila je ka tome da je konflikt disfunkcionalna i rušilačka pojava. Po njemu, sukob je “endemična” vrsta bolesti u društvenom tijelu (Kozer, 2007, str. 30). Potpuno suprotna Parsonsovoj teoriji jeste teorija koju nudi George A. Lundberg u svojoj knjizi *Osnovi sociologije*. Lundberg sukob shvata kao suštinski razdvajajući, jer ga karakteriše “prestanak komunikacije između suprotstavljenih strana”. Prema Lundbergu, komunikacija predstavlja suštinu društvenih procesa, a s obzirom na to da je “uzdržavanje od komu-

nikacije suština konfliktnih situacija”, sukob mora da bude disfunkcionalna pojava” (Kozer, 2007, str. 31). Lundberg tvrdi da je prilagođavanje situacije u kojoj organizmi miruju u stanju ravnoteže, a ravnoteža je određena kao “normalno” u bilo kojoj društvenoj situaciji. S obzirom na te početne premise, evidentno je da je Lundberg sukob vidio kao samo negativnu i razdvajajuću pojavu.

Primjećujući nedostatak i manjkavost interpretacija o disfunkciji sukoba, Kozer u knjizi *Funkcije društvenog sukoba* daje priliku da se sukobi shvate na jedan drugačiji način, ne nužno uvijek destruktivan. Ako na sukob gledamo kao na “oblik socijalizacije”, onda nijedna grupa ne može u cjelini biti harmonična, jer bi time bila lišena procesa i strukture. Grupe su harmonične i disharmonične, one imaju potrebu za razdvajanjem kao i za povezivanjem; a “sukobi unutar njih ni u kojem smislu nisu potpuno rušilački faktori” (Kozer, 2007, str. 39). Formiranje grupe predstavlja rezultat oba tipa procesa. “Pozitivni” i “negativni” faktori stvaraju grupne odnose. Prema Simmelu “sukob postavlja granice između grupa unutar društvenog sistema time što povećava grupnu svijest, kao i svijest o odvojenosti, i on smatra da se s tim uspostavlja identitet grupa unutar sistema” (Kozer, 2007, str. 44). Ovu Simmelovu propoziciju Kozer učvršćuje djelima teoretičara Georgea Sorela i Karla Marxa. Sorel smatra da radnička klasa može očuvati svoj distinktivan karakter samo ako neprestano učestvuje u sukobu sa srednjom klasom. Dakle, ovaj socijalista smatra da će samo putem djelovanja “pripadnici klase biti svjesni svog klasnog identiteta” (prema Kozeru, 2007, str. 45). Marx također smatra da se klase konstituišu samo putem sukoba. Pojedinci tako mogu da zauzimaju objektivno identične društvene položaje, ali postaju svjesni zajedničkog interesa samo putem sukoba. Odvojene grupe formiraju klasu isključivo u slučaju ako moraju da

provedu zajedničku borbu protiv druge klase. U slučaju da im nije potrebno udruživanje nalaze se na suparničkim stranama i među njima vladaju neprijateljski odnosi.

Spoljašnje grupe ne predstavljaju samo objekte neprijateljstva, nego mogu isto tako, pod određenim uslovima, postati pozitivne referentne tačke za unutrašnju grupu (Kozer, 2007, str. 46). Spoljašnja grupa može da se oponaša, kao što može da se mrzi. Imitiranje je neprimjetno samo pod određenim uslovima, primjerice u strogim kastinskim sistemima kao što je indijski, u kojem ne postoji naglasak na društvenoj pokretljivosti, a kastinski položaj je legitimizovan religioznim vjerovanjima. Iako će niže kaste više kaste doživljavati kao hijerarhijski nadređene, one neće težiti da se pomjere iz svog nižeg kastinskog položaja, niti da imitiraju ponašanje više kaste.

Max Weber pravi razliku između kastinske i etničke segregacije. “Slojna” segregacija koja je prerasla u “kastu” razlikuje se od proste etničke segregacije. Naime, kastinska struktura pretvara horizontalnu i nepovezanu koegzistenciju etničkih odvojenih grupa u vertikalni društveni sistem nadređenosti i podređenosti. “Etnička koegzistencija uslovljava uzajamnu odbojnost i omalovažavanje, ali omogućava svakoj etničkoj zajednici da svoja prava doživljava kao najbolja; kastinska struktura stvara društvenu podređenost i dodjeljuje više prava u korist privilegovane kaste i slojne grupe” (Weber, 1946, str. 189).

U društvima u kojima je pomjeranje u više društvene slojeve institucionalizovano, tvrdi Kozer, u kojima dominiraju ostvareni a ne propisani položaji, neprijateljstvo između različitih slojeva pomiješano je sa snažnom pozitivnom privlačnošću prema onima koji se nalaze na višem položaju u društvenoj hijerarhiji, te koji pružaju neku vrstu modela ponašanja. Dakle, ako ne bi postojali nikakvi antagonizmi, slojne grupe bi nestale jer bi nestao odnos između njih i spoljašnjeg svijeta,

pa ove granice ostaju popustljive, kako kaže Kozer, upravo zbog činjenice što pomjeranje u više društvene slojeve predstavlja kulturni ideal takvih društava.

Dakle, mogli bismo reći da je osjećaj neprijateljstva među klasama karakterističan za otvoreni sistem, za razliku od kastinskog, gdje više imamo *resentimente*, u smislu toga da se ono što se kritikuje zapravo potajno želi. Simmel ne pravi jasnu razliku između osjećanja neprijateljstva i stvarnog postupanja u skladu s tim osjećanjima. Vidljiva je jasna razlika između indijskog kastinskog sistema, u kojem antagonistička osjećanja ne vode ka otvorenom sukobu, i američkog klasnog sistema, u kojem je sukob česta pojava. “Nejednaka raspodjela privilegija i prava može da vodi ka osjećanjima neprijateljstva, ali ona ne vode nužno ka sukobu” (Kozer, 2007, str. 48). Naime, razlika između sukoba i neprijateljski nastrojenih osjećanja je suštinska.

Dakle, Simmelova predispozicija jasno ukazuje na to da sukob služi za uspostavljanje i održavanje identiteta i granica društava i grupa. Kozer dodaje da ustanovljena neprijateljstva i uzajamni antagonizmi čuvaju društvene podjele i sisteme stratifikacije. Društveni sukob uvijek označava društvenu interakciju, dok stavovi i osjećanja predstavljaju predispozicije za učestvovanje u djelovanju. Takve predispozicije, tvrdi Kozer, ne moraju nužno da eskaliraju u sukob.

* * *

Trenutna bosanskohercegovačka politička neprijateljstva imaju tendenciju da se spuste duboko u bh. društvo, a postoje istraživanja koja potvrđuju uspješnost njihove namjere. U istraživačkoj studiji o etničkoj strukturi općina u Bosni i Hercegovini prema popisu stanovništva 1991. i 2013. godine (Pejanović, 2017) elaboriraju se promjene u demografskoj strukturi stanovništva koje su se dogodile u

ovom periodu. Podaci da dvije trećine općina danas imaju jednonacionalnu strukturu u postotku od 70 do 99 posto u odnosu na 1991. godinu potvrđuju da se etnička homogenizacija stanovništva odvija i u miru, nažalost i kao etnička teritorijalizacija.

Bosanskohercegovačka politička kultura uglavnom sukobe veže za produkciju destruktivnog ponašanja čije se postojanje razumijeva samo po sebi, kao neki posebni segment, fenomen koji nije uzrokovan niti je posljedica određenih politika. Takvo, dakako pogrešno razumijevanje konfliktonosnog, u državi i društvu stvorilo je jednu vrstu otpora prema novim teorijskim pravcima koji na konflikt gledaju kao na nešto što je poželjno, funkcionalno, realno, pa samim tim i emancipatorsko. Konflikt se iz nekog razloga nužno razumijeva kao etnički, kao da ranije nisu postojali nijedni drugi konflikti. U svojoj knjizi *Nacija protiv naroda: Bosna je samo jedan slučaj* Džemal Sokolović, jedan od najistaknutijih bosanskohercegovačkih sociologa, s pravom se pita šta je razlog zbog kojeg je interes političke, masmedijske i akademske javnosti preko noći prešao s klase na etnicitet, te da li su u osnovi i jednog i drugog konflikta (klasnog i etničkog – op. N. M) isti uzroci. Prema riječima autora “olako određivanje konflikta kao etničkog samo na osnovu prepoznatljivog etničkog identiteta strana u sukobu je vrlo opasno i rizično. Ono implicira stav da je etnicitet kao takav konfliktualan” (Sokolović, 1997, str. 64). Polazeći od pretpostavke da se veliki dio građana Bosne i Hercegovine nalazi mimo svoje volje u simulaciji sukoba predstavnika etničkih skupina (eticiteta), rješavanje istih se godinama pokazuje neuspješnim jer je, između ostalog, definisano uzrokom istih, a to je etničkim određenjem države.

Istina, kao društvo daleko smo od tog idealnotipskog poželjnog sukoba u neetnički određenoj državi, jer ne debatiramo o ideologijama, niti o redistribuciji pravde, i za to nam

je potrebno “dogadjanja građana” – i to onih koji su lojalni svojoj državi na način da će od nje zahtijevati da osigura svakom građaninu i građanki slobodu samostalnog izbora načina života; koji su lojalni državi ako se suprotstave praksama nasilja koje ona koristi. Konflikt je odnos koji ne mora biti definiran socijalnom grupom jer se pripadnost socijalnoj grupi može zasnivati ili na vlastitoj volji ili mimo nje. Međusobno suprotstavljanje političkih predstavnika triju dominantnih etničkih skupina u Bosni i Hercegovini često se u bosanskohercegovačkoj politološkoj misli interpretira kao sukob između tri dominantna etniciteta u BiH, što je svakako pogrešno. Riječ je o *mehanizmu* koji političke kaste koriste kako bi navodno ukazale, svaka na svoj način, na nedostatke Dejtonskog mirovnog sporazuma. No, taj mehanizam međusobnog suprotstavljanja nije urodio plodom jer Dejtonski sporazum i dalje legitimira i učvršćuje etnopolitički režim. Istina, njime su počele da se bave i šire narodne mase, ali populističko bavljenje režimom čini mi se da ne donosi veliku korist. Učenjaci su se umorili od realnosti, zbilje, pa su nekako i utihnuli u svojim kritikama – dižući ruke od realnosti. Pošto je i naša realnost dio univerzuma, nadam se da nauka neće izgubiti na svojoj svetosti ako se opet pozabavimo onim zbiljskim, ovdašnjim, uključujući i ‘Dejton’ i realnost koja se iz njega (iz)rodila.

Dva pitanja je ovdje neophodno problematizirati, jedno se tiče *okolnosti*, a drugim se pitamo *kome ‘Dejton’ odgovara?* Hegel je davno kazao da su svi zakoni i sva prava koje ljudi prave rezultat okolnosti, pa i na Dejtonski mirovni sporazum valja tako gledati. On nije djelo ni prirode ni neke metafizičke sile, nego je proizvod ljudi koji su ga kreirali i na kraju potpisali. Neki od njih su sumnjičeni, neki istraživani, nekima je i suđeno za zločine. Tradicija vladarskog autoriteta na ovim prostorima još leži u pojedincima, pa tek onda u državnom uređenju. Okolnosti zbog kojih je

‘Dejton’ donesen više su se ticale zločina, i velikih i malih, posebno genocida, pa onda i samog rata, ali u manjoj mjeri. Okolnosti zbog kojih je napravljen danas više ne postoje, pa se možemo upitati šta biva s pravom ili zakonima kada se promijene okolnosti koje su mu dale svrhu i značenje? Trebalo bi da se promijene. No, meni se čini da se proizvode nove okolnosti – prijetnja novim ratovima, novim sukobima...

Dejtonski sporazum ne odgovara samo onima koji su krivi za okolnosti kao što su rat i zločini, nego i onima koji su bili žrtve tih okolnosti. Politička neprijateljstava u ratnim uslovima pretvaraju se u velika krvoprolića, a u mirnim uvjetima riječ je o pseudoneprijateljstvima – koja latentno prizivaju i rat i nove zločine jer se često oslanjaju na evropska pozitivna prava koje počivaju na današnjim okolnostima – koja se tiču nacije kao jedinog poželjnog referentnog okvira. U toj modernizovanoj, racionalnoj žurbi da se stvore tri odjelite nacije na području Bosne i Hercegovine neprijateljstvo igra važnu ulogu, kao posljedica okolnosti koje nas podsjećaju na rat i zločine.

I površan uvid u medijske diskurse koji se tiču ovog pitanja baca sjenu da nije riječ ni o posljedici ni o tome da su manifestna politička neprijateljstva posljedica ratnih okolnosti i nesretnog rješavanja sukoba, koji nema pobjednika, već da se radi o neprijateljstvu koje je sredstvo za proizvodnju političkih razlika. Nažalost, takav *mehanizam* koji se ustoličio u politički prostor Bosne i Hercegovine svakodnevno pokazuje svoju nadmoć u odnosu na konsenzus o temeljnim vrijednostima političke zajednice (mirno rješavanje sukoba, funkcije političkih institucija, prihvatanje poraza na izborima, konstituisanje protivnika a ne neprijatelja). Djelotvorni politički poredak bi trebao da jamči solidarnost građana u zajednici, zaštitu onih koji se mogu naći u poziciji manjine. Međutim, bosanskohercegovačke etnokaste u političko polje su uvele stare, antiindividualističke,

anahrone sentimente – etnicitet, religiju, identitetska pitanja oko kojih je nemoguće postići društveni konsenzus. Pokušaji da se etnicitet i nacija izjednače dodatno stvaraju zbrku, pa nam se čini da država pravi problem etnicitetu, tj. da etnicitet ruši državu. Prihvatajući hipotezu da “eticitet ne može biti uzrok postojećih sukoba” (Sokolović, 1997, str. 74), idemo se zapitati ko ih hoće i zbog kojeg interesa predstaviti takvima. Riječ je o politički konstruisanim, “konstitutivnim” neprijateljstvima i razlikama koje uramljuju svoje građanstvo u okvir koji nije dostojan čovjeka. Nije riječ ni o kakvom etničkom sukobu, nego o političkoj manipulaciji jedne etničke grupe koja hoće ugroziti pripadnike druge grupe. Ova neprijateljstva svode sukob na tri strane i prikrivaju čak i onaj egzistencijalni sukob koji se ticao stvaranje države Bosne i Hercegovine, odnosno njenog teritorijalnog suvereniteta. Ova neprijateljstva umanjuju moralnu odgovornost političke kaste koja je svojom retorikom uzrokovala stravične zločine na području Bosne i Hercegovine. Diskurs koji bi zahtijevao političku odgovornost u postdejtonskoj Bosni je marginalizovan jer politički interesi su daleko od pitanja koja se tiču pravde.

Otvoreni, s moje tačke gledišta, konstruisani, medijski posredovani, postdejtonski sukobi na relaciji političkih predstavnika Srba, Hrvata i Bošnjaka s vremena na vrijeme osciliraju tako što predstavnici dvaju naroda koaliraju protiv trećeg. Ne relativizirajući potencijal ovih neprijateljstava, stiče se utisak da bi u društvenim naukama na njih trebalo gledati kao na jednu vrstu simulacije koja hoće da se predstavi kao podnošljiva solucija nepodnošljivom životu u Bosni i Hercegovini. Štaviše, oštro se suprotstavljam tezi da su antipatije među etničkim skupinama koje žive u BiH bile jedan od uzročnika rata protiv Bosne i Hercegovine. Tu se u potpunosti slažem s Alvinom Johansom (336-337), koji ukazuje da historija ima jako malo dokaza kojima bi se mogla opravdati

pretpostavka da antipatija uzrokuje rat. Antipatija može biti posljedica rata jer istraživanja u kojima se razmatra 25 većih ratova u svijetu pokazuju da nijedna odluka o započinjanju rata nije donesena zbog neke emocionalne tenzije, sentimentalnosti, ponašanja gomile ili nekih drugih iracionalnih motivacija (Abel, 1941, str. 855).

Upravo ta "simulacija etničkog sukoba", koji se politički proizvodi, energiji otpora i stvarnog/realističnog i jedino poželjnog sukoba u političkoj areni oduzima snagu, jer je ista preusmjerena na zazivanje okolnosti koje su dovele do rata kada se oformila jedna potpuno nova kasta² – čije je produkcijsko sredstvo politička vlast – koja nema klasnu svijest, ali ima senzibilitet prema koruptivnosti, egoizmu i lažima. Iz ugla održavanja političko-društvene moći, koju nema ko da kontroliše (odsustvo ustavne demokratije koja bi kontrolisala dominaciju bilo kojeg partikularnog, pa tako i etničkog identiteta), troetničko političko ispoljavanje neprijateljstva ima negativne efekte ne samo za demokratiju nego i po sam život. Štaviše, zazivanje konačnih nacija ide preko demokratske terminologije, posebno ako govorimo o pravima na kolektivno samoodređenje, jednih, drugih, trećih. U tom neprijateljstvu politički odnosi se održavaju tako da savezništvo sklopljeno devedesetih godina prošlog stoljeća lukavo opstaje na način da se identitetske razlike sada imputiraju etničkim skupinama koje žive u Bosni i Hercegovini i

konačno njihovom izboru koji se potvrđuje na izborima.

S vremena na vrijeme pojave se navodni prijedlozi/prijetnje, podiranje straha i nesigurnosti kao sredstva/alatke iste forme koja ima potrebu samo da kontroliše i upravlja situacijom. Žalosno je što se znatan dio *aktera simulacije neprijateljstva* rukovodi tezom da se na taj način "pročišćava zrak", da tako stvari izlaze na vidjelo, međutim tako se učvršćuju političke pozicije moći. Navodno "pročišćavanje zraka" možemo prepoznati u inicijativama kao što su *prudski*, *butmirski*, *aprilski* ili neki drugi sporazum. Kako to da baš nijedna od ovih inicijativa nije moga da bude realistična? Kombinatorike su nepregledne jer se neprijateljstva preusmjeravaju različitim kanalima samo da bi se zadržao "balans moći". Neprijateljstvo i tenzije na relaciji političkih predstavnika Srba, Hrvata i Bošnjaka ne samo da državu drže u *statusu quo* nego njene stanovnike lišavaju istinskih demokratskih promjena koje se tiču suočavanja sa prošlošću. Mnogobrojni zločinci kojima je suđeno za stravične zločine ne smiju se nazivati nikako drugačije nego zločincima. Svaki pokušaj njihovog etniciziranja ili nacionaliziranja nije ništa drugo nego distanciranje od moralne odgovornosti za nehumana djela koja su se ovdje dogodila.

Predstavnici vlasti i *ljubav* i *mržnju* prema svojim objektima pomjeraju/preusmjeravaju, pa vam se učini da se danas vole Srbi i Hrvati,

sutra Srbi i Bošnjaci, prekosutra Bošnjaci i Hrvati ili Hrvati i Srbi. Dan poslije ljubavi, ide dan mržnje. To su neprijateljstva koja se gotovo uvijek pozivaju na moralna načela odanosti svome narodu, stranci, religiji, lideru i slično, nikad na univerzalna moralna načela pravde i jednakosti. Takvo političko moralisanje nije ništa drugo nego javni štit najvećim varalicama i razvratnicima. "Moralnost je jednostavno stav koji imamo prema ljudima koje lično ne volimo" (Vajld).

Njemačkom etnologu Heinrichu Shurtzu pripisuje se kovanje termina "Ventilsitten" kojim objašnjava da i u primitivnim zajednicama postoje običaji i institucije koje pružaju institucionalizovane izlaze za neprijateljstva i nagone koji su obično potisnuti od grupe. Karavani, dvorske lude. U modernim zajednicama to bi moglo biti dozvoljavanje nauci i umjetnosti da bude i subverzivna. Ta subverzivnost bi štitila poredak od njegovog destruktivnog uticaja jer bi otpuštenje tenzija bilo ljudsko, konstruktivno i naravno bez posljedica po bilo koga.

Problem ovih neprijateljstava koja su *samo-reprezentativna* na političko-medijskoj ravni ne doprinosi razvoju mira jer depolitizira nezadovoljne građane. Njihova depolitizacija je i njihovo tlačenje jer se trpi, *u tišini* i *bez protesta*. To ostavlja duboke i dugoročne posljedice. Bosanskohercegovačka politička neprijateljstva nisu emancipatorska, ne proizvode nove političke prakse, pa tako ne doprinose politikama izgradnje mira. Realistični, demokratski sukob je sukob u vezi s demokratskim interesima/vrijednostima i resursima. Nije li pozitivan mir najbolji resurs i najuniverzalnija vrijednost čovječanstva. Zbog mira bi valjalo biti u sukobu s onima koji ratove proizvode. Tako ja zamišljam *demokratski ideal*, kao izazov troetničkoj diktaturi i božanskom pravu nacije.

² U tekstu se svjesno koristi termin kasta da bi se skrenula pažnja na neadekvatnu upotrebu termina bosanskohercegovačka elita, posebno u znanstvenim tekstovima iz oblasti društvenih nauka. Pod elitom u etimološkom značenju podrazumijevamo skupinu ljudi koja sadrži individualna svojstva, koja se na osnovu obrazovanja ili socijalnog položaja izdvaja po svojim karakteristikama, talentima, vještinama. Nažalost, nakon prvih višestranački izbora, politički predstavnici tri velike strane u BiH (SDA, HDZ i SDS) svoje vještine su manifestirali u natjecanju i iskazivanju etničkih i religijskih identiteta koji nisu zahtijevali nikakvu posebnost, izuzev one koja im je data rođenjem. Njihovo povremeno koaliciranje, ali i navodno suprotstavljanje stvorilo je u BiH jednu vrstu etničkog pluralizma (vidi više u tekstu Mirka Pejanovića: "Politički pluralizam i parlamentarna demokratija u Bosni i Hercegovini u postdejtonskom vremenu", 2016) koji je uspostavio društveni poredak koji ima tendenciju da se i dalje polarizira prema etničkoj i vjerskoj pripadnosti. Pošto je to jedini kriterij društvenog statusa, mišljenja sam da politički predstavnici u BiH više djeluju kastinski nego li elitistički.

Balance of Enmity as a key obstacle to peacebuilding in Bosnia and Herzegovina

Nermina Mujagić

University of Sarajevo, Faculty of Political Science

Abstract

Balance of ethno-enmity contains crucial information about the society we live in, and this title was registered in order to encourage awareness of the hidden reverse of our negative Dayton peace, but also of hostilities that either preceded it, or were caused by it. Analyses of hostile relations between political representatives of Serbs, Croat and Bosniaks actually prevent a politically realistic conflict which is preferable in a democratic political community. I observe the conflict as a preferred and creative instrument of change, provided that it takes place in a plural and democratic community where peace and justice constitute foundational public good.

Key words: conflict, enmity, peace, integration, realistic and non-realistic conflict, goal

Literatura

- Coser, Lewis A. (1956). *The Functions of Social Conflict*. New York: The Free Press.
- Galtung, Johan. (2009). *Mirnim sredstvima do mira: Mir i sukob, razvoj i civilizacija*. Beograd: Jugoistok XXI i Službeni glasnik.
- Kozer, Luis. (2007). *Funkcije društvenog sukoba: ispitivanje koncepata društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marković, Goran. (2016). Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine, u zborniku: *Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, posebna izdanja; knjiga CLXVI. Sarajevo: ANUBiH.
- Mujagić, Nermina. (2017). *Višegradanstvo: nove teorije na relaciji država – građani – društvo*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Pejanović, Mirko. (2016). Politički pluralizam i parlamentarna demokratija u Bosni i Hercegovini u postdejtonskom vremenu, u zborniku sa simpozija: *Daytonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Pejanović, Mirko. (2017). Promjena etničke strukture opština u Bosni i Hercegovini prema Popisu stanovništva 2013. godine, u: *Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Schurtz, Heinrich. (1903). *Altersklassen und Männerbünde*. Berlin: G. Reimer.
- Simmel, Georg. (1955). *Conflict*. (prev. Kurt H. Wolff, Glencoe). Illinois: The Free Press.
- Parsons, Talcott. (1905). Racial and Religious Differences as Factors in Group Tension. U: Bryson, Albion W. Small, *General Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lundberg, George A. (1939). *The Foundations of Sociology*. New York: The Macmillan Co.
- Sokolović, Džemal. (2012/13/14). Država (Daytonska) BiH. U: Jukić 42-43-44, Sarajevo.
- Sokolović, Džemal. (1997). *Nacija protiv naroda: Bosna je samo jedan slučaj*. Oslo: SypressForlag.
- Sorel, Georg. (1950). *Reflections on Violence*. Glencoe Illinois: The Free Press.

Kapaciteti i ograničenja ženske mirovne politike u Bosni i Hercegovini

Amila Ždralović

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

Sažetak

Polazište rasprave je u meta-analizi prethodnih istraživanja složenog rada ženskih grupa na polju mirotvorstva i širenja kulture nenasilja. Ovakav pristup omogućava da se identificiraju specifičnosti ženske/feminističke mirovne politike u Bosni i Hercegovini. U radu se izdvajaju dosadašnji rezultati ove politike koju sadržajno osmišljava i usmjerava etika brige. Međutim, posao ostaje nedorečen zbog toga što u aktivističkom diskursu nisu stvorene pretpostavke etike odgovornosti, što podrazumijeva da nisu provedene ni aktivnosti na ovom planu. Pritom treba imati u vidu da je etika odgovornosti zadaća koja se nameće u širem društvenom kontekstu, ali je u sadržajnom inherentna feminističkom pokretu. Kako istinsko ostvarenje mira u Bosni i Hercegovini nije moguće bez etike odgovornosti, time i pred feminizmom stoji posao reaktiviranja davno započetog posla na izgradnji mira.

Ključne riječi: (post)konfliktna izgradnja mira, feministički pokret, ženski mirovni aktivizam, etika brige, etika odgovornosti

Uvodna razmatranja: maskulini diskurs politika izgradnje mira

Knjigu *Grad žena* francuska spisateljica kasnog srednjeg vijeka Christina de Pizan (2003) počinje jednom vrstom lične ispovijesti o razočarenju u filozofska učenja i očaju u kojem se našla čitajući mizogine zapise antičkih i kršćanskih filozofskih autoriteta o ženama. No, tada joj se ukazuju tri sestre, krunisane gospe božanskog porijekla. Svaka u desnoj ruci nosi drukčiji simbol svoje zadaće. Razumnost u desnoj ruci nosi ogledalo, jer je njena uloga da natjera svaku osobu da se zagleda u svoju dušu i savjest te da spozna svoje poroke i mane (Pizan, 2003, str. 14). Ispravnost u desnoj ruci nosi znak principa pravde koji određuje mjere svih stvari, te koji razdvaja dobro od zla i pravedno od nepravednog (Pizan, 2003, str. 17). I treća, Pravednost, koja u desnoj ruci nosi pehar od čistog zlata na kojem je graviran cvijet ljiljana u znaku Svetog Trojstva koji se prilagođava svakoj veličini (Pizan, 2003, str. 18). Pehar "podsjeća na mjeru prave veličine" i služi da "svakom da ono što mu pripada" (Pizan, 2003, str. 18). U djelu Christine de Pizan ove tri vrline – Razum, Ispravnost i Pravednost predstavljene u liku triju gospa zapravo su jedna – "ono što jedna predloži, druga priprema i primjenjuje, a treća dovršava i izvršava" (2003, str. 18). U daljem tekstu knjige *Grad žena* tri sestre autorici daju savjete i obezbjeđuju čvrste materijale da izgradi utopističku sliku jednog Grada u kojem će živjeti samo obrazovane i ugledne žene. U toku izgradnje Grada Razumnost, Istinitost i Pravednost izlažu svoje odbrane žena, pozivajući se na različite historijske primjere. Savremena čitanja ove knjige uočit će niz patrijarhalnih pečata, koji su očekivani s obzirom na to da je knjiga napisana 1405. godine. No, u isto vrijeme pitanja kojima se autorica bavi stoljećima su ispred njenog vremena, a pojedini uvidi su itekako značajni i danas. Naime, autorica kroz lik gospe

Pravednost artikuliše jedan od najznačajnijih problema savremene (feminističke) teorije pravde i pravednosti:

Muškarci na ovome svijetu imaju druge mjere, za koje tvrde da su sačinjene prema mojima, ali se varaju. Često se pozivaju na mene u svojim sudovima, ali njihova mjera, po jednim suviše darežljiva, a po drugima suviše oskudna, nikada nije pravedna (Pizan, 2003, str. 18).

Postavljajući teorijski okvir u okviru kojeg se u ovom radu analiziraju kapaciteti i ograničenja ženske mirovne politike u Bosni i Hercegovini, postulativno je prihvaćeno pojmovno razlikovanje pravde, pravednosti i pravičnosti prema stepenu njihove konkretnosti koje je u svojim tumačenjima Aristotelove filozofije ponudio bosanskohercegovački teoretičar Ivo Tomić (2006). Politike izgradnje mira oblikovane su raspravom o principima pravde kao idealima koji usmjeravaju ostvarenje pravednosti u sociokulturnom kontekstu i pravičnosti u odnosu na konkretne slučajeve. Ovo oblikovanje ostvaruje se bilo kao prethodni aktivistički izbor jasnog teorijskog stava bilo da se teorijski uklon prepoznaje kroz naknadne analize konkretnih politika. Međutim, klasična rasprava o pravdi i pravednosti duboko je upletena, kao što je još De Pizan uočila, u patrijarhalne naučne kanone.

Iz tih razloga, otvaraju se dvije mogućnosti. Prva je feministička revizija već utemeljenih teorijskih tumačenja pravde, pravednosti i pravičnosti, koja uključuje obavezu kontinuiranog bdijenja nad pravednošću. Ipak, dosadašnja iskustva pokazuju da traženje moćnog saveznika u ostvarenju ciljeva znači i podvođenje feminizma pod jednu dominantnu paradigmu. Pritom diskutabilna saglasnost ciljeva ne znači nužno i saglasnost oko načina njihovog ostvarenja. Druga mogućnost odnosi se na stvaranje drugačijih teorijskih tumačenja pravednosti izvan već ustanovljenih paradigmi.

Ovakav specifičan pristup pravednosti gradi se kroz ženske mirovne politike koje imaju potencijal kako katalizatora feminističkih ideja tako i njihovog podrivanja. Upravo od toga zavisi ostvarenje pravednog ili bar pravednijeg društva.

Ženski aktivizam i pacifizam

Već sam pojmovni konstrukt “ženski mirovni aktivizam” upućuje na njegov esencijalistički karakter. Pribjegavanje širem pojmu mirovnog aktivizma koji nije spolno predisponiran vodilo bi uobičajenim praksama koncepta neutralnosti, odnosno prvo ignorisanju, a zatim i zaboravu specifičnosti ženskih mirovnih pokreta kao društvenih pokreta. Jednako je neutemeljeno ove pokrete unaprijed označiti kao feminističke iako se i ovakvi sadržaji mogu pronaći u njihovim aktivnostima, uključujući i potencijal da na specifične načine artikulišu povezanost feminizma i pacifizma. Ovakvi sadržaji učitavaju se tek onda kada ih posmatramo iz aspekta teorijskih uklona koji su se javili na početku drugog talasa feminizma, a koji imaju pretenzije univerzalizacije ženskog iskustva na osnovu kontinuiranog iskustva drugosti. Na sličan način, ženski mirovni aktivizam često ima tendenciju da temelje solidarnosti nalazi u homogeniziranom pristupu ženskom identitetu.

Međutim, feminističke teoretičarke specifičnosti ženskog udruživanja u (post)konfliktnim situacijama, čak i onda kada se ono direktno temelji na naturalističkim konceptima koji imponuju patrijarhalnim diskursima institucionalizovanog materinstva, pokušavaju objasniti neesencijalističkim motivima. Tako autorice u svojim raspravama izdvajaju različita objašnjenja ženskog mirovnog udruživanja, kao što je naprimjer neučešće u vojnoj obavezi (Yuval-Davis, 2004, str. 143) ili iskustvo obavljanja neplaćenih poslova i pretežno bavljenje nekonkurentnim djelatnostima (Mladenović, 2004, str. 43-44).

Ne odbacujući činjenicu da solidarnost, podrška i druge ideje koje jačaju zajedništvo onda kada uvažavaju različitosti i različita ženska iskustava mogu biti učinkovite u ostvarenju određenih ciljeva i inspirativne za dalje feminističke aktivnosti, ova ideja je problematična jer gradi hijerarhijske strukture unutar same grupe. Bez obzira na različita tumačenja, ishod je uvijek u homogenizaciji ženskog identiteta kao kolektivnog identiteta. Pritom je daleko najopasnija verzija ovakve homogenizacija esencijalističko shvatanje žena kao kolektiviteta u koji se onda upisuju određene primordijalne karakteristike, među kojima i karakteristika miroljubivog spola. Ipak, specifičnosti ženskog identiteta mogu se tražiti i u društveno oblikovanim iskustvima drugosti. Ovaj pristup nužan je kako u raspravama o ženskom mirovnom aktivizmu tako i onda kada postoji tendencija da se govori naprimjer o ženskoj književnosti, ekofeminizmu, feminističkoj epistemologiji ili etici. Svaka od ovih rasprava suštinski počiva na pretpostavci da postoji univerzalnost i specifičnost ženskog pisma, etičkog rasuđivanja žena ili ženskog pristupa miru, sigurnosti i ekologiji. Ženski i muški modeli se, u ovom kontekstu, promišljaju kao, veberovski rečeno, idealni tipovi koji ne postoje u stvarnosti, ali se u sociološkim analizama različita usmjerenja podvode pod jednu od ove dvije kategorije.

Pritom se idealnotipskom modelu “ženskog” pripisuju oznake poput emocionalnosti, prisnosti i brige, koje nemaju temelje u metafizičkoj ili biološkoj nepromjenjivoj kategoriji ženske prirode. Ove specifičnosti rezultat su složenog rada rodne socijalizacije i specifičnih životnih iskustava kroz koje prolaze žene u patrijarhalnim društvima. Tek u ovako određenom kontekstu moguće su teorijske reinterpretacije ženskog mirovnog aktivizma u konkretnim društvenim kontekstima, a kroz dimenziju etike brige i etike odgovornosti.

Objekti ove etike suprotstavljaju se bilo kakvoj vrsti etnonacionalne homogenizacije. Kompatibilnost ovih dvaju etičkih stavova u konačnici je proces balansiranja između kozmopolitiskog stava brigovanja, istinskog saosjećanja i time uvažavanja ljudskog dostojanstva svake pojedinke/ca s jedne i lokalizovanja odgovornosti u kontekst mjesta s druge strane. Međutim, etika brige u isto vrijeme je koncept koji može biti kompatibilan i s diskurzivnim praksama patrijarhata u kojima sposobnost za brigu kao primarno obilježje ženskog subjektiviteta prerasta u obavezu, te označavajući sociokulturni konstrukt kao naturalistički topos postaje osnova za maskulino oblikovanje javne sfere i obligatorno potiskivanje žena u privatnu sferu. Ipak, feminističko tumačenje brigovanja, bez obzira na mogućnosti povlačenja određenih teorijskih paralela, nije istovjetno klasičnim sociološkim poimanjima solidarnosti ili religijskim konceptima milosrđa. Tek u ovakvim tumačenjima i konkretnim djelovanjima briga može biti i politički stav.

Odbijanje brige kao moralne obaveze postaje lični (i) politički gest prihvatanja autonomije u brizi, savesnog odlučivanja o izboru bivanja-sa i za-druge. Uz stalni rizik nemogućnosti uračunavanja posljedica vlastitog izbora, izbora za sebe i, još važnije, za druge (Nedić i Zaharijević, 2013, str. 267).

Kontroverze etike brige

Temeljni okvir ženskog mirovnog aktivizma jeste koncept etike brige, koji je opisala Carol Gilligan (1982) u svojoj knjizi *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Na temelju istraživanja, ova autorica diferencira muški i ženski pristup etičkom rasuđivanju (Gilligan, 2003). Ipak, nužno je naznačiti da preuzimanje ovog razlikovanja kao teorijskog okvira rasprave u ovom radu ne znači *a priori* i tvrdnju da su sve žene već na osnovu samog biološkog spola opre-

mljene kapacitetima brige za drugu ili drugog, jednako kao što ovo ne znači da muškarci nisu sposobni za etiku brige. Ovdje je riječ o jednoj teorijskoj dihotomiji koja će poslužiti kao paradigma za dalje razmatranje etike brige kao osnove ženskog udruživanja i njihovog djelovanja u sferi građanskog društva i etike pravednosti kao osnove formalnog političkog djelovanja u kojem su muškarci statistički dominantni učesnici.

Etika pravednosti kao muški pristup predstavlja racionalističko, objektivno i neutralno prosuđivanje. S druge strane, etika brige uključuje emotivnost kao kreativnu snagu u rješavanju problema, a umjesto objektivnosti i neutralnosti u moralnom rasuđivanju uključuju se subjektivni glasovi i razumijevanje Drugog/e (Ždralović i Rožajac-Zulčić, 2012). Tradicionalna etika, kao teorijski diskurs koji usmjerava dalje praktično bavljenje prije svega pravom i politikom, ignoriše specifična ženska iskustva, odnosno, kako uviđa i Jaggat Alison, “favorizira ‘muške’ načine moralnog rasuđivanja koji naglašavaju pravilima, pravima, univerzalnost i nepristrasnost za razliku od ‘ženskih’ načina moralnog rasuđivanja koje naglašavaju odnose, odgovornosti, partikularitet i pristrasnost” (1992, str. 363-364).

Etika brige i etika pravednosti ne isključuju jedna drugu, već se međusobno nadopunjuju, a suštinski oba modela na razini moralne zrelosti napuštaju egoistične interese i društveno nametnute norme te se usmjeravaju na interese Drugih. Etika pravednosti na najvišem stepenu podrazumijeva dobronamjernost (Jorgensen, 2006), koja supstancijalno nije istovjetna brizi. Dobronamjernost podrazumijeva jednakost, zajedničko življenje i postojanje dobrih namjera prema Drugom/oj, dok je briga kvalitativno drugačija i podrazumijeva emocionalnu zabrinutost za Drugog/u, strpljenje nad njim/njom i razumijevanje kroz istinsko saosjećanje s Drugim/om. Dobronamjernost korespondira s Kantovim

principom dužnosti, a briga s Aristotelovim poimanjem *filije* kojem prethode teze o čovjekovoj prirodnoj potrebi za zajedništvom. *Filija* jeste pretpostavka zajedničkog života i osnova sociopolitičkog tumačenja pravednosti. *Filija* kao društvena povezanost i vrlina koja je bliska pravednosti jeste pretpostavka prava, odnosno “pravo nije moguće bez *filije*, koja igra ulogu i njegovog temelja i njegovog sastavnog dijela” (Gurvitch, 1997, str. 77). Ovakvim Aristotelovim razmišljanjima o *filiji* prethode njegove teze o čovjekovoj prirodnoj sklonosti i potrebi za zajedništvom.

Zajedništvo, koje se često pretpostavlja u feminističkim pokretima koji naglašavaju nužnost ženskog savezništva, motivirano je idejom sestrinske solidarnosti, o čijoj problematičnosti svjedoči iskustvo drugog talasa feminizma. Jo Freeman (1976) uočava da je ova ideja bila samodestruktivna za feministički pokret s obzirom na različite prakse isključivanja koje su bile proizvod hijerarhijskih struktura pokreta skrojenih po istim standardima struktura moći koje su trebale biti predmet feminističkih de(kon)strukcija. Ženski mirovni pokreti veoma često idu dalje te, utemeljujući se na ideji materinstva, aktivno sudjeluju u reproduciranju postojećih patrijarhalnih struktura, ali istovremeno i dalje mogu da budu pacifistički orijentisani. O ograničenjima ovako definisanog pacifizma govorit će se naknadno.

Primjer simbioze antimilitarizma i majčinstva nalazimo naprimjer u aktivnostima organizacije Another Mothers for Peace¹, koju je osnovala grupa žena 1967. godine koje su se najprije opirale ratu u Vijetnamu, a nakon što je rat okončan nastavile su provoditi različite aktivnosti vođene idejom da rat ne treba biti način rješavanja sporova. Upravo ovakvim narativom ženska mirovna politika diferencira

se od muške mirovne politike, koja u diskursu etike pravednosti argumentira i opravdava čak i kontradiktorni koncept “pravednog rata”.

Otpore ratovima, nasilju i diktaturi nalazimo i u ženskim pokretima u Južnoj Americi, prije svega u Čileu i Argentini. U svojoj analizi ovih pokreta filozofkinja Sara Ruddick (1995) pokazuje da su suštinski, bez obzira na povremene militarističke prizvuke i patriotske retorike, ovo akcije nenasilja. Ženski mirovni pokreti koji (pre)naglašavaju specifična ženska iskustva, posebno iskustva majčinstva, ipak imaju važnu ulogu u dekonstrukciji postojećih maskulinih javnih politika. Iskustvo brigovanja u privatnoj sferi porodice prenosi se u javnu sferu kroz politički čin građanskog otpora. Međutim, bez obzira na ove konsekvence, same aktivnosti i dalje ostaje ostaju diskurzivne prakse, na osnovu kojih se reproducira patrijarhalni diskurs. Štaviše, veoma često takve aktivnosti mogu biti i zloupotrijebljene u takvom diskursu.

Upravo takav primjer analiziraju sociolozi Sonja Licht i Slobodan Drakulić u tekstu koji je prvi put objavljen 1996. godine, a u kojem se, između ostalog, iznose i podaci koji potvrđuju značajno učešću žena u antiratnim pokretima na prostoru Jugoslavije od kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća, kada je došlo do spontanog razvoja ženskih lobija, ženskih parlamenata, nezavisnih ženskih udruženja u Srbiji, Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, i posebno u Sloveniji. Međutim, uz identifikiranja njihove uloge u podizanju antiratne svijesti, ipak se izdvaja Pokret majki kao primjer načina na koji je izmanipuliran i iskorišten pokret da bi se opravdale odluke vojno-političkih elita (Licht i Drakulić, 2002). Pokreti majki Bosne i Hercegovine, prema podacima i analizi Sonje Licht i Slobodana Drakulića

(2002), razbijeni su na tri etničke grupe, koje su imale patriotska osjećanja prema svojim etničkim grupama, izmanipulirani od političkih elita koje nisu željele snažan mirovni pokret i na koncu su iskorišteni u svrhu pojačavanja nacionalističkih sukoba.

U Bosni i Hercegovini bilo bi zanimljivo veću pažnju posvetiti analizi djelovanja različitih grupa majki od kraja osamdesetih do danas kako bi se vidjelo koliko su njihove aktivnosti ne samo podložne manipulaciji već i koliko doprinose produbljivanju sukoba, a ne (post)konfliktnoj izgradnji mira. Ipak, čini se da za jednu takvu analizu treba i određena vremenska distanca, posebno imajući u vidu da ovakve aktivnosti mogu biti pokrenute s plemenitim namjerama, što međutim nije garancija i društveno pozitivnih ishoda. Pritom treba uzeti u obzir da mnoge žene okupljene oko ovih ideja mogu imati i neka lična i bolna iskustva. Međutim, imajući u vidu prethodna iskustva i trenutno stanje, unutar feminističke teorije potrebno je razmotriti dalje perspektive i mogućnosti djelovanja na izgradnji mira. Pritom je nužno kritički razmotriti kontroverzni feministički koncept etike brige koja ima svoje potencijale. U obzir treba uzeti i zapažanja autorica poput filozofkinje Sandre Lee Bartky (1990) o destruktivnom karakteru etike brige. Iz analize ove autorice opravdano se zaključuje da se u feminističkoj teoriji veoma često preuveličava uloga ženske brige koja suštinski učvršćuje patrijarhalni šablon ženskog identiteta u kojem je zabilježeno i to da žene imaju obavezu da brinu jer su po prirodi brižne (Bartky, 1990, str. 105).

Ipak, moguća su i potrebna i drugačija tumačenja pozicija i perspektiva etike brige u kojima ona nadopunjuje etiku pravednosti, a time i transformira državno i međunarodno pravo i politiku. Problemi savremenog svijeta i pozitivni rezultati rada ženskih organizacija ukazuju na mogućnost i potrebu da na ovaj način tumačimo etiku brige. Brojna istraživa-

vanja potvrđuju da su upravo žene, kako individualno tako i ženske formalne i neformalne grupe, poduzele veliki broj inicijativa koje doprinose izgradnji mira i pomirenja. Istraživanja pokazuju da su ženske organizacije naprimjer u ratnom periodu organizirale distribuciju hrane, lijekova i odjeće za najranjivije kategorije i koordinirale školovanje za djecu, te da su poduzimale aktivnosti pružanja usluga (poput pravne pomoći i psihosocijalne pomoći) koje su do tada bile nedostupne s obzirom na uništenu infrastrukturu (Thomasson, 2006, str. 14). Time su ženske organizacije dale važan doprinos razvoju civilnog društva u Bosni i Hercegovini, a zbog vrlo nestabilnog stanja poslijeratnog društva stalno su se suočavale s novim problemima i novim situacijama, dok se u odnosu na njih kontinuirano osmišljavaju nove strategije (Thomasson, 2006, str. 15-17). Između ostalog, dale su svoj doprinos realizaciji procesa povratka provodeći aktivnosti na izgradnji povjerenja, pa čak i prijateljstva, davanjem, naprimjer, podrške u svakodnevnim aktivnostima, posjetama i uopće kreiranjem sigurnih prostora u kojima bi izbjeglice i povratnice mogli ispričati svoje priče, postavljati pitanja i dobiti odgovore (Thomasson, 2006, str. 21-23).

Kao što primjećuje i sociologinja Zlatiborka Popov-Momčinović (2013, str. 117), “sama činjenica da žena ima daleko više od muškaraca u sferi civilnih inicijativa, ukazuje da su se žene unutar bh. civilnog društva izborile za vlastiti prostor i da su motor njegovog razvoja”. Iskustva bosanskohercegovačkog mirovnog aktivizma potvrđuju argument koji u svojoj sociološkoj raspravi o mirovnim procesima iznosi John Brewer (2010, str. 76), a to je da se žene suočavaju s poteškoćama koje proizlaze iz kulturno određenih rodničkih uloga, čiji rezultati su da muškarci, osobito moćni muškarci koji kontroliraju mirovne tranzicije, ili potcjenjuju i zanemaruju doprinos žena u mirovnim procesima ili ih pokušavaju

¹ Informacije o aktivnostima i radu organizacije dostupne su na: <http://anothermother.org/home>

marginalizirati kao aktivnosti koje su stereotipno povezane s tradicionalnim rodnim ulogama. Elisa Helms u svom istraživanju ženskih grupa u Bosni i Hercegovini pokazuje da su čak i strani donatori polazili od slike žena kao graditeljica mira i poticali njihov angažman u društvu na način na koji on predstavlja tek nastavak njihovih uloga u domaćinstvu, prije svega tretirajući ih kao majke i zatvarajući time ženski potencijal za uticaj na sferu zvanične, muške, politike (2003, str. 16). Ona pokazuje da iako ta slika nosi određene pozitivne implikacije, s druge strane njihovo aktivno političko učešće je potisnuto na margine (2002, str. 15).

Upravo kroz empirijsko istraživanje Popov-Momčinović (2013, str. 117-119) stiže se uvid u entuzijazam aktivistkinja, napore koje ulažu, pozitivne rezultate koje ostvaruju i sve prednosti ali i nedostatke djelovanja u sferi građanskog društva. Naime, ženske organizacije suočavaju se sa svim problemima koji su karakteristični za rad nevladinih organizacija u Bosni i Hercegovini, ali i uopće u zemljama u tranziciji, a to su prije svega pitanje elitizma, problem saradnje i problem donatorskih politika (Popov-Momčinović, 2013, str. 119-122, 137-144). Aktivnim djelovanjem žena u sferi civilnog društva na koje ukazuju brojna istraživanja (Thomasson, 2006; Popov-Momčinović, 2013; Ždralović i Rožajac-Zulčić, 2012) ženski pokret prerasta u feministički pokret. Ova konstatacija podrazumijeva prosuđivanje o postojanju ili nepostojanju feminističke svijesti. S druge strane, iako je ovakva prosuđivanja potrebno izbjegavati, feministička teorija ne može zaobići problematiziranje esencijalističkih osnova ovakvih udruživanja. Kako uvida Judy El-Bushra (2007, str. 1), esencijaliziranje ženskih uloga na supruge, majke i njegovateljice obeshrabruje njihovo dalje uključivanje u različite sfere društvenog života, a posebno u procese donošenja odluka u političkoj areni.

Međutim, djelovanje u sferi građanskog društva ipak i samo jeste ne samo jedan politički čin već može imati, a često i ima, određene refleksije na formalnu politiku, posebno onda kada ženski aktivizam poprimi obilježja feminističkog aktivizma, koji onda traži i formaliziranje partnerstva s nevladinim organizacijama, transformaciju javnih politika, nove politike koje će biti utemeljene na etici brige, te ulazak žena u javnu sferu i na mjesta na kojima se te politike kreiraju. Na ovaj način one preuzimaju aktivnu ulogu u analiziranju postojećih i osmišljavanju novih pravnih, političkih, ekonomskih i drugih mehanizama. Etika brige tako prestaje biti diskurzivna praksa patrijarhata koja stalnim ponavljanjem učvršćuje stav da žene, po "prirodu", trebaju ostati u sferi privatnog, ograničene na skućene uloge majke i supruge. Naprotiv, etika brige postaje novi, kreativni pristup rješavanju sporova, kakav je potreban državnom i međunarodnom pravu i politikama. Iz dosadašnjih istraživanja o ženskim mirovnim inicijativama, feminističkim objašnjenjima njihovih aktivnosti, te teorijskih rasprava o pravdi i pravednosti, izvodi se zaključak da etika brige ne može biti ograničena isključivo na djelovanje pojedinaca/ki i institucija građanskog društva, koje u konkretnim društvenim okolnostima mogu ukazivati na odstupanja od određenih principa. Na osnovu ovakvog djelovanja, etika brige kao prvobitno diskurzivna praksa održavanja patrijarhalnog sistema – od tumačenja "ženskog posla" ograničenog u sferi privatnog i društveno nametnutog kao obaveza, preko društveno dopuštenog djelovanja u sferi civilnog društva – može biti transformisana snaga u odnosu na pravo i politiku, gdje drugačije djelovanje postaje neophodno.

Etika odgovornosti

Analiza motiva ženskog mirovnog udruživanja i njihovih aktivnosti iz perspektive feminističke teorije razotkriva svu složenost,

a često i kontradiktornost njihovog rada. Ovakav pristup omogućava da izdvojimo i naglasimo sve potencijale ženskog aktivizma, te premještajući ih u teorijski diskurs artikulišemo stav o iskonskoj povezanosti feminizma i pacifizma. Međutim, kada kontekstualiziramo ovaj stav, uviđamo da bosanskohercegovačka društvena stvarnost svjedoči da nakon više od dvije decenije tranzicije i rada na izgradnji mira i dalje živimo u permanentnom nastojanju izgradnje mira i pomirenja, koji su na horizontu sve dalji, dok su društvene, etnonacionalne podjele sve dublje. Svakako da ne možemo zanemariti okolnosti društvenopolitičkog sistema koji osigurava dominaciju kolektivnoga koji su etnonacionalno i konfesionalno utemeljeni i predvođeni političkim elitama. Učinci etnonacionalističkih ideologija po svojoj prirodi usmjereni su i ka repatrijarhalizaciji svih sfera društvenosti.

Prilikom analize ograničenja ženskog mirovnog aktivizma i feminističkog pokreta u Bosni i Hercegovini svakako u obzir treba uzeti i ove okolnosti, ali i dalje ostaje pitanje da li su upravo ovi pokreti svojim djelovanjem mogli dekonstruisati postojeće društvene strukture moći i patrijarhalne matrice. Statističko odsustvo žena iz formalne politike i njihovo djelovanje u sferi građanskog društva također je tek djelomično objašnjenje ograničenog uspjeha ženskog (i) feminističkog pokreta u Bosni i Hercegovini u procesima postkonfliktne izgradnje mira. S obzirom na kontinuirana otvorenost feminizma za kritička preispitivanja, nije moguće izbjeći pitanje da li se moglo uraditi više i šta se još može uraditi. Na kontroverze etike brige već je ukazivano. Međutim, ženska mirovna politika podrazumijeva i etiku odgovornosti.

Ako analiziramo ženske i feminističke pokrete na prostoru bivše Jugoslavije, onda se s obzirom na jasno artikulisane feminističke etike odgovornosti kao politički stav izdvaja organizacija Žene u crnom iz Srbije. Feministi-

tičku etiku odgovornosti Staša Zajović (2012) objašnjava, između ostalog, i kroz tri najvažnija etička principa mirovne politike Žena u crnom: 1) ne u naše ime, 2) ne dajmo se od svojih prevariti, i 3) uvijek neposlušne. Kao i druge aktivistkinje okupljene oko feminističkih principa Žena u crnom, Zajović (2012, str. 17) pravi preokret u odnosu na kozmopolitski stav koji čitamo u romanu *Tri gvineje* autorice Virginije Woolf i koji s ove vremenske distance možemo posmatrati i kao nagovještaj ideja drugog talasa feminizma, posebno onih koje su i danas aktualne u ženskim mirovnim inicijativama.

U ovom romanu autorica suprotstavlja muške i ženske pristupe sprečavanju rata, koje naknadno možemo tumačiti kroz prizmu etike pravednosti i etike brige. Reinterpretacijama njenog spisateljskog opusa možemo ilustrativno predstaviti i transformaciju političkog subjektiviteta u feminističkoj teoriji i pokretu. Naime, upravo u romanu *Tri gvineje* Virginia Woolf napušta "kompromisnu ideju androginije" (Špiranec, 2011, str. 478) na kojoj su se temeljili zahtjevi za jednakopravnošću prvog talasa feminizma i suprotstavlja joj ideju jedinstvenog ženskog identiteta koje se temelji na iskustvu drugosti. Ova homogenizacija ženskog identiteta pojavljuje se kao kontroverzno pitanje koje sučeljava teorije zasnovane na postmodernoj dekonstrukciji subjekta s kontinuiranim pokušajima artikulacije zajedničkog temelja ženskog političkog subjektiviteta karakterističnim za savremenu kritičku teoriju. S druge strane, ženski mirovni pokret *a priori* podrazumijeva postojanje grupnog identiteta kao ideje koja okuplja žene i omogućava definisanje interesa i ciljeva pokreta. Međutim, interesi i ciljevi, a na koncu i konkretni zahtjevi koji se postavljaju u sociopolitičkoj zajednici, zavise od konkretnog tumačenja takvog identiteta. Tumačenja mogu biti utemeljena kako na klasičnim idejama o zajedničkom iskustvu drugosti

tako i na iskustvu majčinstva/materinstva koje je u specifičnoj simbiozi s patrijarhalnim diskursima. Ova simbioza u etnonacionalnim kontekstima karakterističnim za naše prostore transformiše brigu u patrijarhalno definisanu obavezu brigovanja prvo za porodicu, a potom i za zajednicu kao etnonacionalnu grupu, dok patriotizam postaje važno obilježje pokreta. Izražavajući viziju ženskog, "autsajderskog" društva, Virginia Woolf, između ostalog, govori i o argumentu patriotizma, iznoseći razloge za, u najmanju ruku, ambivalentan stav prema domovini, koja se tokom najvećeg dijela svoje historije odnosi prema ženi "kao prema robinji".

Prema tome, ako vi insistirate da ratujete zato da biste zaštitili mene ili "našu" domovinu, hajde da jedni drugima priznamo, trezveno i racionalno, da vi ratujete da biste zadovoljili polni instinkt koji meni i vama nije zajednički; od koga vi imate korist koju ja nikad nisam imala niti ću je ubuduće imati; ali recimo i to da vi ne ratujete da biste zadovoljili moje instinkte niti da biste zaštitili bilo mene bilo moju domovinu. Jer, reći će autsajderka, ja, kao žena, nemam domovinu. Kao žena, ja i ne želim nikakvu domovinu. Kao ženi, moja domovina je ceo svet (Woolf, 2014, str. 124-125).

Woolf dalje piše da ako na kraju i ostane neko "tvrdo glavo osjećanje" ljubavi prema naciji, iz ravnodušnosti će uslijediti akcija obavezivanja žene da ne učestvuje "u demonstracijama patriotizma", kao i da ne pristaje na bilo kakav "oblik nacionalne oholosti" (2014, str. 125). Autsajderka u njenom romanu postaje kozmopolitkinja, ona koja sebe i svaku drugu osobu vidi kao građanina/ku svijeta, te ona koja se distancira od države-nacije. Ipak, plemeniti ideali mogu voditi apolitičnom stavu, čime feminizam gubi moćan potencijal društvene transformacije. Na ovom tragu, mnoge mirovne aktivistkinje Žena u crnom (Zavojić,

2012, str. 17) svoju inspiraciju umjesto u radovima Virginije Woolf crpe u politikama lokacije o kojima piše Adrienne Rich:

Kao žena imam državu; kao žena neću se otarasiti te države ako osudim njenu vlast ili tri puta ponovim Ženi je ceo svet njena zemlja. Bez obzira na plemensku lojalnost, i iako su danas nacionalne države samo pretekst u službi interesa multinacionalnih konglomerata, moje mesto na mapi i položaj u istoriji određuje to što sam žena, Jevrejka, lezbejka, feministkinja. Tako sam stvorena i takva pokušavam da stvaram (Rich, 2014, str. 27).

Na osnovu ovog uvida Adrienne Rich gradi se feministički skeptičan stav prema kozmopolitskom uklonu prepoznatom kod Virginije Woolf, koji ipak u konačnici nije pasivan prema politikama lokacije. Naime, ona izlazi iz uskih patriotskih okvira potenciranja vlastite nacije, a njena pisma nisu dekontekstualizirana. Ona uzima u obzir kontekst vremena prije Drugog svjetskog rata i prostorni kontekst Engleske, te distancira muški i ženski pristup problemima sprečavanja rata, simbolično šaljući tri gvineje. Ona se jasno distancira od maskulinih pristupa izgradnje mira, izmještajući se u poziciju građanke svijeta. S druge strane, politike lokacije smještaju kolektivnu odgovornost u geografsko mjesto. Postaje važno "ono poimanje mjesta koje konačno omogućava prostor političkog djelovanja, tako da to djelovanje nije zasnovano samo na ideji odgovornog/e građanina/ke, nego na procesu kojim ti građani i građanke grade odgovorne političke zajednice" (Duhaček, 2010, str. 206). Politika lokacije u konkretnim aktivnostima Žena u crnom ogleda se "u neprestanoj kritici režima, u odbijanju lojalnosti nacionalizmu i militarizmu" (Perković, 210-211).

Kada analiziramo ženske mirovne inicijative na našim prostorima, onda jasno definisanu feminističku etiku odgovornosti nalazimo u radu

Žena u crnom. Međutim, nameće se pitanje da li je moguće ilustrativne primjere naći u Bosni i Hercegovini? U odgovoru na ovo pitanje krije se i objašnjenje tek djelomičnog uspjeha ženske mirovne politike u Bosni i Hercegovini. Naime, ako na osnovu dosadašnjih istraživanja (Popov-Momčinović, 2013; Ždralović i Rožajac-Zulčić, 2012; Aganović i Delić, 2015) skiciramo rad ženskih mirovnih inicijativa u Bosni i Hercegovini, onda se zaključuje da su se žene, posebno u ratnom periodu, uglavnom bavile humanitarnim radom, a u konfliktnom i postkonfliktnom periodu pokrenut je rad brojnih udruženja koja su osnovale žene koje su preživjele ratna stradanja. Među ženskim organizacijama koje su djelovale u Bosni i Hercegovini, u istraživanjima se posebno izdvaja Medica Zenica, koja okuplja multietnički tim koji pruža psihosocijalnu podršku ženama žrtvama ratnog silovanja te radi na edukaciji i osnaživanju žena (Aganović i Delić, 2015, str. 201; Popov-Momčinović, 2013, str. 211; Ždralović i Rožajac-Zulčić, 2012, str. 408). Ženska udruženja, kao naprimjer udruženje MAK Bosanka, organizovala su predavanja o različitim oblastima zdravlja, obrazovanja i kulture, te su, kao što je slučaj s Asocijacijom za interkulturalne aktivnosti i spašavanje nasljeđa Bosne i Hercegovine, prikupljale informacije o uništavanju kulturno-historijskog nasljeđa (Aganović i Delić, 2015, str. 202).

U meta-analizi navedenih empirijskih istraživanja prepoznaju se raznovrsne forme djelovanja žena u kojima je (post)konfliktna izgradnja mira dio njihovih širih aktivnosti, koje uključuju rad u formalnim i neformalnim grupama, rad u ženskim organizacijama, rad u organizacijama koje nisu ekskluzivno ženske, ali u čije aktivnosti su žene u velikom broju uključene, te kao individualni rad pojedinki (kao što je naprimjer

slučaj sa Stanojkom Tešić Canom). I u postkonfliktnom periodu žene individualno i ženske grupe nastavljaju sa složenim i raznovrsnim aktivnostima postkonfliktna izgradnje mira, kao naprimjer Transkulturalna psihosocijalna obrazovna fondacija. Postoji i veliki broj grupa kojima izgradnja mira često nije njihov jedini fokus, ali su same aktivnosti vođene idejom stvaranja pravednijeg društva. Na koncu, i onda kada postkonfliktna izgradnja mira nije njihov primarni fokus, same aktivnosti suštinski su usmjerene na dekonstrukciju postojećih patrijarhalnih, maskulinih institucija. Rad feminističko-aktivističkih organizacija, kao što su naprimjer Žene ženama, Sarajevski otvoreni centar, CURE i mnoge druge, usmjeren je na izgradnju društva u kojem se ne tolerišu nasilje i diskriminacija, zalažu se za uključivanje žena u javnu sferu i njihovu prisutnost na onim mjestima na kojima se donose važne odluke, rade na reformi sektora sigurnosti, lobiraju i stvaraju kontakte s vladinim strukturama... Njihov djelokrug diktiran je trenutnim zahtjevima i problemima u zajednici. Ilustrativno to potvrđuje i aktualni primjer brigovanja za okoliš, odnosno primjer žena Kruščice kojima je aktivnu podršku dalo i feminističko Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA pokrećući kampanju solidarnosti s ovom samoorganizovanom grupom koja već mjesecima čuva rijeku od izgradnje hidroelektrane.²

Za navođenje, opisivanje i analizu poslijeratnih aktivnosti formalnih i neformalnih grupa u Bosni i Hercegovini bilo bi potrebno napraviti opsežnu studiju koja premašuje ambicije i prostorna ograničenja ovog teksta. Reducirani osvrt na njihove aktivnosti dat je tek kao ilustracija koja potvrđuje aktivističko djelovanje koje je moguće smjestiti u diskurs etike brige. Međutim, dok za etiku brige možemo

² Više informacija o kampanji dostupno je na: <https://www.indiegogo.com/projects/for-kruscica-za-kruscicu/#/>.

izdvojiti niz aktivnosti, od kojih su samo neke kao ilustrativni primjeri spomenuti, primjere za etiku odgovornosti, osim u slučaju tek njenog indirektnog nagovještaja u formi individualnih djelovanja, nije moguće naći. Takve djelatnosti nalazimo tek u širem kontekstu djelovanja ženskih organizacija na našim prostorima, a primarno u radu Žena u crnom. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, svakako je potrebno uzeti u obzir i specifične okolnosti u kojima se razvijao ženski aktivizam, kao i specifična iskustva žena. Međutim, analiza okolnosti ne treba biti niti potraga za opravdanjem da se ne naprave koraci na izgradnji mira u Bosni i Hercegovini, niti retorika nivelisanje dosadašnjeg rada ženskih organizacija.

Zaključak

S obzirom na to da je ova rasprava krenula od lične ispovijesti Christine de Pizan, možda je primjereno i završiti je s teorijskim dilemama, nekom vrstom priče o vlastitoj nelagodi i napomenama o nekim otvorenim pitanjima, kapacitetima i mogućnostima feminističkog pokreta u procesima izgradnje mira. U samom radu, kao ni u zaključcima, ne želi se, niti je moguće, prosuđivati rad pojedinki i grupa koje su se za njegu opredjeljivale u specifičnim okolnostima unoseći i terete vlastitih ženskih iskustava. Međutim, iz feminističke analize proističu nužni zaključci o opasnostima udruživanja i djelovanja motiviranog esencijalističkim konceptima majčinstva, kao i retrogradnim kontradiktornostima pacifističkih inicijativa koje prerastaju u patriotske stavove i vrlo lako srastaju s dominantnim etnonacionalističkim ideologijama. Feministička pozicija uvijek je pozicija otpora ovakvim ideologijama i usmjerena je na izgradnju društva kojem je svojstvena kultura nenasilja. S obzirom na više od dvadeset godina perioda tranzicije u kojem je realizovan niz projekata i aktivnosti radi postkonfliktne izgradnje mira, čini se da

smo, s obzirom na etnonacionalne podjele, još uvijek suviše daleko od takvog društva. Nerzuk Ćurak u eseju "Izricanje neizrecivog" zapisuje da "ona zajednica koja prva podigne spomenik vlastite krivnje stvara pionirske uvjete za izbjegavanje nasilja u budućnosti" (2016, str. 148). U nastavku eseja, Ćurak podizanje spomenika "vlastite krivnje" u Sarajevu, Prijedoru i širom Bosne i Hercegovine vidi kao nadu za daleku budućnost ("za djecu naše djece"), te smatra da je to moguće "ako svakodnevni život oslobodimo terora istorije" (2016, str. 148-149). S obzirom na postojeće etnonacionalističke narative u Bosni i Hercegovini, ove utopističke slike o kojima piše Ćurak – u kojima Sarajevo podiže spomenik ubijenim Srbima na lokalitetu Kazani, ili Prijedor ubijenim Bošnjacima i Hrvatima – tek su utopističkog karaktera. Svakako da od utopija ne možemo odustati, ali bilo bi naivno da od etničkih zajednica očekujemo da naprave ove pionirske korake. S druge strane, feministički diskurs ostavlja mogućnost da se krene od lokalnog, od mjesta iz kojeg aktivistice dolaze. Iz zaključaka o potencijalima i mogućim pravcima djelovanja u kontekstu politike mjesta kao politike odgovornosti, ne može se izvesti bilo kakva vrsta obaveze za ženske (i) feminističke grupe. Međutim, s obzirom na analizu feminističke etike odgovornosti i koncepta politike lokacije koja podrazumijeva lično preuzimanje odgovornosti u pogledu na geografsko mjesto iz kojeg se dolazi, u feminističkoj teoriji i pokretu razotkrivaju se brojni potencijali za ostvarenje mira.

Capacities and limitations of women's peace politics in Bosnia and Herzegovina

Amila Ždralović

University of Sarajevo, Faculty of Law

Abstract

Starting point for the discussion lies in the meta-analysis of previous research of the complex work of women's groups on peacebuilding and spreading the culture of non-violence. Such approach enables identification of the specificity of female /feminist peacebuilding policy in Bosnia and Herzegovina. The paper singles out to-date results of this policy, whose contents and direction are based on the ethics of care. However, this work remains inconclusive because the activist discourse did not create preconditions of the ethics of responsibility, which means that activities in this domain have not been implemented either. Also, one should keep in mind that the ethics of responsibility is a task which is imposed in a broader social context but, in terms of contents, it is inherent to the feminist movement. As the genuine attainment of peace in Bosnia and Herzegovina is not possible without the ethics of responsibility, feminism needs to reactivate the peace-

building work which was commenced long ago.

Key words: (post) conflict peacebuilding, feminist movement, women's activism for peace, ethics of care, ethics of responsibility

Literatura:

- Adrienne, R. (2014). Beleške prema politikama lokacije. U: S. Zajović i M. Urošević (ur.) *Feministička etika odgovornosti – Čitanka za feministički diskusioni kružok – Feministička etika odgovornosti* (27-34). Beograd: Žene u crnom. Dostupno na: https://www.zenskisud.org/pdf/Feministicka_etika_odgovornosti_%20kraj.pdf
- Aganović, A. i Delić, Z. (2015). Devedesete: Rat i nakon rata u Bosni i Hercegovini. U: J. Čaušević (ur.) *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* (176-225). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija CURE.
- Bartky, S. L. (1990). *Femininity and Domination: Studies in the Phenomenology of Oppression*. New York and London: Routledge.
- Brewer, J. (2010). *Peace Processes: A Sociological Approach*. Malden: Polity.
- Ćurak, N. (2016). *Rasprava o miru i nasilju: (geo)politika rata – (geo)politika mira – studije mira*. Sarajevo/Zagreb: Buybook.
- Duhaček, D. (2010). *Breme našeg doba: Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arent*. Beograd: Beogradski krug / Centar za ženske studije i istraživanje roda. Dostupno na: <https://rs.boell.org/sites/default/files/dasaprelomdef.pdf>
- El-Bushra, J. (2007). Feminism, Gender, and Women's Peace Activism. *Development and Change*, 38/1, 131-147. doi: 10.1111/j.1467-7660.2007.00406.x
- Freeman, J. (1976) "Trashing: The Dark Side of Sisterhood". Dostupno na: <http://www.jofreeman.com/joreen/trashing.htm>.
- Gilligan, C. (2003). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge/Massachusetts/London: Harvard University Press.
- Gurvitch, Georges (1997). *Sociologija prava*. Podgorica: CID.
- Helms, E. (2003). Women as Agents of ethnic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Postwar Bosnia-Herzegovina. *Women's Studies International Forum*, 26(1), 15-33. doi: 10.1016/S0277-5395(02)00352-7
- Jaggar, M. A. (1992). Feminist ethics. U: L.C.Becker i C.B. Becker (ur.). *Encyclopedia of Ethics* (363-364). New York: Garland Press.
- Jorgensen, G. (2006). Kohlberg and Gilligan: duet or duel? U: *Journal of Moral Education*, Vol. 35/No. 2., 179.-196.
- Licht, S. i Drakulić, S. (2002). When the Word for Peacemaker was a Woman: War and Gender in the Former Yugoslavia. U: J. Blagojević i D. Đorđević Mileusić *Belgrade Women's Studies Journal – Selected Papers Anniversary Issue*. Dostupno na: <http://www.zenskestudie.edu.rs/en/publishing/online-material/women-s-studies-journal>
- Mladenović, L. (2004). Žene u crnom protiv rata. U: W. Gilles, M. De Alwis, E. Klein i N. Silva (ur.) *Feministkinje pod paljbom: razmjene među ratnim zonama* (str. 43-56). Zagreb: Ženska infoteka, 2004.
- Nenić, I. i Zaharijević, A. (2013). Izaći iz kože: o mišljenju i politikama materinstva. U: A. Vilenica (ur.) *Postajanje majkom u vreme neoliberalnog kapitalizma* (str. 259-275). Beograd/Novi Sad: (uz)bu)) na))
- Perković, M. (2012). Osećati se kao ljudsko biće – feministički pristup pravdi Žena u crnom. U: S. Stojanović, S. Zajović i M. Urošević (ur.) *Žene za mir* (202-217). Beograd: Žene u crnom.
- Pizan, C. (2003). *Grad žena*. Beograd: Feministička 94.
- Popov-Momčinović, Z. (2013). Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne *kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE.
- Ruddick, S. (1995). *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. Boston: Beacon.
- Špiranec, K. (2011). *Antimodernistička modernistica – Elementi antimodernizma u romanima Virginije Woolf*. U: K.: časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju 10(10), 467-481. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/84875>.
- Thomasson, R. (2006). *To make room for changes – Peace strategies from women organisations in Bosnia and Herzegovina*. The Kvinna till Kvinna Foundation. Dostupno na: <http://www.peacewomen.org/node/90314>.
- Tomić, I. (2006.). Aristotelova sveobuhvatna teorija pravde, pravednosti i pravičnosti i njene implikacije u socijalnom i političkom životu antičkog polisa. U: *Zbornik Pravnog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu*, (351-363).
- Woolf, V. (2014). *Tri gvineje*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond. Dostupno na: <http://www.rwfund.org/2011/07/28/neposlusne-istoriji-2-virdzinija-vulf-tri-gvineje/>
- Yuval-Davis, N. (2004). *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Zajović, S. (2012). "Uvek neposlušne: Feministička etika – Otpor Žena u crnom". U: S. Stojanović, S. Zajović i M. Urošević (ur.) *Žene za mir* (12-30). Beograd: Žene u crnom.
- Ždralović, A. i Rožajac-Zulčić, M. (2012). Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost. U: A. Zaharijević (pr.) *Neko je rekao feminizam? Kako je feminizam uticao na žene XXI veka* (390-415). Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar Fondacija Heinrich Böll – Ured u BiH Fondacija CURE

Političko obrazovanje kao odgovor na probleme demokratizacije u Bosni i Hercegovini

Damirka Mihaljević

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

Sažetak

Raspalom socijalističkog poretka u Bosni i Hercegovini uspostavljen je minimalistički koncept demokracije ili Inglehartovim rječnikom kazano formalna demokracija. Dublje tranzicijske promjene tražile su cjelovitu političku i društvenu modernizaciju. Uobičajena inercija kulturnih obrazaca koji iskazuju otpor prema novom, promijenjenom institucionalno-političkom aranžmanu u Bosni i Hercegovini pretvorila se u duboku krizu. Nije uzrokovana samo nefunkcionalnim nametnutim sustavom u višenacionalnoj državnoj zajednici, duboko podijeljenoj nacionalnim sukobljavanjima i ratom. Čini se da su vrijednosne orijentacije ipak glavna prepreka demokratizaciji, osjetno veća od ekonomske i socijalne krize. Eksplanatornu vrijednost imaju i nevidljive kulturne norme koje su odgovorne za niz tranzicijskih problema i devijacija. Zabrinjavajući demokratski deficit u Bosni i Hercegovini može se umanjivati jedino političkim obrazovanjem.

Cljučne riječi: vrijednosne orijentacije, tranzicija, demokratizacija, politički odgoj i obrazovanje, devijacija

Uvod

Bosna i Hercegovina je započela demokratske promjene devedesetih godina prošlog stoljeća, ali je ubrzo završila u dramatičnim ratnim sukobima. Rat je okončan intervencijom međunarodne zajednice i nametnutim ustavnim uređenjem (1995.) koje nije dovelo do konsolidiranja države. Unutarnje snage nisu postigle konsenzus o uređenju države od devedesetih godina prošlog stoljeća. Raspalom socijalističkog poretka uspostavljen je politički pluralizam, tržišno gospodarstvo i prihvaćeni principi ekonomsko-političkog liberalizma. To je minimalistički koncept demokratske konsolidacije ili Inglehartovim rječnikom kazano formalna demokracija u kojoj postoje demokratske institucije, odnosno slobodno političko društvo, stranačko organiziranje, izborna pravila i pravila političkog djelovanja. Formalna demokracija, zaključuje Inglehart (2007, str. 153), može se nametnuti svakom društvu, a hoće li ona svojim građanima zaista omogućiti slobodan izbor uvelike ovisi o njihovim vrijednostima. Evolucija tranzicije trebala je voditi produbljivanju demokracije izgradnjom autonomnog civilnog društva internalizacijom demokratskih instrumenata i promjenom ponašanja političkih autoriteta. Tako se, piše Inglehart, stvara model usmjeren na ljude u kojem vlasti ne mogu računati na neupitnu odanost masa i prisiljene su biti sve prijemljivije na njihove zahtjeve (Inglehart i Welzel, 2007, str. 285). U tranziciji se događa da se državnici koji pokušavaju stvoriti političku demokraciju vrlo često usredotočuju na stvaranja formalnog skupa institucija vlasti i na pisanje ustava, upozorio je jedan od utemeljitelja političko-kulturalnog pristupa politički Gabriel Almond. No razvoj stabilne i djelotvorne demokratske vlasti ne ovisi o ustroju vlasti i politike; on ovisi o orijentacijama ljudi prema političkom procesu – o političkoj kulturi. “Ako politička kultura ne može podržati demokratski sistem, slabe su šanse za uspjeh tog sustava” (Almond i Sidney, 2000, str. 446).

Demokratizacija dakle nije moguća ako s tim procesom nisu kongruentne vrijednosne orijentacije i politička kultura. Preferencije i političko ponašanje građana i političkih elita određeni su subjektivnim vrijednosnim orijentacijama koje su pod značajnim utjecajem kulture, tradicije i povijesnog iskustva strukture vlasti i rezultata svakidašnje politike. Primjenom političko-kulturalnog stajališta u Bosni i Hercegovini možemo govoriti o kontinuitetu vrijednosnih (sociokulturnih) obrazaca i diskontinuitetu političkog sustava. Iako je riječ o uobičajenoj inerciji kulturnih obrazaca koji iskazuju otpor prema novom, promijenjenom institucionalno-političkom aranžmanu, u Bosni i Hercegovini se reproducirala duboka kriza. Nije uzrokovana samo nefunkcionalnim nametnutim sustavom u višenacionalnoj državnoj zajednici, duboko podijeljenoj nacionalnim sukobljavanjima i ratom. Čini se da su vrijednosne orijentacije ipak glavna prepreka demokratizaciji, osjetno veća od ekonomske i socijalne krize. Eksplanatornu vrijednost imaju i nevidljive kulturne norme koje su odgovorne za niz tranzicijskih problema i devijacija. To je ključna ocjena teorije egalitarnog sindroma (TES) hrvatskog sociologa Josipa Županova, koja je primjenjiva i na Bosnu i Hercegovinu. Izlaz nije jednostavan jer kriza nije jednodimenzionalna. Do promjene vrijednosti, a potom odnosa, pravaca i ciljeva društvenog razvitka ne može doći protokom vremena. Nema niti jednog argumenta koji bi mogao argumentirati takvu pretpostavku. Zbog toga je ključno pitanje kao do progresivne političke i društvene evolucije vezane ponajprije uz politički proces demokratizacije? Ovaj rad usmjeren je na promišljanje mogućih odgovora. Kako je napisao Robert Putnam u glasovitoj knjizi *Kako demokraciju učiniti djelotvornom* (2003), to je eminentna misija politologije u kojoj se umjesto kabinetskog intelektualiziranja “spušta” u političku stvarnost kako bi ne samo objasnila pojave i procese već pružila temelj njihovom racionalnom i korisnom usmjerenju.

Što su vrijednosne orijentacije?

Vrijednosne orijentacije su uopćene vrijednosne koncepcije o poželjnom odnosu pojedinca prema sebi i svijetu koji ga okružuje. One omogućuju pojedincima da ne reagiraju neposredno na političke objekte ili poticaje iz sredine, već posredno, uz posredovanje kulture kao sustava značenja, kao naučenog ili kontinuiranog učenja razumijevanje tih značenja (Vujčić, 2009, str. 178). Temelje se na dominantnim društvenim vrijednostima i na taj način odražavaju prevladavajuća obilježja političke kulture. Vrijednosne orijentacije čine konstitutivno egzistencijalno središte svakog pojedinca i dio su strukture ličnosti. Nastaju na strukturiranju određenih vrijednosnih stavova i određuju bitan dio političkog identiteta pojedinca.¹ H. Eckstein je u analizi kulturalnog pristupa politici ustvrdio da je orijentacijsko djelovanje temeljni postulat ovog pristupa. Orijetacijsko djelovanje pojedinaca posredovano je kulturom društva kao sustavom značenja koje u općim crtama dijele svi pripadnici tog društva. Bez toga, pojašnjava Eckstein, nema legitimacijske integracije socijalne zajednice i osnove socijalnog identiteta društva i pojedinaca (Vujčić, 2009, str. 178). Društvene vrijednosti zajedno s normama i ideologijama čine normativno-vrijednosni sklop određenog društva. Ono društvo u kojem postoje vrijednosni sukobi nema šansu razvijati se i biti stabilno. Konsolidirana su društva upravo ona koja su uspjela razriješiti vrijednosne konflikte. Promjene u sustavu vrijednosti dovode do poremećaja u kulturnoj i političkoj zajednici. Teorijsko tumačenje postupnih promjena u vrijednosnom sustavu u fazi prijelaza industrijskog u postindustrijsko društvo u razvijenim zemljama izložio je R. Inglehart u knjizi *Silent Revolution* (1977) Tiha

revolucija objašnjava postupnu promjenu vrijednosti u kojoj se materijalističke zamjenjuju postmaterijalističkim. Pojavu novih, postmaterijalističkih vrijednosti omogućio je veći stupanj egzistencijalne sigurnosti koji je postigla većina pripadnika političke zajednice. U takvim uvjetima stvaraju se nove vrijednosti koje zastupaju autonomnost pojedinca, individualni izbor, potrebu samoizražavanja i kvalitetu života. Time se potiče nastanak ekspresivnih vrijednosti koje pridaju važnost čovjekovoj slobodi i izboru. Te vrijednosti mobiliziraju društvene snage koje "žele usvojiti demokraciju, ako još ne postoji, odnosno zalažu se za njezin opstanak i produblivanje ako već postoji" (Inglehart i Welzel, 2007, str. 78).

To je paradigma modernizacijskog ili strukturalnog pristupa koji ističe nužnost gospodarskog razvoja i promjena u društvenoj strukturi koje odgovaraju demokraciji. Za razliku od političko-kulturalnog, pristupa strukturalisti smatraju kako je građanska politička kultura posljedica demokracije, a ne njezin uzrok. Iako iz različitih aspekta, oba pristupa daju glavno značenje političkoj kulturi. Zbog toga političko-kulturalni i modernizacijski ili strukturalni pristup (Inglehart) nisu međusobno suprotstavljeni.

Vrijednosne orijentacije i objekti politike

Objavom glasovitog djela *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (1963) autora Gabriela A. Almonda i Sidneya Verbe vrijednosne orijentacije postaju paradigma političko-kulturalnog pristupa politici. Umjesto Comteovog konsenzusa, Durkheimove kolektivne svijesti, Weberovog koncepta individualnih akcija ili Parsonsovog referentnog okvira za djelovanje, vrijednosne orijentacije preuzimaju funkciju eksplanacije

različitih pojavnosti subjektivnog odnosa ljudi prema politici. Unutar političko-kulturalnog pristupa vrijednosne orijentacije su uspostavljene kao označitelji internaliziranih aspekta političkih objekata i političkih odnosa (Almond i Sidney, 2000, str. 21).

Razvoj stabilne i efikasne demokratske vlade tako se dovodi u ovisnost ne samo o strukturalama države i politike već i orijentacijama ljudi prema političkom procesu. Almond i Verba definirali su političku kulturu kao orijentacije – stavove prema političkom sustavu i njegovim različitim dijelovima, kao i stavove o ulozi pojedinca u političkom životu (Almond i Sidney, 2000, str. 41). Pojam je naglasio "orijentacije prema politici i ulozi osobe u toj pojavi" kao ključnu varijablu u razumijevanju biti "nacionalnog etosa" ili subjektivnog odnosa ljudi prema politici. Odnos između vrijednosnih orijentacija i objekata politike poslužio je Almondu i Verbi kao osnova tipologije političke kulture postojanja aktivne orijentacije, tj. odgovarajućeg stava ljudi prema različitim objektima politike bila je osnovica za definiranje parohijalne, podaničke i participativne političke kulture.² Na osnovu različitih tipova političke kulture definiraju se temeljne razlike i sličnosti u političkoj kulturi pojedinih naroda. Političko-kulturalni pristup uvjerljivo

je argumentirao zašto slični institucionalni poreci nisu u svim državama konsolidirani ili barem približno jednako institucionalno djelotvorni. Politika se ne može reducirati isključivo na interese, racionalne stavove i iskaze, postala je afirmirana teza u znanstvenom diskursu. Različite pojavnosti subjektivnog odnosa ljudi prema politici uključene su u političko-kulturalni pristup koji zajedno s institucionalnim i racionalnim čini jedan od tri znanstvena pristupa politici. Politički stavovi, vrijednosti, norme, javno mišljenje i političke ideologije samo su različite manifestacije političke kulture (Vujčić, 2009, str. 441).

Te pojavnosti subjektivnog odnosa ljudi prema politici akumuliraju se u procesima osobnog i dugotrajnog kolektivnog iskustva pripadnika određene političke zajednice. U javnom diskursu opredmećuju se kroz presudan utjecaj na limitiranju pitanja i problema koji uopće mogu biti predmet političkog odlučivanja. Naime, vrijednosti i osnovne karakteristike političke kulture mogu pospješivati ili sprječavati pitanja koja mogu biti predmetom problematiziranja. One vrijednosti koje su se u javnoj sferi uspostavile kao najvažnije političke vrijednosti određuju i mjerilo koje su politički zahtjevi relevantni. To znači da promjena poput primjere demokratskog pravila o ravnopravnosti

² U opsežnom empirijskom istraživanju vrijednosne orijentacije su podijelili na kognitivne, afektivne i evaluativne. Političke objekte u odnosu na koje su istraživali orijentacije definirali su na politički sistem u cjelini, objekte ulaza političkog sistema putem kojih se zahtjevi društva prenose na vlast (političke stranke, interesne udruge, sredstva komunikacije itd.), objekte izlaza političkog sistema pomoću kojih se provodi službena politika (birokracija, sudstvo itd.), te na odnos prema samome sebi kao političkom akteru. Do tipologije političke kulture došli su koristeći kombinacije triju vrsta orijentacija prema navedenim tipovima političkih objekata Parohijalna politička kultura imanentna je životu prvobitnih zajednica u kojima nema diferenciranih političkih uloga. Ne postoje ni vrijednosne orijentacije kao temeljne komponente političke kulture. Politički sustav nije se odvojio od drugih društvenih sistema, pa tako ni političke orijentacije od religijskih. U parohijalnoj zajednici pripadnici ne očekuju ništa od političkog sustava, niti očekuju promjene koje bi pokrenule politički sustav. Drugi oblik političke kulture – podanička, razvija se u feudalnom obliku vlasti. Podanici imaju razvijenu svijest o vlasti, ali nije na razini koja bi ih aktivno uključivala u političke procese. "Podanik je svjestan specijaliziranog autoriteta vlasti: prema njoj je afektivno orijentiran, možda se njome ponosi, možda mu se ne sviđa, a ocjenjuje je kao legitimnu ili nelegitimnu." Podanici ne uživaju i ne koriste prava slobodnog čovjeka. Treći oblik – participativna politička kultura, javlja se kao posljedica velikih ekonomskih, političkih i kulturnih promjena koje izaziva kapitalizam. Participant je politički emancipirana osoba koja ima i koristi svoja politička prava. Participanti su, za razliku od druga dva tipa političke kulture, skloni aktivističkoj ulozi u političkoj zajednici. Njihove procjene i osjećaji takve uloge mogu varirati od prihvaćanja do odbacivanja.

¹ Svjetonazor dobrim dijelom određuje vrijednosti. Čovjeku svjetonazor daje sigurnost ili čvrsto uvjerenje da u svijetu vlada red, da je svijet smisleno uređen. O tome vidjeti: Kale, E.: *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga Zagreb, 1977.

spolova mora postati dio kolektivnog identiteta. A to se, kaže Inglehart (2007, str. 271), ne događa preko noći. Fenomen političke kulture regulira, dakle, način izražavanja vrijednosnih orijentacija i odnos prema vrijednostima drugih. Uloga političke kulture postaje najočiglednija u tranzicijskom razdoblju jer su najveće teškoće u konsolidiranju demokracije upravo u vrijednosnim orijentacijama. V. Vujčić (1999, str. 149) ističe da se demokracija ne može konsolidirati usprkos adekvatnoj opozicijskoj strukturi zato što građani djeluju prema starim vjerovanjima. Vrijednosti ostaju i kada ideologija nestane s političke pozornice.

Vrijednosno nasljeđe

Promjena vrijednosnog sustava od "kolektivno-egalitarnog" u "individualno-liberalni" ne događa se uspostavom novih demokratskih okolnosti. Vrijednosti se mijenjaju sporo i ne mogu pratiti dinamiku institucionalnih promjena, koja je puno brža. Naslijeđene vrijednosti obuhvaćaju one koje su bile usađivane u godinama komunističke vladavine, ali i vrijednosti koje nisu eksplicitno podržavane, ali su se razvile kao rezultat življenja u komunističkom sustavu (Županov, 2002, str. 15). Orijentacije kao opće dispozicije aktera koje usmjeravaju djelovanje posreduju se prevladavajućim vrijednostima u društvu, pa mijenjanje pravila "igre" ne može dati očekivane rezultate. U tom smislu je nasljeđe komunizma čimbenik koji usporava tranziciju. Županov ga detektira u socijalnom karakteru stanovništva, koji je formirao stari sustav, inertnosti birokracije i inerciji svakodnevnog života. On upozorava da smo iz komunističkog razdoblja naslijedili i "davanje prednosti političkoj lojalnosti nad stručnim sposobnostima, politička podobnost neusporedivo je važnija od profesionalne kompetentnosti i osobnog moralnog integriteta" (Županov, 2002, str. 293).

To je tako iako su napravljene promjene u institucionalnom i političkom sustavu, dok su "manje izražene promjene u vrijednosnom

sustavu (dominantne društvene vrijednosti), a u nekim temeljnim kolektivnim stavovima čini se da uopće nije došlo ni do kakvih promjena" (Županov, 2002, str. 293). U usmjeravanju društvenih procesa u tranzicijskim društvima političke elite imaju veliku ulogu. Među istraživačima transformacije postoji suglasnost o elitama kao nadmoćnoj i masama kao ovisnoj kategoriji koju mobiliziraju i demobiliziraju elite. Demokratizacija slijedom toga nije posljedica djelovanja masa, već kolektivno djelovanje u kojem ključnu ulogu igraju elite. Prema Merkelovoj klasifikaciji procesnih oblika transformacije na području nekadašnje Jugoslavije dogodila se *odozgo* kontrolirana promjena sustava u kojoj su elite starog režima inicirale i provele transformaciju. "Kako pokazuju eksplicitni primjeri Hrvatske, Bosne i Hercegovine i nekadašnje Savezne republike Jugoslavije (danas Srbije i Crne Gore), veliki broj osoba koje su u socijalističkom sustavu pripadale političkoj nomenklaturi, odnosno državnom ili partijskom *establishmentu*, kasnije su se pojavile i kao ključni nosioci društvene moći u novom poretku, definiranom političkom formulom etnonacionalizma" (Sarajlić, 2009, str. 42).

Nova elita nije prihvatila pluralističku koncepciju elita, već koncepciju vodeće elite. Tako se smjena političke elite, navodi Županov, dobrim dijelom ograničila na promjenu ideološkog predznaka i na personalne promjene. Strukturni deficit naslijeđen iz bivšeg sustava vezan je i za ograničenu modernizaciju. Iako je komunistička modernizacija uzdrmala tradicionalni sustav vrijednosti, taj je hod bio u okviru ideologiziranih vrijednosti s istodobnim brisanjem individualističkog i liberalističkog duha. Nasuprot Parsonsovom univerzalnom putu u modernost zapadnih društava, u bivšim europskim socijalističkim državama vladajuće komunističke elite su uskraćivale, sprječavale ili revidirale funkcionalnu diferencijaciju parcijalnih društvenih sustava. Moderno "reflektirano priznavanje vrijednosti" zamjenji-

vale su predmodernim oblikom prisile i propisanom ideologijom koja nije imala konkurencije (Merkel, 2009, str. 73).

Ograničena modernizacija nakon propasti socijalističkih vrijednosti iza sebe je ostavila nerazvijenu političku kulturu podobnu za nove sadržaje, ali istog modela lojalnosti, identiteta i moći (Šiber, 1992, str. 102). Vrijednosni vakuum se brzo ispunjavao povratkom hijerarhijskoj strukturi tradicionalnih društava i oživljavanju nacionalne ideje. Takav vrijednosni slijed u kojem su dominirale vrijednosti nacionalizma događao se gotovo u svim europskim tranzicijskim državama. Međutim, za razliku od Bosne i Hercegovine, srednjoeuropske države iskoristile su ga kao put prema punom suverenitetu nacija, demokratizaciji i europskoj integraciji. Te su države bile bolje pripremljene za demokratizaciju. Imale su formirane alternativne političke elite s određenim iskustvom u donošenju velikih i bitnih odluka. Imale su i profilirane političke vođe s jasnim artikuliranim stavovima i međunarodnom prepoznatljivošću (Cviic i Sanfey, 2008, str. 10). U srednjoeuropskim državama nije bilo simetrije između nove i stare elite.

Teorija egalitarnog sindroma

Dublji uvid u razumijevanju zastoja u modernizacijskim procesima u postsocijalističkim godinama pruža teorija *egalitarnog sindroma* (TES) Josipa Županova. Teoriju egalitarnog sindroma Županov je primjenjivao u analizi jugoslavenskog društva od šezdesetih godina prošlog stoljeća, a od devedesetih u analizi hrvatskog društva.³ TES je plauzibilan i na Bosnu i Hercegovinu s obzirom na to da je bila dio jugoslavenske zajednice u kojoj se teorija razvila i sustavno primjenjivala. Teorija počiva na tezi da je u jugoslavensko društvo, kao i

bosanskohercegovačko, ukorijenjen specifičan sociokulturni obrazac predmodernih seljačkih društava koji su zapreka učinkovitom društveno-gospodarskom razvoju. Riječ je o dominantnom socijetalnom vrijednosnom obrascu koji kontinuirano koči modernizacijske pokušaje unatoč vrijednostima tržišne ekonomije i poduzetništva. TES je vrijednosna prtljaga utemeljena na ideji da nitko ne smije dobiti više od onoga koji ima najmanje (Županov, 2002, str. 297).

To je logika agrarne ekonomije u kojoj je glavni ekonomski resurs zemlja, a ona se ne može povećati. Konceptcija je prenesena u industrijsko društvo i ukorijenjena u socijalizam. Egalitarni sindrom sastoji se od sedam dimenzija: perspektiva ograničenog dobra, redistributivna etika, egalitarna raspodjela, opsesija o privatniku, antiprofesionalizam, intelektualna uravnilovka i antiintelektualizam. Negativan stav prema poduzetništvu koji koči razvoj tržišne ekonomije, smatra Županov, reproducirao se iz takve koncepcije. Važna komponenta egalitarnog sindroma je i "intelektualna uravnilovka", kojom se svodenjem svega na prosječnost u društvu ne prihvaćaju inovacije. Tako se ukorijenio antiprofesionalizam iz kojeg je proizašao negativan stav prema stručnom znanju i metodi. "A iz njih proizlazi marginalizacija znanosti (i znanstvenika), deprecijacija cijena intelektualnog rada, tj. gdje predmet aktivnosti čine ljudi i simboli, a ne materijalni predmeti" (Županov, 2002, str. 297).

Nevidljive dimenzije egalitarnog sindroma iako destruktivne i danas bitno određuju način ponašanja. Zbog toga je Županov procijenio egalitarni sindrom glavnom preprekom u razvoju tržišne ekonomije i modernizaciji društva. Smatrao je kako sinteza navedenih dimenzija djeluje kao čimbenik kulturne

³ Teoriju egalitarnog sindroma Županov je prvi put izložio 1970. u članku "Egalitarizam i industrijalizam" objavljenom u časopisu *Naše teme*.

inercije koja je u jugoslavenskom društvu usporavala i/ili smanjivala doseg modernizacijskih promjena. U postsocijalističkom društvu, zaključuje Županov, bila je odgovorna za niz tranzicijskih problema i devijacija u socioekonomskom razvoju. Takav dominantni vrijednosni obrazac neprekidno sprječava tendencije prema individualizaciji kao univerzalnoj karakteristici modernizacijskih procesa.

Devijacije u demokratizaciji – autonomno civilno društvo i autoritarnost

Tvrdnja da razvijeno civilno društvo potiče demokraciju “ima dugu tradiciju koja se temelji na važnim postavkama nekadašnjih filozofa, kao što su John Locke, Charles de Montesquieu i Alexis de Tocqueville, kao i današnjih mislilaca, kao što su Ralf Dahrendorf, John Keane i Jürgen Habermas” (Merkel, 2004, str. 92). Postavka sugerira nezamjenjivu ulogu civilnog društva u mijenjanju načina djelovanja političkih elita i omogućavanju političkog sustava koji kontroliraju građani. Proces demokratizacije jedino se na taj način može početi odvijati *odozdo* i zbog toga je civilno društvo ključni element emancipacije. Razvijenost civilnog društva pokazuje stupanj modernizacije određene političke zajednice i po tom kriteriju postaje jasna razlika između tranzicijskih i konsolidiranih država. Prostor kolektivne akcije izvan državnog utjecaja u Bosni i Hercegovini nije se razvijao ni približno dovoljno kapacitetu utjecajnog čimbenika političkih reformi. Na taj demokratski deficit utjecala je ograničena modernizacija bivšeg sustava koja nije otvarala potencijal za takvu atribuciju. Civilno društvo kao važna značajka modernizacije počinje se razvijati tek pod ključnim utjecajem međunarodnih aktera, a ne kao

rezultat unutarnjih gibanja. Ostvareni napredak u razvoju civilnog društva kongruentan je općoj ocjeni bosanskohercegovačkog društva i države – “fragmentirano, institucionalno izuzetno slabo, financijski neodrživo i u znatnoj mjeri ovisno o političkoj i financijskoj podršci međunarodne zajednice”.⁴

Prema istraživanjima provedenim prije dvije godine “tri četvrtine građana Bosne i Hercegovine (oko 72%) ne vjeruje da nevladine organizacije mogu riješiti neki njihov lični problem ili problem na lokalnom ili entitetskom nivou” (Puhalo i Vukojević, 2015, str. 215). Većina ljudi u Bosni i Hercegovini prema UNDP-jevom izvješću participira isključivo u obiteljskom životu i uskim obiteljsko-prijateljskim mrežama (Bašić, 2013, str. 80). To povjerenje pruža pojedincu veću sigurnost, ali je ograničeno na razmjerno uzak društveni krug koji rezultira nepovjerenjem prema drugima, nerazumijevanjem drugih i drukčijih, te stoga netolerancijom i isključivošću. Zbog toga se povjerenje postavlja kao ključan preduvjet demokracije. U političkom kontekstu u kojem dominiraju vrijednosti koje se tiču nacionalnog identiteta nije realno očekivati podržavanje racionalnih vrijednosti civilnog društva. Ideali nacionalizma ostvaruje se u ujedinjivanju pripadnika, obesnaživanju osobne autonomije pojedinca i njegovih drugih pripadnosti. Suprotno tome, autonomno civilno društvo izraslo je na individualizaciji, jačanju individualnih identiteta koji se upliću u sve sfere društvenog djelovanja. Na takav način civilno društvo pridonosi pluralizmu interesa i mišljenja o različitim pitanjima i problemima. Vrijednosna suprotnost civilnog društva upravo je zajednica koja jača kolektivne identitete “mi svijest i vrijednost” (Inglehart i Welzel, 2007, str. 141). Time se implicira da su svi interesi podređeni jednom temeljnom

interesu. Nerazvijenost civilnog društva rezultira prevladavanjem pristupa kojim se vitalni društveni problemi rješavaju politički, “baš kao u bivšem režimu” (Županov, 2002, str. 294).

Autoritarnost

Naglašene autoritarne vrijednosti osnovna su zapreka razvoju moderne demokracije. Autoritarnost počiva na bespogovornom uvažavanju autoriteta vlasti i osoba i nespojiva je s temeljnim demokratskim elementima poput jednakosti i slobode. Na prevalenciju autoritarnosti upozoravala su istraživanja koja su provedena u jugoslavenskim uvjetima čiji dio je bila i Bosna i Hercegovina. Ta su istraživanja pokazala izraženu sklonost unutargrupnoj homogenizaciji i nekritičnom podvrgavanju autoritetu, kao i projiciranu agresivnost koja razrješenje konflikta može tražiti i u nasilju. I. Šiber je u toj činjenici vidio “realnu pretpostavku nametanja različitih utjecaja, pogotovo u situacijama društvenih previranja, nesigurnosti i konflikata”.

Nakon rata u Bosni i Hercegovini provedeno je malo istraživanja u kojem su autori koristili autoritarnost iako uglavnom s ciljem dokazivanja drugih fenomena. Istraživanje provedeno među Bošnjacima 2007. godine, objavljeno u knjizi Dine Abazovića *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije* (2012) govori o visokom stupnju autoritarnosti među Bošnjacima. Tako se npr. većina Bošnjaka slaže s tvrdnjom da “umjesto više demokracije u našoj zemlji prije svega treba čvrsta ruka” (38,1 posto u potpunosti se slaže, a 28,3 posto uglavnom se slaže) (Abazović, 2012). Na području Republike Srpske provedeno je istraživanje pozitivnih stavova mladih starosti od 15 do 26 godina o “ratu kao ponašajnoj opciji”, 11 godina nakon rata u Bosni i Hercegovini. Rezultati

su pokazali da su značajni prediktori stavova mladih prema “ratu kao ponašajnoj opciji” autoritarnost, etnička vezanost i dogmatizam, dok se religiozni fundamentalizam nalazi na samoj granici značajnosti (Puhalo i Vukojević, 2015, str. 110). Istraživanje autoritarnosti nije rađeno među Hrvatima u Bosni i Hercegovini, ali se intuitivnom procjenom ne može značajnije razlikovati od istraživanja druga dva naroda.

Naglašeni autoritarni elementi upućuju na razvijen i postojan patrijarhalni i podanički oblik političke kulture u Bosni i Hercegovini. To s druge strane implicira nerazvijen participativni, individualistički oblik, odnosno civilnu političku kulture koja odgovara demokraciji. U kontekstu identifikacije sadržaja političke kulture može se razumjeti zašto je u Bosni i Hercegovini izostao ključni trenutak u procesu transformacije koji naglašava W. Merkel. To je, kaže on, onaj presudni trenutak u kojem mase izlaze iz podređenosti političkih elita i preuzimaju intenzivnu participaciju građana.⁵ Takav napredak moguć je samo između agonije nedemokratskog sustava i institucionaliziranja demokracije, a potom bi trebala uslijediti šira demobilizacija koju zamjenjuje aktivna politička podanika u poziciju građana u državi i društvu i formiranje njihova aspekta djelovanja.

Političko obrazovanje i demokratizacija

Prema istraživanju koje je provedeno 2008. godine najniža potpora demokraciji od svih europskih država bila je u Bosni i Hercegovini. Tek je 29 posto građana ocijenilo demokraciju najboljim oblikom vlasti. Tako slabi rezultati o potpori demokraciji, kako navodi B. Šalaj (2004, str. 13), sugeriraju da bi građani Bosne i Hercegovine u nekoj ozbiljnoj krizi mogli prihvatiti nedemokratska rješenja. Ako

⁴ Svjetonazor dobrim dijelom određuje vrijednosti. Čovjeku svjetonazor daje sigurnost ili čvrsto uvjerenje da u svijetu vlada red, da je svijet smisleno uređen. O tome vidjeti: Kale, E.: *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga Zagreb, 1977.

⁵ Merkel, W.: *nav., dj., str. 85.*

uzmemo u obzir navedeno i dovedemo u korelaciju zabrinjavajuće podatke o potpori demokraciji i smisao demokratizacije koji se ostvaruje uvjerenosti građana da su vrijednosti demokracije te koje omogućuju njihovu slobodu, autonomiju, različitost i jednakost, složenost demokratizacije Bosne i Hercegovine postaje lako razumljiva. Demokratizacija se isto kao kultura ne može nametnuti ni ispuniti samo formalnim institucionalnim ili zakonodavnim promjenama. Ljude se ne može prisiliti da vjeruju u demokratske vrijednosti. Za progresivan pomak u smjeru uvjerenja u univerzalne demokratske principe potrebno je ogromno angažiranje na političkom odgoju i obrazovanju.

Politička znanost i iskustvo razvijenih i konsolidiranih demokracija pokazali su da se demokratske vrijednosti i norme ne usvajaju samo iskustvom življenja u demokraciji, već se moraju učiti i stjecati. "Nužnost suprotstavljanja rastućoj političkoj apatiji i nezainteresiranosti građana u etabliranim demokracijama, i potrebu izgradnje demokratske političke kulture u novo demokratiziranim državama – značajan dio analitičara počinje ukazivati na političko obrazovanje" (Šalaj, 2003, str. 133). Jedan od utemeljitelja političko-kulturalnog pristupa politici Sindy Verba (1999, str. 284) također potvrđuje značaj političkog obrazovanja. "Najbolji proricatelj političke aktivnosti je obrazovanje." Obrazovani građani su prema provedenim istraživanjima općenito više podržavali demokratske principe i iskazivali veću spremnost djelovati za korist zajednice. Iz takvih istraživanja možemo zaključiti, kako navodi Vujčić, da nije dovoljno usmjeriti odgoj za demokraciju o formalnim institucijama ili realnim političkim procesima. Iz školskih udžbenika učenici ne uče kako su i

oni odgovorni za demokraciju, navodi Vujčić. "Građanska participacija prezentira se kao kontaktiranje lidera, organiziranje interesnih grupa i stranaka, te glasovanje na izborima. A da građani trebaju dodatne vještine i znanje za rješavanje socijalnih dilema s kojim se suočavaju – to ostaje bez odgovora" (Vujčić, 2009, str. 266).

Politički odgoj i obrazovanje dio je obrazovnog sustava Bosne i Hercegovine i premda je različito koncipirano u BiH sadržajno je čini se više riječ o formalnom političkom obrazovanju.⁶ Na to upućuju empirijska istraživanja o angažiranju mladih u politici koje je 2015. u Bosni i Hercegovini provela fondacija Friedrich Ebert Stiftung. Prema dobivenim podacima tek je 10 posto mladih u Bosni i Hercegovini kroz volontiranje iskazalo spremnost da doprinese zajednici, a 16 posto pokazalo je interes za politiku. Rezultati istraživanja UNDP-ja još su alarmantniji. Veliki broj mladih, čak 93 posto, nije uključen u društveno-političke aktivnosti, 3,2 posto je uključeno u stranačke aktivnosti, a 1,4 posto mladih je sudjelovalo u prosvjednim aktivnostima (Dušanić et al., 2017, str. 10). Naglašena pasivnost prema društvenom i političkom razvoju, na koju upozoravaju istraživanja, potvrđuje kako političko obrazovanje o formalnim institucijama ne doprinosi značajno u demokratizaciji društva. Iz takve obrazovne koncepcije o politici ne reproducira se, ili barem ne dovoljno, jedna od glavnih odlika demokratske političke kulture, a to je spremnost na političku participaciju i zainteresiranost za političke događaje. Koncept formalnog političkog obrazovanja nije "prijetnja" pasivnom repetitivnom modelu političkog ponašanja. Zato što živimo u društvu koje stalno reproducira ponavljajuće modele ponašanja koji su naglašeno konformistički.

Takav model može potiskivati jedino političko obrazovanje koje će jačati racionalnost slobodnog izbora. Imajući u vidu ozbiljan potencijal koji obrazovanje ima u demokratizaciji i s druge strane demokratske deficite Bosne i Hercegovine, trebalo bi možda razmišljati i šire izvan školskog obrazovnog sustava. Građansko i političko obrazovanje ima značajne mogućnosti u demaskiranju političkih manipulacija i političkih spinova "preko kojih se blokira društveni angažman tako što se životna pitanja, strategijom zastrašivanja, politizuju i stavljaju u ravan zaštite vitalnih etničkih interesa od unutrašnjih ili vanjskih 'neprijatelja'" (Dušanić et al., 2017, str. 142). Obrazovanje je, smatra i Verba, najbolja zamjena za vrijeme tranzicijskim državama koje nemaju demokratskog iskustva.

Zaključak

Problem Bosne i Hercegovine nije vezan samo za nametnuto rješenje i odnose moći koji su uspostavljeni dejtonskim poretom. Kada odgovor na problematiku demokratizacije Bosne i Hercegovine ne bi imao i drugo, dublje značenje, onda bi nametnuto rješenje bilo samo privremeno. Unutarnje snage bi ga već zamijenile ustavnim rješenjem do kojeg bi same došle. Devijacije nespojive s demokratizacijom poput nerazvijenog civilnog društva i naglašenog autoritarizma ne bi bile tako naglašene. Bosna i Hercegovina je nesporno opterećena povijesnim kontekstom, nedavnim ratnim događanjima, podijeljenim društvom, jednako kao i ekonomskom nerazvijenosti i nedostatkom demokratskog iskustva. O svim navedenim atribucijama koje se vežu uz Bosnu i Hercegovinu napisane su brojne knjige i studije. Međutim, njihovim naglašavanjem zanemaruje se ili potpuno izostavlja komplementarna funkcija vrijednosnih orijentacija i njihov utjecaj na demokratizaciju. One su zapravo glavni inhibitor produbljivanja demokracije. Odnos vrijednosnih orijentacija i demokratizacije Bosne i Hercegovine usložnjava prolifera-

cija vrijednosnog naslijeđa bivšeg sustava na koju utjecaj ima simetrija između stare i nove elite. Vrijednosnu konotaciju krize usložnjava i duboko ukorijenjen *egalitarni pogled* o kojem govori TES. Iskustvo razvijenih i konsolidiranih demokracija pokazalo je da se demokratske vrijednosti i norme ne usvajaju samo iskustvom življenja u demokraciji, već se moraju učiti i stjecati. Imajući u vidu navedenu postavku, demokratski deficit u Bosni i Hercegovini na koji ukazuju istraživanja može se umanjivati jedino političkim obrazovanjem. Koncept obrazovanja trebao bi biti usmjeren na razvoj političke svijest, kritičkog mišljenja i usvajanje vještina savladavanja dilema kolektivnog djelovanja. U toj koncepciji političkog obrazovanja sve o demokraciji ne bi bilo, kako piše Vujčić, *samorazumljivo*.

Koliko god ovakvo razmišljanje, a još više očekivanje njegove primjene u Bosni i Hercegovini, izgledalo kao čista *politička naiva*, ipak nema evolucije demokratizacije bez ovakve *naive* koja jedino može mijenjati političku svijest. Ukoliko ljudi nisu uvjereni u demokratske vrijednosti, onda je i teško demokratski vladati. Ako čak i uzmemo u obzir presumpciju kako će političke elite u Bosni i Hercegovini postići konsenzus o institucionalnom dizajnu države koji će biti prihvatljiv za sva tri naroda na način koji bi omogućio optimalno ostvarivanje kolektivnih i individualnih prava Hrvata, Bošnjaka i Srba, uspostavio bi se, ipak, tek institucionalni okvir. Ustavno rješenje postignuto na takav način svakako bi imalo demokratsku kvalitetu, za razliku od postojećeg, nametnutog, ali bez internaliziranih vrijednosti i normi, "duha poretka", koje bi ga podržavale, ne bi dovelo do konsolidacije. Novi dizajn države ne može ostvariti očekivani napredak u Bosni i Hercegovini ako se ne budu poticale vrijednosti koje će ga podržavati. Prema tome, izgledi za konsolidiranje i postupno otklanjanje devijacija, a time i europsku perspektivu Bosne i Hercegovine, nisu mogući bez obvezne političke edukacije.

⁶ Tri različita NPP-a posljedica su zakonom propisanih nadležnosti u okviru obrazovanja – u RS-u obrazovanje je u nadležnosti entiteta, a u Federaciji BiH u ovlasti kantona. Tako postavljena nadležnost daje pravo svakoj razini da samostalno kreira zakone iz oblasti obrazovanja, propisuje nastavne planove i programe, određuje udžbeničku politiku.

Political education as an answer to problems of democratization in Bosnia and Herzegovina

Damirka Mihaljević

University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

Abstract

With the breakup of socialist system, a minimalist concept of democracy or, in Inglehart's words, formal democracy was established in Bosnia and Herzegovina. Deeper transitional changes required a wholesome political and social modernization. Common inertia of cultural patterns showing resistance against the newly changed institutional and political setup in Bosnia and Herzegovina turned into a deep crisis. It is not only caused by the imposed dysfunctional system in a multinational state community, deeply divided by national confrontations and war. It seems that the value orientations constitute the main obstacle to democratization after all, which is visibly larger than the economic and social crisis. Explanatory value also lies in the invisible cultural norms that are responsible for series of transitional problems and deviations. A worrying democratic deficit in Bosnia and Herzegovina can be diminished only through political education.

Key words: value orientations, transition, democratization, political education, deviation

Literatura

- Abazović, D. (2012). *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije*. Zagreb-Sarajevo: Synopsis.
- Almond, G. A., Sidney, V. (2000). *Civilna kultura*. Zagreb: Politička kultura.
- Bašić, S. (2013). Društvene nejednakosti, društveno raslojavanje i nejednakosti u BiH. *Dijalog* (1-2).
- Cviic, K., Sanfey, P. (2008). *Jugoistočna Europa od konflikta do suradnje*. Zagreb: EPH, Liber.
- Dušanić, S., Lakić, S., Turjačanin, V. (2017). *Građansko i političko učešće mladih – psihološki pristup*. Banja Luka: Friedrich Ebert Stiftung.
- Inglehart, R., Welzel, Ch. (2007). *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija Slijed ljudskog razvitka*. Zagreb: Politička kultura.
- Kale, E. (1977). *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Merkel, W. (2009). *Transformacija političkih sustava teorije i analize*. Zagreb: Politička misao.
- Merkel, W. (2004). Ukotvljene i manjkave demokracije. *Politička misao*, XLI (3), str. 92
- Puhalo, S., Vukojević, S. (2015). *Kako građani BiH opažaju nevladin sektor*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Sarajlić, E. (2009). *Politička elita u teorijskoj perspektivi, u: Politička elita u Bosni i Hercegovini i Evropskoj uniji: odnos vrijednosti*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Šalaj, B. (2004) Socijalno i političko povjerenje u BiH. *Političke analize*, 4 (1).
- Šalaj, B. (2003). Modeli političkog obrazovanja u školskim sustavima europskih država. *Politička misao*, 39 (3).
- Šiber, I. (1992) Politička kultura i tranzicija. *Politička misao*, XXIX (3).
- Verba, S. (1999). *Representative Democracy and Democratic Citizens: Philosophical and Empirical Understandings*. Oxford: Brasenose College.
- Vujčić, V. (2009). *Kultura i politika*. Zagreb: Politička kultura.
- Vujčić, V. (1999). Politička kultura i politička struktura: odnos političke kulture, strukture i demokracije II dio. *Politička misao*, XXXVI (2).
- Županov, J. (2011). Hrvatsko društvo danas – kontinuitet promjena. *Politička misao*, 48 (3).
- Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

**Interpretacije domovine/otadžbine
u nacionalnim obrazovnim
platformama: etničko kodiranje
Bosne i Hercegovine**

Sead Turčalo

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Interpretacije domovine/otadžbine u nacionalnim obrazovnim platformama: etničko kodiranje Bosne i Hercegovine

Interpretations of homeland in national education platforms: ethnic coding of Bosnia and Herzegovina

Sažetak

U ovom radu kroz našu i postojeće analize udžbenika iz tzv. nacionalne grupe predmeta prezentiramo različite obrasce interpretacije Bosne i Hercegovine u nastavi (h)istorije/povijesti, geografije/zemljopisa i maternjeg jezika. Ova grupa predmeta, u koju je uključen i vjeronauk, uvedena je s proklamiranom namjerom jačanja nacionalne svijesti, te istovremeno i pripadnosti Bosni i Hercegovini. U izvedbenoj praksi oni su transformirani, ovisno o nastavnom planu i programu za koji su pravljene udžbenici, u instrumente oblikovanja imaginativne geografije i naracije o unutrašnjim domovinama. U radu polazimo od teze da u procesu izgradnje unutrašnjih domovina i etnokrajolika (*ethnoscapes*) obrazovni sistem igra značajnu ulogu jer se posredstvom njega konstituira znanje o unutrašnjoj domovini te formuliraju granice prema državi, čime se proces socijalizacije usmjerava ka "određenim 'nacionalnim' identitetima i geografsko/historijskoj svijesti".

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, obrazovanje, nacionalna grupa predmeta, unutrašnja domovina

Uvod

Oblast obrazovanja u Bosni i Hercegovini u postratnom periodu pratila je sudbina duboko podijeljenog društva i države. Aneksom IV Dejtonskog mirovnog sporazuma obrazovanje nije dodijeljeno u nadležnost države, pa je samim tim postalo isključiva nadležnost entiteta, odnosno Brčko distrikta BiH, koji ima vlastite nadležnosti u ovoj oblasti. U Republici Srpskoj radi se o centraliziranom procesu obrazovanja koji je uređen odgovarajućim zakonom i podzakonskim aktima koje je donijela entitetska skupština. U Federaciji Bosne i Hercegovine obrazovni sistem je znatno složeniji, te je u nadležnosti kantona. Etnička kompozicija kantona je, kao što ćemo vidjeti u nastavku, determinirala i sadržaje nastavnih planova i programa, odnosno udžbenika. U pet kantona većinu čine Bošnjaci, a u tri kantona Hrvati. Dva kantona nemaju većinsku etničku grupu, pa su u tim područjima *etno-geo-političari* sekuritiziranjem etničke izmiješanosti konstituirali segregacijski obrazovni sistem u kojem učenici iz različitih etničkih skupina odvojeno pohađaju istu školu. Ovaj praksa se u bosanskohercegovačkom sanitiziranom novogovoru umjesto segregacije označava sintagmom "dvije škole pod jednim krovom" (o ovom "fenomenu" vidi Kapo, 2012, str. 158-159).

Fukoovski rečeno, radi se o *praksi odvajanja* kao *političkoj strategiji* (vidi Kec, 2005, str. 118) čiji je cilj da disciplinira stanovništvo brišući individualitet učenika i normalizirajući ga shodno svom *etnokratskom* poimanju u kategoriju etničkog. Princip je sličan procesima u evropskim državama koje su detektirale "nekorisne" ljude kao politički problem" i ponovo ih grupirale u lude, siromašne i delinkvente" (Kec, 2005, str. 118), a što Foucault

opisuje u *Istoriji ludila u doba klasicizma, Rođenju klinike i Nadzirati i kažnjavati*. Na isti način učenik se u mjestima gdje funkcioniraju "dvije škole pod jednim krovom", a radi se o ukupno 32 slučaja u Srednjobosanskom, Hercegovačko-neretvanskom i Zeničko-dobojskom kantonu (diskriminacija.ba)¹, kao individua tretira 'nekorisnim' sve dok ne bude grupiran u svoj etnički kolektivitet.

Nacionalna grupa predmeta, koja uključuje jezik, vjeronauk, geografiju i povijest, uvedena je da bi se učenicima omogućilo da razvijaju vlastitu nacionalnu svijest, ali istovremeno i, shodno Okvirnom zakonu o osnovnom i općem srednjem obrazovanju (Službeni list BiH br. 18/03), pripadnost Bosni i Hercegovini, nudeći multiperspektivne uvide u sadržaje koji se obrađuju tim predmetima.

Međutim, odgojno-obrazovna intencija koja je stajala iza uvođenja ove grupe predmeta u praksi se, po mišljenju Pašalić-Kreso (2005, str. 175), pretvorila "u svoju suprotnost nekritičkim glorificiranjem svoga jezika, svoje književnosti, svoje umjetnosti, svoje religije i slično, a obezvređivanjem onih drugih. Kao krajnja konsekvencija se umjesto nacionalne afirmacije dobiva nacionalna netrpeljivost i raskol koji perspektivno teži daljem produbljivanju".

Jezič i domovina/otadžbina

Dosadašnje analize udžbenika u Bosni i Hercegovini pokazale su da obrazovni sistem, naročito kroz književnost, geografiju i povijest, uspostavlja simboličke predstave prostora koje reflektiraju *službene* vizije etničkog identiteta.

U studiji koju je realizirao OECD navodi se da je "u BiH osnovna funkcija nastavnog plana i programa (naročito u istoriji i maternjem

¹ Mapa: Dvije škole pod jednim krovom, dostupno na <http://www.diskriminacija.ba teme/mapa-dvije-%C5%A1kole-pod-jednim-krovom-u-bih> (posljednji put pristupljeno, 21. 3. 2018).

jeziku) politička. NPP se uglavnom koristi kao podrška za nacionalističke pozicije i za konsolidaciju moći”, dok Evropski centar za prava manjina govori o *promišljenoj strategiji* “nacionalističkih političara u kojoj oni koriste politike identiteta i straha kako bi produžili rat drugim sredstvima, usprkos mirovnom sporazumu” (Fond otvoreno društvo, 2007, str. 15-16; vidi i Kapo, 2012, str. 143-145).

Mi polazimo od teze da u procesu izgradnje unutrašnjih domovina i etnokrajolika (*ethnoscapes*) obrazovni sistem igra značajnu ulogu jer se posredstvom njega konstituira znanje o unutrašnjoj domovini, te formuliraju granice prema državi, čime se proces socijalizacije usmjerava ka “određenim ‘nacionalnim’ identitetima i geografsko/historijskoj svijesti” (O’Tuathail, 1999, str. 114; Muller, 2011, str. 1).

Ovo polazište u segmentu ograničene, etničke geopolitičke prezentacije Bosne i Hercegovine u školskim udžbenicima konvergira prilagođenom konceptu kulturne reprodukcije Pierrea Bourdieua (1990; 1993), koji ističe da znanje odnosno kulturna konceptualizacija društva i države koji se prenose predstavljaju refleksije vladajuće klase.

Iz perspektive kritičke geopolitike pritom su nam od izuzetne važnosti geografija i povijest zbog sklonosti klasičnih geopolitičkih koncepta, koji se, kao što ćemo vidjeti, reflektiraju u analiziranim udžbenicima, a skloni su teritorijalno-povijesnom situiranju “Sopstvenog” i “Drugog” (Mueller, 2011, str. 1), te jezika koji čini osnovu za diskurzivnu produkciju prostornih strategija, instrument politike identiteta i suštinu sekuritizacije kao govornog čina koji od identiteta pravi sigurnosnu kategoriju. Posredstvom trougla geografija - povijest - književnost dubinski je moguće provoditi prakse *Drugosti* (*othering*) u prostornoj i vremenskoj dimenziji. Budući pak da u školskim programima u Bosni i Hercegovini nastava jezika (i književnosti) zauzima *povlašteno mjesto*, nadaje se zaključak da *vladajuća klasa* u ovom

predmetu vidi značajan instrument odgođene mobilizacije *subjekata* koji će održavati i odražavati geopolitičke vizije dominantne etničke grupe.

“Književnost se tu otkriva kao moćan instrument indoktrinacije. U koncertu školskih ideoloških aparata ona je najglasniji instrument. Sve što nacija vidi kao element svog određenja *pokriveno* je književnošću:

- nacija sebe prepoznaje u jeziku, jezik se konzervira u književnosti;
- nacija drži do tradicije, književnost je pamti i opisuje;
- nacija se okuplja oko simbola, književnost ih prepoznaje i slavi;
- nacija se konstituiše na teritoriji za koju književnost osigurava *tapije*;
- nacija se legitimira istorijom koju pripovijeda književnost;
- nacija živi u mitovima koje žive u književnosti;
- nacija moral temelji na religiji, sveti tekstovi su književni tekstovi” (Veličković, 2012, str. 8).

Sadržaj nacionalne grupe predmeta sugerira i odvijanje procesa na koji smo se posredno referirali i u nekim od prethodnih dijelova rada. Radi se o procesu deterritorijalizacije koji se iz prostora unutrašnjih domovina i etnokrajolika Srba i Hrvata odvija prema vanjskim domovinama (Srbiji i Hrvatskoj) te reteritorijalizacije kao forme konsolidacije prostora naspram države Bosne i Hercegovine.

Ovaj naš stav u segmentu udžbeničke politike potvrđuju i nalazi Heike Karge (2001, str. 19), koja govori i intenzivnom korištenju udžbenika iz Srbije i Hrvatske u nastavi u Bosni i Hercegovini, čime se teritorijalizacija identiteta i njegova geopolitička prezentacija određivala iz susjednih država, kao i eksplicacije profesora Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci Ranka Pejića o “statusu podučavanja istorije

u Republici Srpskoj” (Pejić, 2005, str. 546). Na ovom tragu je i argumentacija Nenada Veličkovića (2012, str. 12), koji ističe da školski program u Republici Srpskoj, koji se u velikoj mjeri poklapa s programom iz Republike Srbije, te korištenje knjiga koje izdaje Školska naklada kao kćerka firma Školske knjige iz Zagreba u većini hrvatskih škola ukazuje na *ponišćavanje “državnih granica”* kojim “hrvatski i srpski nacionalizam u Bosni i Hercegovini praktično proširuje uvid u odnos književnosti, obrazovanja i ideologije i na susjedne zemlje, tako da se zapažanja i zaključci jednim dijelom odnose i na Srbiju i Hrvatsku”.

Nas prevashodno interesiraju prakse teritorijalnosti kojima se kroz književni tekst kreiraju mentalne mape koje podupiru predstave o etničkim geoprostorima.

U čitankama u Republici Srpskoj kao domovina se promoviraju prostori “gdje je srpska duša (Šantić), ili srpski grob, ili srpske kosti (Jakšić)”, te “na tlu koje je slobodno ili odbranjeno (Republika Srpska, Crna Gora), ili koje je izgubljeno za političkim stolom” (Veličković, 2012, str. 15).

To oprostorenje etničkog identiteta kroz strukturu čitanki te izbor pjesama zorno

pokazuje čitanka za deveti razred osnovne škole u izdanju Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva iz Istočnog Sarajeva (Ličina et. al., 2005) koja u poglavlju “Otadžbina, krug sunčeve svjetlosti” donosi pjesmu “Otadžbina” Đure Jakšića².

Ova pjesma prepuna je maskulinizirane geopolitike, predstava o arhineprijateljima i izabranosti Srbije te propraćena ilustracijama *Početak bune protiv dahija* kao vizualnom predstavom koja sugerira Turke kao arhineprijatelje, kao i *Portal manastira Dečani* koji upućuje na imaginaciju o Kosovu kao izvorištu srpske države i srpstva.³

Geopolitika u udžbenicima (h)istorije/povijesti i geografije/zemljopisa

Ovakve predstave o *srpskoj domovini* prisutne u nastavi jezika konvergiraju etničkim prezentacijama prostora u geografiji. Tako se u udžbeniku Geografije za treći razred gimnazije koju je izdao Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo (Gnjato et al., 2005, str. 11) govori o geoprostoru Republike Srpske, koji “u historijskom i etničkom pogledu, pripada srpskom narodu”.

² Đura Jakšić

OTADŽBINA
I ovaj kamen zemlje Srbije,
Što preteć suncu dere kroz oblak,
Sumornog čela mračnim borama,
O vekovečnosti priča dalekoj,
Pokazujući nemom mimikom
Obraza svoga brazde duboke.
Vekova tavnih to su tragovi,
Te crne bore, mračne pećine;
A kamen ovaj, ko piramida
Što se iz praha diže u nebo,

Kostiju kršnih to je gomila
Što su u borbi protiv dušmana
Dedovi tvoji voljno slagali,
Lepeći krvlju srca rodenog
Mišica svojih kosti slomljene —
Da unucima sprema busiju,
Oklen će nekad smelo preziruć
Dušmana čekati čete grabljive.
I samo dotle, do tog kamena,
Do tog bedema —
Nogom ćeš stupiti možda, poganom!

Drzneš li dalje? ... Čućeš gromove
Kako tišinu zemlje slobodne
Sa grmljavinom strašnom kidaju;
Razumećeš ih srcem strašljivim
Šta ti sa smelim glasom govore,
Pa ćeš o stenja tvrdom kamenu
Brijane glave teme čelavo
U zanosnome strahu lupatiti!
Al jedan izraz, jednu misao,
Čućeš u borbe strašnoj lomljavi:
“Otadžbina je ovo Srbina!”

³ O interpretaciji i instrumentaliziranoj interpretaciji ove pjesme vidi Veličković, Nenad (2010) Dijagnoza - patriotizam. Reč: Beograd, str. 28-51.

Ova elaboracija se u najnovijem izdanju udžbenika istih autora (Gnjato et al., 2012, str. 11) proširuje na distinkciju pojmova srpski geoprostor i srpske zemlje, te se kaže:

“Pored pojma srpski *geoprostor*, u savremenoj geografskoj i ostaloj literaturi sve se više sreće pojam srpske zemlje. U osnovi on odgovara pojmu srpski *geoprostor*, ali se zbog *geopolitičke*, i u vezi sa ovom teritorijalne podijeljenosti, češće koristi. U stvari, pod pojmom srpske zemlje u *geopolitičkom* značenju podrazumijevaju se *geoprostori* Srbije, Crne Gore i Republike Srpske. No, pojmu srpske zemlje još više odgovaraju istorijske i etničke cjeline na *geoprostoru* bivše Jugoslavije, bez obzira na njihovu teritorijalnu, odnosno političko-teritorijalnu razbijenost. Dakle, pojam srpske zemlje ima istorijsko, etničko i savremeno *geopolitičko* značenje. Na tom prostoru, nakon 1991. godine, stvorene su nove države” (moj kurziv).

Ovakav zaključak u kojem se neodređene povijesne i etničke cjeline bivše Jugoslavije tretiraju kao srpske zemlje implicira i navodi učenika da u svojoj prostornoj imaginaciji države nastale raspadom Jugoslavije tretiraju kao osvajači, skrnavitelji srpskog geoprostora. Etničku atribuciju prostora, u ovom slučaju srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,⁴ kao hrvatskog nalazimo i u udžbeniku Geografije za četvrti razred gimnazije Ivana Madžara i Alise Kichl (2001, str. 17) po hrvatskom nastavnom planu i programu.

Isti autori daju negativnu konotaciju obnovi državnosti Bosne i Hercegovine 1943. godine i uspostavi u granicama iz 1918. godine, smatrajući da je time “prekinut [...] oblasni

kontinuitet hrvatskog područja, iako 90% stanovništva tog dijela hrvatske obale i njezina bosansko-hercegovačkog zaleđa čine Hrvati” (Madžar i Benini, 2001, str. 16).

Historičar Ranko Pejić na tragu koncepta *Srpske zemlje* izražava žal za nerealiziranjem uredbe kojom je bilo predviđeno da se nakon uspostave Hrvatske banovine 1939. godine “spoje banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska u jednu banovinu pod imenom Srpska zemlja. Ova Uredba nije, *na žalost*, nikada realizovana (Pejić, 2003, prema FOD, 2007, str. 100, moj kurziv).

Dok Pejić tretira rješavanje hrvatskog pitanja uspostavom banovine kao propuštenu šansu za stvaranje *srpske zemlje*, dotle Muhamed Ganibegović, autor udžbenika Historije za osmi razred, ukazuje na negativnosti Sporazuma Cvetković – Maček naglašavajući da je “rješavanje ‘hrvatskog pitanja’” izvedeno “na račun Bosne i Hercegovine, a posebno bosanskih Muslimana... [...] Razgraničenje Banovine Hrvatske sa preostalim teritorijem Drinske, Vrbaske i Zetske banovine izvršeno je uz pretpostavku da bosanski Muslimani uopće ne žive na tim prostorima” (prema Karge, 2008, str. 23; slično i kod Šabotić i Čehajić, 2012, str. 145).

Madžar i Kichl (2001, str. 15) kreiranje Banovine Hrvatske posmatraju kao efemernu povijesnu pojavu koja je bila “vrlo kratkotrajno provizorno i kompromisno rješenje” [...] “iznuđeno ratnom opasnošću”.

Ovaj različit stav o podjeli Bosne i Hercegovine prilikom uspostave Banovine Hrvatske kod, uslovno rečeno, lokalnih predstavnika, onog

što Toal označava formalnom geopolitikom⁵, vrlo slikovito pokazuje kako se obrazovni sistem kao sredstvo artikulacije nacionalne pripadnosti i državnosti pod utjecajem vladajućih struktura transformira u ključno mjesto konfrontacije različitih geopolitičkih vizija i nastojanja da se one usklade s vizijama *etno-geo-političkih poduzetnika*.

Obrazovni sistem kroz udžbeničke sadržaje različitih predmeta apoteozira vlastiti narod. Tako Pejić (2003, prema FOD, 2007, str. 91) u pojašnjavanju razloga za izučavanje povijesti ističe da “iz istorije saznajemo kako su nastajali i razvijali se veliki narodi, među koje spada i naš narod”.

Stereotipizacije vlastitog naroda kao središnjeg, najstarijeg i slično nije strana ni drugim autorima. Senahid Halilović u Pravopisu bosanskog jezika kao primjer preuzima odlomak iz knjige *Historija Bošnjaka* Mustafe Imamovića u kojem se prikazuje etnogeneze *Bošnjaka* ili *Bosanskih Muslimana*, koji su se, kako tvrdi autor, “vrlo malo [...] miješali sa drugim narodima, što nije slučaj sa okolnim Južnim Slavenima, u čijoj je etnogenezi udio neslavenskog elementa prilično značajan – na istoku Grka, Albanaca, Cincara, Rumuna i drugih, a na zapadu Nijemaca, Italijana, Mađara, Čeha itd.” (Halilović, 2004 prema FOD, 2007, str. 68). Sličnu stereotipizaciju nalazimo kod Madžara i Kichl (2001, str. 63), koji govore o hrvatskom narodu kao *najstarijim svjedocima bosanske povijesti*.

Tako, dok Halilović koristeći Imamovića kao reference sugerira superiornost i čistunstvo Bošnjaka, dotle Madžar i Kichl govorom o Hrvatima kao najstarijem narodu u Bosni i Hercegovini pokušavaju dodatno istaći svoje

stavove o superiornosti hrvatskog naroda, pripisujući mu osobinu *najpismenijeg*, ali isto-vremeno i najugroženijeg. (Madžar i Kichl, 2001, str. 56).

Nadalje Madžar i Kichl (2001, str. 63) nastavlja promatrati Bosnu i Hercegovinu u hantingtonskim kodovima sukoba civilizacija, isticanjem različitosti u svakom smislu.

“Društvenu, pa i kulturnu stvarnost Bosne i Hercegovine karakteriziraju različite vjere. Srbi su pravoslavci, Bošnjaci muslimani, Hrvati katolici, a imamo i drugih konfesija. Svatko ima svoj jezik, svoje pismo i svoje običaje”.

Simplificirano svodjenje objašnjenja složenih ekonomskih, političkih i društvenih prilika u Bosni i Hercegovini od 1990-ih do danas na konfesionalna sučeljavanja nalazimo i kod drugih autora u hrvatskim udžbenicima.

“U civiliziranome svijetu više vjera na relativno malome prostoru (izuzev Švicarske) nije baš česta pojava, ali nigdje se ne smatra nevoljom. Naprotiv, vjersko i etničko šarenilo je bogatstvo kultura i običaja. Nažalost, na primjeru bosanskohercegovačke povijesti ne može se izvući takav zaključak (Markotić i Markotić, 2005, prema FOD, 2007, str. 132).

U sličnom svjetlu Bosnu i Hercegovinu i njezinu etničku šarolikost vide Gnjato et al. (2012, str. 221), koji smatraju da susreti različitih kulturno-civilizacijskih krugova imaju negativne refleksije u vidu *konflikta i ratova* na “etno-nacionalnoj osnovi”. Ova grupa autora ističe i pozitivne strane *sučeljavanja i prožimanja* kao mogućnost “razmjene materijalne i duhovne kulture koja vodi progresu” (Gnjato et al., 2012, str. 221-222). Ipak, ovom inkluzivnom opažanju autori umanjuju značaj kroz

⁴ Kroz nejasnu formulaciju rečenice sugerira se da je srednjovjekovna Bosna i Hercegovina najvećim dijelom bila hrvatski etnički prostor (Madžar i Benini, 2001, str. 17).

⁵ Toal kada govori o formalnoj geopolitici u njezin sadržaj uvrštava “geopolitičke teorije i vizije stvorene od strane intelektualaca i državnika” (O’Tuathail et al., 2007, str. 23). Iako u slučaju autora školskih udžbenika teško možemo govoriti o tvorcima geopolitičkih teorija, ipak im možemo pripisati utjecaj na stvaranje geopolitičkih vizija kod učenika kroz način prezentacije sadržaja u udžbenicima.

boldirani ekskluzivni zaključak da "srpski narod treba da pokaže etničku i vjersku toleranciju prema drugim etnosima, i da razvije saradnju sa onima koji nisu civilizaciono agresivni i ne predstavljaju opasnost" (Gnjato et al., 2012, str. 222).

Imajući u vidu intertekstualnost i interdiskurzivnost kojima su čitaoci, u ovom slučaju učenici, izloženi, zaključak Gnjate et al. (2012, str. 222) koji se čita paralelno sa udžbenikom istorije za iste razrede gimnazije može dovesti do zaključka da su civilizaciono agresivni Hrvati i Albanci za koje se koriste i izrazi poput "šiptarske mase" (Živković i Stanojlović, 2012, str. 162).

Autori udžbenika prema bosanskom nastavnom planu i program najčešće sugeriraju ugroženost Bošnjaka, identificirajući Bosnu vrlo često isključivo s bošnjačkim narodom.

"Mirovni pregovori između zaraćenih strana vođeni su u Beogradu 1739. godine. Ovim mirom Austrija je izgubila sve što je Požarevačkim mirom dobila u Srbiji, Vlaškoj i Banjalučka bitka predstavlja jednu od najslavnijih bitaka u historiji Bosne. Ona je doprinijela stvaranju svijesti o posebnosti Bosne. Izuzev Ali-paše, svi ostali učesnici bitke su bili Bošnjaci, koji su potpuno samostalno, bez pomoći Porte, odbranili svoju zemlju" (Hadžibdić i Dervišagić, 2004 i 2005, prema FOD, 2007, str. 91-95).

Budući da smo u obzir uzimali samo udžbenike koji su se pojavili nakon 2000. Godine, rat u Bosni i Hercegovini se samo marginalno tretira

i spominje kao sukob ili "agresija" (Ganibegović, prema Karge, 2008, str. 27).⁶

U udžbenicima se, gledano iz perspektive klasične geopolitike, nalazi niz opservacija koje u sebi kriju biološko-determinističke stavove i unutrašnji *balkanizam* kao formu ophođenja prema drugom.

Tako Madžar i Kichl (2001, str. 56) govore o oslabljenim *biološkim akumulatorima* Hrvata⁷, a Gnjato et al. (2012, str. 212-214) navodi poremećaj reprodukcije srpskog naroda, te prekomjerno rađanje u Sandžaku i na Kosovu, dok se u kontekstu Bosne i Hercegovine stopa nataliteta Bošnjaka objašnjava vjersko-kulturnološkim karakteristikama.

Unutrašnji balkanizam prisutan je kroz isticanje evropejstva vlastitog naroda, dok se drugi narodi uopće ne spominju (npr. Dukić, Kurek i Madžar, 2005, prema FOD, 2008, str. 128).

"Srpski narod je dao veliki doprinos razvoju evropske kulture, nauke i umjetnosti. U svijetu su poznati srpski manastiri, freske, epske pjesme, folklor, književnost (Vuk Karadžić, Njegoš), nauka (Nikola Tesla, Mihailo Pupin, Jovan Cvijić), muzika i sport" (Marić et al., 2005, prema FOD, 2007, str. 129).

U istoj mjeri koliko eksplicitno izrečeni stavovi u knjizi učestvuju u oblikovanju pogleda na Bosnu i Hercegovinu, njezinu povijest i geografiju, te položaj u svijetu u tolikoj mjeri i prešućeni ili efemerno tretirani sadržaji formiraju učeničke reprezentacije o državi u kojoj žive i potiču promišljanje u binarnim opozicijama.

Tu nam kao ilustrativan primjer može poslužiti odnos prema četničkom pokretu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) u udžbenicima povijesti koji se koriste u Bosni i Hercegovini. Živković i Stanojlović (2012, str. 122-126) u opisu perioda NDH skoro isključivo se fokusiraju na stradanje Srba, dok se usput spominju Jevreji i Romi. Naglasak se stavlja na stradanje djece "uglavnom srpske nacionalnosti" (ibid.) u koncentracionim logorima. S druge strane, Ravnogorski pokret se predstavlja u pozitivnom svjetlu, nastoji se prikazati kao saveznik partizana i zaštitnik srpskog naroda od "ustaškog terora" (Živković i Stanojlović, 2012, str. 120-122), dok se kritičko sagledavanje zločina koje su činile četničke jedinice te koaliranje s fašističkim snagama zanemaruje.

Matković et al. (2012, str. 161-163) isti povijesni period opisuju vrlo distancirano, NDH se opisuje na tri stranice, u jednoj rečenici se tretira kao oponašatelj fašističkih režima u Italiji i Njemačkoj, a u tri rečenice se govori o uspostavi koncentracionih logora u kojima su ubijani Srbi, Jevreji i Romi, ali i neposlušni Hrvati. I ovaj udžbenik kao i udžbenik Geografije (Madžar i Kichl, 2001, str. 16) koji opisuje Bosnu i Hercegovinu u periodu NDH propušta da barem kroz pitanja za kritičko promišljanje dublje sagleda taj povijesni period.

U udžbeniku Historije autora Šabotića i Čehajića (2012, str. 155-156) NDH je produkt *rasističke politike ustaškog pokreta*. Za razliku od druge dvije knjige, u ovoj se prvi put kao žrtve NDH spominju i Bošnjaci, ali se tretira i njihovo učešće u vlasti NDH koje se relativizira isticanjem da se radi o *manjem dijelu bošnjačkih građana*. Svakako je zanimljiv i tretman "Handžar divizije" koju Šabotić i

Čehajić opisuju u jednom anterfileu, ali je ne tretiraju kritički, već ističu da je njena uspostava rezultanta njemačke instrumentalizacije i nastojanja dijela *bošnjačkih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz sastava NDH i stave pod njemačku zaštitu*. Ističe se i pobuna ove 13. SS, tj. Handžar divizije protiv Nijemaca tokom obuke u Villenfranchu.

Ovim propuštanjem ili kombiniranjem različitih *strategija potiskivanja* (Assman A., 2011, str. 217-235) u kritičkom odnošenju s temama praktično se krivotvore dijelovi historije jer se učenicima ne omogućava da sagledaju cjelokupnu sliku. Ta manipulativna predstava o povijesti ima za cilj stvoriti idealiziranu sliku "Sopstvenog", dok se, kako ističe Stojanović (n.d, str. 28)⁸ nepoželjni događaji koji se ne uklapaju u takvu imaginaciju ignoriraju ili predstavljaju kao manje važni.

U završnom dijelu naše analize fokusirat ćemo se na geo-grafiranje Bosne i Hercegovine u zemljopisnim udžbenicima. Geografija se, kao što ćemo vidjeti, u značajnoj mjeri kroz stvaranja "socio-prostorne svijesti" koristi za reflektiranje dominantnog viđenja Bosne i Hercegovine u područjima gdje se primjenjuju određeni udžbenici, te pomaže u izgradnji slike etničke grupe/nacije o sebi (geopolitička imaginacija) i svom položaja unutar države. (vidi Kostovicova, 2005, str. 25). Budući da koristi kombinaciju vizualnih i verbalnih predstava o državi, geografija nudi geopolitičke reprezentacije koje se brže stabiliziraju nego što je to slučaj s povijesti ili jezikom.

Ono što je primjetno jeste da je u analiziranim nastavnim planovima i programima geografije u Republici Srpskoj u razredima u kojima se izučava Bosna i Hercegovina snažan naglasak stavljen na korištenje konturnih karata prilikom

⁶ Studija Fonda otvoreno društvo (2007, str. 88) zaključuje da se najveći broj negativnih primjera koji uključuju stereotipizaciju, isticanje vlastitog naroda, te shodno ovome i odsustvo multiperspektivnosti, nalazi u udžbenicima hrvatskog nastavnog plana i programa. Nakon toga slijede udžbenici koje izdaje Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo, dok u najmanjoj mjeri negativnih primjera ima u udžbenicima bosanskog nastavnog plana i programa.

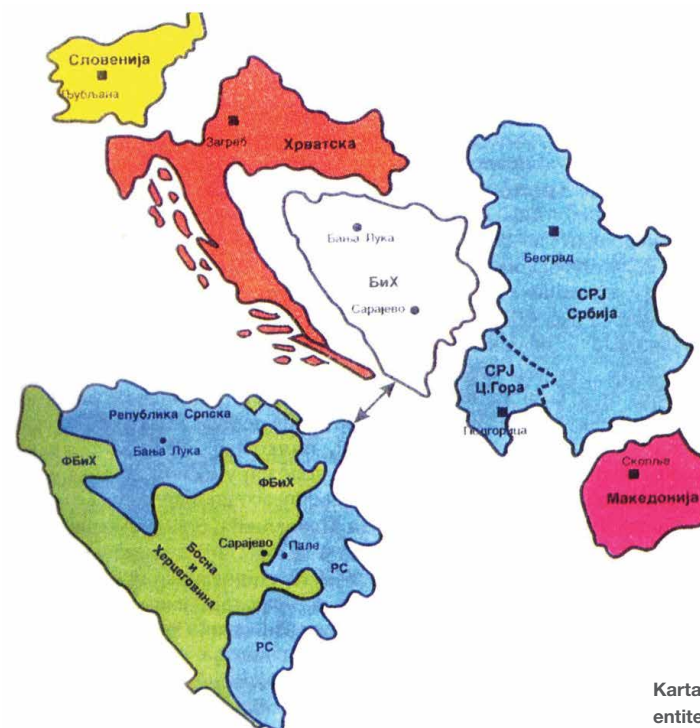
⁷ Spominju se i Srbi, ali su izdvojeni u zagradi.

⁸ Dostupno na www.cdsee.org/pdf/teaching_history_textbooks.pdf [Accessed, 7. 10. 2013]

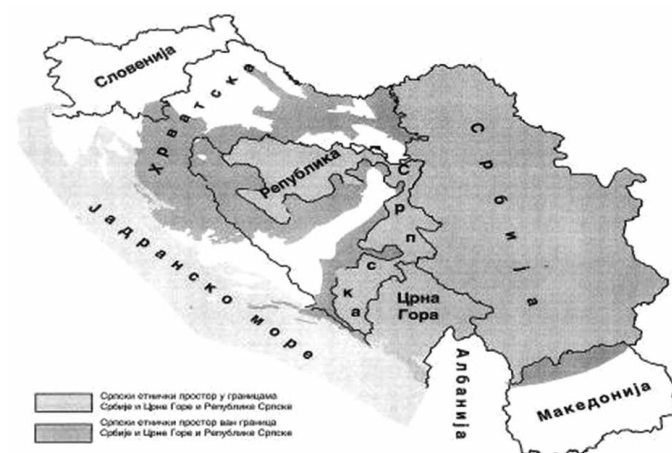

Karta 1: Pozicija Bosne i Hercegovine u dijelu srednje i istočne Evrope (Gnjato et al., 2012, str. 20)

Karta 3: Kartografsko 'podržavljenje' entiteta (Gnjato et al., 2012, str. 15)

Karta br. 2: Državne i međuentitetske granice prikazane su istovjetnim linijama (u Gnjato i Marić, 2005, preuzeto iz FOD, 2007, str. 13)

poučavanja o međuentitetskoj liniji u Bosni i Hercegovini (vidi NPP na rpz-rs.org). Ovo nalazi svoju praktičnu aplikaciju u udžbenicima, pa tako Gnjato et al. (2012) na svim kartama (str. 15, 20 i 26) jasno ističu entitetsku podjelu države čak i u prikazu položaja Bosne i Hercegovine “u dijelu srednje i jugoistočne Evrope i na Balkanu” (str. 20).

U udžbenicima geografije Republika Srpska se implicitno tretira kao država. U poglavlju o geografskom položaju, administrativno-teritorijalnoj uređenosti i regionalnoj podjeli Republike Srpske Gnjato et al. (2012, str. 25) objašnjavajući pojam geografskog položaja navode: “Geografski položaj neke zemlje, ili određenog političkogeografskog subjekta, što se u

potpunosti odnosi na Republiku Srpsku, predstavlja vrlo složenu kategoriju. Nju određuje niz komponenti: matematičkogeografski položaj, prirodnogeografski položaj, političkogeografski položaj, ekonomskogeografski položaj, saobraćajno-geografski položaj, kulturno-istorijski položaj i sl.”

Bosna i Hercegovina se tretira kao unija entiteta (2012, str. 221), a imajući u vidu da je *socijalno pamćenje* “krajnje plastična pojava” (Assman A., 2011, str. 233) pokušavaju se instalirati novi okviri pamćenja, te se tako tabelarnom prikazu etničke strukture stanovništva iz 1991. godine daje naslov “Etnička struktura BiH i Republike Srpske, 1991. godine”, čime se artifičijelno nastoji proizvesti kontinuitet tog entiteta kao priznate kategorije sa periodom kada je egzistirao samo kao paradržavna struktura. (vidi Gnjato et al., 2012, str. 212).

Predstavu o entitetu kao državi Gnjato i Marić (2005, prema FOD, 2007, str. 126) pothranjuju i u sljedećem objašnjenju ekonomskog razvoja Republike Srpske:

“Pravno uređen prostor Republike Srpske i tržišni pristup privrednom razvoju izazov su stranom kapitalu, koji na ovim prostorima može da ostvari zajedničku dobit, od interesa i za RS i za ulagača. U ovom pogledu ostvaruju se prvi koraci otvaranja RS prema razvijenim zemljama.”

Isti autori u svom udžbeniku iz 2005. godine u kartografskoj projekciji Bosne i Hercegovine entitetske granice prikazuju kao državne.

Iđentičnu praksu s još sugestivnijom vizuelnom distorzijom Bosne i Hercegovine Gnjato et al. (2012, str. 15) ispoljavaju u najnovijem udžbeniku Geografije za treći razred gimnazije gdje u kartografskom prikazu “novih država na

geografskom prostoru bivše SFR Jugoslavije” međuentitetske linije is crtavaju kao državne. Da se radi o intenciji, pokazuje činjenica da je granica između Srbije i Crne Gore – budući da karta bez obzira na izdanje 2012. godine još uvijek sugerira postojanje SR Jugoslavije – ocrtana isprekidanom linijom.

U udžbenicima geografije prema bosanskom nastavnom planu i programu Bosna i Hercegovina se uglavnom kartografski projicira kao cjelovita, dok je entitetska podjela jasnije predočena na karti gustine naseljenosti BiH (Džafić i Kulenović, 2012, str. 53) mada se u tekstu lekcije nigdje ne spominju entiteti, te na administrativnoj karti Bosne i Hercegovine (Džafić i Kulenović, 2012, str. 11).

U udžbeniku geografije (Madžar i Kichl) koji prati hrvatski nastavni plan i program ne postoji niti jedna karta postdejtonske Bosne i Hercegovine, već kartografske projekcije koje se ne odnose na administrativni ustroj BiH završavaju s 1991. godinom. S druge strane, kartografski je prikazan historijski razvoj Republike Hrvatske, a isti trend kartografskog (ne)projiciranja prati i udžbenik historije za gimnaziju (Matović et al., 2012, str. 283), koji čak i u lekciji o Dejtonskom mirovnom sporazumu prezentira kartu Republike Hrvatske na kojoj se Bosna i Hercegovina pojavljuje samo kao susjedna država.

U kontekstu upotrebe karata, Stauar Hall (prema Kostovicova, 2005, str. 26) upravo naglašava istančanost vizualne distorzije, jer se karte čine tačnim i u slučajevima kada u sebi inkorporiraju netačne detalje, što je po mišljenju Davida Harleyja (1989, str 4) rezultat njihovog prihvaćanja kao “ogledala

prirode”, dok se iza njihove navodne refleksije egzaktnog skrivaju obilježja postojećeg “društvenog poretka” (Harley, 1989, str. 7).

Jedan od ilustrativnih primjera u bosanskohercegovačkom slučaju jeste kartografski prikaz Brčko distrikta BiH u udžbenicima koji prate bosanski i srpski nastavni plan i program. Prema Konačnoj odluci arbitra, te tumačenju te odluke od OHR-a u Brčkom (Ohr.int, 2003), prostor Distrikta pripada “jednom i drugom entitetu, s tim da [...] ‘ipak, entiteti neće imati nikakvih ovlaštenja unutar granica Distrikta, kojim će upravljati unitarna vlada’. Oba entiteta su delegirala ‘[...] sva svoja ovlaštenja’ na novi Distrikt (Konačna odluka, stavovi 9-11)” (prema Ohr.int, 2003).

U udžbenicima je pak situacija prilagođena poželjnim geopolitičkim vizijama, pa tako Gnjata et al. (2012) na svim kartama korištenim u udžbeniku uspostavljaju teritorijalni kontinuitet Republike Srpske određujući proizvoljno dio teritorije Distrikta koji pripada tom entitetu. S druge strane, Džafić i Kulenović (2012) na objema kartama u udžbeniku Geografije na kojima je vidljiva entitetska podjela države Brčko distrikt prikazuju kao zasebnu cjelinu, što istovremeno sugerira teritorijalni diskontinuitet Republike Srpske.⁹

Umjesto zaključka

Očigledno je da bosanskohercegovački školski sistem (p)ostaje mjesto diseminacije najvažnijih etnonacionalnih narativa, čime se obrazovne institucije, hobsbaumovski rečeno, pretvaraju u “sekularne ekvivalente crkvama”(vidi Kostovicova, 2005, str. 20). Putem nastavnih sadržaja nacionalne grupe predmeta, umjesto multiperspektivnosti u

proučavanju Bosne i Hercegovine kroz simboličke elemente, distorziju činjenica i podsticanje emocionalnog, oprostuje se samo vlastiti identitet, dok se drugi marginaliziraju, čime se i na ovom području proizvode odnosi kontrolora (kreatori i tumači nastavnih planova i programa) i kontroliranih (učenici i njihovi roditelji).¹⁰ S obzirom na to da kulturološke karakteristike, povijesni i geografski narativi predstavljaju temelj za političku mobilizaciju na etnonacionalnoj osnovi, instrumentalizacija obrazovanja predstavlja prioritet za etno-geo-političke poduzetnike jer omogućuje uspostavu poželjnih slika prošlosti i vizija budućnosti te stvaranje *ideološki* odgovarajuće slike “Drugoga”.

⁹ Ovdje treba naglasiti da kartografska projekcija koju nude Džafić i Kulenović (2012) vjerodostojnije odražava sadržaj Konačne odluke o Brčko distriktu, jer Odluka nigdje ne sugerira kvantitet teritorije koji pripada entitetima, niti im čak daje suverena prava na teritoriji Distrikta.

¹⁰ O percepciji sadržaja udžbenika od strane roditelja učenika vidi citirano istraživanje Fonda otvoreno društvo iz 2007. godine.

Interpretations of homeland in national education platforms: ethnic coding of Bosnia and Herzegovina

Sead Turčalo

University of Sarajevo, Faculty of Political Science

Abstract

Based on own and other existing analyses of textbooks from the so-called national group of subjects, this paper presents different patterns of interpretation of Bosnia and Herzegovina in history, geography and mother tongue classes. This group of subjects, which includes catechism, has been introduced with the proclaimed intention to enhance national awareness and sense of belonging to Bosnia and Herzegovina. In practice, however, irrespective of the curriculum for which the textbooks were made, they were transformed into instruments for shaping an imaginative geography and narration about inner homelands. The paper starts from the thesis that the education system plays an important role in the process of building inner homelands and ethnoscapas, because it facilitates construction of knowledge about inner homeland and definition of limits with regard to the state, directing the socialisation process

towards "certain 'national' identities and geographical/historical awareness."

Key words: Bosnia and Herzegovina, education, national group of subjects, internal homeland

Literatura

- Assman, A. (2011). *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: XX.vek.
- Džafić, D., Kulenović, S. (2012). *Geografija 9*. Tuzla: NAM.
- Ehrke, M. (2002). Bosnien: Zur politischen Ökonomie erzwungenen Friedens, *FES*, Dostupno na: <http://library.fes.de/pdf-files/id/01456.pdf> (posljednji put provjereno 11.05.2018)
- Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine (2007). *Obrazovanje u BiH: čemu učimo djecu*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine.
- Gnjato, R., Grcic, M., Maric, Đ. et al.. (2012). *Geografija za treci razred gimnazije*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Harley, J. B. (1989). Deconstructing the map. *Cartographica: The International Journal For Geographic Information And Geovisualization*, 26 (2), 1--20.
- Ivanković-Tamamović, A. (2013). *Nastavak diskriminacije pravosudnim sredstvima: logičke akrobacije i apsurdni drugostepene sudske odluke u predmetu Dvije škole pod jednim krovom*, [report] Sarajevo: Analitika.
- Kapo, M. (2012). *Nacionalizam i obrazovanje: studija slučaja Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.
- Karge, H. (2001). Istraživanja školskih udžbenika u Jugoistocnoj Europi. Problemi, projekti, perspektive. In: Fleck, H. & Graovac, I. eds. (2001). *Dijalog Povijesnicara-Istoricara 4*. Zagreb.
- Karge, H. (2008). *Historija 20. stoljeca u udžbenicima Bosne i Hercegovine: Analiza udžbenika historije za završne razrede osnovne škole*. Sarajevo: OSCE.
- Kec, S. (2005). Mišel Fuko. u: Milenkovic, P. & Marinkovic, D. eds. (2005., *Mišel Fuko 1926-1984-2004. Hrestomatija*. Novi Sad: Vojvodanska sociološka asocijacija. (113-128).
- Kostovicova, D. (2005). *Kosovo*, London: Routledge.
- Ličina S. et al. (2005). *Čitanka: za deveti razred osnovne škole*. Istočno Sarajevo: Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva.
- Madžar, I. & Kichl, A. (2001). *Geografija - udžbenik za 4.razred gimnazije*. Mostar: Školska naklada.
- Matković, H., Mirošević, F., Goluža, B. & Šarac, I. (2012). *Povijest 4 - udžbenik za 4.razred gimnazije*. Mostar: Školska naklada.

- Matković, H., Mirošević, F., Goluža, B. & Šarac, I. (2012). *Povijest 4 - udžbenik za 4.razred gimnazije*. Mostar: Školska naklada.
- Müller, M. (2011). Doing discourse analysis in Critical Geopolitics, *L'Espace Politique* Dostupno na: <http://espacepolitique.revues.org/1743> (posljednji put provjereno, 11.05.2018).
- Nastavni planovi i program, rpz-rs.org. (2012). Dostupno na: <http://www.rpz-rs.org/7/NPP#>. UtKzamTuJss (Pristupljeno 11.05.2018).
- Okvirnom zakonu o osnovnom i općem srednjem obrazovanju (Službeni list BiH br.18/03)
- O'Tuathail, G. (1999). Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Society, *Journal of Strategic Studies*. 22 (2/3), 107-124.
- Pašalić – Kreso, A. (2005). Višegodišnja mutacija i rezistentnost ratnog virusa podjele u bosansko-hercegovačkom obrazovanju. u: Sejmenović, A., Džihic, V., Vogel T. ed. (2005). *Bosna i Hercegovina na putu ka modernoj državi? Perspektive i prepreke*. Sarajevo: Heinrich Boell Stiftung.
- Pejić R. (2005). O statusu podučavanja istorije u Republici Srpskoj. u: Academy of Sciences and Arts of Republika Srpska 2005). *The Republika Srpska – Ten Years of the Dayton Peace Agreement*. Banja Luka.
- Šabotić I., Čehajić M. (2012). *Historija 9*. Zenica: Vrijeme.
- Veličković, N. (2012). Školokrečina. Nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim citankama. Beograd: Fabrika Knjige. Edicija Reč.
- Veličković, N. (2010). Dijagnoza - Patriotizam. Beograd: Fabrika Knjige. Edicija Reč.
- Živanović, D. & Stanojlović, B. (2012). *Istorija za 3. razred gimnazije prirodno-matematičkog i 4.razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smjera*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

**Javni diskurs vjerskih lidera
i njihova uloga u izgradnji
budućnosti (ne)mira u savremenoj
Bosni i Hercegovini**

Halida Đonlagić

Institut Bhaktivedanta, Ljubljana

Javni diskurs vjerskih lidera i njihova uloga u izgradnji budućnosti (ne)mira u savremenoj Bosni i Hercegovini

Public discourse of religious leaders and their role in building a (non)peaceful future in contemporary Bosnia and Herzegovina

Sažetak

Članak analizira javni diskurs vjerskih lidera kroz recentno historijsku perspektivu i njihovu ulogu u procesu izgradnje (ne)mira. Temeljan osvrt usmjeren je na analizu kreiranja etno-klero-nacionalističkih narativa i ideologija koje su dobro inokorporirane u našu društveno-političku zbilju, a koje su proizvod instrumentalizacije vjere u političke svrhe. Nastoji se ukazati na važnost kritičkog osvrta koji izostaje, a koji bi trebao doći unutar i izvan vjerskih zajednica, ali i šire javnosti, kako bi doveo u pitanje sve postojeće ideologije koje priječe proces izgradnje pozitivnog mira. U zaključku predstavljeni su rezultati teorijsko-empirijskog istraživanja, gdje je ponuđen i metafizički pristup vrijednostima, kao skromni pokušaj doprinosa izgradnji mira.

Ključne riječi: javni diskurs, vjerski lideri, izgradnja mira, metafizičke vrijednosti, bioetika morala

Uvod

U različitom, ali ipak podijeljenom društvu i prostoru, građani Bosne i Hercegovine žive svoj nedovršeni mir. Proces izgradnje mira sam po sebi veoma je kompleksna tema, posebice ako uzmemo u obzir mnogobrojne izazove pred kojima se naša zemlja nalazi. Međutim, jako važnu ulogu u tom procesu imaju, imali su i imat će vjerski lideri. Tim više ako uzmemo u obzir svjetski ethos Hansa Künga, koji kaže da

religije svijeta mogu doprinijeti miru u svijetu jedino putem zajedničkog ethosa, koji čini temeljni konsenzus glede njihovih zajedničkih vrednota. Svjetski etos nošen je uvjerenjem da: Nema mira među narodima bez mira među religijama. Nema mira među religijama bez dijaloga između religija. Nema dijaloga između religija bez temeljnih istraživanja religija.

Tako se ovdje referiram na određene rezultate mog neobjavljenog magistarskog rada naslovljenog "Sloboda govora ili govor mržnje: javni diskurs vjerskih poglavara kao sigurnosni izazov", gdje sam u teorijsko-empirijskom istraživanju pomoću metoda analize sadržaja, intervju a s vjerskim liderima i anketnim ispitivanjem građana na nivou cijele Bosne i Hercegovine, a na uzorku od tristo ispitanika, došla do uvida na koji način se javni diskurs vjerskih lidera kretao u periodu recentne historije, kako se inokorporirao u prostor naše društveno-političke zbilje i kakva je zaista njihova uloga u procesu izgradnje (ne)mira. Do koje mjere svjetski etos nije otišao dalje od proklamacije u smislu ulazanja u određenu vrstu istinskog dijaloga koja bi nas na pravilan način suočila s prošlošću i omogućila nam da gradimo neku sretniju sadašnjost i perspektivniju budućnost. Odnosno, kako nedostatak ozbiljnog kritičkog osvrta unutar i izvan vjerskih zajednica, ali i šire javnosti, predstavlja ozbiljan kamen spoticanja

u izgradnji mira. Čak i onda kada se pojave ljudi koji se kritički osvrću, pa i u djelovanju svoje vlastite zajednice, i koji traže određeni kohezivni model zajedničkog života, oni bivaju demonizirani, dok s druge strane postoje oportunisti koji žive jednu vrstu epikurejskog hedonizma, kome su između ostalog skloni i mediji, novinari, političari koji uvelike doprinose razvoju ovog problema.

Dakle, prvi dio teksta referira se na problematiku koja opstruira procese izgradnje mira zbog nesuočavanja s prošlošću na pravilan način, uz nedostatak kritičkog osvrta, dok se drugi dio referira na moja novija teorijsko-empirijska istraživanja iz ove oblasti koja su ujedno i pokušaj da se kroz temeljan epistemološki pristup proučavanju uzročno-posljedične veze nastanka ovog problema pronade i preusmjeri retrogradna identifikacija izvanjskog faktora koji razdvaja u pravcu pronalaska zajedničkog sadržioca, odnosno identifikacijskog faktora koji je put ka miru.

Javni diskurs vjerskih lidera i njihova uloga u izgradnji (ne)mira u Bosni i Hercegovini

Diskurzivna analiza fenomena uloge vjerskih lidera u izgradnji (ne)mira značajna je i nužna, tim više ako joj pristupimo iz recentno historijske perspektive, što obuhvata predratni, ratni i poslijeratni period. Taj period prema promišljanju Johna L. Esposito ukazuje na to da su istoriju vjerskih odnosa na ovom području činili više međusobna nadmetanja i borba nego dijalog i međusobno razumijevanje, a te borbe uglavnom su bile vođene političkim interesima, više negoli vjerskim (Esposito, 2001).

Ozbiljnija netolerancija očitovala se u jeziku, u nazivu jezika, u tekstovima vjerskih glasila, školskim udžbenicima iz vjeronauka, u gostovanju vjerskih lidera na radijskim i televizijskim emisijama, u izjavama u štampanim i online vjerskim i sekularnim medijima, na

vjerskim propovijedima¹ (misama, liturgijama, hutbama), komemoracijama i sličnim skupovima povodom vjerskih i državnih praznika, političkih izbora i slično. Diskurs je prošao kroz nekoliko ključnih faza: početkom devedesetih godina fokus je bio na ratnim temama, odnosno ratnohuškačke retorike, kreiranje imidža žrtve i viktimizacija vlastitog naroda od strane drugog i drugačijeg, nacionalističke ideologije, poistovjećivanje vjere i nacije, glorifikovanje ratnih zločina i zločinaca, suđenja.

U idućem periodu uvođenje vjeronauka kao izbornog predmeta u osnovnim i srednjim školama i indoktrinacija kroz vjerske udžbenike², politizacija religije, religizacija politike, dok je u posljednjoj fazi fokus na ljudskim pravima, vjerskim pravima, nesnošljivosti u vezi s tim i porast tema o terorizmu. Ako krenemo određenom hronologijom, primijetiti

ćemo da su religijske institucije i njihovi lideri poslije sloma komunizma i dolaskom nacionalnih demokracija naglo izašli u javnost i, prema riječima dr. Ivana Šarčevića, u određenom smislu postali najpoželjniji građani društva, najugledniji, a da nisu ni slutili da su određene vrste vrednota religijskih zamijenili s nacionalnim i da su Boga pretvorili u nacionalnog roba i služitelja nacionalnim idejama.³

To je dakle, vrijeme početka izjednačavanja vjerskog i nacionalnog identiteta, odnosno početak agresivnog, radikalnog religijskog nacionalizma i nacionalističkih ideologija. Vjekoslav Perica u svojoj knjizi *Balkanski idoli* odlično primjećuje da nacionalne države ne mogu postojati ni bez istorije ni bez mita, koje također zahtijevaju idolopokloničko prihvatanje. Mit je narativ o porijeklu, to jest "rađanju" zajednice. Taj narativ, često istorijski netačan, postaje sakralan. Drugim riječima, istorijski

narativ postaje religija i u velikoj mjeri gubi svojstva istorije zasnovane na dokumentima (Perica, 2006). Takvi narativi uvelike poriču i negiraju stvarnost, pa tu zapravo često dolazi do stvaranja artificijelne stvarnosti, koja se u dobroj mjeri proizvodi na bazi neznanja. Na osnovu toga se dalje kreira imidž žrtve, pa se većinske nacionalno-konfesionalne grupacije jedna drugoj objavljuju kao žrtve jedni drugih.

Ovakve primjere možemo pronaći u diskurzivnoj analizi studije slučaja Marijane Radulović, koja je analizom dvaju vjerskih časopisa (*Glas Koncila* i *Pravoslavlje*) došla do saznanja da su i jedan i drugi isticali važnost žrtvovanja života za domovinu, naciju i vjeru, huškajući na taj način jedne protiv drugih. Obje strane nastojale su se predstaviti kao apsolutni posjednici istine koja se očituje u ulozi "žrtve" odnosno "stradanju i nepravdi" nad vlastitim narodom, i to mitskim predstavljanjem istorije (Radulović, 2002). Ovakvim diskursom kroz štampane vjerske medije uspješno su potaknuti netolerancija, predrasude, strah i mržnja prema Drugom i Drugačijem. Također se nastojalo ukazati na žrtve sopstvenog naroda u bližoj i daljoj prošlosti, koje ne bi trebale da se ponove, međutim postiglo se upravo suprotno: žrtve su se uvećale na objema stranama, što je pokazatelj malignosti ovakvog diskursa. Nadalje, pojavljuje se bitna činjenica koja ukazuje na to da nijedna strana kao "posjednica istine" nije promijenila ništa sa svojim "istinama" u stavovima suprotne strane, nego naprotiv, odnosi su se zaoštrili do te mjere da je bila prekinuta svaka komunikacija (Radulović, 2002). Na ovaj način pokušao se nametnuti stav i potaknuti predrasude kod čitalaca da su pripadnici njihove nacije i religije u stalnoj opasnosti, odnosno da im je ugrožen

svaki, pa čak i fizički opstanak. Dominantna težnja vjerskih lidera i vjerskih službenika u ovom periodu bila je više vlast nego služenje, tim više što nije bilo moguće razdvojiti njihovu religijsku vlast od politike. Bosanski franjevac Marko Oršolić ističe da religijski lideri smatraju politiku važnijom od vjere kada se drže političkih naznaka: "... primjeri su kada vi postrojite neku vojnu jedinicu na kojoj se pred vama govori 'za Allaha, protiv Vlaha' ili 'za Isusa Krista protiv komunista'. Komercijalizirali su tu religiju".⁴

Kompleksnost ove tematike ogleda se i u činjenici da su vjerski lideri u određenom kontekstu metafizički zaštićeni u smislu da se njihovo djelovanje kritički ne propituje, pa se opasnost nazire i u tome da ako se ne deklariraš kao pripadnik jedne od većinske tri konfesije u zemlji događa se nasilje vjerom, kako je primijetio i pastor sarajevske Evangeoske crkve Saša Nikolinović. Dalje navodi da se ne propituju vrijednosti, odnosno lična suverenost da sam odlučiš šta želiš biti: budista, ateista, vjernik, koje vrste vjernik, a da si i dalje Bosanac i Hercegovac, kao što u Americi možeš postati šta god želiš, a i dalje si Amerikanac.

To se kod nas smatra izdajom ne samo religije nego i nacionalnog korpusa. A to je određena vrsta nasilja koja se očitava u dominaciji mnogobrojnije vjerske zajednice nad malobrojnijom. Tako da male vjerske zajednice nemaju jednaka prava, jer, recimo, mogu ja govoriti i djelovati u svoja četiri zida, možda mogu izaći i na ulicu, ali mi nemamo jednaku zastupljenost u medijima, niti nas pozivaju u Međureligijsko vijeće, tako da to ostaje začarani krug tri tradicionalne vjere koje imaju puno veća prava da stvore ugovore s državom,

¹ Javno obraćanje bivšeg reisa Mustafe Cerića u Blagaju 14. 5. 2011. na centralnoj svečanosti Dana mevluda i zikra povodom instrukcije da ocjena iz predmeta vjeronauk više ne ulazi u ukupan prosjek ocjena u Kantonu Sarajevo: "Hoće oni ponovo da mi svoju djecu dajemo bezbožnicima i da ne budu spremni da se brane kada dođe ponovo etničko čišćenje, oni koji ne mogu da naprave od Srebrenice Sarajevo, sada hoće da prave od Sarajeva Srebrenicu. Ma nećemo to! Dosta nam je toga! Ne damo svoju djecu da ih vi učite bezbožništvu! Mi hoćemo da svoju djecu, i to u našim školama, te državne škole su naše škole! Mi plaćamo porez! Nije to tvoje, ministre, privatno, babovina, nisi ti donijeo ni od kud, nego je to naše, i ima da se uči vjeronauka u tim školama, ako treba, a očito je da će trebati, ja im poručujem: ako budete dalje dirali u vjeronauku, a to znači da ćete poslije i u džamiju i u medresu i u naše ime i u naše kuće, i onda ćete početi određivati nam šta ćemo jesti, gdje ćemo biti, s kim ćemo govoriti. Ako budete dirali u vjeronauku, imaćete sarajevsko ljeto na ulicama Sarajeva, da znate! Jer mi ne možemo to podnijeti. Mi ne možemo podnijeti da nas pripremite, a ove četiri godine FTV ove televizije, ove tzv. državne i ove neke štampane novine su nas pripremile, dresirali nas da budemo mirni kada oni krenu u ovu akciju da nam uzimaju prava postignuta i vjeronauku i džamiju i mekteb i sve ostalo. Zato ovdje s Bune, s izvora naše duhovnosti poručujemo im: Nemojte se igrati sa nama! Nemojte nas ponižavati! Nemojte nas podcjenjivati! I poručujem posebno Veri Jovanović: nemoj ti da štitiš naša prava, jer ti služiš onima koji mrze islam, mrze nas muslimane, i zato ostavi nas na miru i uopće nam tvoj sud nije mjerodavan šta su naša prava, a šta nisu! Mi ćemo kazati koja su naša prava, a koja nisu! Nisi ti zadužena i nisi kvalificirana da određuješ da li je ova odluka ministra ispravna ili neispravna!" Kao posljedica ovog govora, uslijedile su prijeteće Veri Jovanović da će biti oteta i silovana, dok je bivšem ministru na kućnu adresu stigla koverta s metkom i prijetećom porukom: *Ostavi se Allaha dž.š i njegove vjere. Stići će t vjernička ruka.*

² U razgovoru s predstavnikom jevrejske vjerske zajednice Igorom Kožemjakinom 30. 5. 2014. u prostorijama Međureligijskog vijeća u Sarajevu on opisuje slučaj da su u udžbeniku iz pravoslavnog vjeronauka uvrstili jedan jako pogrdan tekst da su Jevreji bogoubice i da su odgovorni za smrt Krista, taj je udžbenik bio odobren, bilo je to 1998. godine, ali je nasreću to izbačeno iz udžbenika.

³ Razgovor sa dr. Ivanom Šarčevićem 18. 5. 2014, Franjevački samostan sv. Ante na Bistriku.

⁴ Politika zloupotrebe religije u Bosni i Hercegovini, Pred licem pravde, Radio Slobodna Evropa, 26. 1. 2015. www.slobodnaevropa.org/.../politicka-zloupotreba.

*iako je suština demokracije briga za onog malog, dakle kada kreiramo zemlju da se svi osjećaju jednako, jer svi doprinose.*⁵

Ovakvih malih zajednica ima dosta, ali ih se tretira gotovo kao da ne postoje. Državno su priznate, registrovane kod Ministarstva pravde Bosne i Hercegovine, ali to je sve, drugih vidova komunikacije s ovakvim zajednicama nema. Pritom male vjerske zajednice nemaju svoga predstavnika u Međureligijskom vijeću, čija je svrha izgradnja kulture dijaloga, pomirenja i suživota. Prema riječima Igora Kožemjakina, predstavnika Jevrejske zajednice BiH u Međureligijskom vijeću, postoji odluka da članovi istog ne komentarišu javne istupe vjerskih lidera, što dovodi u pitanje ozbiljnost rada na izgradnji stvarne kulture mira, pomirenja i suživota, koja se očituje u nedostatku konstruktivne kritike i suočavanja s prošlošću, pa samim tim se ostavlja dojam da se o prirodni suštinskih problema razgovara samo deklarativno, tako da su i rezultati njihovog rješavanja također deklarativni, što sa sobom nosi određene posljedice. To je odlično opisao Tomislav Dobutović, pastor Baptističke crkve, na sljedeći način:

Bio sam prisutan povodom jednog mirovnog skupa prije par godina, bila je to otvorena konferencija gdje su se posvađali reis Cerić i vladika Grigorije. Mada su oni jako pažljivi na tim javnim skupovima i na televiziji, ali u principu daju sliku koja nije stvarna kada se krene pričati o bitnim stvarima. Ta njihova svađa ne izgleda tako

*velika u medijima, mada svako ko je bio tamo zna da je to samo okidač za priču koja ima dublju pozadinu. Međutim, kako vrijeme prolazi, a stvari se ne rješavaju, tj. ne rješavamo ni svoju prošlost ni svoju sadašnjost, ostaje sve više i više prostora za špekulaciju. Umiru ljudi koji znaju pravu istinu, a intelektualci se o ovom pitanju sasvim slabo oglašavaju, kao da inferiorno šute jer su izgubili nadu da bilo šta mogu promijeniti. U praktičnom pogledu kao da ne postoji nikakav način da se ti lideri pozovu na odgovornost za ono što rade i govore i da ih se smijeni.*⁶

Paralelno s tim, imamo problem s određenom vrstom isključenosti kritičkoga govora, koji se može na dvojak način isključivati. Prvi je onaj koji dolazi iz vlastite zajednice, tako što budete demonizirani ako ste dobri s Drugima, i to je jako prisutno i opstruira izgradnju kulture dijaloga i pomirenja danas. Dodatno, problem se javlja i onda kad se pojave ljudi koji se kritički osvrću uopće i u djelovanju svoje vlastite zajednice, i koji traže određeni kohezivni model zajedničkoga života. Oni bivaju demonizirani, dok su s druge strane ljudi koji su oportunisti i koji žive jednu vrstu epikurejskog hedonizma u smislu 'nemoj ništa da se rješava, nikakvi problemi', ljudi koji uklanjanju svaku vrstu neugode. A ova zemlja traži trajan, strpljiv put, i to zahtijeva napor.⁷

Mediji također o ovom pitanju ostaju na površini jer se novinarstvu pristupa površno, a iza njih najčešće stoji neka politička stranka

koja ih kontrolira kada je riječ o nekoj važnoj temi. Zbog jake konkurencije u medijima se proizvode samo oni sadržaji koji su mahom komercijalni, te na taj način mnoge važne teme nikada ne dobiju prostor u njima. S druge strane, istovremeno, politički lideri koriste vjeru kako bi postigli sopstvene ili stranačke ciljeve, koristeći vjerske pozdrave, vjerske simbole, vjerske institucije, pa i vjerske lidere kao alibi u svojim javnim istupima, predizbornim kampanjama i situacijama kada je potrebno na račun vjere pridobiti nove sljedbenike, a pod egidom demokracije, koristeći u isto vrijeme demokraciju kao sredstvo, a ne kao cilj. Tako da se dobrim dijelom osjeti prisutnost varijacija na temu, odnosno proizvodnja sadržaja bez suštinskog sadržaja, u kojoj učestvuju političari s upitnim političkim *backgroundom* i koji svojim djelovanjem kreiraju politiku bez stvarne politike, pa se u našem javnom prostoru ne pojavljuje politika kao profesija, nego kao opsesija političara i pojedinih vjerskih poglavara koji baveći se politikom propagiraju "vjeru" bez vjere. Mada, ipak: "Mnogo toga ovisi o broju ozbiljnih religijskih mislilaca u svakoj zemlji – ne društvenih reformatora religiozno orijentiranih, takvih svuda ima u obilju, nego onih koji bi pokušali istražiti temeljne enigme Postojanja u postojećim uvjetima kada ponovo treba postaviti sve premise" (Milosz, citirano kod Ćurak, 2009).

Život kao imperativ: "Demistifikacija identiteta i bioetika morala"

... ali nije za čovjeka nikakva utjeha što znamo da oslabljivanje ljudske prirode od čega boluje današnje vrijeme nije ograničeno na zarobljene rase, i da je zlo korjenitije kod onih naroda koji su opčinjeni vjerom da su slobodni, jer zlo nisu upoznali kao zlo, pa mu drage volje ostavljaju prostor.

Rebindranat Tagore

Istorija čovječanstva dobiva oblik prema teškoćama što ih susreće u svom razvitku. One nam postavljaju probleme koje moramo riješiti ako ne želimo poći nizbrdicom ili propasti (Tagore, 1990). A teškoća i zlo našega vremena i prostora očitava se u determiniranju nacionalnog kao metaidentiteta, duboko inkorporiranog iznad svakog ljudskog, što se ozbiljuje u tradicionalnoj identifikaciji između religije i nacije. Etablira se u javnom diskursu onih društvenih aktera kojima je glavno oruđe riječ, među kojima su i pojedini vjerski lideri. To samo po sebi izaziva ozbiljne posljedice jer njihovo mišljenje prodira duboko u mišljenje onih ljudi koji ih vide kao nekoga ko predstavlja Boga i prenosi objavu. Teološki govor, neovisno o tome što mu je predmet Bog, nikakav automatizam ne štiti od zastranjenja. Baš naprotiv, jer je predmet tog govora Apolutno, taj govor je u trajnoj kušnji da zapadne u zabludu da je i sam apsolutan i iznad svakog kritičkog propitivanja (Kristić, 2010).

Tada metafizičko opravdanje animoziteta i isključivosti prema Drugom i Drugacijem dovodi do toga da kako jedna zajednica razvija više poštovanja za vlastite standarde, ona razvija i mržnju prema drugim zajednicama, a njihove standarde smatra inferiornim. Razlike zasnovane na mjestu, vremenu, jeziku, naciji, vjeri, uvjerenju, ponašanju, ishrani, odjeći postaju toliko utkane u svakodnevnu životnu praksu ljudi i postepeno učine jednu zajednicu toliko različitom od druge da se može čak izgubiti razumijevanje da smo svi ljudska bića. Takvo iluzorno stanje nam ograničava svjesnost i sužava percepciju svijeta i života, dok nas u isto vrijeme drži zarobljene u artifičijelnom stanju koje generira strah. A strah je, prema rumunskom pjesniku Nichiti Stanescu, samo neostvareni oblik radoznalosti. A bez radoznalosti, kao ostvarenja straha i njegovog dokidanja, nema prekoračenja granice (Ćurak, 2009). A bez prekoračenja granice kroz forme Mira, naše znanje

⁵ Razgovor s pastorom Evandeoske protestantske crkve Sašom Nikolinovićem u Evandeoskoj crkvi, Marka Marulića bb u Sarajevu 17. 2. 2015.

⁶ Razgovor s pastorom Baptističke crkve Tomislavom Dobutovićem u Baptističkoj crkvi u Sarajevu 11. 2. 2015.

⁷ Razgovor s dr. Ivanom Šarčevićem 18. 5. 2014, Franjevački samostan sv. Ante na Bistriku

puka je ideološka tvorba i u slučaju najboljih među ljudima (Ćurak, 2009). Ovakva postavka kandidira sljedeće pitanje: Šta bi to moglo odvesti malog uspavanog bosanskohercegovačkog građanina do prekoračenja te granice koja radozvalo hrlu u zagrljaj kulturi dijaloga i izgradnji istinskog suživota, gdje se vlastito sebstvo očitava kroz Drugog, za Drugog i s Drugim? Možda bi kao uvertiru i preventivnu pomoć u traganju za odgovorom mogli pozvati Mirsada Priganicu koji izvrsno primjećuje da

u Bosni i Hercegovini nema sebstva bez Drugog. To nije filozofija koju otkrivamo kao mudrost univerzalnog principa – da čovjek nije sam, već je to život sam. Za razliku od Francuske, koja (nažalost) ima sebstvo bez francuskih Arapa, za razliku od Njemačke, koja ima sebstvo (nažalost) bez svojih Turaka, za razliku od Srbije, koja (nažalost) ima sebstvo bez Albanaca, i za razliku od Srba, Bosna i Hercegovina položila je sebstvo u razliku, i to jeste njena radost koja pati (Priganica, citirano kod Ćurak, 2009).

Da li se taj oblik radoznalosti reducira pred strahom od određene količine patnje kojoj je potrebno izložiti se i s kojom se potrebno suočiti upravo kada smo na samom dohvatu prekoračenja granice? To možda baš u onom smislu kako je mislio i Martin Buber (2000): “kao kada u strašnom ponoćnom času ležiš mučen morom budnog sna, kada se bedemi lome i ambisi urliču, i ti usred muke primjećuješ da život još postoji i da jedino moraš da ga se dohvatiš, ali kako?” Kao jedan od odgovora kandidira se trijumf svijeta života, odnosno

život kao imperativ. A s tim nas suočava dr. Ivan Šarčević kada kaže: “Mi smo imali ovdje određenu vrstu suživota uvijek zato što život pobjeđuje, a ne zato što se neko doumio da kaže, evo, ovo vam je princip života, nego jednostavno moraš živjeti.”⁸

U ovakvom odgovoru nazire se prisutnost određene vrste bioetičkog morala. A on se specificira u doba velike nesreće, recimo u katastrofalnoj elementarnoj nepogodi, kao primjerice poplave koje smo prije par godina imali u zemlji. Pa se čovjek ujedini i razmišlja o onome što zna u najdubljem predjelu svoga bića – da život sam po sebi ima određenu vrijednost. Da se život koji se u našoj svakodnevnici pojavljuje kao imenica tako velika po opsegu, a siromašna po sadržaju u svom ontološkom smislu, objavljuje kao susret stvarnosti. Jer sav stvarni život je susret, susret sa životom, s čovjekom, s pravom na život, s vrijednostima koje jesu život i njihovim mogućim otkliznućem u drugu dimenziju. To je trijumfalni moment gdje se ljudska moralna snaga uzdigla kao identitet iznad identiteta i otvorila vrata za svoju čovječansku vrijednost kao ontološku radost za Drugog. Gdje je imperativ života regrutirao ljude bez obzira na bilo kakav drugi identitet. Čovjek je ustao za čovjeka. Njegov unutarnji moralni zakon bio je njegov dominirajući identitet. Taj trijumfalni moment, iako kratak po intenzitetu, ipak bogat po sadržaju ujedinjene moralne ljudske snage, očitovao se u vjernosti principu života i vrijednosti prihvatanja lične patnje. Ovdje zaista insistiram na tom uzvišenom momentu ujedinjenja, a ne na političkoj instrumentalizaciji ovog nesretnog događaja koja je uslijedila nedugo nakon, a koja je nastojala i još uvijek nastoji održati nas u uvjerenju da čovjek ima pravo na goli život, ali ne i na bolji život. Ostaje

još da se pitamo kako ovjekoviti ovaj historijski momentum i učiniti da borba za goli život postane i ostane ujedno i borba za bolji život, iako uz sav popratni bol, ali neka bol naša bude i lijek naš.

Umjesto zaključka

Ono što moram da učinim jeste da znam da po svaku cijenu ne koristim zlu koje osuđujem!

Mahatma Gandhi

Svijet života u vizuri Martina Bubera posmatran je kroz prizmu istinskog dijaloga, što po njemu predstavlja osnovno polazište u svijetu susreta života. Ovaj filozof dijaloga uočava stvarni život kao susret. U početku je odnos kao kategorija bića, kao sabirni sud. Pravo razumijevanje ovih fenomena može da bude oštećeno svakim pokušajem njihovog svođenja na uže sfere, a može da bude podstaknuto samo ako se pri njihovom razumijevanju ima u vidu njihovo metafizičko porijeklo (Buber, 2000). Ovdje ćemo pokušati iz pozicije uže sfere i njene potkategorije doći do nivoa više sfere, koju u ovom kontekstu razumijevamo kao fizičko tijelo, odnosno javni prostor, koji je opet širi i od društva i od države utoliko što su institucije i manifestacije i jednog i drugog sadržane u njemu. Dakle, u kontekst potkategorije uže sfere fizičkog tijela ove zemlje smješteno je društvo. U tu istu ravan smješta se i religija kao društveni fenomen, zajedno s njom i njene institucije, kao i njeni akteri vjerski lideri, službenici, vjernici i ostala njena parafernalija. Dakle, religija svoju ulogu ozbiljava u prostoru nesekularnog društva, a sekularne države. Ovo je dakle jedna zamišljena *de facto* vizija naše zemlje, koja *de jure* postoji. Ali je ta faktografska vizija s vizijom naše domovine *de jure* posvađana, tako da dolazi do kreiranja paralelnih svjetova: ono što živi u svijetlu zakona nužno se ne provodi u duhu zakona.

To je detektovani problem pod rednim brojem jedan, a koji u praktičnoj realizaciji podupiru pojedini vjerski lideri u saradnji s vladajućim nacionalističkim politikama, političarima, ali i medijima. Idući problem u kategoriji proizvođenja paralelnih svjetova jeste manipulacija identitetom *privatno-javno* ili *lično-javno*, gdje se javne ličnosti, npr. pojedini vjerski lideri, političari, novinari, obraćaju javnosti izjavama koje sadrže određenu vrstu isključivosti, retrogradne retorike, pa i govora mržnje prema Drugom i Drugačijem, uz ogradu da je to njihovo *lično mišljenje* iako bez pozicije koju obnašaju, a koja im je dodijeljena da zastupaju određenu instituciju ili političku stranku ili određenu funkciju, možda nikada ne bi imali mogućnost da se na takav način obrate javnosti.

To nadalje djeluje pogubno i stvara konfuziju jer u većini slučajeva takve osobe se u javnosti najčešće i posmatraju kroz prizmu institucije koju zastupaju. To dalje stvara određenu vrstu isključivosti i separatizma čak i prema zemlji, prema državi – pa se kod Srba pojavljuje retorika koja nastoji u svemu isključiti naziv Bosna i Hercegovina, u dosta Hrvata također, dok se kod Bošnjaka pokušava to sve posvojiti, da je Bosna jednako Bošnjaci. Dalje, vjerske institucije, kojima je pozvanje da upućuju na Apsolutno, nerijetko se i same stavljaju na mjesto Apsolutnog u svome djelovanju i javnom općenju, koje je u vjerskim institucijama uglavnom jednosmjerno, pa to predstavlja tim više problem kada se na takav način nastoje slati političke poruke jer vjernike lišava svake mogućnosti da odgovore.

Također, poruke univerzalnih vjerskih načela svode se samo na pripadnike jedne vjere kada je riječ o široj javnosti, čime se dobiva partikularno značenje i javlja se određena vrsta “plemenskog morala”, što dovodi do isključivosti i postaje opasno za ostale građane. A takva postavka anonimnim pojedincima daje iluziju religiozne sigurnosti i utjehe, da

⁸ Razgovor s dr. Ivanom Šarčevićem 18. 5. 2014, Franjevački samostan sv. Ante na Bistriku

su kao takvi prevažani i korisni, te da imaju nezamjenjivu mesijansku ulogu "spašavati ugroženu naciju". Ovo je tim više opasno kada je podržano od pojedinih vjerskih lidera, gdje nacionalizam pronalazi svoje najtvrdje metafizičko utočište. A ovo se javlja najčešće tamo gdje dolazi do intersekcije političkih težnji za vlašću s duhovnim stremljenjima.

Želja za vladavinom nad drugima i želja za zaštitom drugih dvije su izrazito opozitne misaone forme, kao što je i želja za služenjem drugih i želja da budemo služeni u direktnoj koliziji. Kao takve ne mogu stajati jedna uz drugu i moraju stvoriti neispunjena obećanja i iznevjerena očekivanja, koja vremenom u narodu akumuliraju bijes, prezir, netrpeljivost i opšti rascjep u domenu ljudskih vrijednosti. Zato je potrebno raditi na razvoju kritičkog mišljenja koje bi moglo dovesti u pitanje ove postojeće ideologije koje se prikradaju i postaju sastavni dio kulture življenja bosanskohercegovačkog čovjeka, koje ga odvlače u opaku krajnost oslobođenu od bivanja zajedno u svojoj stvarnosti s Drugim, kroz Drugog i za Drugog. Da bismo izašli iz paralelnih svjetova u kojima se identitet Drugoga očitava u njegovoj negaciji, gdje dolazi do nedijaloga i nesusreta svijeta života, potrebno je nadilaženje fenomena susreta života iz njegove uže sfere. U tom procesu, baš kako kaže Buber, treba da imamo u vidu metafizičku perspektivu koja je u stanju vidjeti cijelo biće. Ili u interpretaciji Tagorea, koji kaže da ako odista poznajemo vjeru, koja je velika i dobra, tek onda možemo da se uspješno suočavamo s vjerom koja je niska i gramziva. S tim u vezi kandidiram sljedeće pitanje: Možemo li graditi zajednicu u kojoj se naša kohezija zasniva na konstruktivnoj kritici koja bi insistirala na sintezi povrata jedinstva znanja iz raznih oblasti koje se baziraju na univerzalnim metafizičkim vrijednostima i da se s tim u vezi insistira i na religijskom obrazovanju, kao gesti otpora prema izokrenutim vrijednostima vjere?

Tako da građanin Bosne i Hercegovine, koji se pokreće ne na mržnju, već na ljubav i neinstrumentalizirani um, prepozna u sebi, svome najbližem okruženju, u svojoj najbližoj zajednici importirane ali i iznutra proizvedene strategije religijskog nacionalizma i pronade snage da mu se suprotstavi. Jer one dolaze i objavljuju se kao uvreda za Bosnu i sve njene ljude.

Public discourse of religious leaders and their role in building a (non)peaceful future in contemporary Bosnia and Herzegovina

Halida Đonlagić

Bhaktivedanta Institute, Ljubljana

Abstract

The article analyzes public discourse of religious leaders through recent historical perspective and their role in the (non)peacebuilding process. A thorough review focuses on the analysis of the creation of ethno-clerical-nationalist narratives and ideologies that are fairly incorporated in our social and political reality, being the products of instrumentalization of religion for political purposes. The article attempts to emphasize the importance of the missing critical review which should come from within and outside of religious communities and public in general, in order to challenge all existing ideologies that impede the positive peacebuilding process. The conclusion presents the results of a theoretical-empirical research, offering a metaphysical approach to values as a modest attempt to contribute to peacebuilding.

Key words: public discourse, religious leaders, peacebuilding, metaphysical values, bioethics of morality

Literatura

- Buber, Martin. (2000). *Ja i Ti*. Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad.
- Ćurak, Nerzuk. (2009). *Filozofija zagrljaja*. Sarajevo: Rabic.
- Esposito, L. John. (2001). *Islamska prijetnja – mit ili stvarnost*. Živinice: Selseibil.
- Küng, Hans. (2002). *Biti kršćanin*. Zagreb: Konzor & Sarajevo: Synopsis.
- Perica, Vjekoslav. (2006). *Balkanski idoli*. Beograd: XX vek.
- Tagore, Rebindranat. (1990). *Nacionalizam*. Beograd: Alfa.
- Weber, Thomas. (2007). *Pojedinac i konflikt iz Gandijeve perspektive*. Novi Sad: Prometej.
- Radulović, Marijana. (2001). Studija slučaja: religijska (ne)tolerancija u Glasu koncila i Pravoslavlju (1989. – 1991.). *Nova srpska politička misao*, (1-4).
- Sremac, Srđan, Zoran Grozdanov i Nikola Knežević, ur. (2012). *Opasna sjećanja i pomirenje: Kontekstualna promišljanja o religiji u postkonfliktnom društvu*: prvi dio. Rijeka: Ex-Libris.
- Kristić, Alen. (2012) Vjerske institucije u BiH: Govor “razrokosti”? (str. 33-71), Rijeka: Ex Libris.
- Donlagić Halida. (2015). Sloboda govora ili govor mržnje: “Javni diskurs vjerskih poglavara kao sigurnosni izazov”, neobjavljeni magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.
- Politika zloupotrebe religije u BiH. Pred licem pravde. Radio Slobodna Evropa, 26. 1. 2015. www.slobodnaevropa.org/.../politicka-zloupotreba.

Haški sud kao mehanizam tranzicijske pravde – društveni legitimitet Haškog suda

Dijana Delaye

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti

Sažetak

Rad analizira društveni legitimitet Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (Haški sud) kao mehanizma tranzicijske pravde koji se u međunarodnom pravu definira kao stav onih kojima je određen oblik međunarodnog prava namijenjen i njihovu sposobnost da ga poštuju. Rad istražuje razloge nedostatka društvenog legitimiteta Suda u RH, koje je potrebno tražiti na razini međunarodne politike (način osnutka Suda, široko postavljeni ciljevi, rad Ureda glavnog tužitelja, kasno osnivanje Outreach ureda te niz “diplomatskih” pogreški Suda, ali i nacionalne politike u RH (utjecaj političkih stranaka i medija). Rad pojašnjava važnost društvenog legitimiteta za mehanizme tranzicijske pravde te koje je posljedice njegov nedostatak imao za Haški sud, posebno u smislu ostvarenja ciljeva, jedan od kojih je i poticati pomirenje na području bivše Jugoslavije.

Ključne riječi: tranzicijska pravda, Haški sud, društveni legitimitet, Republika Hrvatska, mediji, pomirenje

Uvod

Sedamdesetih godina prošlog stoljeća počela je takozvana kaskada odgovornosti, koja je potaknula osnivanje brojnih mehanizama tranzicijske pravde, među kojima posebno mjesto zauzima Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju (Haški sud). Naime, Haški sud kao mehanizam tranzicijske pravde sa sobom donosi dva važna presedana – prvu pravu primjenu međunarodnog humanitarnog prava u praksi (prvi put nije riječ isključivo o pobjedničkoj pravdi) (Bass, 2000) i prvo prihvaćanje mehanizama tranzicijske pravde od strane zaraćenih strana kao dio mirovnog procesa koji je tek trebao otvoriti put ka tranziciji (Delaye, 2015a).

Raspravno vijeće je u već u prvom slučaju pred Haškim sudom, u slučaju Tadić, istaknulo da je “kriminalno pravo efektivno samo onda kada se tijelo koje odlučuje o stupnju kriminalnosti smatra legitimnim”¹. Ispitivanja javnog mnijenja i ankete², međutim, već nakon nekoliko godina rada Suda upućuju da oni kojima je Sud namijenjen³ pokazuju nedostatak povjerenja u njegov rad (http://www.idea.int/europe_cis/balkans/upload/serbian_press_release.pdf), imaju negativan

stav prema njemu (<http://www.bgcentar.org.rs/istrazivanje-javnog-mnjenja/stavovi-prema-ratnim-zlocinima-haskom-tribunalu-domacem-pravosuđu-za-ratne-zlocine/>), te ga smatraju pristranim (<http://www.documenta.hr/assets/files/publikacije/IstrazivanjeSuocavanje.pdf>), iz čega proizlazi da je Sud vrlo rano počeo gubiti svoj društveni legitimitet, koji se u međunarodnom pravu definira kao stav onih kojima je određen oblik međunarodnog prava namijenjen i njihovoj sposobnosti da ga poštuju (Thomas, 2012, str. 13).⁴

Primjerice, rezultati ankete koju je provela IDEA (*International Institute for Democracy and Electoral Assistance*) već su 2002. pokazali da samo 21 posto građana Hrvatske, 24 posto građana Crne Gore, 7,6 posto građana Srbije i 3,6 posto građana Republike Srpske u Bosni i Hercegovini ima povjerenje u rad Haškog suda. S druge strane, Haški je sud podržalo čak 83,3 posto građana Kosova i 51 posto građana Federacije BiH (<http://www.idea.int/press/pr20020404.htm>). O narušenom društvenom legitimitetu Haškog suda na području bivše Jugoslavije govore i podaci Centra za suočavanje s prošlošću, kao i beogradskog Fonda za humanitarno pravo.

¹ Prosecutor vs. Tadić, Decision on Defence Motion on Jurisdiction, IT-94-1, 10 August 1995

² Za mjerenje društvenog legitimiteta Haškog suda korištene su ankete provedene na uzorku od minimalno 700 do maksimalno 10 000 ispitanika koje su neovisne agencije provele za potrebe IDEA-e, Documente i Beogradskog centra za ljudska prava.

³ Istraživanje se fokusira na Republiku Hrvatsku.

⁴ C. A. Thomas u svom eseju *The Concept of Legitimacy and International Law* vrši podjelu na pravni, moralni i društveni legitimitet, pri čemu se konstantno naglašava njihova međuovisnost. Pravni legitimitet ili legitimitet iz perspektive pravnik podrazumijeva zakonitu ili legalnu valjanost. Moralni legitimitet ili legitimitet iz perspektive filozofa naglasak ne stavlja na ono što je propisano, već na ono što bi trebalo propisivati, tj. na ono što je moralno opravdano. Društveni legitimitet ili legitimitet iz perspektive stručnjaka s područja društvenih znanosti odnosi se na stav onih kojima je određen oblik međunarodnog prava namijenjen (prema njemu) i njihovoj sposobnosti da ga poštuju. Iznimno je važan proces stjecanja legitimiteta, tj. proces tijekom kojeg građani počinju vjerovati u normativni legitimitet objekta, koji može biti vlast ili pak institucija međunarodnog prava.

Razlozi nedostatka društvenog legitimiteta Haškog suda

Što je dovelo do narušavanja društvenog legitimiteta Haškog suda kao mehanizma tranzicijske pravde u Republici Hrvatskoj? Na koji je način slabljenje društvenog legitimiteta Suda utjecalo na njegov rad i učinak?

Razloge nedostatka društvenog legitimiteta Haškog suda kao mehanizma tranzicijske pravde potrebno je tražiti na razini međunarodne, ali i nacionalne politike u RH. Utjecaj međunarodne politike na društveni legitimitet Suda istražen je putem dubinskih intervjua sa značajnim akterima direktno povezanim s radom Haškog suda,⁵ dok se za utvrđivanje utjecaja nacionalne politike na društveni legitimitet Suda uz dubinske intervjue koristi i kritička analiza diskursa o Haškom sudu u hrvatskim medijima.

Međunarodna politika

Analiza provedenih intervjua pokazuje da je utjecaj međunarodne politike na Sud uočljiv već u načinu njegova osnutka, potom širokom i nerealnom mandatu, te čitavom nizu pogrešaka i problema s kojima je Sud bio suočen: nemogućnost provedbe vlastitih odluka, rat i dislociranost, kasno uvođenje i ograničen mandat *Qutreach* programa, niz "diplomatskih" pogrešaka te rana strategija Tužilaštva koja se temeljila na procesuiranju brojnih optuženika nižeg ranga (Delaye, 2012).

Spomenute pogreške i problemi proizašli su upravo iz površnosti njegovih osnivača i ispolitiziranosti njegovih postupaka, što je u konačnici imalo snažan utjecaj na društveni legitimitet Suda među onima kojima je namijenjen.

Osnutak Suda

S obzirom na strahote zločina počinjenih na području bivše Jugoslavije, postojao je moralni legitimitet za osnutak Suda i on u tom smislu ostaje neupitan i do dana današnjeg. Međutim, većina intervjuiranih smatra da je Sud osnovan kao kompromisno rješenje ili simboličan akt međunarodne zajednice, koja nije bila spremna vojnom akcijom zaustaviti sukobe na području bivše Jugoslavije, što je naštetilo društvenom legitimitetu Suda. Bass smatra da je upravo zbog toga Sud bio osuđen na pogreške (Bass, 2000). Naime, nitko nije ozbiljno shvaćao zadana obećanja, nitko nije uistinu vjerovao da će sud profunkcionirati, pa čak ni njegovi zagovornici i osnivači poput američke državne tajnice Madeleine Albright, o čemu je govorila na suđenju Biljani Plavšić (Delaye, 2012).

Široko postavljeni ciljevi

Široko postavljeni ciljevi dodatno su zakomplicirali rad Suda. Međunarodna zajednica je sve ono što je trebala učiniti različitim diplomatskim i vojnim sredstvima odlučila povjeriti

Sudu i na taj način mu je na leđa stavila teret koji on nije mogao iznijeti, što se posljedično odrazilo na legitimitet Suda među onima kojima je namijenjen. Uz svoj primarni zadatak, a to je suditi, odnosno dovesti pred lice pravde osobe odgovorne za kršenja međunarodnoga humanitarnog prava, Sud je u preambuli Rezolucije 827 dobio još dva zadatka: spriječiti zločine i doprinijeti uspostavi i održavanju mira na ratom pogođenim područjima. Nadalje, 2004. godine Vijeće sigurnosti donosi Rezoluciju 1534 u kojoj naglašava da Sud doprinosi miru i sigurnosti, ali i pomirenju.⁶ Sud je osnovan u jeku sukoba i uvjerenje da bi prijetnja koju Sud svojim osnutkom predstavlja mogla zaustaviti izvršenje novih zločina pokazala se idealističnom i pogrešnom, o čemu svjedoče masakr u Srebrenici (1995.) i Kosovo (1997.).

Isto tako, Sud nije mogao samostalno pridonijeti uspostavi mira i poticati pomirenje. Profesor Josipović ističe: "Mir se ne može uspostaviti bez pravde, ali dugotrajni mir i pomirenje ne mogu se postići samo procesuiranjem zločina."⁷ Premda je tijekom godina postalo jasno da Haški sud ne može ispuniti svoj mandat, to nije spriječilo njegove dužnosnike i suce, kao i političare da ga dodatno prošire (Starešina, 2005, str. 21). Pod tim se prvenstveno misli na pisanje povijesti, funkciju koju si je Sud samoinicijativno dodijelio, a za ispunjenje koje kao sudsko tijelo nije imao nikakve šanse. Prihativši se ovog nezahvalnog zadatka, Sud je dodatno narušio svoj već erodirani društveni legitimitet. Da je Sud izabrao ovaj put, bilo je jasno već na prvom suđenju, tj. u slučaju Tadić, gdje su prva dva dana suđenja protekla u izlaganju vojnog povjesničara Jamesa Gowa, što će u

konačnici rezultirati presudom u kojoj je prvih 69 stranica posvećeno povijesnom pregledu podrijetla i uzroka sukoba na području bivše Jugoslavije (Wilson 2005, str. 932).

Problem je međutim što sudovi imaju drugačiji princip rada od povijesnih instituta. Prema profesoricu Turkoviću sudske procedure nisu dizajnirane kako bi proizvele presude o povijesnim događajima: postupci se koriste uskom, pojednostavljenom i modificiranom stvarnošću; točnost je povremeno podređena nekim drugim potrebama; dokaze prilažu i prezentiraju najvećim dijelom stranke koje imaju određeni interes u postupku; odluka se mora donijeti brzo i nakon žalbe je konačna; mora se doći do zaključka i onda kada nema dovoljno dokaza... (2005, str. 294). Posebno je važna uloga dokaza. Naime, dokazi kojima se koristi Haški sud, ili bilo koji drugi sud, kako bi utvrdio činjenice, odnose se isključivo na odgovornost određenog pojedinca za zločine za koje je optužen (Subotić, 2014, str. 179).

U tom smislu, oslobađanje pojedinaca od odgovornosti za određene zločine ne znači da se zločini nisu dogodili ili, štoviše, da su oslobađanjem pojedinaca države amnestirane od preuzimanja bilo kakve odgovornosti za zločine počinjene tijekom sukoba. Problem je međutim što se presude često iščitavaju upravo na taj način. Razlog tome Subotić vidi u činjenici da je Haški sud glavni mehanizam tranzicijske pravde u regiji, često i jedini, i mnogi ga doživljavaju kao oficijelnog, neprikosnovenog arbitara prošlosti, pa na suprotnim, nekad zaraćenim stranama, presude za individualne slučajeve često nazivaju "krivom poviješću" koju piše Haški sud (Subotić, 2014). Problem je tim veći što predstavnici Haškog suda nisu negirali već

⁵ Dubinski intervjui na temu Haškog suda provode se od 2004. godine. Relevantni sugovornici u Haagu: tadašnja glasnogovornica Suda Florence Hartmann; Janet Manuell i Aleksandra Kontić, pravnici u Odjelu Pravila puta, Ured glavnog tužitelja; Wendy Lobwein, voditeljica Ureda za podršku žrtvama i svjedocima; Mirko Klarin, suosnivač i urednik novinske agencije SENSE (*South East News Service Europe*); Vjera Bogati, izjaviteljica Instituta za izvještavanje o ratu i miru (*International Institute for War and Peace Reporting*) u Haagu i Olga Kavran, tadašnja zamjenica voditelja Outreach ureda, a kasnije glasnogovornica Suda. U Zagrebu su provedeni dubinski intervjui s prof. dr. sc. Ivom Josipovićem, Zvonimirom Čičkom, Andreom Feldman, Klarom Dokmanović, djelatnicom nekadašnjeg Outreach ureda u Zagrebu, Vesnom Teršelič, voditeljicom Documente – Centra za suočavanje s prošlošću, Vesnom Alaburić, odvjetnicom s višegodišnjim iskustvom rada na Haškom sudu, Višnjom Starešinom, novinarkom i autoricom knjige "Haška formula", Lukom Mišetićem, odvjetnikom generala Ante Gotovine, Vladimirom Šeksom (HDZ) i Željkom Antunović (SDP).

⁶ <http://www.icty.org/> - Statut MKSJ, Rezolucija 827 (1993.), Rezolucija 1534 (2004.)

⁷ Razgovor s Ivom Josipovićem 7. rujna 2004. u Zagrebu.

proklamirali svoju ulogu arbitara prošlosti izjavama poput one sutkinje McDonald po završetku suđenja Tadiću: “Započeli smo s ispunjavanjem zadatka stvaranja povijesnog zapisa” (Turković, 2005, str. 294).

Rad Ureda glavnog tužitelja

Jedan dio sugovornika poput prof. dr. sc. Ive Josipovića, odvjetnika Luke Mišetića te novinarka i autorice “Haške formule” Višnje Starešine upravo u radu Ureda glavnog tužitelja vide veliki razlog gubitka pravnog, a posljedično i društvenog legitimiteta Suda. Sukladno Josipoviću, Haški sud je tijekom vremena svojim radom sam sebi narušio legitimitet. Kao prvo, riječ je o Sudu za najteža kaznena djela, a prvi koji se našao na optuženičkoj klupi je Tadić, neupitno zločinac, ali ne i najveći. Drugi problem su, prema Josipoviću, predugi postupci, kao na primjer suđenje bosanskim Hrvatima ili slučaj Šešelj. Posebno problematičnim Josipović smatra izmišljanje pravnih instituta poput trećeg oblika zajedničkog zločinačkog pothvata kao supstitucija za loše obavljene posao. “Haški sud je gubio legitimitet jer je Ured glavnog tužitelja bez dovoljno dokaza izvodio ljude pred Sud, jer su, podignuvši očekivanja, počeli kršiti pravne standarde. Otišli su predaleko.”⁸ Odvjetnik Luka Mišetić pak ide korak dalje u kritiziranju rada Ureda glavnog tužitelja: “Nema ni jedne optužnice za uništavanje Vukovara, nema ni jedne optužnice za više zapovjedništvo JNA, što delegitimizira Sud.”⁹ Mišetić, ipak, glavnu krivnju za nizak društveni legitimitet Haškog suda stavlja u ruke međunarodne zajednice.

Osiguranje priznanja zaključaka iz postignutih presuda Haškog suda

Prema Mišetiću međunarodna zajednica je trebala osigurati priznanje zaključaka iz postignutih presuda Haškog suda.

U slučaju Srbije, posebno, ne postoji nikakav oblik političke prisile od strane međunarodne zajednice. Naime, Srbija ima najveću odgovornost za događanja na području bivše Jugoslavije devedesetih i prema presudama Haškog suda ima najviše toga prihvatiti. Lazarević se vratio u Srbiju, osuđeni ratni zločinac, i njega primaju ministar obrane, ministar pravosuđa i govore da je heroj. To delegitimizira Haški sud kao instituciju.¹⁰

Usporedimo li situaciju u Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata, upravo je inzistiranje vanjskih sila na priznanju zaključaka Nürnberškog suđenja od strane Njemačke i njezinih građana potaknulo proces suočavanja s prošlošću (Delaye, 2015b).

Kasni osnutak Outreach programa

Nadalje, Haški sud je mogao dobiti veću podršku i donekle ublažiti nizak legitimitet da je pokrenuo javnu kampanju širih razmjera ili da je neka saslušanja svjedoka održao na teritoriju bivše Jugoslavije (Wilson, 2005, str. 941). Naime, *Outreach* program Haškog suda oformljen je tek 1999. godine, dvije godine nakon što je sutkinja McDonald shvatila da ljudi u Prijedoru ne znaju ništa o presudi u slučaju Tadić, koja se odnosi direktno na njih. Sud je činio vrlo malo kako bi pojasnio svoj

rad onima kojima je namijenjen, a upravo to je ključno u procesu *stjecanja legitimiteta*, koji uključuje stvaranje, primjenu, ali i interpretaciju i objašnjavanje prava (Thomas, 2012). U tom procesu pak ključnu ulogu uz Haški sud imaju i nacionalne političke elite i mediji. Predstavnici Haškog suda kao i veliki broj znanstvenih članaka o Sudu upravo u sprezi politike i medija vide glavnog krivca za nizak društveni legitimitet Suda.

Diplomatske pogreške

Bivši predsjednik HHO-a Ivan Zvonimir Čičak tvrdi da je Haški sud napravio pogreške u “diplomatskim koracima”, koje su imale velik utjecaj na oblikovanje mišljenja o njemu među stanovnicima bivše Jugoslavije.¹¹

Primjerice, prvih nekoliko godina dokumenti Suda nisu se prevodili ni na jedan jezik koji se koristi na području bivše Jugoslavije. Tek je naknadno uvedeno prevođenje dokumenata na bosanski, hrvatski i srpski jezik. Sud nije imenovao nijednog suca s područja bivše Jugoslavije. Štoviše, prema svakome s područja bivše Jugoslavije Sud se, a posebno Ured glavnog tužitelja, odnosio s gotovo paranoidnim nepovjerenjem – bilo da je riječ o prevoditeljima, novinarima, pravnim ili drugim stručnjacima... (Klarin, 2004, citirano kod Delaye, 2012). Posebno je zabrinjavalo nedovoljno poznavanje stanja na području bivše Jugoslavije koje je često bilo primjetno kod tužitelja, a katkad čak i kod nekih sudaca. Klarin smatra da je ta “nevinost u neznanju” djelatnika dodatno umanjila vjerodostojnost, tj. društveni legitimitet Haškog suda na području bivše Jugoslavije (Delaye, 2012).

Nacionalna politika

David Beetham u svom djelu *The Legitimation of Power* ističe da su stavovi koje ljudi imaju proizvod kumulativnih utjecaja kojima su bili izloženi. Ovo je obrazloženje posebno vjerodostojno u današnje doba propagande i odnosa s javnošću, kada u javnoj sferi dominira naglasak na prezentaciji, a ne na stvarnosti. To što ljudi vjeruju u legitimitet nečeg znači samo da su nosioci moći dobro odradili javnu kampanju (2013, str. 9). U tom smislu glasnogovornica Haškog suda Nerma Jelačić pojašnjava da “građani u bivšoj Jugoslaviji znaju malo o Sudu, a i ono što znaju pogrešna je percepcija, u kojoj se oslikava ono što se vidi u medijima ili čuje od domaćih političara”. Jelačić nastavlja:

Smatram da je u pitanju propaganda koja i dalje ima veliki utjecaj na način kako se pokriva rad Tribunala. To se može vidjeti nakon svake izrečene presude. Uz to, tu su i tragovi propagande koja je postojala prije i koja je ostavila neke stavove iza sebe u naslijeđe... A to se vidi i iz izjava nekih političara koji komentiraju rad Tribunala, i naravno da se njihov glas mnogo dalje čuje nego od jednog pravosudnog tijela koje je udaljeno od same zajednice.¹²

I dok je neupitno da je na području bivše Jugoslavije postojala ratna propaganda, postoje različita mišljenja o tome je li ta ista propaganda nastavila djelovati i nakon rata u vidu propagande protiv Haškog suda ili tzv. antihaške propagande, što je tvrdnja predstavnika Haškog suda.

⁸ Razgovor s prof. dr. sc. Ivom Josipovićem 16. rujna 2015. u Zagrebu.

⁹ Razgovor putem Skypea s odvjetnikom Lukom Mišetićem u prosincu 2016., Chicago – Zagreb.

¹⁰ Razgovor putem Skypea s odvjetnikom Lukom Mišetićem u prosincu 2016., Chicago – Zagreb.

¹¹ Razgovor s Ivanom Zvonimirom Čičkom 28. rujna 2004. u Zagrebu.

¹² Ahmetašević, Nidžara, 2012. Propaganda još uvijek utiče na formiranje javnog mnijenja – razgovor s Nermom Jelačić, glasnogovornicom MKSJ, preuzeto 19. veljače 2018. sa <http://www.media.ba/bs/etikaregulativa-novinarstvo-etika/propaganda-jos-uvijek-utice-na-formiranje-javnog-mnjenja>

Mediji

Opći zadatak istraživanja je utvrditi kakvim se diskursom koristio hrvatski tisak u izvještavanju o Haškom sudu kao mehanizmu tranzicijske pravde, dok je poseban cilj istraživanja utvrditi je li hrvatski tisak svojim izvještavanjem o radu Haškog suda i njegovim glavnim akterima utjecao na gubitak društvenog legitimiteta Suda. Metodologija istraživanja obuhvaća članke iz dnevnih novina Jutarnji list, Večernji list, Novi list, Slobodna Dalmacija i Vjesnik kao i tjednika Globus i Nacional, vezane uz deset ključnih događaja i slučajeva koji su utjecali na dinamiku odnosa između RH i MKSJ¹³. U pravilu analiziraju se medijski napisi sedam dana prije i sedam dana nakon ključnog događaja, ali zadržava se mogućnost analize i duljeg vremenskog razdoblja ako za to postoji potreba u određenom slučaju/događaju. Metoda istraživanja korištena u analizi izvještavanja hrvatskog tiska o Haškom sudu je kritička analiza diskursa (Wodak i Meyer, 2008).

Kao rezultat istraživanja u arhivi Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, arhivi Hanza Medije (nekadašnji Europapress Holding) te Bazi podataka digitaliziranih novinskih članaka – ratni zločini Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, prikupljen je 1661 članak. U početnoj fazi istraživanja članci su kvantitativno analizirani.

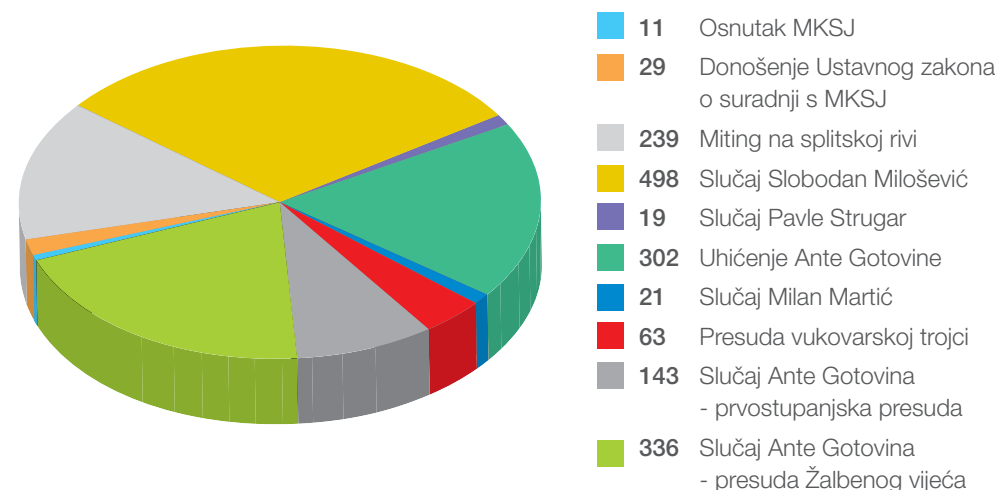
Prva faza istraživanja pokazuje da je osnutak Haškog suda popraćen sa svega 11 članaka (Vjesnik dva članka, Slobodna Dalmacija dva, Novi list četiri, Večernji list tri). Cijeli je događaj

prenesen u vidu kraćih obavijesti, bez izjava političara. Tijekom istraživanja u arhivi Hanza Medije prisutne novinare je začudila činjenica da osnivanje Suda nije popraćeno ni na koji način u tadašnjem najčitanijem nacionalnom tjedniku te su odlučili nazvati odvjetnicu i autoricu brojnih članaka o Haškom sudu Vesnu Alaburić, koja je izjavila sljedeće: "Prve dvije godine nitko nije pisao o Haškom sudu jer smo vjerovali da će to biti Sud koji će suditi samo Srbima. Članke tražite tek od 1995./96., kada se podižu prve optužnice protiv Hrvata u BiH (slučaj Blaškić)." ¹⁴ Paralelno s odlaskom upravo generala Blaškića u Haag, događajem koji je punio naslovnice hrvatskih tiskovnih medija, donosio se Ustavni zakon o MKSJ, koji je nakon prvog čitanja u Hrvatskom saboru poslan na doradu (veljača 1996.), da bi nakon drugog čitanja bio usvojen (19. travnja 1996.). Događaj je popraćen sa sveukupno 29 članaka. Novinar Mirko Klarin, koji rad Haškoga suda prati od njegova osnutka, tvrdi da su članci u hrvatskim medijima prvenstveno posvećeni načinu na koji Haški sud tretira hrvatske optuženike, dok se istodobno zanemaruju suđenja na kojima se donosi pravda hrvatskim žrtvama.

Jedan od najdrastičnijih primjera te vrste izvještavanja dogodio se na dan početka suđenja za Dubrovnik. Tog dana održana je statusna konferencija u predmetu "Blaškić" o stanju žalbenog postupka. Došlo je sedam, osam novinara iz Hrvatske, koji su svi otišli na statusnu

¹³ Spomenutih deset ključnih slučajeva su: osnutak Haškog suda; donošenje Ustavnog zakona o suradnji s Haškim sudom; miting na Splitskoj rivi; slučaj Slobodan Milošević "Kosovo, Hrvatska i BiH"; slučaj Pavle Strugar "Dubrovnik"; uhićenje Ante Gotovine (7. prosinca 2005.); slučaj Milan Martić "Republika Srpska Krajina"; presuda Vukovarskoj trojici "Vukovarska bolnica"; slučaj Ante Gotovina "Operacija Oluja" – prvostupanjska presuda; slučaj Ante Gotovina "Operacija Oluja" – presuda Žalbenog vijeća.

¹⁴ Telefonski razgovor s Vesnom Alaburić 9. siječnja 2014. u Zagrebu.

konferenciju, a važan početak suđenja za zločin protiv hrvatskog grada i hrvatskog naroda su preskočili. To je pravilo koje se od prvog suđenja ponavlja. ¹⁵

Tome u prilog govori činjenica da su prvostupanjska presuda Pavlu Strugaru u slučaju "Dubrovnik", presuda Žalbenog vijeća i Strugarovo puštanje na slobodu u analiziranih sedam hrvatskih dnevnih i tjednih novina sveukupno popraćeni sa svega 19 članaka. Slično je i sa slučajem Milana Martića (prvostupanjska presuda i presuda Žalbenog vijeća), koji je popraćen s 21 člankom. S nešto većim interesom popraćena je presuda Vukovarskoj trojci (Šljivančanin, Mrkšić i Radić), tj. sa 63 članka. Pritom valja naglasiti da je prvostupanjska presuda popraćena s 33 članka, a puštanje Šljivančanina na slobodu sa svega 4 članka, što upućuje na činjenicu da je s vremenom interes za slučaj opadao. Nasuprot spomenutim, slučaj generala Ante Gotovine je od početka punio naslovnice. Uhićenje Gotovine popraćeno je s 302 članka i

posebnim izdanjem Globusa, koje je izišlo dan nakon uhićenja. Prvostupanjska presuda popraćena je sa 143 članka, a presuda žalbenog vijeća s 336 članaka. Navedeni podaci govore u prilog tezi o većem interesu hrvatskih medija za hrvatske optuženike nego za hrvatske žrtve. Jedina iznimka je slučaj Slobodana Miloševića, o kojem se od početka intenzivno izvještavalo – 498 članaka. Početak suđenja popraćen je sa 148 članaka, čitanje optužnice za RH sa 132 članka, a njegova smrt s 218 članaka.

Iz dosadašnjeg istraživanja može se iščitati da su hrvatski mediji teme vezane uz Haški sud pokrivali ovisno o njihovoj političkoj osjetljivosti, vodeći se pritom ekonomijom tržišta, što je dovelo do toga da su suđenja za ratne zločine zanimljiva utoliko ukoliko stvaraju senzaciju. Iz priložene tablice proizlazi da je slučaj Gotovina (781 članak) popraćen u hrvatskim medijima s gotovo jednakim brojem članaka kao svi ostali slučajevi koji su uključeni u istraživanje (880 članaka).

¹⁵ Kelava, Marina, 2009. "Celebrities" kultura vrijedi i za ratne zločine (intervju s Mirkom Klarinom), H-alter. preuzeto 19. veljače 2018. sa <http://www.h-alter.org/vijesti/ljudska-prava/celebrities-kultura-vrijedi-i-za-ratne-zlocine>

Ono što se u prvoj fazi istraživanja također može iščitati iz prikupljenih članaka jest da u slučaju operacije "Oluja", koja uključuje generale Gotovinu, Markača i Čermaka, već u naslovima i podnaslovima postoje određeni ponavljajući obrasci izvještavanja, npr. "Osudili hrvatsku državu", "Umjesto Tuđmana, razapet je Gotovina", "Hrvatskoj se piše nova povijest", Slobodna Dalmacija (16. travnja 2011.), "Političke igre oko Haaga", Novi list (13. travnja 2011.), "Orije sudio Hrvatskoj", Vjesnik (16. travnja 2011.), "Tvrđilo se da sud može biti pravedniji ili nepravedniji, ali da nije politički! A ne, nije!", Večernji list (16. travnja 2017.), "Gotovina plaća za Tuđmana; proces je pod utjecajem politike", Nacional (19. travnja 2011.), koji upućuju na određenu percepciju Haškog suda – politička institucija, koja piše povijest te procesuirajući pojedince zapravo sudi državama, u ovom slučaju Hrvatskoj. Bez povijesnog konteksta (Wodak, 2011., str. 43-44, *Discourse – Historical Approach*) ne može se razumjeti nagla promjena diskursa u izvještavanju medija o Sudu, kao i privremeni porast društvenog legitimiteta Haškog suda nakon oslobađajuće presude hrvatskim generalima Gotovini i Markaču. Naime, znakovito je da nakon oslobađajuće presude dolazi do promjene diskursa o Haškom sudu u medijima, pa Jutarnji list 23. 11. 2012. donosi članak "Haški sud je uspio utamničiti odgovorne za ratne zločine". Jutarnji list od 18. 11. 2012. donosi rezultate ankete koju je za Novu TV provela agencija IPSOS Puls, a koji pokazuju da je 96 posto građana zadovoljno presudom, 62 posto smatra suradnju s Haškim sudom ispravnom, ali 49 posto građana i dalje smatra da je Sud sudio politički. Valja naglasiti da promjena diskursa u medijima nije glavni razlog porasta društvenog legitimiteta Suda kod hrvatskih građana. Glavni je razlog taj što je Sud oslobađajućim presudama potvrdio hrvatski utemeljiteljski mit – mit o Domovinskom ratu, na kojemu

se bazira hrvatska državnost. Naime, svaka država, svaka nacija ima svoj utemeljiteljski mit, bilo da je riječ o osobi ili događaju. Kako pojašnjava profesor Cipek, zadaća je političkih mitova da omoguće društvenu integraciju i solidarnost unutar političke zajednice. Drugim riječima, svaka politička zajednica mora posjedovati nekakav zajednički "horizont vrijednosti", koje se ne mogu utemeljiti isključivo na razumu, jer ljudi nisu samo racionalna nego i emocionalna bića. Utemeljiteljski mitovi imaju objedinjujuću ulogu koja građanima pruža sigurnost jasnih moralnih vrijednosti na kojima počiva demokratski politički poredak, te omogućavaju oblikovanje građanske solidarnosti i jednakosti. Djeluju kao kodovi smisla koji omogućuju da se suprotstavljene političke strane međusobno prepoznaju kao pripadnici iste političke zajednice, kao oni koji dijele isti simbolički prostor. Mitovi su, dakle, izvorište vrijednosti oko koje se neka zajednica okuplja, iz koje izvire dostojanstvo naroda. Hrvatska je, nakon nacizma, fašizma i komunizma, proživjela dane ponosa i slave, obrambeni rat, borbu za demokraciju i slobodu. Zbog toga je proslava "Oluje", oslobodilačke akcije Hrvatske vojske, toliko značajna za legitimitet hrvatske demokracije i države (Cipek, 2012). No sve do oslobađajuće presude generalima Domovinski rat se u javnosti smatrao prodanim zbog Europske unije i pretvoren je u zajednički zločinački pothvat.

Političke stranke

Analiza medijskih članaka vezanih uz rad Haškog suda provjerit će u kojoj je mjeri politički diskurs utjecao na medijski diskurs te koliko su dvije vodeće političke stranke (Hrvatska demokratska zajednica i Socijaldemokratska partija) i mediji utjecali na društveni legitimitet Suda. Analiza osnutka Suda pokazuje da su politički lideri u bivšoj Jugoslaviji od početka na Sud gledali kao na politički instrument u rukama međunarodne zajednice.

Situaciju najzornije ocrtava dio iz razgovora s Mirkom Klarinom:

Kada je Tribunal osnovan 1993. godine, politički lideri i građani u svim zemljama bivše Jugoslavije imali su malo ili nimalo iskustva s nezavisnim pravosuđem. Vodeće ličnosti Srbije i Hrvatske, Milošević i Tuđman, formirane su i obrazovane u sistemu u kojem se vjerovalo da je "pravo instrument u rukama vladajuće klase". Tako je doživljeno i osnivanje Tribunala, kao instrumenta u rukama vladajuće klase, tj. "novog svjetskog poretka".¹⁶

Tijekom godina brojne političke stranke i političari spominjali su Sud u svojim kampanjama. Prisjetimo se samo poznatog govora Ive Sanadera na splitskoj rivi 2001. i zaklinjanja da nikad ne bi izručio hrvatske generale, kako bi naposljetku to učinio 2004. u slučaju Ante Gotovine. Vesna Teršelič ističe:

*Političke stranke i brojni političari su manipulirali slikom Tribunala kao zastrašujuće institucije, ugrađujući u tu sliku neke svoje pojednostavljene prikaze što se nama događa, tko nas sve zlostavlja u svijetu. Posebno stranke koje mobiliziraju patriotske osjećaje, koristile su Sud kao instituciju, koja radi protiv interesa Hrvata, koje se trebamo plašiti.*¹⁷

S ovim tvrdnjama ne slažu se ni predstavnici političkih stranaka Vladimir Šeks (HDZ) i Željka Antunović (SDP)¹⁸, koji tvrde da su na početku hrvatski politički lideri vjerovali u rad

Suda i da su, svjesni počinjenih zločina na svim stranama, bili spremni na mogućnost da se i Hrvati nađu na optuženičkim klupama u Haagu. Problem je nastao kada je postalo razvidno iz optužnica koje je Sud podizao da se dovodi u pitanje legitimnost operacije "Oluja", a tada Haški sud postaje preveliki uteg za bilo koju stranku – i onu na vlasti i onu u oporbi. Sugovornici su se skloni složiti da su stranke znale koristiti Haški sud za ostvarivanje unutarnjopolitičkih ciljeva, ali u konačnici to bi im se uvijek obilo o glavu jer bi dolaskom na vlast morale surađivati s Haškim sudom, što je bio jedan od uvjeta za ulazak u EU. Antunović pojašnjava da ni za vrijeme skupa na splitskoj rivi 2011. HDZ nije upućivao kritiku Haškom sudu već SDP-ovoj politici prema Sudu, a to je, prema Antunović, dio političke igre. Ni Šeks ni Antunović ne prihvaćaju tezu Suda da je njegov društveni legitimitet narušen spregom medija i politike, tj. antihaškom propagandom.

Zašto je društveni legitimitet važan za mehanizme tranzicijske pravde?

U uvodu knjige *Legitimation of Power* David Beetham ističe da važnost legitimiteta leži u njegovu utjecaju na stav i ponašanje ljudi. U onoj mjeri u kojoj će ljudi smatrati da je određeni centar moći (*power*) legalno stekao svoje ovlasti, te da ih pravilno koristi, oni će osjećati obvezu poštivati i podupirati ga a da ih se za to ne treba potkupiti ili na to prisiliti. Iz toga proizlazi da je legitimitet u idealnim uvjetima odgovor na pitanje: zašto oni kojima se vlada ne odbijaju poslušnost vladajućima? Međutim, odgovor može biti i

¹⁶ Razgovor s Mirkom Klarinom 8. siječnja 2014. (intervju u pismenom obliku)

¹⁷ Razgovor s Vesnom Teršelič 3. siječnja 2014. u Zagrebu

¹⁸ Razgovor s Vladimirom Šeksom u ožujku 2016. i razgovor sa Željkom Antunović u travnju 2016.

prisila, vlastiti interes ili navika. Isto možemo pronaći i u okviru međunarodnog prava, gdje se države pridržavaju određenih pravila samo pod prijetnjom sankcija, ili pak u skladu s racionalističkom tradicijom pristaju na suradnju s međunarodnim institucijama samo kako bi ostvarile materijalni interes (Beetham, 2013). Primijenimo li ovu analizu legitimiteta na tranzicijsku pravdu, nameće se sljedeći zaključak; ako stanovništvo država kojima je namijenjen određeni mehanizam tranzicijske pravde prihvaća spomenuti mehanizam kao legitiman, njihova suradnja će biti lakše ostvariva. Nadalje, ako mehanizam tranzicijske pravde uživa visoki društveni legitimitet među onima kojima je namijenjen, mehanizam će biti učinkovitiji u ostvarivanju zadanih ciljeva, i to uz značajno manje troškove u pogledu vremena i novčanih sredstava nego što bi to bilo u slučaju primjene sankcija ili pak pružanja poticaja.

Suradnja Haškog suda te država i entiteta bivše Jugoslavije bila je otežana zbog činjenice da su građani u državama i entitetima bivše Jugoslavije doživljavali Sud kao nešto daleko i nedodirljivo, te se nisu mogli identificirati s njegovim radom i presudama. Prema riječima Wendy Lobwein, voditeljice Ureda za podršku žrtvama i svjedocima Haškog suda, pravda koja je utvrđena u Den Haagu za mnoge u bivšoj Jugoslaviji nije bila njihova pravda.¹⁹ Drugim riječima, Sudu je nedostajao društveni legitimitet, te je vrlo brzo postalo jasno da će biti jako teško osigurati punu suradnju na području bivše Jugoslavije, osim putem političkog i ekonomskog pritiska. Tako su prijetnja obustavljanjem ekonomske pomoći ili pak uvjetovanje ulaska u EU punom suradnjom s

Haškim sudom postali jedini načini postizanja suradnje. Na kraju je suradnja svedena na financijske transakcije i prijete iz Bruxellesa. Transakcije su financirale Sjedinjene Američke Države, a najbolji primjer toga je izručenje Slobodana Miloševića Haškom sudu. S druge strane, Hrvatskoj nije uspijevalo početi pregovore za punopravno članstvo u EU dok hrvatski general Ante Gotovina nije uhićen.

Kao rezultat nedostatka legitimiteta Haški sud nije mogao i još uvijek ne može u punom smislu ostvariti zadane ciljeve. Sud je utvrdio neupitne činjenice poput genocida u Srebrenici, dao je glas žrtvama te potaknuo put k pravdi u bivšoj Jugoslaviji podigavši optužnice protiv 161 osobe.²⁰ Međutim, da je Sud svoju suradnju sa zemljama i entitetima na području bivše Jugoslavije bazirao na legitimitetu, a ne na EU uvjetovanosti i ekonomskim poticajima i sankcijama, u kraćem bi vremenskom razdoblju i uz manja novčana sredstva ostvario široko postavljene ciljeve, koje mu je dodijelilo Vijeće sigurnosti UN-a, posebno kada je riječ o pomirenju. Suočavanje s prošlošću prvi je korak koji vodi dugotrajnom miru i pomirenju. Upravo tome trebale su voditi sve točke mandata Haškog suda, ali ispostavilo se da je proces suočavanja s prošlošću i počinjenim zločinima mnogo kompleksniji od pukog ispunjavanja točaka mandata. Naime, Sud može kazniti počinitelje ratnih zločina, što će dovesti do individualizacije krivnje, spriječiti pojavljivanje kolektivnog osjećaja krivnje, a to će pak biti prvi korak u postizanju dugotrajnog mira i pomirenja. Teoretski, to bi trebalo funkcionirati, ali ne i u praksi ako građani ne poštuju i ne priznaju Sud i njegov rad, tj. ako Sudu nedostaje društveni legitimitet.

Zaključak

Društveni legitimitet definira se kao stav onih kojima je određeni oblik međunarodnog prava namijenjen (prema njemu) te njihovoj sposobnosti da ga poštuju. Da je Haški sud vrlo brzo počeo gubiti svoj društveni legitimitet u RH, pokazuju ankete i istraživanja javnog mnijenja već nakon nekoliko godina njegova rada. Naime, iz istraživanja proizlazi da građani RH imaju vrlo malo povjerenja u rad Suda, da ne poštuju njegove odluke te da ga smatraju političkim instrumentom u rukama međunarodne zajednice. Razlog nedostatka društvenog legitimiteta Haškog suda kao mehanizma tranzicijske pravde svakako treba pratiti kroz političke konotacije koje su pratile njegov rad. Utjecaj međunarodne politike na društveni legitimitet Haškog suda istražuje se analizom načina na koji je Sud osnovan (kompromisno rješenje međunarodne zajednice), zadanih ciljeva koje je samoinicijativno proširivao (pisanje povijesti), rada Ureda glavnog tužitelja, kasnog osnivanja Outreach ureda te niza "diplomatskih" pogreški koje je Sud napravio.

Iz provedene analize koja se temelji na dubinskim intervjuima s važnim akterima vezanim uz rad Haškog suda proizlazi da je politika uistinu udarila snažan pečat na njegov osnutak zadavši mu nerealne ciljeve, što se neminovno odrazilo na njegov društveni legitimitet. Drugim riječima, oni kojima je Sud namijenjen od početka su ga smatrali političkim instrumentom u rukama velikih sila. Malo je vjere postojalo da će cjelokupna ideja međunarodne pravde bez naglaska na pobjedničku pravdu uistinu i zaživjeti, a kada je donekle i zaživjela međunarodna zajednica ponovno nije odradila svoj posao do kraja. Naime, Haški sud, koji sam po sebi nema političku snagu, nije mogao nametnuti prihvaćanje zaključaka postignutih presuda, a za to se nije pobrinula ni međunarodna zajednica. Kao rezultat toga osuđenici se veličaju poput heroja, izostaje

bilo kakav oblik katarze, a Sud se delegitimira u očima javnosti.

U okviru analize utjecaja nacionalne politike RH na legitimitet Suda rad se fokusira na utjecaj medija i političkih stranaka. Opći cilj istraživanja jest utvrditi kakvim se diskursom koristio hrvatski tisak u izvještavanju o Haškom sudu kao mehanizmu tranzicijske pravde, dok su posebni ciljevi istraživanja provjeriti je li hrvatski tisak svojim izvještavanjem o radu Haškog suda i njegovim glavnim akterima utjecao na gubitak društvenog legitimiteta Suda, što je teza koju je postavila donedavna glasnogovornica Haškog suda Nerma Jelačić. Dosadašnji rezultati istraživanja upućuju da su hrvatski tiskovni mediji pokazivali veći interes za slučajeve vezane uz hrvatske optuženike nego za slučajeve u kojima se pravda donosi hrvatskim žrtvama.

Nadalje, istraživanje pokazuje da je promjene u načinu medijskog izvještavanja o Sudu, koje se preklapaju s promjenama u razini društvenog legitimiteta Suda, vrlo teško shvatiti bez poznavanja povijesnog konteksta. I konačno, uvodni rezultati istraživanja pokazuju da postoji jasno razmimoilaženje stajališta između predstavnika Haškog suda i hrvatskih političara oko sprege politike i medija kada je riječ o Haškom sudu, kao i o njegovu utjecaju na društveni legitimitet Suda. Dok Ured glasnogovornika Suda govori o postojanju antihaska propagande u hrvatskim medijima, predstavnici dviju najjačih stranaka (SDP-a i HDZ-a), iako različitog ideološkog i programskog predznaka, opovrgavaju tu tezu, što potvrđuje potrebu za kritičkom analizom diskursa medijskih članaka o Haškom sudu.

¹⁹ Razgovor s Wendy Lobwein 8. srpnja 2004. u Den Haagu.

²⁰ <http://www.icty.org/> – Službeni dokument MKSJ

The Hague Tribunal as a mechanism of transitional justice – social legitimacy of the Hague Tribunal

Dijana Delaye

University of Zagreb, Faculty of Political Science

Abstract

The paper analyzes social legitimacy of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (the Hague Tribunal) as a mechanism of transitional justice which is defined in international law as a position of those who constitute the target group for the specific form of international law and their ability to respect it. The paper examines reasons behind the lack of social legitimacy of the Tribunal in Croatia, which should be searched for on the level of international politics (the way of establishing the Tribunal, broadly set objectives, work of the Chief Prosecutor's Office, late establishment of the Outreach Office, and series of "diplomatic" mistakes of the Tribunal and of national politics in Croatia (influences of political parties and the media). The paper explains the importance of social legitimacy for mechanisms of transitional justice, and consequences of the lack of such legitimacy for the Hague Tribunal, especially in terms of attaining the objectives,

one of which is to promote reconciliation in former Yugoslavia.

Key words: transitional justice, the Hague Tribunal, social legitimacy, Republic of Croatia, media, reconciliation

Literatura

- Arendt, Hannah. (2002). *Eichmann u Jerusalemu*. Zagreb: Politička kultura.
- Bass, J. Gary. (2000). *Staythe Hand of Vengeance*. Princeton: Princeton University Press.
- Beetham, David. (2013). *The Legitimation of Power*. Second Edition. Palgrave Macmillan.
- Brunnée, J. i Toope, S. J. (2010). *Legitimacy and Legality in International Law*. New York: Cambridge University Press.
- Cipek, Tihomir. (2012). *Funkcija političkog mita. O koristi mitskog za demokraciju*. Anali hrvatskog politološkog društva. br. 09. str. 7-19. doi: 10.20901/an.
- Delaye, Dijana. (2012). Problemi i pogreške Haškog suda. *Političke analize*. 3(11), str. 46-50.
- Delaye, Dijana. (2015a). Što je tranzicijska pravda? *Političke analize*. 6(21), str. 51-54.
- Delaye, Dijana. (2015b). Suočavanje s prošlošću. *Međunarodne studije: Časopis za međunarodne odnose, vanjsku politiku i diplomaciju*. 15(2), str. 61-67.
- Fairclough, Norman i Wodak, Ruth. (1997). Critical Discourse Analysis. U Van Dijk, *Teun A. Discourse as Social Interaction*. London: Sage.
- Hagen, John. (2003). *Justice in the Balkans. Prosecuting War Crimes in The Hague Tribunal*. Chicago: University of Chicago Press.
- Josipović, Ivo. (2006b). *Odgovornost za ratne zločine pred sudovima u Hrvatskoj. Knjiga I: Izvori prava s uvodnom studijom: Odgovornost za ratne zločine – povijesni korijeni, međunarodna iskustva i hrvatska praksa*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagreb.
- Klarin, Mirko. (2004). The Tribunal's Four Battles. *Journal of International Criminal Justice*. 2, str. 546-557. doi: 10.1093/jicj/2.2.546.
- Lombardi, P. Gregory. (2003). Legitimacy and the Expanding Power of ICTY. *Law Review*. 37(4), str. 887-901.
- McDonald, G. Kirk. (2004). Problems, Obstacles and Achievements of the ICTY. *Journal of International Criminal Justice*. 2. str. 558-571. doi: 10.1093/jicj2.2.558
- Olsen, D. Tricia, Payne, A. Leigh i Reiter, G. Andrew. (2010). *Transitional Justice in Balance: Comparing Process, Weighting Efficiency*. Washington DC: United States Institute of Peace Press.
- Starešina, Višnja. (2005). *Haška formula*. Zagreb: Stih.
- Subotić, Jelena. (2014). Legitimacy, Scope and Conflicting Claims on ICTY: In the Aftermath of Gotovina, Haradinaj and Perišić. *Journal of Human Rights*. 13(2), str. 170-185. doi: 10.1080/14754835.2013.824290.
- Swart, Mia. (2011). Tadic Revisited: Some Critical Comments on the Legacy and the Legitimacy of the ICTY. *Goettingen Journal of International Law*. 3.(985-1009)
- Teitel, G. Ruti. (2000). *Transitional Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Teitel, G. Ruti. (2003). Transitional Justice Genealogy. *Harvard Human Right Journal*. 16(1). (69-94)
- Thomas, A. Christopher. (2014). The Uses and Abuses of Legitimacy in International Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 34 (4). str. 729-758, doi: 10.1093/ojls/gqu008.
- Thomas, C. A. (2015). The Concept of Legitimacy and International Law. *LSE Legal Studies Working Paper No. 12/2013*. preuzeto 15. siječnja 2016. sa <http://ssrn.com/abstract=2265503>. doi: 10.2139/ssrn.2265503.
- Turković, Ksenija. (2005). The value of the ICTY as Historiographical Tool. U Josipović, Ivo. *Responsibility for War Crimes (Croatian perspective-selected issues)*. Zagreb: Pravni fakultet. (283-296).
- Weber, Max. (2013). *Vlast i politika*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Wilson, Ruth. (2005). Judging History: The Historical Record of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. *Human Rights Quarterly*. 27(3). str. 928-929. doi: 10.1353/hrq.2005.0045.
- Wodak, Ruth i Meyer, Michael. (2009). *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*. 2nd revised edition. London: Sage. (1-33).

Uloga Ustavnog suda BiH u procesu ostvarivanja mehanizama tranzicijske pravde

Harun Išerić

Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet

Sažetak

Rad analizira odluke Ustavnog suda BiH donesene prvenstveno na osnovu njegove nadležnosti zaštite ljudskih prava i sloboda, kroz koje se posmatra njegova uloga u ostvarivanju mehanizama tranzicijske pravde u Bosni i Hercegovini. U okviru četiri mehanizma tranzicijske pravde analizirana je sudska praksa po izabranim temama, i to: retroaktivna primjena krivičnog zakona i djelotvornosti istrage zbog počinjenog ratnog zločina; nestale osobe; naknada materijalne i nematerijalne štete u parničnim postupcima; certifikacija policajaca, *vetting* OHR-a i VSTV-a. Također, uporedo je na pojedinim mjestima prikazana i drugačija praksa Doma/Komisije za ljudska prava pri Ustavnom sudu BiH. U zaključku se ističe da je Ustavni sud imao vrlo ograničenu ulogu u ostvarivanju mehanizama tranzicijske pravde, kako zbog samoograničenja u propisivanju pravnih lijekova uslijed utvrđene povrede ljudskih

prava i sloboda tako i zbog neprovođenja donesenih odluka.

Ključne riječi: Ustavni sud BiH, ljudska prava, tranzicijska pravda

Uvod

U januaru 2010. godine Vijeće ministara (VM) BiH donijelo je Odluku o formiranju ekspertne radne grupe za izradu Strategije tranzicijske pravde u BiH i Akcionog plana za njeno provođenje (Službeni glasnik BiH broj 15/10). Iako je radna grupa nakon dvije godine rada pripremila Strategiju tranzicijske pravde u BiH 2012–2016,¹ o njoj se nikada nije izjasnilo Vijeće ministara i pored poziva međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija.² U nedostatku jedinstvenog i sistematskog okvira za ovaj proces u bosanskohercegovačkom društvu, sudovi imaju vrlo bitno ulogu u ostvarivanju zaštite žrtava kršenja ljudskih prava i ispravljanja njegovih posljedica. To je posebno slučaj s međunarodnim sudovima, kakav je Evropski sud za ljudska prava (ESLJP), ili Interamerički sud za ljudska prava, koji imaju konačnu riječ u slučajevima kršenja ljudskih prava zagarantiranih relevantnim međunarodnim dokumentima. Tako je vodeću sudsku odluku, koja je dala pravni okvir procesu tranzicijske pravde, donio Interamerički sud za ljudska prava u predmetu koji se ticao nestale osobe (Velasquez Rodriguez

protiv Hondurasa).³ Sud je u ovoj presudi utvrdio sljedeće obaveze države:

1. Obavezu da poduzme razumne korake kako bi spriječila kršenje ljudskih prava (stav 174). Obaveza sprečavanja uključuje sva ona pravna, politička, administrativna i kulturna sredstva koja promiču zaštitu ljudskih prava i osiguravaju da se svaka povreda razmatra i tretira kao nezakonito djelo koje kao takvo može dovesti do kažnjavanja odgovornih i obaveze nadoknade štete žrtvi (stav 175).
2. Obavezu da upotrijebi sredstva koja su joj na raspolaganju kako bi provela ozbiljnu istragu o kršenju ljudskih prava (stav 174). Istraga o kršenju ljudskih prava mora imati cilj i mora biti poduzeta od strane države kao njena pravna obaveza. Istraga ne smije ovisiti o privatnim interesima žrtve ili njene porodice, ili o dokazima koje oni ponude državnim organima. Istraga mora biti učinkovita potraga države za istinom (stav 177). Ako državni aparat djeluje na način da kršenje ljudskih prava prođe nekažnjeno i da žrtvino uživanje takvih prava nije omogućeno što je prije moguće,

¹ Strategija je dostupna na web stranici Ministarstva pravde BiH. Preuzeto 24. aprila 2018. sa <http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf>.

² Komitet protiv mučenja (28. 11. 2017). Zaključna zapažanja o šestom periodičnom izvještaju BiH, stav 19. Komitet za prava djeteta (26. 10. 2010). Razmatranje izvještaja koje su države potpisnice dostavile na temelju članka 8 Opcionalnog protokola Konvencije o pravima djeteta o sudjelovanju djece u oružanom sukobu, stav 22. Deklaracija TRIAL-a. Preuzeto 24. aprila 2018. sa https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/03/2014oct9_BIH_UPR_UN_PRE_SESSION_DECLARATION_of_TRIAL_19organisations.pdf.

³ U ovom predmetu Interamerički sud za ljudska prava donio je tri presude, i to: Presudu o meritumu, 29. 7. 1988. godine (preuzeto 24. aprila 2018. sa https://iachr.ils.edu/sites/default/files/iachr/Court_and_Commission_Documents/Vel%2B%C3%ADsquez%20Rodr%2B%C2%A1guez%20v.%20Honduras.Merits.07.29.88.pdf), Presudu o reparacijama i troškovima, 21. 7. 1989 godine (preuzeto 24. aprila 2018. sa https://iachr.ils.edu/sites/default/files/iachr/Court_and_Commission_Documents/Vel%2B%C3%ADsquez%20Rodr%2B%C2%A1guez%20v.%20Honduras.Reparations%26Costs.07.21.89.pdf) i Presudu o interpretaciji presude o reparacijama i troškovima, 17. 8. 1990. godine (preuzeto 24. aprila 2018. sa http://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_09_ing.pdf). U tekstu se referiram na Presudu o meritumu, a tamo gdje to nije slučaj izričito je naglašeno o kojoj se presudi radi.

država propušta da se povinuje svojoj obavezi da osigura slobodno i potpuno ostvarivanje tih prava osobama pod njenom jurisdikcijom (stav 176).⁴

3. Obavezu države da odredi odgovarajuće kazne za kršitelje ljudskih prava (stav 174). Ona je obavezna da utvrdi lica odgovorna za kršenje ljudskih prava (stav 174) i da ih kazni (stav 178).

5. Obavezu države da osigura žrtvi odgovarajuću kompenzaciju (stav 174). Kompenzacija je pravična naknada koja uključuje naknadu materijalne i nematerijalne štete žrtvi ili porodici žrtve koju su pretrpjeli (Presuda o reparacijama i troškovima, stav 39). Kompenzacija mora voditi ka *restitutio in integrum* za štetu nastalu usljed mjera ili situacije koja je dovela do kršenja ljudskih prava. S obzirom na to da to često nije moguće, u takvim okolnostima je primjereno da se u dovoljno širokim terminima utvrdi plaćanje "pravične naknade" kako bi se nadoknadila, u mjeri u kojoj je to moguće, pretrpljena šteta (Presuda o interpretaciji presude o reparacijama i troškovima, stav 27). Presuda kojom se utvrđuje kršenje ljudskih prava sama po sebi predstavlja jednu vrstu reparacije i značajnu moralnu satisfakciju za porodicu žrtve (Presuda o reparacijama i troškovima, stav 36).

Vidljivo je da cilj međunarodnog prava ljudskih prava nije kažnjavanje pojedinaca krivih za

kršenje ljudskih prava, već zaštita žrtve kršenja i osiguranje naknade štete proizašle iz radnji odgovorne države (stav 134).

Tradicionalno se iz ovih zaključaka Interameričkog suda za ljudska prava definiraju četiri mehanizma tranzicijske pravde: krivična pravda, kazivanje istine, reparacija i reforme zakonodavstva i institucija.⁵ Prema tome, pravni okvir tranzicijske pravde crpi se iz sudske odluke u predmetu čija se faktografija tiče nestalih osoba. Interamerički sud za ljudska prava je fenomen nestalih osoba opisao kao "složen oblik kršenja ljudskih prava" (stav 150) i da "njihova systemska i ponavljajuća priroda i njihova upotreba usmjerena ne samo ka nestanku nekih pojedinaca, bilo kratkotrajno ili dugotrajno, već i kao sredstvo stvaranja općeg stanja tjeskobe, nesigurnosti i straha (...)" (stav 149). Nestanak osobe vodi ka kršenju prava i sloboda nestalog lica, članova njegove porodice, te predstavlja "napuštanje vrijednosti koje proizlaze iz koncepta ljudskog dostojanstva" (stav 158).

Predmeti nestalih osoba su i u slučaju Bosne i Hercegovine jedni od ključnih i najbitnijih za doprinos Ustavnog suda (US) ostvarivanju mehanizama tranzicijske pravde u BiH.⁶ U radu će biti analizirana uloga US u ostvarivanju četiri mehanizma tranzicijske pravde u BiH po izabranim temama. Uloga je posmatrana u odnosu na prethodno navedene obaveze države u slučaju kršenja ljudskih prava, te na praksu Doma/Komisije za ljudska prava pri USBiH. Najveći broj relevantnih odluka

donesen je u okviru apelacione nadležnosti Suda, a njen manji broj na osnovu nadležnosti kontrole ustavnosti i zaštite vitalnog nacionalnog interesa.⁷ U okviru prvog mehanizma studija slučaja je retroaktivna primjena krivičnog zakona i djelotvornost istrage zbog počinjenog ratnog zločina.⁸ Drugi mehanizam je obilježen aktivnošću US usmjerenoj ka utvrđivanju sudbine nestalih osoba. Iako treći mehanizam podrazumijeva više instrumenata (kompenzacija, rehabilitacija, restitucija, satisfakcija i garancije neponavljanja)⁹, u radu je pažnja posvećena kompenzaciji, i to u kontekstu ujednačavanja sudske prakse u BiH u primjeni zastarnih rokova u parničnim

troškovima radi naknade materijalne i nematerijalne štete, te kratko o memorijalizaciji i satisfakciji. U okviru četvrtog mehanizma, analiziraju se specifična pitanja certifikacije policajaca, *vetting* VSTV-a i *ad hoc vetting* OHR-a.

Ustavni sud BiH i tranzicijska pravda

Ustavni sud BiH¹⁰ je jedna od pet institucija države BiH uspostavljenih Ustavom BiH iz 1995. godine. Na osnovu člana VI/3/b Ustava BiH¹¹ Ustavni sud pruža zaštitu ljudskih prava i sloboda iz člana II Ustava BiH¹², odnosno Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (EKLJP).¹³ Zaštita ljudskih

⁷ Odluke US dostupne su na njegovoj web stranici (dostupno na: <http://www.ccbh.ba/odluke/>), službenim glasilima BiH, entiteta i Brčko distrikta te u biltenima Suda (koji su također dostupni na web stranici Suda: <http://www.ccbh.ba/biblioteka/izdavastvo/?title=izdavastvo>).

⁸ Termin ratni zločin koristi se u generičkom smislu i njime obuhvata djela koja su sankcionirana međunarodnim pravom i koja se kvalificiraju kao ratni zločini (u užem pravnom smislu), zločini protiv čovječnosti i genocid.

⁹ Osnovna načela i smjernica o pravu na pravni lijek i obeštećenje za žrtve kršenja međunarodnih ljudskih prava i humanitarnog prava, usvojena i proglašena rezolucijom Generalne skupštine UN-a 60/147 od 16. 12. 2005. godine.

¹⁰ O radu US od 1997. do 2017. godine u: Mato Tadić, urednik. (2014). Ustavni sud BiH 1964–2014, Sarajevo: Ustavni sud BiH i Mato Tadić, urednik. (2017). Ustavni sud BiH 1997–2017, Sarajevo: Ustavni sud BiH.

¹¹ "Ustavni sud također ima apelacionu nadležnost u pitanjima koja su sadržana u ovom ustavu, kada ona postanu predmet spora zbog presude bilo kojeg suda u Bosni i Hercegovini."

¹² Katalog ljudskih prava i sloboda je sljedeći: pravo na život, pravo lica da ne bude podvrgnuto mučenju niti nečovječnom ili ponižavajućem tretmanu ili kazni, pravo lica da ne bude držano u ropstvu ili potčinjenosti, ili na prisilnom ili obaveznom radu, pravo na ličnu slobodu i sigurnost, pravo na pravično saslušanje u građanskim i krivičnim stvarima i druga prava u vezi sa krivičnim postupkom, pravo na privatni i porodični život, dom i prepisku, sloboda misli, savjesti i vjere, sloboda izražavanja, sloboda mirnog okupljanja i slobodu udruživanja s drugima, pravo na brak i zasnivanje porodice, pravo na imovinu, pravo na obrazovanje i pravo na slobodu kretanja i prebivališta.

¹³ EKLJP i njeni protokoli štite sljedeća prava i slobode: pravo na život, zabrana mučenja, zabrana ropstva i prinudnog rada, pravo na slobodu i sigurnost, pravo na pravično suđenje, kažnjavanje samo na osnovu zakona, pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, sloboda mišljenja, savjesti i vjeroispovijesti, sloboda izražavanja, sloboda okupljanja i udruživanja, pravo na sklapanje braka, pravo na djelotvoran pravni lijek, zabrana diskriminacije, zaštita imovine, pravo na obrazovanje, pravo na slobodne izbore, zabrana dužničkog zatvora, sloboda kretanja, zabrana protjerivanja vlastitih državljana, zabrana grupnog protjerivanja stranaca, proceduralne zaštite u vezi sa protjerivanjem stranaca, pravo na žalbu u krivičnim stvarima, naknada za pogrešnu presudu, pravo da se ne bude suđen ili kažnjen dvaput po istom predmetu, jednakost supružnika i opća zabrana diskriminacije.

⁴ Dužnost istrage u slučaju nestale osobe postoji sve dok postoji neizvjesnost o sudbini osobe koja je nestala. Čak i u hipotetičkom slučaju da pojedinci odgovorni za krivična djela ovog tipa ne mogu biti legalno kažnjeni pod određenih uslova, država je dužna koristiti sredstva na raspolaganju kako bi obavijestila srodnike o sudbini žrtava, i ako su ubijeni o mjestima gdje se nalaze njihovi ostaci (stav 181).

⁵ Web stranica Međunarodnog centra za tranzicijsku pravdu: <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>.

⁶ O procesu tranzicijske pravde u BiH vidi: Dragan M. Popović, (2009). Vodič kroz tranzicijsku pravdu u BiH. Sarajevo: UNDP.

prava nije samo zahtjev Ustava BiH, već i preduslov i instrument za dugogodišnji mir u zemlji (Komisija za demokratiju putem prava, 1996, str. 32). Kako to primjećuje Komisija za demokratiju putem prava, ljudska prava se nalaze u centru Dejtonskog sporazuma (Komisija za demokratiju putem prava, 1996, str. 32), a njihovo poštovanje i zaštita su kamen temeljac za mirovne sporazume iz Washingtona i Daytona (Komisija za demokratiju putem prava, 1996, str. 57 i Komisija za demokratiju putem prava, 1997, str. 94).

Kao što je to bio slučaj sa međunarodnim sudom, US je odlučujući po apelacijama građana BiH zbog povrede prava i sloboda ulazio u polje tranzicijske pravde i imao ulogu u njenom ostvarivanju u bosanskohercegovačkom društvu. Manji je broj relevantnih odluka donesenih na temelju drugih nadležnosti US (apstraktna ocjena ustavnosti i zaštita vitalnog nacionalnog interesa).¹⁴ Mehanizmi tranzicijske pravde su esencijalni za stabilnost i održivost mira (Mobekk, 2005, str. 261). S tim u vezi treba posmatrati i preambulu Ustava BiH, koja u drugoj alineji određuje "posvećenost miru". Prema tome, doprinos ostvarivanju mehanizama tranzicijske pravde je doprinos ostvarivanju ustavnog cilja: unutrašnji mir.¹⁵ Istovremeno sa ostvarivanjem mehanizama tranzicijske pravde, "uspostavljanje vladavine

prava prema kojoj bi svi građani imalo povjerenje", a koja je u uskoj vezi sa procesom tranzicijske pravde, je "uslov trajnog mira" (Deklaracija Vijeća za implementaciju mira od 16. 12. 1998. godine).

Jedna od glavnih vizija Dejtonskom mirovnog sporazuma je "stvaranje održivog mira sveobuhvatnim procesom izgradnje institucija na osnovu demokratizacije, pravne države i ljudskih prava" (Nowak, 2004, str. 19). U predmetu AP 1785/06 US navodi da "onemogućiti zaštitu žrtve, odnosno neadekvatno sankcionirati počinitelje zločina, ne čini se, prema mišljenju Ustavnog suda, kao zadovoljenje principa pravičnosti i vladavine prava" (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 1785/06, stav 78). Mnoge povrede ljudskih prava i sloboda u BiH, potiču iz događaja koji su se desili tokom oružanog sukoba, ali su se i nastavile poslije stupanja na snagu Dejtonskog mirovnog sporazuma. US je shodno tome imao nadležnost zaštite ljudskih prava i sloboda i u tim predmetima.

Krivična pravda

U ostvarivanju krivične pravde za žrtve masovnog kršenja ljudskih prava u BiH najvažniju ulogu je imao Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju, kojeg je poslije zatvaranja naslijedio Mehanizam za međunarodne

krivične sudove i Sud BiH.¹⁶ Nadležnost Suda BiH za predmete masovnih i teških kršenja ljudskih prava je propisana Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o Sudu BiH.¹⁷ Poslije donošenja Zakona, 2005. godine je formiran Odjel za ratne zločine Suda BiH. Odjel je prošao put od hibridnog odjela, sastavljenog od međunarodnih¹⁸ i domaćih sudija, do odjela sastavljenog od isključivo domaćih sudija.¹⁹ Pored Suda BiH, predmeti ratnih zločina se procesuiraju i pred kantonalnim i okružnim sudovima u BiH. Dva su glavna problema u ovim postupcima pred kantonalnim i okružnim sudovima. Prvi, da su prije ali i poslije donošenja Krivičnog zakona BiH u 2003. sudovima u BiH.²⁰ godine ovi sudovi procesuirali predmete ratnih zločina u pravilu na osnovu KZ SFRJ. Drugi problem je bila

neujednačena sudska praksa u predmetima ratnih zločina pred Sudom BiH i ostalim U predmetu AP 1785/06 US je pokušao pružiti rješenje za ova dva problema. Tako je Sud istakao sljedeće: 1. zakoni entiteta moraju biti usklađeni sa zakonima na nivou države jer bi drugačija zakonska rješenja mogla voditi u eventualnu diskriminaciju osoba kojima se sudi na nivou entiteta za ista krivična djela (stav 87), 2. nedostatak entitetskih zakona²¹ u nepropisivanju krivičnih djela zločina protiv čovječnosti i ratnih zločina i garancija međunarodnog krivičnog prava, prvenstveno onih iz člana 7 Evropske konvencije, koje je inkorporisano u ZKP BiH nameće dodatnu obavezu entitetskim sudovima da kada sude za krivična djela ratnih zločina moraju primijeniti KZ BiH i druge relevantne

¹⁶ Sud je uspostavio Visoki predstavnik svojom Odlukom od 12. 11. 2000. godine kojom je donesen Zakon o Sudu BiH. Ustavnost Zakona je osporavana pred US BiH (predmet U 26/01). Ustavni sud je u svojoj odluci u kojoj je odlučio da zakon nije protiv Ustavu BiH naveo da postojanje US osigurava djelovanje institucija u skladu sa vladavinom prava i omogućava pobijanje odluka institucija BiH pred nezavisnim i nepristrasnim tijelom. Iako nije jedini sud u BiH pred kojim su se procesuirali ratni zločini, Sud BiH je ključna institucija za procesuiranje krivičnih djela počinjenih tokom oružanog sukoba (OSCE Misija u BiH, 2011, str. 92).

¹⁷ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o Sudu BiH, Službeni glasnik BiH broj 3/03.

¹⁸ U predmet AP 1785/06 US je zaključio da međunarodne sudije imenovane u Sud BiH (Odjel I za ratne zločine) zadovoljavaju kriterije nezavisnog i nepristrasnog suda (vidi stavove 47 i 54). "Njihovo imenovanje je motivisano potrebom da se u prijelaznom periodu uspostave i jačanja domaćih sudova podrže napori ovih sudova u utvrđivanju odgovornosti za teška kršenja ljudskih prava i etnički motivisane zločine, s ciljem osiguranja nezavisnosti i nepristranosti sudstva i provođenja pravde" (stav 47). Bez obzira na njihove imenovanje koje je vršio OHR, tako imenovane sudije su bile obavezne da poštuju pravila domaćeg krivičnog postupka, njegov mandat je bio definisan i tokom mandata je bila predviđena kontrola njihovog djelovanja. Ovakav stav Suda je podržao i ESLJP u predmetu Makouf i Damjanović protiv BiH, br. 2312/08 i 34179/08, 18. 7. 2013. godine, stavovi od 48 do 53.

¹⁹ Detaljno vidi: Bogdan Ivanišević, (2008). The War Crimes Chamber in Bosnia and Herzegovina: From Hybrid to Domestic Court. New York: International Center for Transitional Justice.

²⁰ Detaljnije vidi u: OSCE Misija u BiH, (2011). Postizanje pravde u BiH – procesuiranje predmeta ratnih zločina od 2005. do 2010. godine, Sarajevo: OSCE Misija u BiH.

²¹ Trenutno važeći krivični zakoni RS (Službeni glasnik RS broj 64/17), BD (Službeni glasnik BD broj 33/13) i FBIH (Službene novine FBIH broj 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16 i 75/17) također ne sadrže krivična djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom.

¹⁴ Do 2018. godine, US je zaprimio oko 66.000 predmeta. Prema riječima predsjednika US, od tog broja "ogroman je broj apelacija i relativno mali broj predmeta iz apstraktno ocjene ustavnosti". (Klix.ba: Er.M., (2018). PSBiH prednjaci u neizvršavanju odluka Ustavnog suda, Narodna skupština RS najvažnija. Preuzeto 24. aprila 2018. sa <https://www.klix.ba/vijesti/bih/psbih-prednjaci-u-neizvršavanju-odluka-ustavnog-suda-narodna-skupština-rs-najvažnija/180411046>). Tako je u 2013. godini bilo zaprimljeno 5420 apelacija, a 32 zahtjeva iz polja ostalih nadležnosti; u 2014. godini je bilo 5705 apelacija, a 28 zahtjeva na temelju drugih nadležnosti US; u 2015. godini apelacija je bilo 5774, a zahtjeva 11 i u 2016. godini apelacija je bilo 5083, a drugih zahtjeva 22.

¹⁵ Treba napomenuti da preambula Ustava BiH ima "moćnu normativnu snagu" (III Djelomična odluka US broj U 5/98, stav 26) i shodno tome, ona je obavezujuća za sve javne vlasti u BiH.

zakone i međunarodne dokumente primjenjive u BiH. Iz navedenog proizlazi i obaveza entitetskih sudova da slijede i sudsku praksu Suda BiH, kao državnog suda. U suprotnom, drugačijim postupanjem, sudovi u entitetima bi kršili princip pravne sigurnosti i vladavine prava (stav 89).²² U tekstu Državne strategije za rad na predmetima ratnih zločina²³ Vijeće ministara BiH navodi da se ona usvaja između ostalog i kako bi se ujednačila sudska praksa, što je obaveza države BiH iz odluke US u predmetu AP 1785/06.

Retroaktivna primjena krivičnog zakona

Najvažnije pitanje koje se pojavilo pred US i o kojem je on odlučivao u kontekstu suđenja za ratne zločine jest pitanje retroaktivne primjene KZ BiH²⁴ za krivična djela počinjena u vrijeme kada je na snazi bio KZ SFRJ.²⁵ Osuđenici pred Sudom BiH su tvrdili da je na taj način prekršeno njihovo ljudsko pravo zagarantirano članom 7 EKLJP (kažnjavanje samo na temelju zakona):

1. Nitko se ne može smatrati krivim za krivično djelo nastalo činjenjem ili nečinjenjem koje nije predstavljalo krivično djelo u vrijeme izvršenja, prema nacionalnom ili međunarodnom pravu. Isto tako, izrečena

kazna neće biti teža od one koja se primjenjivala u vrijeme izvršenja krivičnog djela.

2. Ovaj član ne utječe na suđenje ili kažnjavanje bilo koje osobe koja je kriva za činjenje ili nečinjenje, ako je to djelo u vrijeme izvršenja predstavljalo krivično djelo prema općim pravnim načelima priznatim kod civiliziranih naroda.

Dvije su situacije u kojima su se osuđenici pred Sudom BiH pozvali na kršenje ovog prava. Prva, u kojoj krivično djelo zločina protiv čovječnosti nije bilo propisano KZ SFRJ, a osuđenici su kažnjavani za to krivično djelo u skladu sa KZ BiH.²⁶ Druga, u kojoj su krivična djela bila propisana kao krivična djela krivičnim zakonom SFRJ (genocid i ratni zločin) i BiH, a oni su bivali osuđeni prema KZ BiH, uprkos tome što je KZ SFRJ za konkretna krivična djela propisivao manje kazne zatvora.²⁷ O objema situacijama se izjasnio i Sud u Strasbourg.

Kažnjavanje za krivično djelo zločin protiv čovječnosti

US BiH je odlučujući o ovom pravnom pitanju, pozvao se na član 7 stav 2 EKLJP, koji omogućava kažnjavanje za krivična djela koja

kao takva nisu propisana nacionalnim zakonom u vrijeme učinjenja, što je slučaj sa zločin protiv čovječnosti u vrijeme međunarodnog oružanog sukoba u BiH, ukoliko je u pitanju djelo koje se smatralo u to vrijeme krivičnim prema općim načelima međunarodnog prava (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 126/08, stav 55). Sud je zaključio da je zločin protiv čovječnosti u vrijeme od 1992. do 1995. godine bilo krivično djelo po međunarodnom pravu (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 519/07, stav 69), odnosno da se radi o djelima koja predstavljaju inkriminaciju koja uključuje kršenje pravila međunarodnog prava (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 3091/13, stav 40). Sud je dodao da član 7 stav 2 "ne dopušta da, ako se ne inkriminiraju u nacionalnom zakonodavstvu određene radnje kao krivična djela, a koje su kao takve prepoznate prema općim načelima međunarodnog prava, njihovi počinitelji izbjegnu suđenje i kažnjavanje" (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 519/07, stav 69). U pogledu krivične sankcije, s obzirom da međunarodno pravo ne propisuje dovoljno jasne sankcije za ratne zločine, Sud BiH je u situaciji da za zločin protiv čovječnosti, kako u pogledu krivičnog djela tako i kazne, može jedino primijeniti KZ BiH iz 2003. godine "kao mjerodavno domaće krivično zakonodavstvo s obzirom da KZ SFRJ kao zakon koji je bio na snazi u vrijeme izvršenja krivičnog djela nije propisivao ni navedeno krivično djelo, pa

stoga ni sankciju za takvo djelo" (odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 5300/13, stav 52 i AP 1659/15, stav 61).

Zbog toga US nije nalazio kršenje člana 7,²⁸ odnosno člana 6 stav 1 (zbog navodne proizvoljne primjene materijalnog prava)²⁹ kada su lica osuđivana za zločine protiv čovječnosti na osnovu KZ BiH i na kazne zatvora koje propisuje ovaj zakon. Ovakav stav US je podržao i Evropski sud za ljudska prava u Odluci o prihvatljivosti u predmetu Šimšić protiv BiH.³⁰

Kažnjavanje za krivična djela genocida i ratnih zločina

KZ BiH i KZ SFRJ propisuju različit raspon kazni za ratne zločine i zločin genocida. Prema KZ SFRJ kazna za ratne zločine se kretala od 5 godina do u najtežim slučajevima smrtna kazna, umjesto koje je mogla biti izrečena kazna od 15 ili 20 godina zatvora. Prema KZ BiH kazne se kreću od 10 do 20 godina, a u najtežim slučajevima od 20 do 40 godina. Kazna za genocid prema KZ SFRJ se kretala od 5 godina do smrtno kazne, koja je mogla biti zamijenjena kaznama od 15 ili 20 godina, a prema KZ BiH od minimalne 5 godina do najveće kazne od 45 godine zatvora.

U predmetu Abdulhamida Maktoufa, US je raspravljao o tome da li predstavlja kršenje člana 7 primjena KZ BiH, a ne KZ SFRJ, za krivično djelo koje je kao takvo bilo propisano i u vrijeme počinjenja krivičnog djela, a obzirom

²² Slično je i ponovio Komitet za ljudska prava (13. 4. 2017). Zaključna zapažanja o trećem periodičnom izvještaju BiH, stav 16: "Također bi trebalo osigurati da pravosudna tijela u entitetima i BD nastoje uskladiti sudsku praksu za zločine počinjene tijekom sukoba i primijeniti zakon na način koji je u skladu s važećim međunarodnim pravnim standardima." Također i OSCE Misija u BiH u: OSCE Misija u BiH, (2008). Na putu ka usaglašenoj provedbi važećeg zakona u predmetima ratnih zločina pred sudovima u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: OSCE Misija u BiH.

²³ Dostupna na web stranici Ministarstva pravde BiH. Preuzeto 24. aprila 2018. sa http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Drzavna%20strategije%20za%20rad%20na%20predmetima%20RZ.pdf

²⁴ Službeni glasnik BiH broj 3/03.

²⁵ Službeni list SFRJ broj 44/76, 36/77, 56/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90 i 45/90.

²⁶ Vidi npr. Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 519/07.

²⁷ Vidi npr. Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 1785/06.

²⁸ Odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 519/07, AP 3091/13, AP 3737/11, AP 3745/11, AP 1513/11, AP 3111/11, AP 1084/09, AP 2947/09, AP 2751/09, AP 1232/09, AP 1170/09, AP 3620/07, AP 2951/12, AP 2874/13, AP 2792/13, AP 5300/13, AP 377/15, AP 1553/15 i AP 3302/15.

²⁹ Odluka o dopustivosti US broj AP 4119/13.

³⁰ Odluka ESLJP u predmetu Šimšić protiv BiH, br. 51552/10, 26.4.2010 godine. Tako ESLJP navodi da su djela "u vrijeme kada su počinjena, predstavljala zločin protiv čovječnosti prema međunarodnom pravu" (stav 23). "Sud zaključuje da su djela aplikanta, u vrijeme kada su izvršena, predstavljala krivično djelo definirano s dovoljno dostupnosti i predvidljivosti prema međunarodnom pravu" (stav 25).

da KZ SFRJ propisuje blažu kaznu nego KZ BiH. Apelant je smatrao "da je KZ SFRJ, koji je važio u vrijeme izvršenja krivičnog djela za koje je apelant osuđen, a za koje je, između ostalog, za najteže oblike bila predviđena i smrtna kazna, blaži zakon od KZ BiH koji propisuje kaznu dugotrajnog zatvora za najteže oblike krivičnog djela za koje je apelant osuđen" (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 1785/06, stav 65). US BiH je utvrdio da nije došlo do povrede člana 7, argumentirajući to sljedećim: 1. koncept KZ SFRJ je bio takav da nije predviđao postojanje dugotrajnog niti doživotnog zatvora, nego je za najteža krivična djela propisivao smrtnu kaznu, a za lakše oblike maksimalne zatvorske kazne do 15 godina zatvora (stav 68), 2. Ustavni sud smatra da nije moguće jednostavno "odstraniti" jednu sankciju i primijeniti druge, blaže sankcije i time praktično neadekvatno sankcionirana najteža krivična djela (stav 69), 3. prema mišljenju US, ratni zločini su "zločini po međunarodnom pravu" u univerzalnom smislu nadležnosti za procesuiranje tako da i osuda za takva djela, prema zakonu koji je naknadno propisao i utvrdio određena djela kao krivična i propisao posebnu krivičnu sankciju, a koji to nisu bili po zakonodavstvu koje je bilo na snazi u vrijeme kada su djela počinjena, ne bi bilo suprotno članu 7 stav 1 Evropske konvencije (stav 76).

Abdulhamid Maktouf je potom uputio aplikaciju Sudu u Strasbourgu. Evropski sud za ljudska prava je u svojoj presudi u predmetu Maktouf i Damjanović protiv BiH³¹ zauzeo suprotan stav, ustvrdivši da je došlo do povrede člana 7 EKLJP-a. Na početku dijela presude koji se tiče člana 7 Sud napominje da "njegova zadaća nije da razmotri *in abstracto* da li je retroaktivna primjena Zakona iz 2003. godine

na predmete ratnih zločina sama po sebi nekompatibilna sa članom 7 Konvencije. Ovo pitanje se mora ocjenjivati za svaki predmet pojedinačno, uzimajući u obzir konkretne okolnosti svakog predmeta i, posebice, da li su domaći sudovi primijenili zakon čije su odredbe najpovoljnije za optuženog" (stav 65). Kazne na koje su osuđeni aplikanti su "bile unutar raspona koji je propisan i Zakonom iz 1976. i Zakonom iz 2003. godine. Stoga se ne može sa sigurnošću tvrditi da bi ijedan od ovih aplikanata dobio manju kaznu da je primijenjen Zakon iz 1976. godine". Ono što je od ključnog značaja, međutim, jest da su aplikanti mogli dobiti niže kazne da je taj Zakon primijenjen u njihovim predmetima (stav 70).

Zbog toga, ESLJP je zaključio da "s obzirom da postoji realna mogućnost da je retroaktivna primjena Zakona iz 2003. bila na štetu aplikanata u pogledu izricanja kazne, ne može se reći da im je osigurana djelotvorna zaštita od nametanja veće kazne, što predstavlja povredu člana 7 Konvencije" (stav 70). Sud je također istakao da "ovaj zaključak se ne treba tumačiti tako da su trebale biti izrečene niže kazne već samo da su se u predmetima ovih aplikanata trebale primijeniti krivične odredbe Zakona iz 1976. godine" (stav 76). Odgovarajući na argument BiH da je KZ SFRJ propisivao smrtnu kaznu i da je zbog toga blaži KZ BiH, ESLJP je istakao da je smrtna kazna bila zapriječena samo za najteže oblike ratnih zločina, a kako "nijedan od aplikanata nije krivično odgovarao za gubitak života, zločini za koje su oni osuđeni očigledno nisu spadali u tu kategoriju" (stav 69).

Poslije ove presude, US je promijenio svoju praksu. Činjenica da KZ SFRJ propisuje smrtnu kaznu za određena krivična djela ne može se uzeti kao relevantna kazna, odnosno

smrtna kazna se ne može uzeti kao komparativni element, obzirom da je stupanjem na snagu Dejtonskog ustava smrtna kazna ustavom zabranjena (Odluka o prihvatljivosti i meritumu US broj AP 4126/09, stav 56). US smatra da zbog toga što se ne može izreći smrtna kazna, za ona krivična djela za koja je bila predviđena, kao najveća ima smatrati kazna zatvora od 20 godina (odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 875/14, stav 71 i AP 656/04). Tako je US u cijelom nizu svojih odluka donesenih poslije presude utvrdio povredu člana 7 stav 1 zbog toga što "postoji realna mogućnost da je retroaktivna primjena KZ BiH bila na apelantovu štetu u pogledu izricanja kazne", te je ukidao u potpunosti prvostepene, negdje i drugostepene presude Suda BiH, vraćajući predmete Sudu BiH i obavezujući ga da donese nove odluke u skladu sa garancijama iz člana 7 stav 1 EKLJP-a.³² US BiH je u devet odluka u potpunosti ukinuo presude Suda BiH, a 13 osuđenika su morali biti pušteni na slobodu jer su osuđujuće presude u potpunosti ukinute. Jedna od njih, Novak Đukić je pobjegao iz BiH i dalje je nedostupan vlastima BiH.³³ Dakle, US je išao korak u odnosu na presudu ESLJP-a, i nije samo konstatirao povredu ljudskog prava, već i ukidao u cijelosti pravosnažne presude Suda BiH.

Na sastanku Komiteta ministara Vijeća Evrope, 5. decembra 2013. godine naglašeno

je da domaći sudovi kada zaprimе žalbe o kršenju člana 7 "procjenjuju, u posebnim okolnostima svakog slučaja, koji je zakon najpovoljniji za optuženika, uključuju i težinu počinjenih zločina" i da je u tom smislu "važno da domaće vlaste poduzmu sve potrebne mjere kako bi osigurale, tamo gdje je to potrebno, nastavak pritvora osuđenika koji čekaju novu odluku koji će donijeti Sud Bosne i Hercegovine, pod uvjetom da je njihov pritvor sukladan Konvenciji" (1186 sastanak (zamjenici ministara Vijeća Evrope), 3.-5. 12. 2013).

US je potom dodatno razvio svoju praksu donoseći odluke kojima se ukidaju odluke Suda BiH samo u dijelu koji se odnosi na primjenu blažeg zakona, dodajući da ukidanje odluke ni na koji način "ne utječe na apelantovo lišavanje slobode, zadržavanje i pritvor, što je u isključivoj nadležnosti Suda BiH". Ovo je omogućavalo da osuđenici budu držani u pritvoru do konačne odluke o kazni. Sud BiH je obavezan da donesenu hitno odluku o kazni u skladu sa članom 7 stavom 1.³⁴ U drugim predmetima u kojima su se aplikanti pozivali na kršenje člana 6 stava 1 zbog primjene KZ BiH, a ne KZ SFRJ, US je utvrđivao povredu prava na obrazloženu presudu, ukidao presude Suda u domenu primjene materijalnog prava i nalagao Sudu BiH da donese novu odluku u odnosu na izrečenu kaznu.³⁵ Sud BiH je u tom smislu presude u dijelu koji se tiče činjeničnog stanja i krivice zadržao u potpunosti, te

³² Vidi odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 116/09, AP 325/08, AP 503/09, AP 1705/10, AP 4065/09, AP 4100/09, AP 4378/10, AP 4606/13, AP 5161/10, AP 4126/09 i AP 2948/09.

³³ O postupcima pred Sudom BiH nakon ukidanja pravosnažnih presuda detaljnije u: Azra Miletić, (2014). Pravna priroda i specifičnost vođenja ponovnog krivičnog postupka nakon što Ustavni sud BiH ukine presudu i predmet vrati sudu na donošenje odluke. Bilten sudske prakse, 4/2014, str. 21- 27.

³⁴ Vidi odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 556/12, AP 717/11, AP 929/12, AP 1240/11, AP 1751/11, AP 3939/12, AP 4239/13, AP 3113/12 i AP 4613/12.

³⁵ Vidi odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 3280/13, AP 3312/12 i AP 3257/12.

³¹ Presuda ESLJP u predmetu Maktouf i Damjanović protiv BiH, br. 2312/08 i 34179/08, 18. 7. 2013. godine.

odlučivao samo o primjeni prava i kazni.³⁶ Do marta 2017. godine US je donio 21 odluku, koja se tiče 28 osuđenih ratnih zločinaca. Odlukama je u cijelosti ukinuto 9 presuda, a djelomično 12.

Čini se da je US mijenjajući svoju praksu zanemario stav ESLJP da se prilikom odlučivanja o navodnoj povredi člana 7 svaki slučaj mora cijeliti zasebno, uvažavajući njegove činjenice, okolnosti i težinu krivičnog djela. Kao što je to istakao ESLJP, Abdulhamid Maktouf i Goran Damjanović nisu bili proglašeni za krivična djela oduzimanja života i osuđeni su na minimalne kazne zatvora. US je to u potpunosti izgubio iz vida kada je odlučivao o povredi člana 7 u predmetima koji su uključivali oduzimanje života, kao što je slučaj sa npr. krivičnom djelom genocida. Sud je *in abstracto*, zamijenio smrtnu kaznu kao najvišu kaznu za kaznu zatvora od 20 godina za bilo koje krivično djelo za koje je prema KZ SFRJ bila predviđena smrtna kazna kao maksimalna.

Evropski sud za ljudska prava u Odluci o dopustivosti u predmetu Karmo protiv Bugarske³⁷ proglasio je nedopustivom aplikaciju u dijelu koji se ticao povrede člana 7. Naime, aplikant je bio osuđen za krivično djelo ubistva sa predumišljajem, sa huliganskim motivima, počinjenog na ekstremno zloban i naročito okrutan način za žrtvu, kao i za krađu. U vrijeme kada je počinjeno krivično djelo krivični zakon je kao sankciju prepoznavao smrtnu kaznu, na koju je prvobitno bio

osuđen aplikant. U međuvremenu smrtna kazna je ukinuta, te je aplikant osuđen na kaznu doživotnog zatvora. Evropski sud za ljudska prava je zaključio da "izmjena oblika kazni predviđenih Krivičnim zakonom za najteže krivično djelo za koje je podnosilac predstavke proglašen krivim djelovao je u korist podnosioca predstavke i dobio je blažu kaznu nego što je bilo predviđeno za to djelo u vrijeme kada je počinjeno". Prema tome, kao referentnu maksimalnu kaznu zatvora US je trebao zadržati smrtnu kaznu, te je bilo potrebno odrediti krivičnu sankciju prema KZ SFRJ, a potom i prema KZ BiH. Na osnovu komparacije utvrđenih sankcija, nadležni sud je trebao donijeti zakonitu odluku o krivičnoj sankciji, a u skladu sa članom 7 stav 1. Suprotnim postupanjem US došli smo u apsurdnu situaciju u kojoj osuđenici za genocid dobijaju manje kazne zatvora od lica osuđenih za zločin protiv čovječnosti.³⁸

Djelotvornost istrage za počinjeni ratni zločin

Pored retroaktivne primjene krivičnog zakona, za ostvarivanje mehanizma krivične pravde relevantno je i odlučivanje US BiH o kršenju ljudskih prava zbog (ne)provođenja djelotvorne istrage zbog počinjenog ratnog zločina prema apelantima ili bliskim srodnicima apelanata, u kontekstu povrede člana 3 (zabrana mučenja, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja) Evropske konvencije. Međunarodna je obaveza BiH da

dovede pred lice pravde one koji su odgovorni za ozbiljne povrede međunarodnog prava "unutar razumnog perioda".³⁹

US je odlučivao o tome da li je nepoduzimanjem aktivnosti ili poduzimanjem nekih aktivnosti organa vlasti da otkriju i procesuiraju odgovorne za ratne zločine došlo do povrede člana 3. Sud nije našao povredu člana 3 u slučajevima u kojima su tužilaštva poduzimala određene aktivnosti, odnosno poduzimali istražne radnje i u vrijeme odlučivanja po apelacijama. US je također cijenio i druge parametre kao što su: složenost predmeta, to da su neki u završnoj fazi (odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 2480/14, stav 32, AP 3067/09, stav 39, AP 3469/10, stav 30, AP 2924/06, stav 14) ili da nedostaju čvrsti dokazi za donošenje tužilačkih odluka (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 3067/09 stav 39) ili je prijava podnesena protiv nepoznatih lica (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 3469/10, stav 30).

U predmetima u kojima je pak utvrđena povreda člana 3 US je to uradio zbog toga što javne vlasti nisu pokrenule službenu istragu o nestanku i nasilnoj smrti članova porodica apelanata, a bile su obavezne da poduzmu razumne korake kako bi prikupili informacije koje se tiču nasilne smrti, što podrazumijeva prvenstveno otkrivanje lica odgovornih za nasilnu smrt članova porodice apelanata i njihovo kažnjavanje u skladu sa zakonom (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 143/04, stav 73). U predmetu u

kojem Tužilaštvo BiH šest godina od ulaganja prigovora na naredbu o obustavi istrage nije uspjelo razmotriti prigovore, utvrditi da li je naredba o obustavi pravilna, i o tome obavijestiti apelante, imalo je za posljedicu ponižavanje apelanata i time kršenje člana 3 Konvencije. Sud je dodao da iako nije propisan rok za odlučivanje o pritužbama na naredbu o obustavi istrage ne znači da takvo odlučivanje može trajati neograničeno niti da istraga može trajati neograničeno (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 1638/17).

Utvrđivanje činjenica i kazivanje istine

Najčešći mehanizmi za utvrđivanja činjenica i kazivanja istine su komisije za istinu i pomirenje. U BiH su bile formirane tri komisije sa mandatom sličnim ovakvim komisijama: Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine,⁴⁰ Komisija za istinu i pomirenje Skupštine opštine Bijeljina i Državna komisija za ispitivanje istine o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu u periodu od 1992. godine do 1995. godine.⁴¹ Pored toga, postojale su dvije neuspjele inicijative Instituta za mir SAD za formiranjem državne komisije za istinu i pomirenje (Popović, 2009, str. 54-59). Osim komisija, utvrđivanju činjenica i kazivanju istina doprinose različita tijela koja se bave pronalaskom i identifikacijom nestalih lica. U BiH su do uspostavljanja državnog Instituta za nestale osobe postojale tri komisije: Kancelarija za traženje nestalih RS-a,⁴² Federalna komisija

³⁶ Takvo postupanje Suda BiH je ocijenjeno da je u skladu sa Ustavom BiH, tj. članom 6 EKLJP. Vidi Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 2341/14, stav 50.

³⁷ Odluka ESLJP u predmetu Karmo protiv Bugarske, br. 76965/01, 09.2.2006 godine.

³⁸ Slična kritika prakse US i u: TRIAL, (2011). Follow-Up Report on the Implementation by Bosnia and Herzegovina of the Recommendations issued by the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, stavovi od 65 do 75. Preuzeto 24. aprila 2018. sa <https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/02/Follow-upreportBiHFeb2014.pdf>.

³⁹ Odluka ESLJP u predmetu Šimšić protiv BiH, br. 51552/10, 26.4.2010 godine, stav 32 i presuda ESLJP u predmetu Maktouf i Damjanović protiv BiH, br. 2312/08 i 34179/08, 18. 7. 2013. godine, stav 82.

⁴⁰ Vlada RS, Odluka o obrazovanju Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, broj: 02/1-020-1378/03, od 15.12.2003 godine.

⁴¹ Službeni glasnik BiH broj 42/06.

⁴² Odluka o osnivanju Ureda za traženje nestalih i zarobljenih osoba Republike Srpske, Službeni glasnik RS broj 40/03.

za nestale osobe⁴³ i Državna komisija za traženje nestalih (osnovana od strane RBiH).⁴⁴ Početkom rada Instituta za nestale osobe, 2008. godine, entitetske komisije su prestale funkcionirati.⁴⁵ Institut za nestale osobe BiH je uspostavljen Zakonom o nestalim osobama BiH⁴⁶ kao "nezavisna institucija za traženje nestalih osoba u/iz BiH" (član 7 Zakona). Sam Institut je formiran Sporazumom o preuzimanju uloge suosnivača za Institut za nestale osobe BiH između Vijeća ministara BiH i Međunarodne komisije za nestale osobe, od 30. augusta 2005. godine. U okviru Instituta je trebao biti formiran stručni organ za vođenje Centralne evidencije nestalih osoba u BiH (član 21).

Zakon također propisuje obavezu uspostavlja Fonda za podršku porodicama nestalih osoba sporazumom VM, vlada RS, FBiH i BD (član 15). Usljed finansijskih problema i političkih kočnica, Institut je počeo sa radom tek 1. januara 2008. godine. Centralna evidencija nestalih osoba u BiH je formirana u februaru 2011. godine, a do aprila 2018. godine još nije uspostavljen Fond za podršku porodicama nestalih osoba, iako je Zakon izričito propisao da će Fond biti uspostavljen 30 dana nakon stupanja na snagu Zakona o nestalim osobama, tj. do 17. decembra 2004. godine.

U međuvremenu, US BiH je odlučivao po apelacijama koje su podnijele porodice nestalih osoba.⁴⁷ U maju 2005. godine US je donio odluku broj AP 129/04 koja je sadržavala desetine apelacija podnesenih zbog nerješavanja sudbine nestalih osoba na području cijele BiH. US je utvrdio da su entitetske vlade prekršile prava iz člana 3 (zabrana mučenja, nečovječnog i ponižavajućeg postupanja i kažnjavanja) i člana 8 (pravo na privatni i porodični život) članova porodica nestalih osoba. Preciznije rečeno, članovi porodica žrtava su bili izloženi nečovječnom postupanju zabranjenim članom 3 zbog sljedećeg: 1. uskraćivanja informacija o sudbini nestalih (stav 58), 2. nestanci su se desili na području BiH (stav 59), 3. deset godina poslije završetka ratnih dejstava nije provedena efikasna istraga o sudbini nestalih (stav 59), 4. članovi porodica nestalih nisu obaviješteni o sudbini njihovih najbližih (stav 59).

U pogledu člana 8, preciznije prava na porodični život, US je istakao da je došlo do povrede zbog toga što "mjerodavna tijela vlasti entiteta bez vidljivog i razumnog opravdanja odbijaju raspoložive i dostupne informacije o nestalim osobama prezentirati apelantima", a prema uvjerenju Suda oni ih "moraju imati" (stav 64). US je zbog toga: 1. naložio vladama

entiteta da "hitno i bez daljnjeg odlaganja, a najkasnije u roku od 30 dana od dana prijema ove odluke, apelantima dostave sve dostupne i raspoložive informacije o članovima njihovih porodica nestalih tijekom rata na području Bosne i Hercegovine", 2. VM, vladama entiteta i BD "da odmah i bez daljnjeg odlaganja, a najkasnije u roku od 30 dana, osiguraju operativno funkcioniranje institucija osnovanih sukladno Zakonu o nestalim osobama, tj. Instituta za nestale osobe, Fonda za pomoć porodicama nestalih osoba u Bosni i Hercegovini i Centrale evidencije nestalih osoba u Bosni i Hercegovini". U presudi je istaknuto da je od "posebne važnosti" za otklanjanje nečovječnog postupanja uspostava institucija osnovanih Zakonom o nestalim osobama BiH (stav 60).

Entitetske vlade su samo djelomično izvršile ove Odluku US na način da su dostavile "dostupne i raspoložive" informacije o nestalim licima. Međutim, entitetske vlade, vlada BD i VM nisu osigurali "operativno funkcioniranje" Instituta za nestale osobe, Fonda za pomoć porodicama nestalih osoba i Centralne evidencije nestalih osoba.⁴⁸ U međuvremenu je tek bio potpisan Sporazum o preuzimanju uloge suosnivača za Institut za nestale. Zbog toga US je donio dana 27. maja 2006. godine Rješenje kojim je konstatirao da njegova odluka nije provedena i dostavio ga Tužilaštvu BiH. Međutim, godinu poslije "Ustavni sud primjećuje da usvajanje Rješenja o neiz-

vršenju nije napravilo nikakav pomak u rješavanju ovako delikatnog i ozbiljnog pitanja, što je za Ustavni sud neprihvatljivo" (Ustavni sud, 2007).

U odlukama koje su donesene prije donošenja Zakona o nestalim osobama BiH, US je prvenstveno naređivao vladama entiteta i VM da "odmah apelantima daju raspoložive informacije glede istrage o okolnostima pod kojim je došlo do nestanka i nasilne smrti članova njihovih porodica, odnosno da hitno i bez daljnjeg odlaganja provedu istragu o nestanku i nasilnoj smrti članova porodica apelanata, te da o rezultatima istrage obavijeste apelante."⁴⁹ Poslije Odluke broj AP 129/04 doneseno je još cijeli niz presuda u kojima je US utvrdio povredu prava iz člana 3 i 8 EKLJP članova porodica nestalih osoba i naložio VM, entitetskim vladama i BD da "bez odgađanja" putem svojim tijela apelantima dostave sve dostupne i raspoložive informacije o nestalim licima i da "bez odgađanja osiguraju operativno funkcioniranje institucija" uspostavljenih Zakonom o nestalim osobama.⁵⁰

Sudske odluke u dijelu kojim se naređuje dostavljanje informacija o sudbini nestalih lica nadležne vlasti u su pravilu izvršavale, dok su u dijelu o uspostavi institucija u skladu sa Zakonom o nestalim osobama BiH ostajale mrtvo slovo na papiru. S obzirom na to da institucije nisu bivale uspostavljane, a vlasti tako propuštale da u potpunosti izvrše presudu, US je donosio rješenja kojim je konstatirao

⁴³ Uredba o obrazovanju federalne komisije za nestale osobe, Službene novine FBiH broj 15/97.

⁴⁴ Odluka o obrazovanju državnog povjerenstva za traženje nestalih osoba, Službeni list RBiH broj 9/96 i 17/96.

⁴⁵ Uredba o prestanku važenja Uredbe o obrazovanju federalne Komisije za nestale osobe, Službene novine FBiH broj 55/06 i Odluka o prenosu nadležnosti Kancelarije za traženje nestalih i zarobljenih lica RS na Institut za nestala lica BiH, Službeni glasnik RS broj 65/06 i 100/06. Međutim, Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica (osnovan Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o republičkoj upravi RS-a, Službeni glasnik RS broj 121/12) ima entitetskim zakonom propisane neke nadležnosti u ovoj oblasti.

⁴⁶ Službeni glasnik BiH broj 50/04.

⁴⁷ Vidi također i odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 228/04, AP 1226/05, AP 171/06, AP 2980/06, AP 1143/06, AP 95/07, AP 36/06 i AP 1248/05.

⁴⁸ Rješenje US BiH broj AP 129/04 od 27.5.2006. godine, stav 7.

⁴⁹ Vidi Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 143/04.

⁵⁰ Vidi odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 36/06, AP 95/07, AP 1143/06, AP 2980/06, AP 171/06 i AP 228/04. Sud je također naložio VM i entitetskim vladama da "odmah apelantima daju raspoložive informacije glede istrage o okolnostima pod kojima je došlo do nestanka i nasilne smrti članova njihovih obitelji, odnosno da žurno i bez daljnjeg odlaganja provedu istragu o nestanku i nasilnoj smrti članova obitelji apelanata, te da o rezultatima istrage obavijeste apelante" (odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 171/06 i AP 2980/06).

neizvršenje sudskih odluka. Rješenja su potom dostavljena nadležnom tužilaštvu.⁵¹ Dom za ljudska prava / Komisija za ljudska prava pri US su odlučujući po apelacijama članovima porodica nestalih propisivali nekoliko različitih pravnih lijekova, i to: 1. dostavljanje informacija po hitnom postupku o sudbini i mjestu gdje se nalaze nestala lica (da li su živi i da li se nalaze u pritvoru i mjesto pritvora, a ukoliko su mrtvi, mjesto gdje se nalaze ostaci),⁵² 2. dostavljanje lokacije pojedinačnih i masovnih primarnih i sekundarnih grobnica žrtava ratnih dešavanja u određenoj općini odnosno geografskom području,⁵³ 3. “potpuna, svrsishodna i temeljita” istragu o sudbini nestanka lica, kako bi bile saopćene članovima njihovih porodica i kako bi počinioci

krivičnih djela bili izvedeni pred lice pravde,⁵⁴ 4. strani koja je proglašena krivom za kršenje ljudskih prava članova porodica nestalih osoba, Dom ili Komisija su naređivali da uplate paušalni novčani iznos (u pravilu 100.000 KM) na račun Instituta za nestale osobe BiH koji se trebao upotrijebiti za traženje nestalih iz date općine⁵⁵ i 6. da se odluka doma objavi u službenom glasniku entiteta koji je proglašen krivim za kršenje ljudskih prava.⁵⁶ US je propustio da se osloni na praksu Doma/Komisije za ljudska prava prilikom odlučivanja o pravnim lijekovima zbog povrede ljudskih prava i sloboda. Pored toga, iako je u nekoliko odluka naredio uspostavljanje Fonda za podršku porodicama nestalih osoba, Fond još nije formiran.⁵⁷

⁵¹ Vidi Rješenje US broj 228/04 od 27. 5. 2006. godine. S tim u vezi vidi: član 239 KZ BiH “Neizvršenje odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, Suda Bosne i Hercegovine ili Doma za ljudska prava”: Službena osoba u institucijama Bosne i Hercegovine, institucijama entiteta ili institucijama Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, koja odbije da izvrši konačnu i izvršnu odluku Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, Suda Bosne i Hercegovine ili Doma za ljudska prava, ili sprječava da se takva odluka izvrši, ili na drugi način onemogućava njeno izvršenje, kaznit će se kaznom zatvora od šest mjeseci do pet godina. Kasnije je inkriminirano i neizvršenje odluke ESLJP (Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona BiH, Službeni glasnik BiH broj 8/10).

⁵² Vidi odluke o meritumu / prihvatljivosti i meritumu broj CH/01/8568 i CH/02/11196, stav 113, CH/00/6562 i dr., stav 194, CH/01/8569 i dr., stav 84, CH/02/8677 i dr., stav 113, CH/02/9358 i dr., stav 104, CH/02/10235 i dr., stav 75, CH/02/10224 i dr., stav 83, CH/02/12551 i dr., stav 90, CH/99/3196, stav 89, CH/02/8879 i dr., stav 99, CH/96/1, stav 63 i CH/01/8365 i dr., stav 211.

⁵³ Vidi odluke o meritumu / prihvatljivosti i meritumu broj CH/01/8569 i dr. (Foča), stav 84, CH/02/9358 i dr. (Vlasenica), stav 104, CH/02/10235 i dr. (Bratunac), stav 75, CH/02/12551 i dr. (Mostar), stav 90, CH/02/8879 i dr. (Višegrad), stav 99 i CH/01/8365 i dr. (Srebrenica), stav 211.

⁵⁴ Vidi odluke o meritumu / prihvatljivosti i meritumu broj CH/01/8568 i CH/02/11196, stav 114, CH/02/6562 i dr., stav 196, CH/01/8569 i dr., stav 85, CH/02/8677 i dr., stav 114, CH/02/9358 i dr., stav 105, CH/02/10235 i dr., stav 76, CH/02/10224 i dr., stav 84, CH/02/12551 i dr., stav 91, CH/02/8879 i dr., stav 100 i CH/01/8365 i dr., stav 212.

⁵⁵ Vidi odluke o meritumu / dopustivosti i meritumu broj CH/01/8569, stav 88, CH/02/9358 i dr., stav 108, CH/02/10235 i dr., stav 79, CH/02/12551 i dr., stav 94, CH/02/8879 i dr., stav 103.

⁵⁶ Odluka o meritumu u broj CH/01/8365 i dr., stav 213.

⁵⁷ Uspostavljanje Fonda su tražila i tijela UN-a. Vidi npr. Komitet za prava djeteta (26.10.2010.). Razmatranje izvještaja koje su države potpisnice dostavile na temelju članka 8 Opcionalnog protokola Konvencije o pravima djeteta o sudjelovanju djece u oružanom sukobu, stav 22. Komitet za ljudska prava (13.4.2017.). Zaključna zapažanja o trećem periodičnom izvještaju BiH, stav 20. Komitet protiv mučenja (17.11.2017.). Zaključna zapažanja o šestom periodičnom izvještaju BiH, stav 27. Izvještaj Nilsa Muižnieksa, komesara za ljudska prava Vijeća Evrope, poslije njegove posjete BiH od 12. do 16. juna 2017, stav 41. (2017). Preuzeto 24. aprila 2018. sa <https://rm.coe.int/report-following-the-visit-to-bosnia-and-herzegovina-from-12-to-16-jun/16807642b1>.

Govoreći o kazivanju istine, nije moguće ne spomenuti medije. U predmetu AP 427/06 koji se ticao navodnog kršenja prava na pošteno suđenje i prava na privatnost, US je zaključio da “konkretni novinski navodi o apelantovoj djelatnosti kao zapovjednika vojne jedinice u tijeku rata se ne ubrajaju u privatnost, nego se tiču ‘javne dužnosti’ koju je apelant obnašao tijekom rata” (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 427/06, stav 38), te da zbog toga ne pokreću pitanja prava na privatni život. Ovakav stav US sigurno ohrabruje novinare da istražuju i informiraju javnost o ratnim pohodima pojedinaca, posebno onih za koje postoje indicije da su počinili krivično djelo i time doprinesu ostvarivanju drugog mehanizma tranzicijske pravde.

Reparacija

U okviru trećeg mehanizma tranzicijske pravde pažnja će biti posvećena kompenzaciji. US je imao vrlo bitnu ulogu u ujednačavanju sudske prakse u BiH i primjeni istih zastarnih rokova za naplatu materijalne i nematerijalne štete načinjene tokom oružanog sukoba. S obzirom da “vlasti u BiH nisu uspjele uspostaviti učinkovit mehanizam koji bi osigurao nadoknadu ratne štete za sve žrtve zločina i njihove porodice” (Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope, 2012, str. 26), žrtve kršenja ljudskih prava tokom rata su pokušale naknadu štete ostvariti u okviru parničnog postupka pred sudovima u BiH. U tim postupcima centralno pitanje koje se postavilo je bilo zastare potraživanja.

Zastarjelost potraživanja materijalne i nematerijalne štete

ZOO FBiH i ZOO RS u svojim odredbama propisuju:

Član 376 (potraživanje naknade štete)

(1) Potraživanje naknade prouzrokovane štete zastarijeva za tri godine od kad je oštećenik doznao za štetu i za lice koje je štetu učinilo.

(2) U svakom slučaju ovo potraživanje zastarijeva za pet godina od kad je šteta nastala.

(3) Potraživanje naknade štete nastale povredom ugovorne obaveze zastarijeva za vrijeme određeno za zastarjelost te obaveze.

Član 377 (potraživanje naknade štete prouzrokovane krivičnim djelom)

(1) Kad je šteta prouzrokovana krivičnim djelom, a za krivično gonjenje je predviđen duži rok zastarjelosti, zahtjev za naknadu štete prema odgovornom licu zastarijeva kad istekne vrijeme određeno za zastarjelost krivičnog gonjenja.

(2) Prekid zastarijevanja krivičnog gonjenja povlači za sobom i prekid zastarijevanja zahtjeva za naknadu štete.

(3) Isto važi i za zastoj zastarijevanja.

Građani BiH su pred sudovima u BiH pokretali parnične postupke protiv entiteta, kao objektivno odgovornim trećim licima za radnje lica pod njihovom kontrolom (pripadnika različitih oružanih formacija) radi naknade materijalne⁵⁸

⁵⁸ Npr. zbog uništenja vjerskih objekata (odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 249/15 i AP 743/12), zbog uništenja nekretnine (odluke o dopustivosti / dopustivosti i meritumu US broj AP 1215/10, AP 2189/13, AP 152/15, AP 4098/16, AP 3111/09 i AP 4147/14), zbog izgradnje nadgrobno spomenika (odluke o dopustivosti US broj AP 4495/13), troškova sahrane i ukopa zbog smrti oštećenog (odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 3602/13 i AP 4147/17).

i nematerijalne⁵⁹ štete⁶⁰ počinjene tokom rata. Pitanje koje je bilo postavljeno pred sudovima u BiH jeste koji zastarni rok treba primijeniti u ovim postupcima. Preciznije, pitanje je bilo da li se primjenjuje zastarni rok iz člana 377 stav 1 prema entitetu, objektivno odgovornom, ili počinitelju krivičnog djela, subjektivno odgovornom. Sudovi u RS su zauzeli stav prema kojem se za naknadu štete prema entitetima primjenjuje zastarni rok iz člana 376. Zastara je prema tome počela teći 19. juna 1996. godine, kada je ukinuta neposredna ratna opasnost u RS, te je objektivni rok istekao 19. juna 2001. godine. Suprotno tome, sudovi u FBiH, pozivajući se na stavove Vrhovnog suda FBiH⁶¹ zauzeli stav da s obzirom na to da krivično djelo ratnog zločina ne zastarijeva, ne zastarijeva ni zahtjev za naknadu štete prou-

zrokovane tim djelom, kako prema direktnom izvršiocu tako i prema entitetu, objektivno odgovornom.⁶² Ustavni sud BiH se prvobitno saglasio se sa stavom sudova u FBiH.⁶³ Tako US navodi da zastara radi naknada štete u slučaju počinjenja krivičnog djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava, "nastupa tek kada nastupi zastara gonjenja za izvršenje djela iz navedene grupe krivičnih djela. Zato apelanti nedvojbeno imaju pravo na naknadu štete koja je proistekla zbog pretrpljenih duševnih bolova za izgubljenim suprugom i ocem" (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 289/03, stav 29).

U nastavku, US ističe da "obzirom da, prema član 100. Krivičnog zakona, zastarjelost krivičnog gonjenja za predmetna krivična djela ne može nastupiti, ne može nastupiti

ni zastarjelost potraživanja naknade štete. U takvoj pravnoj situaciji, Ustavni sud smatra da nepostojanje pravosnažne osuđujuće presude donesene u krivičnom postupku ne znači da šteta nije nastala izvršenjem krivičnog djela" (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 289/03, stav 38). Nezadovoljni odlukama entitetskih sudova, građani i entitetu su podnosili apelacije Ustavnom sudu tvrdeći da su sudovi primjenom člana 376 odnosno 377 ZOO povrijedili član 6 stav 1 (pravo na pošteno suđenje) zbog proizvoljne primjene prava i član 1 protokola 1 (pravo na imovinu) EKLJP. Ustavni sud odlučujući o povredi člana 6 usljed proizvoljne primjene ZOO-a, utvrdio da odredbe člana 377 se primjenjuju prema počinitelju krivičnog djela, ali ne i prema onom trećem licu koje, inače, odgovara za štetu umjesto faktičkog učinioca krivičnog djela, te da se, stoga, na to treće lice (u konkretnom slučaju entitet FBiH ili RS) mogu primijeniti samo odredbe člana 376 ZOO.⁶⁴ Razmatrajući tvrdnju da je postupajući nadležni sud primjenio ZOO proizvoljno kada je u konkretnoj situaciji po tužbi protiv entiteta primijenio član 376 ZOO, umjesto člana

377, US je utvrdio da se član 377 može primijeniti samo prema počinitelju krivičnog djela (koji ima biti pravosnažno osuđen za to), a ne prema trećem licu, entitetu, koji inače odgovara umjesto lica koje je počinilo krivično djelo. Na to treće lice se shodno tome mogu primijeniti samo odredbe člana 376 ZOO. Dakle, prema učiniocu krivičnog djela, koji odgovara na osnovu subjektivne odgovornosti, primjenjuje se član 376, a prema trećem licu, koje odgovara temeljem objektivne odgovornosti, član 377 ZOO-a (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 4128/10, stav 44). Drugačija primjena ZOO, znači proizvoljna primjena prava što samo po sebi predstavlja kršenje prava na pošteno suđenje iz člana 6 EKLJP. Prema tome, uspostavljena sudska praksa US BiH je takva da je subjektivni zastarni rok za naknadu materijalne i nematerijalne ratne štete od entiteta je tri godine, a objektivni pet godina. Prema tome, zastarni rok je u RS počeo teći od ukidanja neposredne ratne opasnosti, 19. juna 1996. godine, i istekao je 19. juna 2001. godine, a u FBiH je počeo teći 23. decembra 1996. godine, kada je u entitetima ukinuto stanje neposredne ratne

⁵⁹ Npr. zbog nezakonitog lišenja slobode (odluke o dopustivosti / dopustivosti i meritumu US broj AP 47/15, AP 4993/14, AP 2376/14, AP 2539/12 i AP 3437/14), zbog duševnih bolova usljed smrti bliskih srodnika (odluke o dopustivosti / dopustivosti i meritumu US broj AP 430/15, AP 552/15, AP 5118/14, AP 5260/14, AP 5339/15, AP 5095/14, AP 1453/15, AP 1557/15, AP 4493/14, AP 2629/12, AP 2639/12, AP 2659/15, AP 3228/15, AP 3536/11, AP 3602/13, AP 3897/15, AP 379/11, AP 4735/14, AP 4128/10, AP 2237/13, AP 4264/11, AP 4577/13, AP 44/15, AP 598/14, AP 2497/13, AP 3281/14, AP 3619/13, AP 5355/14, AP 3960/13, AP 4026/13, AP 4147/14 i AP 4128/10), zbog neosnovanog lišenja slobode i duševnih bolova, držanja i maltretiranja (torturi i nečovječnom postupanju) u zarobljeništvu ili odvođenja na radnu obavezu (odluke o dopustivosti / dopustivosti i meritumu US broj AP 250/15, AP 456/15, AP 516/14, AP 566/14, AP 925/13, AP 1023/13, AP 1066/15, AP 1101/17, AP 1137/14, AP 5106/13, AP 5460/14, AP 4896/17, AP 2617/16, AP 4875/16, AP 4994/14, AP 4821/14, AP 672/14, AP 1645/15, AP 1860/14, AP 1984/14, AP 4696/17, AP 4561/17, AP 4480/16, AP 4367/17, AP 4303/17, AP 4731/16, AP 4804/13, AP 2086/15, AP 4569/14, AP 2462/14, AP 2643/17, AP 2810/17, AP 2820/14, AP 3250/12, AP 3293/14, AP 3402/17, AP 3409/14, AP 4310/14, AP 3454/13, AP 3585/6, AP 3829/13, AP 3950/13, AP 3995/14, AP 4068/17, AP 4082/16, AP 5411/13, AP 41/15, AP 998/14, A2455/14, AP 3698/15, AP 4288/11, AP 4293/16, AP 4495/13, AP 4441/16 i AP 3111/09).

⁶⁰ O dosuđivanje nematerijalne naknade štete i kriterijima za njihovo određivanje u: Arijana Hanušić-Bečirović, urednik. (2017). Dosuđivanje naknade materijalne štete i kriteriji za odmjerenje iznosa naknade – praksa sudske prakse u krivičnim i parničnim postupcima u BiH. Sarajevo: TRAIL International.

⁶¹ Vidi Zaključak sa sjednice Građanskog odjeljenja Vrhovnog suda Federacije BiH od 24.10.2011 godine i Rješenje Vrhovnog suda Federacije Bosne i Hercegovine broj 68 0 P 001956 11 Rev od 15.11.2011 godine.

⁶² O sudskoj praksi vidi Adrijana Hanušić. Odštetni postupci bivših logoraša u Bosni i Hercegovini – prikaz neujednačene sudske prakse, postojećih pravnih dilema i relevantnih međunarodnih standarda. Preuzeto 24. aprila 2017. sa <https://trial.ba/wp-content/uploads/2015/10/Od%C5%A1tetni-postupci-biv%C5%A1ih-logora%C5%A1a-u-Bosni-i-Hercegovini-%E2%80%93-prikaz-neujedna%C4%8Dene-sudske-prakse-postoje%C4%87ih-pravnih-dilema-i-relevantnih-me%C4%91unarodnih-standarda.pdf>.

⁶³ Vidi odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 289/03 i AP 3223/06.

⁶⁴ Vidi odluke o dopustivosti i meritumu / dopustivosti US broj AP 47/15, stav 25, AP 249/15, stav 36, AP 250/15, stav 16, AP 430/15, stav 16, AP 456/15, stav 16, AP 516/14, stav 29, AP 552/15, stav 17, AP 566/14, stav 14, AP 925/13, stav 16, AP 1023/13, stav 17, AP 1066/15, stav 15, AP 1101/17, stav 26, AP 1137/14, stav 16, AP 1170/17, stav 7, AP 1215/10, stav 28, AP 627/14, stav 16, AP 672/14, stav 16, AP 743/12, stav 50, AP 1453/15, stav 15, AP 1557/15, stav 17, AP 1645/15, stav 16, AP 1656/12, stav 44, AP 1860/14, stav 16, AP 1984/14, stav 12, AP 2086/15, AP 2189/13, stav 34, AP 2376/14, stav 16, AP 2462/14, stav 9, AP 2539/12, stav 27, AP 2629/12, stav 30, AP 2639/12, stav 28, AP 2643/17, stav 22, AP 2659/15, stav 17, AP 2810/17, stav 19, AP 2820/14, stav 12, AP 2829/15, stav 36, AP 3111/09, stav 60, AP 3228/15, stav 15, AP 3250/12, stav 16, AP 3293/14, stav 9, AP 3402/17, stav 26, AP 3409/14, stav 15, AP 3437/14, stav 32, AP 3454/13, stav 16, AP 3486/12, stav 27, AP 3536/11, stav 42, AP 3602/13, stav 48, AP 3829/13, stav 12, AP 3897/15, stav 17, AP 3950/13, stav 17, AP 3979/11, stav 35, AP 3995/14, stav 12, AP 4068/17, stav 13, AP 4082/16, stav 10, AP 4098/16, stav 11, AP 4128/10, stav 43, AP 4288/11, stav 29, AP 4293/16, stav 16, AP 4303/17, stav 19, AP 4310/14, stav 12, AP 4367/17, stav 18, AP 4441/16, stav 10, AP 4480/16, stav 10, AP 4493/14, stav 17, AP 4495/13, stav 17, AP 4561/17, stav 23, AP 4569/14, stav 16, AP 4696/17, stav 20, AP 4731/16, stav 14, AP 4735/14, stav 15, AP 4804/13, stav 15, AP 4821/14, stav 12, AP 4875/16, stav 10, AP 4896/17, stav 19, AP 4993/14, stav 10, AP 4994/14, stav 11, AP 5095/14, stav 15, AP 5106/13, stav 16, AP 5118/14, stav 15, AP 5260/14, stav 15, AP 5339/15, stav 17, AP 5460/14, stav 17, AP 41/15, stav 29, AP 44/15, stav 27, AP 152/15, stav 32, AP 598/14, stav 36, AP 2237/13, stav 31, AP 2455/14, stav 33, AP 2497/13, stav 33, AP 3281/14, stav 25, AP 3619/13, stav 29, AP 3698/15, stav 40, AP 3960/13, stav 29, AP 4026/13, stav 29, AP 4147/14, stav 33, AP 4264/11, stav 29, AP 4577/13, stav 26, AP 4998/14, stav 28, AP 5355/14, stav 36 i AP 5411/13, stav 34.

opasnosti. Istekao je 23. decembra 2001. godine. Primjena drugih zastarnih rokova predstavlja proizvoljnu primjenu ZOO entiteta, što vodi ka kršenju prava na pošteno suđenje. US je pored ispitivanja proizvoljnosti prilikom primjene ZOO, ispitao zastarne rokove od tri i pet godine u svjetlu UN-ovog dokumenta: Osnovna načela i smjernice za ostvarivanje prava na pravni lijek i reparacije žrtava teških kršenja međunarodnog prava, ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava.⁶⁵ Tačka četiri ovog dokumenta se tiče zastarjelosti. Prvim stavom se propisuje da se odredbe o zastarjelosti neće primjenjivati na teška kršenja međunarodnog prava ljudskih prava i ozbiljno kršenje međunarodnog humanitarnog prava koje predstavljaju zločine po međunarodnom pravu. Stav dva navodi da nacionalne odredbe o zastarjelosti za radnje koje nisu krivično djelo po međunarodnom pravu i one o parničnim postupcima i drugim ne smiju biti pretjerano restriktivni. To je slučaj sa parničnim postupcima radi naknada materijalne ili nematerijalne štete. US je ispitao da li su zastarni rokovi od tri i pet godina iz člana 376 ZOO pretjerano restriktivni. "Po mišljenju US, ne postoji nijedan razlog na temelju kojeg bi se moglo razumno smatrati da su rokovi od tri i pet godina iz člana 376 stav 2 ZOO pretjerano restriktivni. US smatra da su propisani vremenski periodi od tri i pet godina sasvim dovoljni za podnošenje tužbe radi naknade štete i svako ko je smatrao da ima osnova za podnošenje ove vrste tužbe mogao ju je podnijeti u navedenim rokovima" (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 4288/11, stav 34).

US BiH se u svojim odlukama pozvao na presude ESLJP-a u predmetima protiv Hrvatske i to: Ante Baničević i Marija Baničević protiv Hrvatske⁶⁶ i Vrbica protiv Hrvatske.⁶⁷ U ovim predmetima se nije radilo o naknadi štete zbog teških kršenja ljudskih prava uzrokovanih ratnim zločinima (tako npr. u prvo slučaju se radilo o naknadi štete usljed saobraćajne nesreće). U predmetu Vrbica, radnje nadležnih sudova su bile suprotne sa "utvrđenom sudskom praksom Vrhovnog suda" (stav 54) i "jer način na koji je taj sud tumačio i primijenio mjerodavno domaće pravo (...) nije bio predvidiv podnosiocu zahtjeva, koji je mogao opravdano očekivati da će pokretanje postupka za priznanje strane presude prekinuti rok zastare" s obzirom da praksu Vrhovnog suda (stav 56). Zbog toga je ESLJP našao povredu člana 1 Protokola 1 i člana 6 EKLP.

U predmetu Baničević i dr. protiv Hrvatske je naglasio kako "se Sud mora uvjeriti kako se primjena zakonskih rokova može smatrati predvidivom za podnositelje, s obzirom na mjerodavno zakonodavstvo i konkretne okolnosti predmeta" (stav 32). US nije jasno obrazložio razloge promjene njegove ranije prakse po ovom pitanju. Nije odgovoreno na pitanje zašto se odstupa od dugogodišnje prakse vrhovnih sudova i ostalih sudova u SFRJ i SR BiH i stavova zauzetih u naučnoj literaturi. Ovakva promjena sudske prakse je kritikovana i od međunarodnih tijela koja se bave ljudskim pravima jer je dovela do "stvaranja pravne nesigurnosti" (Izveštaj Nilsa Muižnieksa, komesara za ljudska prava Vijeća Evrope, poslije njegove posjete BiH od 12. do

16. juna 2017, stav 37). Nevladine organizacije su odluke US opisale kao "snažan pokazatelj da je usvojena kao rezultat političkog pritiska, a glavni cilj joj je da sačuva javna sredstva, a ne da donese pravdu za žrtve" (Inicijativa za monitoring evropskih integracija u BiH, 2018, str. 59).

Pojedini autori ističu da US BiH pogrešnim tumačenjem stavova ESLJP u predmetu Baničević i dr. protiv Hrvatske "gotovo da ustanovljava obavezu redovnih sudova da u građanskoj parnici ispitaju osnovanost zahtjeva za naknadu štete isključivo prema općem roku zastare iz člana 376 ZOO i u slučaju naknade štete uzrokovane krivičnim djelom. Ustavni sud ovakvom odlukom kao da potpuno suspenduje mogućnost primjene privilegovanog roka iz člana 377 ZOO u odštetnim parnicama" (Nezirović, 2014, str. 81). Prema njihovom mišljenju "praksa odbijanja tužbenih zahtjeva civilnih žrtava rata zbog primjene zastarnog roka iz člana 376 ZOO nepravilna, neopravdana i suprotna međunarodnim obavezama koje vežu Bosnu i Hercegovinu" (Nezirović, 2014, str. 82). US je u prošlosti donosio odluke koje su potom imale drugačije završetak na Evropskim sudom za ljudska prava (najpoznatije je primjer već spomenuta retroaktivna primjena krivičnog zakona). Postavlja se pitanje šta ukoliko je i u ovom slučaju US BiH griješi i kakva utjeha će biti eventualno drugačije odluke ESLJP žrtvama ratnih zločina koje će biti donesene tek za nekoliko godina (Sudžuka i Šimić, 2016, str. 23).

Sudski troškovi u postupcima naknade nematerijalne i materijalne štete

U predmetu u kojem je tužitelj bila Islamska zajednica u BiH, US nije našao povredu prava

na pošteno suđenje kada je naloženo apelantu da plati troškove postupka (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 249/15, stav 37). U tom slučaju nije bilo proizvoljne primjene materijalnog prava. U drugom predmetu AP 1101/17, US je razmatrao tvrdnju da je došlo do povrede člana 1 Protokola 1 s obzirom da je apelantu, fizičkom licu, naloženo da plati troškove postupka u parnici u kojoj je tražio naknadu nematerijalne štete. Sud je zaključio da je miješanje u imovinu apelanta bilo u skladu sa zakonom (Zakon o parničnom postupku RS) (stav 37) i težilo legitimnom cilju (osiguranja pravilnog djelovanja pravosudnog sistema i zaštite prava drugih) (stav 39).

US je potom ispitivao da li je postignuta proporcionalnost između miješanja u imovinu i legitimnog cilja. Sud je u ovom trećem koraku istakao nekoliko bitnih činjenica: da u vrijeme podnošenja, tužba apelanta nije bila nerazumna ili bez ikakvih osnova za uspjeh obzirom da je tada postojala različita sudska praksa u FBiH i RS (stav 46), teška finansijska situacija i konkretne okolnosti slučaja apelanta (stav 46) i da se pravobranilaštvo finansira iz budžeta i kao takvo nije u istoj situaciji kao advokati (stav 46). Zbog toga US zaključuje da "plaćanje punog iznosa troškova postupka koje su sudovi naložili u konkretnom slučaju predstavlja pretjeran teret za apelanticu, koji nije proporcionalan legitimnom cilju koji se želi postići" (stav 46), te da je došlo do povrede prava na imovinu (stav 47) i da je njime neproporcionalno ograničeno apelantovo pravo na pristup sudu iz člana 6 stav 1 (stav 51). US je ovu odluku donio oslanjajući se na presudu ESLJP u predmetu Cindrić i Bešlić protiv Hrvatske.⁶⁸

⁶⁵ Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 4288/11. Stav US izrečen u ovoj presudi se proteže kroz cjelokupnu praksu Suda po ovom pitanju.

⁶⁶ Presuda ESLJP u predmetu Baničević i dr. protiv Hrvatske, br. 44252/10, 2. 10. 2012. godine.

⁶⁷ Presuda ESLJP u predmetu Vrbica protiv Hrvatske, br. 32540/05, 20. 3. 2018. godine.

⁶⁸ Presuda ESLJP u predmetu Cindrić i Bešlić protiv Hrvatske, br. 72152/13, 6. 9. 2016. godine.

Kompenzacija članovima porodica nestalih

Dom/Komisija za ljudska prava pri US su u pravilu⁶⁹ odbijali zahtjeve za pojedinačnom kompenzacijom materijalne i nematerijalne štete članovima porodice nestalih,⁷⁰ ističući da je paušalni iznos određen za platiti Institutu za nestale osobe “najbolji vid odštete za utvrđena kršenja prava podnosioca prijave”.⁷¹ US je nastavio sa takvom praksom. Sud je tvrdio da je samo donošenje presude u kojoj je konstatirao povredu ljudskih prava i sloboda jedan vid satisfakcije (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 129/04, stav 67) i da Zakon o nestalim osobama predviđa finansijsku podršku za članove porodica nestalih osoba, čime oni imaju osiguranu finansijsku podršku (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 129/04, stav 67).⁷² U odlukama donesenim prije donošenja Zakona o nestalim osobama, US također nije dodjeljivao kompenzacije, jer “ovisno o tim informacijama, odnosno rezultatima istrage [o nestanku i nasilnoj smrti članova porodica apelanata] apelanti će biti u mogućnosti ostvarivati svoja prava sukladno pozitivnim propisima, među kojima i pravo na naknadu” (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 143/04, stav 82). Opravdanje zbog kojeg US nije dodjeljivao kompenzaciju članovima porodica nestalih je

problematično. Kao prvo, Fond za podršku porodicama nestalih osoba do aprila 2018. godine nije uspostavljen, te shodno tome, članovi porodica nisu u mogućnosti da ostvare finansijsku naknadu u skladu sa Zakonom o nestalim osobama BiH. S druge strane, kada su članovi porodica nestalih pokretali postupke radi naknade štete pred sudovima u entiteta, njihovi zahtjevi su odbijani zbog zastare potraživanja. Takve odluke sudova je podržao i US kako smo to prethodno prikazali. Na taj način US je odstupio od prakse međunarodnih sudova za zaštitu ljudskih prava i ostavio žrtve kršenja ljudskih prava bez bilo kakve kompenzacije.

Satisfakcija

U pojedinim odlukama koje su se ticale nestalih osoba, Dom/Komisija za ljudska prava su isticali kako smatraju da bi “prikladan dodatni pravni lijek bio da RS javno prizna odgovornost” za događaje u pojedinim općinama, te da se “javno izvini rođacima žrtava i cijeloj bošnjačkoj zajednici u BiH”. “No, javno priznanje odgovornosti i javno izvinjenje mogu predstavljati stvaran pravni lijek za podnosioca prijave samo ako su te izjave istinite, autentične, iskrene i samoinicijativne, tj. kada nisu podstaknute sudskom naredbom.” Zbog su se Dom/Komisija ustručavali da izdaju takvu

naredbu, uz izražavanje nade da će RS samoinicijativno dati takve izjave.⁷³ Entitet Republika Srpska to nikada nije uradio. Izuzetak jeste obraćanje javnosti Dragana Čović, predsjednika RS, nakon što je objavljen izvještaj Komisije za Srebrenicu. Ovakva praksa Doma je bila predmet kritike, te su pojedini autori stava da je Dom u svojim odlukama “trebao insistirati i na javnom priznanju i izvinjenju za nestanke” (Karčić, 2013, str. 80). Sličnih naloga US BiH također nije bilo, mada 23 godine poslije okončanja oružanog sukoba i presuda međunarodnog i nacionalnog suda, postojalo plodno tlo za takve izjave u RS-u. Tako je US propustio da doprinese ostvarivanju ovog mehanizma tranzicijske pravde. Ustavni sud BiH je u svojim odlukama ustvrdio da je sama odluka u kojoj je ustanovljena povreda ljudskih prava i sloboda satisfakcije žrtvama.⁷⁴ Pod satisfakciju možemo podvesti cijeli niz presuda US koje se tiču konstitutivnosti naroda i ostvarivanja jednakopravnosti tri konstitutivna naroda na teritoriji cijele BiH i uklanjanje diskriminacije manjinskih naroda u entitetima. Prva je bila III Djelomična odluka u “predmetu svih predmeta” – U 5/98. US je odlučio da “s obzirom da svaka odredba ustava entiteta mora biti konzistentna sa Ustavom BiH, uklju-

čujući i Preambulu ovog ustava, odredbe Preambule pružaju pravni temelj za preispitivanje svih normativnih akata nižeg reda u odnosu na Ustav BiH” (stav 26) uključujući i entitetske ustave. Uzimajući kao standarde kontrole alineju u preambuli koja kao konstitutivne narodne definira Bošnjake, Hrvate i Srbe, US je zaključio da su riječi “država srpskog naroda” iz Ustava RS i riječi “Bošnjaci i Hrvati kao konstitutivni narodi, zajedno sa ostalima, i” iz Ustava FBiH protivne Ustavu BiH.

Iz ove Odluke je bitno navesti još dva vrlo bitna stava US: “Nije upitno da etnička razdioba teritorijalnim rasporedom ne zadovoljava standarde demokratske države i pluralističkog društva utemeljene člankom 1/2. Ustava BiH, u svezi s trećom alinejom Preambule. Teritorijalni raspored, stoga, ne smije služiti kao instrument etničke segregacije (...)” (stav 57). “(...) usprkos teritorijalnim rasporedom Bosne i Hercegovine uspostavljenom dva entiteta, ovaj teritorijalni raspored ne može služiti kao ustavna legitimacija za etničku dominaciju, nacionalnu homogenizaciju ili pravo na održavanje učinaka etničkog čišćenja” (stav 61).

Pored Odluke o konstitutivnosti naroda, tu su i odluka o nazivu gradova u RS,⁷⁵ odluka o Danu Republike,⁷⁶ odluka o zastavi i grbu

⁶⁹ Odlukom o prihvatljivosti i meritumu broj CH/02/8677 i dr. podnosiocima prijave je dosuđena naknada od 5.000 KM za njegovu duševnu patnju. Također, Odlukom o dopustivosti i meritumu broj CH/99/3196 tuženoj stranci je naređeno da isplati ukupno 65.000 KM na ime duševne patnje i nematerijalne štete podnosiocu prijave.

⁷⁰ Vidi odluke o meritumu / prihvatljivosti i meritumu broj CH/01/8568 i CH/02/11196, stav 115, CH/01/8569 i dr., stav 89, CH/02/9358 i dr., stav 109, CH/02/10235 i dr., stav 80, CH/02/12551 i dr., stav 95, CH/02/8879 i dr., stav 104 i CH/01/8365 i dr., stav 218.

⁷¹ Odluka o prihvatljivosti i meritumu broj CH/01/8569 i dr., stav 89.

⁷² O pravu na finansijsku podršku članovima porodica nestalih osoba u: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosna i Hercegovina, (2016). Primjena zakona o nestalim osobama BiH – Vodič za obitelji nestalih osoba. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosna i Hercegovina.

⁷³ Odluke o meritumu / prihvatljivosti i meritumu broj CH/02/9358 i dr. (Vlasenica), stav 110, CH/02/10235 i dr. (Bratunac), stav 81, CH/02/8879 i dr. (Višegrad), stav 105 i CH/01/8365 i dr. (Srebrenica), stav 219.

⁷⁴ Vidi odluke o dopustivosti i meritumu US broj AP 36/06, stav 18, AP 95/07, stav 25, AP 1143/06, stav 18, AP 2980/06, stav 25, AP 171/06, stav 18 i AP 228/04, stav 49.

⁷⁵ Odluka o meritumu US broj U 44/01. Predmet se ticao naziva gradova u RS koji su dobili u najvećem borju slučaju pridjev srpski. Sud je zaključio da dodavanje riječi srpski ili ukidanje riječi bosanski “implicira namjeru da gradove i općine o kojima je riječ treba promatrati kao isključivo srpske”, st. 49. To je oprečno osnovnom principu jednakopravnosti naroda na cijelom teritoriju BiH. Također je zaključeno da mijenjanje imena gradova na ovaj način “ne može” biti u saglasnosti sa jednim od temeljnih ciljeva Ustava BiH – “olakšavanje i podsticanje povratka izbjeglih i raseljenih osoba u mjesto svoga predratnog boravišta” (stav 52).

⁷⁶ Odluka o dopustivosti i meritumu US broj U 3/13 se ticala obilježavanja 9. januara kao Dana Republike. US je istakao da se obilježavanjem Dana republike kao 9. januara “uspostavlja povlašteni položaj pripadnika srpskog naroda u odnosu na pripadnike bošnjačkog i hrvatskog naroda, Ostalih i građana Republike Srpske zbog činjenice da taj datum predstavlja dio povijesnog nasljeđa samo srpskog naroda, kao i zbog obilježavanja krsne slave Republike Srpske koja se vezuje za tradiciju i običaje također samo srpskog naroda” (stav 97). Zbog toga je neustavnim proglašen 9. januar kao Dan RS.

F BiH, te grbu i himni RS,⁷⁷ slavama i svetkovinama RS,⁷⁸ sastavu Gradskog vijeća grada Sarajeva⁷⁹ i upotrebi jezika na visokoškolskih ustanovama.⁸⁰

Memorijalizacija

U predmetu Selimović i dr. Dom za ljudska prava je istakao ulogu koju ima Fondacija Srebrenica-Potočari spomen-obilježje i mezarje. "Svrha Srebrenica-Potočari spomen-obilježja i mezarja je da se podigne spomen-obilježje i stvori dostojanstveno mjesto za ukop lica koja su preminula uslijed događaja u Srebrenici. Fondacija je zadužena za izgradnju i održavanje spomen-obilježja i mezarja, kao i za prikupljanje novčanih sredstava" (stav 215). "Uzimajući u obzir zadivljujuće napore koji se trenutno ulažu u izgradnju spomen-obilježja i mezarja za žrtve događaja u Srebrenici i ozbiljnu prirodu kršenja ljudskih prava" Dom je našao "prikladnim" da naredi RS-u da dadne novčani prilog Fondaciji u iznosu od četiri miliona KM (stav 217).

US nije se u svojim odlukama oslonio na već postojeću praksu Doma/Komisije. S obzirom da nije dosuđivao pojedinačne kompenzacije, bilo je za očekivati da odredi novčani iznos za uplatiti radi održavanja u funkcioniranju grobalja, memorijalnih centara, spomen soba i sl. Zakon o nestalim osobama BiH u članu 20 govori o obilježavanju mjesta ukopa i iskopavanja nestalih osoba. Izgled obilježja ili spomen-ploče kojim bi se obilježilo ovakav lokalitet, financiranje njegove izgradnje te druga pitanja su regulirana Pravilnikom o obilježavanju mjesta ukopa i iskopavanja nestalih osoba.⁸¹ On propisuje da njihovu izgradnju finansira Fond za podršku porodicama nestalih osoba BiH (član 1 stav 2). Pored odluka US kojima je naloženo uspostavljanje Fonda za podršku porodicama nestalih osoba (prva je bila 2005. godine) Fond još nije uspostavljen. Time je prepuštena prilika da se memorijalni spomenici urede na jedinstven način na teritoriji cijele BiH. Sadašnji memorijali su jednonacionalni (Popović, 2009,

str. 75), predstavljaju jednostran pogled, a njihovo podizanje je legislativno-institucionalno neusklađeno (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice i Ministarstvo pravde, Strategija tranzicijske pravde 2012 -2016, 2012).

Reforme zakonodavstva i institucija

Primarni predmet reforme jesu policijske i pravosudne institucije. Pored reforme, dolazi do uspostavljanja novih institucija, te donošenja novog zakonodavstva u različitim oblastima, a prvenstveno krivičnom prava i ljudskim pravima. U BiH je proveden proces *vettinga* u policiji (certifikacija) i u pravosuđu (reimеноvanje). Za provođenje procesa *vettinga* u policije su bile zadužena Međunarodne policijske snage (IPTF),⁸² a Međunarodna pravosudna komisija (ICJ) u pravosuđu. *Vetting* je prošlo oko 24.000 policajaca od 1992. do 2002. godine, a *vetting* u pravosuđu oko 1.000 sudija i tužitelja (od 2002. do 2004.). Svojevrsni *ad hoc vetting* je provodio Visoki predstavnik, a kontinuirani *vetting* provode Agencija za državnu službu, VSTV, SIPA i CIK. Ustavni sud BiH su u svojim odlukama iz apelacione nadležnosti bavio *vettingom* IPTF-a i svojevrsnim *vettingom* VSTV-a i OHR-a.

U predmetu AP 1091/07, apelant je osporio odluku VSTV o poništenju odluke o imenovanju apelanta na poziciju tužitelja u Okružnom

tužilaštvu Banja Luka. Naime, VSTV je poništio svoju prethodnu odluku o imenovanju nakon što je došao do spoznaja o određenima aktivnostima apelanta 1992. godine, zbog kojih može doći do sumnje u njegov kredibilitet i moralni integritet za obavljanje pravosudne dužnosti na koju je imenovan. VSTV je također zaključio da imenovanje apelanta na dužnost tužioca može dovesti do narušavanja povjerenja javnosti u pravosudne institucije u BiH. US se proglasio za nenadležnim da odlučuje, dodavši da je "VSTV je postupalo u granicama svog javnopravnog ovlaštenja da osigura nezavisno i nepristrasno pravosuđe u postupku imenovanja nosioca pravosudne funkcije, odnosno poništenja odluke o imenovanju na tu funkciju" (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 1091/07, stav 9).

U predmetu koji se ticao odluke Visokog predstavnika o smjeni političara, US je utvrdio da je BiH prekršila pozitivnu obavezu da uspostavi djelotvoran pravni lijek iz člana 13 EKLJP-a protiv Odluka Visokog predstavnika (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 953/05, stav 76). Prethodno je US BiH u sličnim predmetima odbacivao apelacije zbog toga što odluke VP nisu odluke suda u smislu člana VI/3.b) Ustava BiH,⁸³ a potom zato što su bile preuranjene.⁸⁴ Poslije ove odluke US, OHR je donio Naredbu o implementaciji odluke

⁷⁷ Odlukom o meritumu US broj U 4/04 zastava i grb FBiH proglašeni su za protivne Ustavu BiH jer su diskriminirajućeg karaktera i protivne odredbama o jednakopravnosti konstitutivnih naroda, građana i Ostalih. Naime, sa njima su se jedino mogli identificirati Hrvat i Bošnjaci. Grb i himna RS su također proglašeni neustavnim jer ne predstavljaju sve građane RS, a moraju održati multinacionalni karakter entiteta.

⁷⁸ US je Drugom djelomičnom odlukom o meritumu i dopustivosti US broj U 4/04 neustavnim proglasio odredbe zakona o slavama i svetkovinama jer "navedeni praznici koji odražavaju i veličaju samo srpsku historiju, tradiciju, običaje i vjerski i nacionalni identitet, te da se u isto vrijeme te vrijednosti nameću pripadnicima ostalih konstitutivnih naroda, drugim građanima i ostalim na području Republike Srpske" (stav 68).

⁷⁹ Odluka o dopustivosti i meritumu US broj U 4/05 se ticala odredbi Statuta grada Sarajeva. Za neustavne su proglašene odredbe koje garantuju određeni broj mjesta Bošnjacima, Hrvatima i Ostalim, ali ne i Srbima. "Ovakvo nenavođenje Srba, kao konstitutivnog naroda koji obvezno mora participirati u Gradskom vijeću Grada Sarajeva, bez obzira na ostvarene izborne rezultate, je apsolutno neprihvatljivo obzirom da su Srbi, u smislu Preambule Ustava Bosne i Hercegovine i navedene odluke Ustavnog suda o konstitutivnosti naroda, konstitutivni narod na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine" (stav 26).

⁸⁰ U svojoj Odluci o dopustivosti i meritumu broj U 8/04, US je razmatrao odredbe Okvirnog zakona o visokom obrazovanju koje su dale mogućnost visokoškolskoj ustanovi da kao službeni jezik odredi tri ili dva ili jedan jezik. "Ustavni sud smatra da ovakav pristup pitanju službene uporabe jezika, koji bi za posljedicu imao to da je na pojedinim visokoškolskim ustanovama službeni jezik samo jedan ili dva službena jezika konstitutivnih naroda, može predstavljati reduciranje prava na jednaku i jednakopravnu uporabu službenih jezika sva tri konstitutivna naroda. U multinacionalnoj državi, kakva je Bosna i Hercegovina, legitiman cilj u demokratskom društvu nije kako asimilacija, tako ni segregacija u pitanju jezika" (stav 48).

⁸¹ Službeni glasnik BiH broj 83/06.

⁸² O kršenju ljudskih prava u ovom procesu: Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope, (2007). Pitanje decertificiranih policajaca u BiH, CommDH(2007)2 i Komisija za demokratiju putem prava, (2005). Mišljenje o mogućem rješenju pitanja decertificiranih policajaca u BiH, CDL-AD(2005)024.

⁸³ Vidi npr. Rješenje US broj U 37/01.

⁸⁴ Vidi npr. Odluka o dopustivosti US broj AP 905/04. U ovoj Odluci Sud je nagovijestio promjenu svoju prakse: "Razmatrajući formalne aspekte osporenih i sličnih odluka Visokog predstavnika, kao i posljedice koje ih njih proističu za lica na koje se odnose, Ustavni sud je mišljenja da takve odluke ozbiljno otvaraju pitanja postojanja kršenja pojedinih prava i osnovnih prava sloboda iz Ustava Bosne i Hercegovine i Evropska konvencija. Između ostalog, Ustavni sud primjećuje da onemogućavanje osporavanja predmetnih odluka Visokog predstavnika ostavlja takva lica bez ikakve zaštite njihovih prava i osnovnih sloboda. Takav pristup također ostavlja pojedinca bez ikakvog pravnog lijeka, čime se dovodi u pitanje poštovanje člana 13 Evropske konvencije. Zbog toga otvara se pitanje i da li postoje povrede kršenja prava zabraniti diskriminaciju iz člana II / 4 Ustava Bosne i Hercegovine" (stav 9).

US BiH u apelaciji Milorada Bilbije et al, br. AP-953/05.⁸⁵ U drugom členu Naredbe se propisuje da “svaku radnju koju preduzme bilo koja institucija ili organ u Bosni i Hercegovini u cilju uspostave domaćeg mehanizma kontrole odluka Visokog predstavnika donesenih prema njegovom međunarodnom mandatu, Visoki predstavnik će smatrati pokušajem da se ugrozi provedba civilnih aspekata [Mirovni sporazum], i sama po sebi će se smatrati ponašanjem kojim se ugrožava takva provedba.” Visoki predstavnik je također u odluci naveo da će postupci protiv njegovih odluka pred sudovima u BiH biti proglašene za nedopustivom, ukoliko on ne dadne izričitu prethodnu saglasnost. Tako je Odluka US ostala mrtvo slovo na papiru. *Ad hoc vetting* Visokog predstavnika je bio predmet aplikacija pred ESLJP.⁸⁶ Ovakve aplikacije je ESLJP proglašavao za nekompatibilne *ratione personae* i odbacivao ih kao nedopustive (Berić i dr., stav 30 i Kalinić i Bilbija). U svojoj Odluci o dopuštenosti u

predmetu Kalinić i Bilbija ESLJP je naveo: “Sud podsjeća da se smjene koje je naložio Visoki predstavnik u skladu sa njegovim ‘bonskim ovlastima’, u principu, mogu pripisati Ujedinjenim nacijama, i da se Bosna i Hercegovina ne može smatrati odgovornom za takva smjenjivanja” policajaca koji nisu dobili certifikat od IPTF-a koji su se obraćali US radi zaštite ljudskih prava i sloboda. Apelacija su u najvećem broju slučajeva proglašavane za nedopustive jer su bile preuranjene s obzirom da su postupci po pravnim lijekovima još uvijek trajali pred sudovima u BiH,⁸⁷ zbog neiscpljivanja domaćih pravnih lijekova,⁸⁸ zbog toga što nije nadležan da ispituje odluku Komesara Međunarodnih policijskih snaga jer ona nema svojstvo presude,⁸⁹ potom jer nisu pravovremene,⁹⁰ jer su *prima facie* neosnovane⁹¹ i u konačnici nekompatibilne *ratione personae* s obzirom da BiH “nema odgovornost za odluku komesara IPTF-a, koju je donio u procesu certifikacije.”⁹² One aplikacije koje je razmatrao u meritumu, US je odbijao kao neosnovane,

s obzirom da se nije moglo zaključiti da su sudskim odlukama povrijeđena ili zanemarena ustavna ljudska prava i sloboda, niti da je primjena zakona bila proizvoljna ili diskriminirajuća“ (Odluka o dopustivosti i meritumu US broj AP 351/04, stav 24).

Zaključak

U zaključku možemo istaći da je Ustavni sud BiH propustio da aktivno učestvuje i doprinese ostvarivanju mehanizama tranzicijske pravde u BiH. Za to je imao uporište u Ustavu BiH (njegovoj preambuli i odredbama o ljudskim pravima), praksi međunarodnih sudova za zaštitu ljudskih prava i sloboda i praksi Doma/Komisije za ljudska prava pri US.

Naime, njegova praksa u pogledu retroaktivne primjene krivičnog zakona, pored toga što nije bila u skladu sa EKLJP prije presude ESLJP u predmetu Maktouf i Damjanović, njena ispravnost i poslije ove presude upitna. To je iz razloga što je US propustio da razmotri zasebno okolnosti svakog konkretnog slučaja i navodnog kršenja člana 7, usljed čega su pogrešno primijenjeni stavovi ESLJP. Tako je US dopustio da počinitelji zločina budu neadekvatno sankcionirani, čime nije zadovoljen princip pravičnosti i vladavine prava (usporedi sa Odlukom o dopustivosti i meritumu US broj AP 1785/06, stav 78).

U svojim odlukama o nestalim osobama, US je propustio da izrekne više različitih pravnih lijekova po uzoru na praksu Doma/Komisije za ljudska prava. Pored toga, US se zadovoljavao dostavljanjem obavijesti entitetskih vlada o mjestima gdje se nalaze ostaci nestalih osoba, bez ispitivanja da li je istraga koja provedena o sudbini nestalih lica, s ciljem izvođenja odgovornih lica pred lice pravde, zadovoljila kvalitete koji su se tražili.

Odluke US o pravilno primjeni zastarnih rokova iz ZOO su ostale jedne od najkontroverznijih i tek će Evropski sud za ljudska prava reći da li takva primjena prava u skladu sa Konvencijom

te da li je odlukama US prekršeno građanima BiH, žrtvama teškog kršenja ljudskih prava tokom oružanog sukoba, pravo na pošteno suđenje i pravo na imovinu.

Neke sudske odluke koje su i mogle doprinijeti ostvarivanju procesa tranzicijske pravde nisu izvršene. To je u prvom redu slučaj sa sudskim odlukama kojima je naređeno uspostavljanje Fonda za podršku porodicama nestalih osoba. Zakonski rok za uspostavu Fonda je bio 17. decembar 2004., a prva odluka kojom je naređeno uspostavljanje Fonda je donesena 27. maja 2005. godine. Fond je trebao biti izvor kompenzacije članovima porodica nestalih osoba, a njegovo uspostavljanje bi omogućilo i unificiranje procesa memorijalizacije. Rješenja o neizvršenju nisu doprinijela izvršenju sudskih odluka. Državno tužilaštvo nije podiglo nijednu optužnicu zbog počinjenog krivičnog djela neizvršenja odluka US.

U konačnici, doprinos US implementaciji tranzicijske pravde je limitiran, a u pojedinim aspektima ovaj Sud djelovao retrogradno u njihovom ostvarenju.

⁸⁵ Dostupno na web stranici OHR-a: <http://www.ohr.int/?p=64783>.

⁸⁶ Odluka ESLJP u predmetima: Berić i dr. protiv BiH, br. 36357/04 i dr., 16. 10. 2007. godine i Kalinić i Bilbija protiv BiH, br. 45541/04 i 16587/07, 13.5.2008 godine.

⁸⁷ Vidi odluke o dopustivosti US broj AP 597/04, AP 610/04, AP 144/04 i AP 362/04.

⁸⁸ Vidi odluke o dopustivosti US broj AP 827/04, AP 706/04, AP 841/04, AP 826/04, AP 850/04, AP 320/07, AP 44/07, AP 3352/06, AP 3422/06 i AP 3350/06.

⁸⁹ Vidi odluku o dopustivosti US broj AP 3421/06.

⁹⁰ Vidi odluke o dopustivosti US broj AP 707/04 i AP 788/04.

⁹¹ Vidi odluke o dopustivosti US broj AP 1120/04, AP 2484/05, AP 2157/05, AP 1945/05, AP 52/06, AP 54/06, AP 2396/06, AP 284/07, AP 3356/06, AP 2985/06, AP 44/08, AP 574/07, AP 811/07, AP 517/09, AP 2281/10, AP 2454/10, AP 1374/09, AP 2157/05, AP 54/06 i AP 2396/06. Neku su istovremeno djelomično proglašavane za nedopustivim jer su *ratione materiae* nekompatibilnom sa Ustavom BiH (Odluka o dopustivosti US broj AP 2396/06).

⁹² Odluke o dopustivosti US broj AP 525/10, stav 12, AP 2746/09, stav 10, AP 2894/09, stav 12, AP 496/09, stav 14, AP 1147/09, stav 8, AP 2221/08, stav 8, AP 12/09, stav 15, AP 1445/09, stav 12, AP 1480/08, stav 10, AP 2043/08, stav 8, AP 2236/08, stav 9, AP 3533/08, stav 9, AP 1113/13, stav 7, AP 1166/12, stav 6, AP 1250/12, stav 6, AP 456/12, stav 9, AP 490/12, stav 6, AP 3945/10, stav 10, AP 1737/10, stav 10, AP 1734/10, stav 11, AP 3589/09, stav 11, AP 3478/09, stav 11, AP 4027/09, stav 11 i AP 2884/09, stav 9.

The role of the Constitutional Court in achieving peace in the Bosnian-Herzegovinian society

Harun Išerić

University of Sarajevo, Faculty of Law

Abstract

The paper analyzes decisions of the Constitutional Court of BiH that were primarily ruled on the basis of its competence to protect human rights and freedoms, and its role in the implementation of transitional justice mechanisms in Bosnia and Herzegovina is observed through those lenses. The court practice was analyzed under the four transitional justice mechanisms, by selected topics, as follows: retroactive application of criminal code and efficiency of war crime investigation; missing persons; compensation of pecuniary and non-pecuniary damages in civil proceedings; certification of police officers, *vetting* of OHR and HJPC. Also, different practices of the Human Rights Chamber/Commission within the Constitutional Court of BiH are presented in some parts. The conclusion points out that the Constitutional Court had a very limited role in implementing of transitional justice mechanisms, both due to self-limitation in prescribing of remedies based on to found

violations of human rights and freedoms, and due to non-enforcement of ruled decisions.

Key words: Constitutional Court of BiH, human rights, transitional justice

Literatura

- 1186 sastanak (zamjenici ministara Vijeća Evrope), 3.-5.12.2013. Zabilježeni redosljed rada i donesene odluke, CM/Del/Dec(2013)1186. Dostupno na: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c6e4c.
- Adrijana Hanušić. Odštetni postupci bivših logoraša u Bosni i Hercegovini – prikaz neujednačene sudske prakse, postojećih pravnih dilema i relevantnih međunarodnih standarda. Preuzeto 24. april 2017, sa <https://trial.ba/wp-content/uploads/2015/10/Od%C5%A1tetni-postupci-biv%C5%A1ih-logora%C5%A1a-u-Bosni-i-Hercegovini-%E2%80%93-prikaz-neujedna%C4%8Dene-sudske-prakse-postoje%C4%87ih-pravnih-dilema-i-relevantnih-me%C4%91unarodnih-standarda.pdf>.
- Arijana Hanušić-Bećirović, urednik. (2017). Dosuđivanje naknade nematerijalne štete i kriteriji za odmjerenje iznosa naknade – praksa sudske prakse u krivičnim i parničnim postupcima u BiH. Sarajevo: TRAIL International.
- Azra Miletić, (2014). Pravna priroda i specifičnost vođenja ponovnog krivičnog postupka nakon što Ustavni sud BiH ukine presudu i predmet vrati sudu na donošenje odluke. Bilten sudske prakse, 4/2014, str. 21 – 27.
- Bogdan Ivanišević, (2008). The War Crimes Chamber in Bosnia and Herzegovina: From Hybrid to Domestic Court. New York: International Center for Transitional Justice.
- Dom za ljudska prava, (2004). Pregled – odluke o prihvatljivosti i meritumu 1996.-2002. sa uvodom Manfreda Nowaka, Sarajevo: Doma za ljudska prava za BiH.
- Dragan M. Popović, (2009). Vodič kroz tranzicijsku pravdu u BiH. Sarajevo: UNDP.
- Emir Sudžuka i Goran Šimić, (2016). Ugrožavanje principa objektivne odgovornosti u građanskom pravu u odlukama US BiH za naknadu nematerijalne štete nastale za vrijeme rata u BiH. Pravna misao, 11-12/2016, str. 7-27.
- Goran Nežirović, (2014). Zastarijevanje potraživanja naknade štete prouzrokovane krivičnim djelom ratnog zločina. Sveske za javno pravo, 18/2014, str. 75-84.
- Hikmet Karčić, (2013). Apelacijama do istine – praksa Doma za ljudska prava u procesu traženja

- nestalih osoba u BiH. Sarajevo: Fondacija Konrad Adenauer.
- Klix.ba: Er.M., (2018). PSBiH prednjači u neizvršavanju odluka Ustavnog suda, Narodna skupština RS najažurnija. Preuzeto 24. aprila 2018, sa <https://www.klix.ba/vijesti/bih/psbih-prednjaci-u-neizvršavanju-odluka-ustavnog-suda-narodna-skupština-rs-najazurnija/180411046>.
- Mato Tadić, urednik. (2014). Ustavni sud BiH 1964–2014, Sarajevo: Ustavni sud BiH.
- Mato Tadić, urednik. (2017). Ustavni sud BiH 1997–2017, Sarajevo: Ustavni sud BiH.
- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosna i Hercegovina, (2016). Primjena zakona o nestalim osobama BiH – Vodič za obitelji nestalih osoba. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.
- Mobekk Eirin. (2005). Poglavlje. U: Ebnother A. i Fluri P. (urednici), After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies – From Intervention to Sustainable Local Ownership: Transitional Justice in Post-Conflict Societies – Approaches to Reconciliation (str. 261-292). Ženeva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces.
- OSCE Misija u BiH, (2011). Postizanje pravde u BiH – procesuiranje predmeta ratnih zločina od 2005. do 2010. godine, Sarajevo: OSCE Misija u BiH.
- OSCE Misija u BiH, (2008). Na putu ka usaglašenoj provedbi važećeg zakona u predmetima ratnih zločina pred sudovima u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: OSCE Misija u BiH.
- Tijana Cvjetičanin, Dragana Dardić i Inela Hadžimešić (urednice). (2018). Alternativni analitički izvještaj o aplikaciji Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji 2018: politički kriteriji. Sarajevo: Inicijativa za monitoring evropskih integracija u BiH.
- TRIAL, (2011). Follow – Up Report on the Implementation by Bosnia and Herzegovina of the Recommendations issued by the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, stavovi od 65 do 75. Preuzeto 24. aprila 2018 sa <https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/02/Follow-upreportBiHFeb2014.pdf>.
- Ustavni sud BiH, (2007). Obavijest. Preuzeto 24. aprila 2018, sa <http://www.ccbh.ba/novosti/sjednice/?title=097B8907-9070-480F-986F-37CB266010FE>.

Pravni akti, izvještaji, strategije i mišljenja

Deklaracija TRIAL-a. Preuzeto 24. aprila 2018. sa https://trial.ba/wp-content/uploads/2016/03/2014oct9_BiH_UPR_UN_PRE_SESSION__DECLARATION_of_TRIAL_19organisations.pdf.

Vijeće ministara, (2008). Državna strategija za rad na predmetima ratnih zločina. Preuzeto 24. aprila 2018. sa http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Drzavna%20strategije%20za%20rad%20na%20predmetima%20RZ.pdf.

Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope (2012). Poslijeratna pravda i trajni mir u bivšoj Jugoslaviji. Preuzeto 24. aprila 2018. sa https://www.coe.int/t/commissioner/source/prems/Premis46212_HRV_1700_PostwarJustice.pdf.

Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope, (2007). Pitanje decertificiranih policajaca u BiH, CommDH(2007)2. Preuzeto 24. aprila 2018. sa <https://rm.coe.int/16806db89b>.

Komesar za ljudska prava Vijeća Evrope, (2017). Izvještaj Nilsa Muižnieksa, komesara za ljudska prava Vijeća Evrope, poslije njegove posjete BiH od 12. do 16. juna 2017. Preuzeto 24. april 2018, sa <https://rm.coe.int/report-following-the-visit-to-bosnia-and-herzegovina-from-12-to-16-jun/16807642b1>.

Komisija za demokratiju putem prava, (1996). Mišljenje o ustavnoj situaciji u BiH sa posebnim osvrtom na mehanizme za zaštitu ljudskih prava, CDL-INF(1996)009. Preuzeto 24. aprila 2018. sa [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(1996\)009-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(1996)009-e).

Komisija za demokratiju putem prava, (1997). Mišljenje o uspostavi Suda za ljudska prava FBiH, CDL(1997)021rev. Preuzeto 24. aprila 2018. sa [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(1997\)021rev-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(1997)021rev-e).

Komisija za demokratiju putem prava, (2005). Mišljenje o mogućem rješenju pitanja decertificiranih policajaca u BiH, CDL-AD(2005)024. Preuzeto 24. aprila 2018. sa [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2005\)024-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2005)024-e).

Komitet protiv mučenja (17. 11. 2017). Zaključna zapažanja o šestom periodičnom izvještaju BiH. Preuzeto 24. aprila 2018. sa <http://www.refworld.org/publisher,CAT,,BIH,5a29192c4,0.html>

Komitet za ljudska prava (13. 4. 2017), Zaključna zapažanja o trećem periodičnom izvještaju BiH. Dostupno na: <http://www.ohchr.org/EN/Countries/ENACARegion/Pages/BAIndex.aspx>.

Komitet za prava djeteta (26. 10. 2010), Razmatranje izvještaja koje su države potpisnice dostavile na temelju članka 8 Opcionalnog protokola Konvencije o pravima djeteta o sudjelovanju djece u oružanom sukobu. Dostupno na: <http://www.ohchr.org/EN/Countries/ENACARegion/Pages/BAIndex.aspx>.

Krivični zakon BD, Službeni glasnik BD broj 33/13.

Krivični zakon BiH, Službeni glasnik BiH broj 3/03.

Krivični zakon FBiH, Službene novine FBiH broj 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16 i 75/17.

Krivični zakon SFRJ, Službeni list SFRJ broj 44/76, 36/77, 56/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90 i 45/90.

Krivični zakoni RS, Službeni glasnik RS broj 64/17.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice i Ministarstvo pravde, (2012). Strategija tranzicijske pravde u BiH 2012-2016. Preuzeto 24. aprila 2018. sa <http://www.mpr.gov.ba/aktuelnosti/propisi/konsultacije/Strategija%20TP%20-%20bosanski%20jezik%20fin%20doc.pdf>.

Naredbu o implementaciji odluke US BiH u apelaciji Milorada Bilbije et al., br. AP-953/05. Dostupno na: <http://www.ohr.int/?p=64783>.

Odluka o formiranju ekspertne radne grupe za izradu Strategije tranzicijske pravde u BiH i Akcionog plana za njeno provođenje, Službeni glasnik BiH broj 15/10.

Odluka o obrazovanju državnog povjerenstva za traženje nestalih osoba, Službeni list RBiH broj 9/96 i 17/96.

Odluka o osnivanju Ureda za traženje nestalih i zarobljenih osoba Republike Srpske, Službeni glasnik RS broj 40/03.

Odluka o prenosu nadležnosti Kancelarije za traženje nestalih i zarobljenih lica RS na Institut za nestala lica BiH, Službeni glasnik RS broj 65/06 i 100/06.

Odluka u formiranju Državne komisije za ispitivanje istine o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu u periodu od 1992. godine do 1995. godine, Službeni glasnik BiH broj 42/06.

OHR, (1998). Deklaracija Vijeća za implementaciju mira. Dostupno na: <http://www.ohr.int/?p=54106>.

Osnovna načela i smjernica o pravu na pravni lijek i obeštećenje za žrtve kršenja međunarodnih ljudskih prava i humanitarnog prava, usvojena i proglašena rezolucijom Generalne skupštine UN-a 60/147 od 16. 12. 2005. godine.

Pravilnik o obilježavanju mjesta ukopa i iskopavanja nestalih osoba, Službeni glasnik BiH broj 83/06.

Uredba o obrazovanju federalne komisije za nestale osobe, Službene novine FBiH broj 15/97.

Uredba o prestanku važenja Uredbe o obrazovanju federalne Komisije za nestale osobe, Službene novine FBiH broj 55/06.

Vlada RS, Odluka o obrazovanju Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, broj: 02/1-020-1378/03, od 15. 12. 2003 godine.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o Sudu BiH, Službeni glasnik BiH broj 3/03.

Zakon o nestalim osobama BiH, Službeni glasnik BiH broj 50/04.

Sudska praksa:

- i. Vrhovni sud FBiH,
- ii. Dom/Komisija za ljudska prava pri Ustavnom sudu BiH,
- iii. Ustavni sud BiH,
- iv. Evropski sud za ljudska prava, i
- v. Interamerički sud za ljudska prava.

Regionalna stabilnost, kontrola naoružanja i izgradnja mira u dejtonskom trouglu

Veldina Kadić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Imajući u vidu ogromna trvenja kroz koje zemlje zapadnog Balkana prolaze na putu prema Evropskoj uniji kako na unutrašnjem planu tako i u međusobnim odnosima, cilj ovog rada je da, uzimajući u obzir ozbiljno narušavanje tih odnosa u posljednjim mjesecima, koje se kao po inerciji dešava kontinuirano skoro svake godine, precizno detektira ključne uzroke koji dovode do takvog stanja i predloži moguće otklanjanje istih. Detektiranje tih uzroka vrlo je važno jer će bez njihovog prevazilaženja sva buduća poboljšanja međudržavnih odnosa biti svedena samo na formu političkog marketinga. Kroz primjere koji se navode u radu lahko se može uočiti da su politička retorika i političke poruke koje se redovno upućuju prožeti snažnom nacionalističkom notom koja se ne može minimizirati imajući u vidu našu recentnu prošlost. Ključno pitanje koje je nagnalo autora da napiše ovaj rad jeste: Kako je postalo moguće da je nakon više od dvije decenije integracije

i (post)konfliktnih izgradnji, ogromnog napora nevladinog sektora i međunarodne zajednice uloženog u procese pomirenje, velikog novca koji je uložen u preveniranje sukoba i održavanje mira, brojnih deklaracija i projekata koji su pokrenuti s ciljem međusobnog približavanja, rat ili prijetnja ratom izbila u javnu sferu kao relevantno pitanje?

Ključne riječi: rat, Zapadni Balkan, disolucija, politička kultura, nacionalizam, patriotizam

Uvod

Posljednjih mjeseci bili smo svjedoci opasne (nacionalističke) retorike koja se kao duh iz bliske prošlosti ponovo nadvila nad zemljama bivše Jugoslavije¹ prizivajući stare avete prošlosti. Iz svih zemalja bivše Jugoslavije mogli smo čuti opasne prijeteće poruke koje su u kombinaciji s "trkom u naoružanju" koju su vodile Srbija i Hrvatska, te organiziranjem referendumima o danu Republike Srpske i kršenjem Dejtonskog mirovnog sporazuma, kod mnogih ljudi izazvale osjećaj straha da bi rat u nekom momentu ponovo mogao izbiti. Veliku ulogu u tome, kao i u svim drugim delikatnim situacijama, odigrali su neodgovorni mediji, koji su i ovaj put posvetili maksimalnu medijsku pažnju ovim događajima, dodatno podgrijavajući atmosferu u regiji. Ove teme apsolutno su dominirale medijskim diskursom, stavljajući u drugi plan teške ekonomske i socijalne probleme za koje već odavno nema adekvatnog rješenja, pa su nova kreditna zaduženja postala jedini način kupovine socijalnog mira.

Cjelokupna situacija dodatno je pogoršana izjavama određenih zvaničnika iz Hrvatske i Srbije o kupovini novog naoružanja i moderniziranju vlastitih oružanih snaga, što je posebno u Bosni i Hercegovini izazvalo prilično ambivalentne osjećaje. Najdramatičniji trenutak u ovoj planski smišljenoj proizvodnji straha desio se kada je voz iz Beograda na kojem je na 21-om jeziku pisalo "Kosova je Srbija" bio prinuđen

da se vrati natrag iz Raške, posljednje stanice prije administrativne linije s Kosovom. Premijer Srbije Aleksandar Vučić javno se hvalio da je spriječio krvoproliće na Kosovu zaustavljanjem voza, a njegov stranački kolega iz SNS-a predsjednik Srbije Tomislav Nikolić otvoreno je najavio mogućnost novog rata "ukoliko neko bude ubijao Srbe na Kosovu"². Međutim, posmatrajući racionalno i iz ugla realnih mogućnosti zemalja u regiji, s velikim stepenom sigurnosti možemo zaključiti da bilo koja od izrečenih prijetnji³ od strane političara u zemljama bivše Jugoslavije, posebno one koje pozivaju na rat i nasilje, ne može biti realizirana u svjetlu novih regionalnih i međunarodnih okolnosti.

Naravno, prilikom predviđanja ovakvih stvari treba biti oprezan i istaknuti dvije vrlo važne činjenice, a to su:

- Zapadni Balkan je još uvijek fragilno i trusno područje, područje koje s neriješenim unutrašnjim pitanjima, etničkim napetostima i neriješenom hipotekom prošlosti sadrži veliki potencijal za izbijanje određene vrste nasilja koje nužno ne mora voditi prema ratu;
- Opasna retorika i otvorene secesionističke prijetnje od strane političara mogle bi se lahko pretvoriti u stvarnost ako bi oni zaista imali moć da to i urade. Međutim, suština problema je da nijedan političar na Zapadnom Balkanu nema taj kapacitet da takav nivo prijetnji provede u djelo.

¹ Područje koje će biti predmetom analize u ovom radu je cijelo područje bivše Jugoslavije, s tim da će dominantni fokus biti na BiH, Hrvatskoj i Srbiji i odnosima između ovih zemalja.

² Vidjeti više na (<http://prvi.tv/svijet/nikolic-ako-bude-trebalo-u-rat-cemo-ici-ja-i-moji-sinovi/87924>, datum posjete 15. 4. 2017).

³ Pod prijetnjama u ovom smislu podrazumijevamo sve one "zapaljive" izjave koje smo mogli čuti u posljednje vrijeme od političara na Zapadnom Balkanu, a koje u svojoj sadržini pozivaju na rat, separatizam i ozbiljno ugrožavanje regionalnog mira i stabilnosti.

Značaj Sporazuma o subregionalnoj kontroli naoružanja za regionalni mir i stabilnost

Kada je rat u Bosni i Hercegovini završen potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma, pitanje regionalne stabilizacije bilo je vrlo važno za međunarodnu zajednicu, pa su u tu svrhu vođeni pregovori pod pokroviteljstvom Organizacije za evropsku sigurnost i saradnju između BiH, Hrvatske, SR Jugoslavije, Federacije BiH i Republike Srpske o uspostavljanju mjera o kontroli naoružanja. Pregovori su rezultirali potpisivanjem Sporazuma o subregionalnoj kontroli naoružanja, poznatog kao Firentinska deklaracija, u junu 1996. godine. Ovaj sporazum, koji je kasnije postao sastavni dio Dejtonskog mirovnog sporazuma (član 4, Aneks 1-B), obavezao je stranke potpisnice na uravnotežene i stabilne razine odbrambenih snaga s najmanjim količinama koje će garantirati sigurnost. Sporazum je predvidio osnivanje subregionalne konzultacijske komisije koja se sastoji od po jednog visokog predstavnika svake stranke potpisnice. Veoma je važno napomenuti da su stranke potpisnice ispunile obaveze⁴ predviđene sporazumom, što je rezultiralo postepenim povlačenjem međunarodne zajednice iz ovog procesa. Naime, na 21. ministarskom sastanku OSCE-a, koji je održan 4. i 5. decembra u Baselu, predstavnici Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske potpisali su dokument pod nazivom Izmjene i dopune Sporazuma o subregionalnoj kontroli naoružanja, čime preuzimaju "punu odgovornost za regionalnu stabilnost i kontrolu naoružanja".⁵ To znači da će međunarodna zajednica (OSCE) značajno smanjiti

svoje aktivnosti u ovom procesu, svodeći ih uglavnom na deklarativnu podršku, što je bio i ključni cilj OSCE-a; dostići stepen u kojem će države preuzeti punu odgovornost na sebe za održavanje mira i sigurnosti u regiji, održavajući pritom vojne snage na defanzivnoj razini koje mogu garantirati samo vlastitu sigurnost. Ovaj sporazum je temelj regionalnog mira i sigurnosti i samo kroz njegove odredbe se može posmatrati regionalni mir i stabilnost, a ne kroz medijske napise i nacionalističku retoriku koja se u posljednje vrijeme snažno intenzivirala u cjelokupnom javnom diskursu. Stoga, svako naoružavanje i modernizovanje oružanih snaga zemalja potpisnica mora biti isključivo u skladu s ovim sporazumom koji oružane potencijale Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije tretira isključivo kao defanzivne. Sporazum o subregionalnoj kontroli naoružanja jedna je od najvažnijih postkonfliktnih mjera koja je u sigurnosno-vojnom smislu imala velikog uticaja na održavanje regionalnog mira i stabilnosti.

Tvrđi realistički pristup sigurnosti koji je inicirala međunarodna zajednica kroz balans snaga u naoružanju, za razliku od potpune demilitarizacije, pokazao se kao ispravan. Po mišljenju mnogih relevantnih teoretičara međunarodnih odnosa upravo balans snaga u naoružanju danas je najvažniji faktor održavanja globalnog mira i sigurnosti. Namjera međunarodne zajednice u ovoj regiji poslije završetka rata u Bosni i Hercegovini, s obzirom na destrukcije tog sukoba, bila je da nijedna država ne bude dovoljno snažna da napadne drugu državu, ali i da svaka strana ima određen nivo odbrambenih kapaciteta ako do toga ipak dođe. Tako

je balans snaga u naoružanju i tvrdi pristup konceptu sigurnosti bio važna komponentna izgradnje mira jer dvije decenije od završetka ratova na ovim područjima nije bilo ozbiljnijih pokušaja ponovne obnove nasilja i ugrožavanja postignutog stepena mira.

U međuvremenu, od potpisivanja izvornog sporazuma pa do potpunog preuzimanja odgovornosti za njegovu provedbu zemalja potpisnica u Baselu, desila su se tri veoma važna događaja koja dodatno osnažuju temeljne odredbe sadržane u istom, a to su reforma odbrane u Bosni i Hercegovini, ulazak Crne Gore u NATO i ulazak Hrvatske u EU i NATO savez. Iz sporazuma koji je potpisan u Baselu, pored preuzimanja pune odgovornosti zemalja potpisnica, važan detalj leži u činjenici da se kao potpisnici ne nalaze entiteti u BiH, nego samo Bosna i Hercegovina kao država iako je izvorni sporazum bio potpisan i od Federacije BiH i Republike Srpske. Reforma odbrane u Bosni i Hercegovini iznjedrila je jedinstvenu komponentu oružanih snaga, što znači da se ukupni vojni potencijali Federacije BiH i Republike Srpske tretiraju isključivo kao vojna komponenta Bosne i Hercegovine. Uspostavljanjem jedinstvenih oružanih snaga značajno je reducirana mogućnost izbijanja sukoba u Bosni i Hercegovini i odredbe sporazuma sada se primjenjuju samo između država, što uveliko olakšava posao.

Drugi važan događaj za regionalni mir i stabilnost desio se 1. aprila 2009. godine kada je Hrvatska, zajedno s Albanijom, postala punopravna članica NATO-saveza. Važnost

ovog događaja implicira činjenica da bi bilo koja vrsta eventualnog rata u regiji neminovno uključivala Hrvatsku⁶, a samim tim i NATO jer član 5. Sjevernoatlantskog ugovora kaže "da se napad na jednu državu članicu smatra napadom na sve države".⁷ Premda su u posljednje vrijeme veliku buru podigle izjave predsjednika SAD-a kako bi "dvaput razmislio prije nego što bi pomogao NATO-ovim saveznicima"⁸ (što u svojoj esenciji indirektno relativizira ovaj član), njihova pozadina je ipak drugačija i služe drugačijoj svrsi.

Općepoznata je činjenica da je i prije bilo nezadovoljstva oko participacije u troškovima NATO-a, ali ne treba zaboraviti i da su upravo Sjedinjene Američke Države jedina zemlja koja je aktivirala član 5. u historiji NATO-a. Trumbove izjave više se mogu čitati kao vrsta indirektnog pritiska na Evropljane da, kako to primjećuje Robert Kagan, izađu iz svog "post-povijesnog raja i uđu u anarhični hobesijanski svijet" (O Tuathail, Dalby, Routledge, 2007, str. 145), odnosno shvate kako moraju preuzeti veći teret vlastite sigurnosti i odbrane u složenim uvjetima međunarodnih prijetnji. Suština geopolitike transatlantizma je da je NATO ključna spona Evropske unije i SAD-a i jednako potreban objema stranama. Također, historija kaže da ni na jednu zemlju članicu NATO-a od trenutka kada je postala punopravni član ovog saveza nikada nije izvršena agresija, pa je teško makar i u najpesimističnijem scenariju pomisliti da bi Bosna i Hercegovina ili Srbija mogle u ovom slučaju promijeniti tok historije, posebno ako se uzme u obzir vojna neutralnost Srbije

⁶ Slična situacija je i sa Crnom Gorom.

⁷ Cijeli ugovor možete vidjeti ovdje (<http://www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi/multi-org-inicijative/nato-o-nato-u/sjevernoatlantski-ugovor/>).

⁸ O ovoj izjavi vidjeti više na (<http://www.index.hr/vijesti/clanak/trump-je-jednom-izjavom-o-natou-digao-cijelu-europu-na-noge/944479.aspx>, datum posjete 1. 7. 2017).

⁴ Vidjeti više na (<http://prvi.tv/vijesti/bih/usvojeno-izvjesce-o-implementaciji-sporazuma-o-kontroli-naoruzanja/9920>, datum posjete 2. 4. 2017).

⁵ Vidjeti više na linku <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zemlje-regije-postuju-sporazum-o-kontroli-oruzja>, datum posjete 2. 4. 2017).

i ogromno prisustvo NATO-a u BiH. S tim u vezi, publicista Elis Bektaš u kontekstu novog naoružavanja Hrvatske ispravno je primijetio da “čak i kada bi u nekakvom luđačkom raspletu događaja došlo do oružanog sukoba u regiji, sva dosad ostvarena i najavljena ojačavanja vojske Hrvatske bila bi dovoljna tek za kupovinu vremena, nipošto za zadobijanje odlučujuće prevage na bojištu”.⁹ Pored toga, dovoljno je pogledati stanje u oružanim snagama koje je na veoma niskoj razini, posebno u Bosni i Hercegovini i Srbiji, i da bez inostrane pomoći i modernizacije vojni potencijali “zanemarimo li kozmetičke zahvate, po svom ustroju i opremi više pripadaju prošlom nego ovom stoljeću”.¹⁰ Dalje, Vlastimir Mijović u svojoj kolumni “Zašto nas stalno plaše ratom” navodi da “raspoloženje javnosti govori protiv rata, ali mašina zastrašivanja ne posustaje čak toliko da nije zgoreg razmisliti da li tu ima nešto više od pukog ras-

pirivanja straha”.¹¹ I zaista, mašina zastrašivanja¹² je toliko moćna i jaka da jednom prosječnom balkanskom čovjeku, uglavnom nahranjenom nacionalizmom i patriotizmom, lahko izazove strah i sumnju, zaboravljajući pritom na ionako jadnu vlastitu egzistenciju. Taj čovjek nema ni mogućnosti ni vremena da racionalno promisli da li je takvo nešto zaista moguće, dok “rat, rat, rat izbija s naslovnica ultradesnih tabloida”.¹³

Prema posljednjim informacijama dostupnim javnosti, a koje se razmjenjuju između država na osnovu Sporazuma o subregionalnoj kontroli naoružanja, nijedna država regije nije ni blizu dopuštenog limita u pogledu naoružanja. Prema tom sporazumu “Bosna i Hercegovina i Hrvatska mogu imati jednak broj komada naoružanja, Srbija 2,625 puta više od njih, a Crna Gora otprilike petinu onoga što imaju BiH i Hrvatska”.¹⁴ U svim segmentima

oružanog arsenala zemlje regije imaju niži nivo od dozvoljenog, odnosno onog koji je za njih predvidjela međunarodna zajednica Firentinskom deklaracijom. Od ukupnog broja prijavljenog naoružanja na stanju postoji također velika bojazan da dobar dio tog oružja nije upotrebljiv, odnosno da služi za eksponate ili čeka remont za koji novca uglavnom nema. S obzirom na to da se u javnosti najviše polemike vodi oko borbene avijacije Srbije i Hrvatske, i da takva diskusija neminovno ima svoje refleksije i na Bosnu i Hercegovinu, važno je utvrditi činjenično stanje. Prema posljednjem izvještaju iz 2017. godine o pregledu naoružanja koji zemlje regije međusobno razmjenjuju Srbija je navela da posjeduje “79 borbenih aviona, od dozvoljena 143, međutim u funkciji ih je 24. Hrvatska je navela da ima 23 borbena aviona, međutim ispravno ih je 12, a može ih imati ukupno 62 prema Sporazumu o subregionalnoj kontroli naoružanja”.¹⁵ Ovo je samo jedan primjer koji pokazuje u kakvom su stanju oružane snage zemalja u regiji, međutim percepcija koja se stvara u javnosti uvijek bude radikalno drugačija.

U teorijskom smislu naoružavanje Hrvatske i Srbije u regiji nerijetko poprimi oblike onoga što se u međunarodnim odnosima zove sigurnosnom dilemom. Radi se o sintagmi koju je 1950-ih formulirao John Herz, a koja se u svojoj suštini odnosi na to da se u uvjetima opće nesigurnosti i nepovjerenja jedna država naoružava s ciljem dobijanja što većeg stupnja moći kako bi na taj način onemogućila druge na efikasno djelovanje i ugrožavanje sopstvene sigurnosti. No, poduzimanje takvih akcija tjera i druge na naoružavanje kako bi sačuvali svoju sigurnost, što u konačnici dovodi do trke u naoružanju i kreiranja ambijenta u kojem niko nije siguran. Naoružavanje Hrvatske i Srbije

već duže vremena poprima obrise sigurnosne dileme na način da se recimo modernizacija hrvatskih oružanih snaga i eventualna kupovina novog oružja kroz medijske servise i neke druge propagandne sadržaje u Srbiji doživljava kao ozbiljna prijetnja. To onda po automatizmu izaziva sličan potez i Srbije, koja u strahu od ugrožavanja vlastite sigurnosti nastoji da poveća oružane kapacitete posebno u onom segmentu (posljednji put su to bili borbeni zrakoplovi) u kojem se i Hrvatska naoružava. Na taj način intenzivira se trka u naoružanju, vrši svojevršno ekonomsko naprezanje, povećava fond za vojni proračun i mobilizira javnost, dok stvarni fakti, odnosno realne činjenice i stanje u oružanim snagama pokazuju da je mogućnost međusobnog ugrožavanja sigurnosti minimalna i da je najteži izazov za oružane snage Hrvatske i Srbije mogućnost sopstvenog samoodržanja.

(Ne)mogućnost postizanja konsenzusa o recentnoj prošlosti

Uzroci i posljedice

Imajući u vidu prethodno iznesene činjenice u datom kontekstu, pitanje koje neminovno mora da se postavi jeste: Kako je moguće da nakon više od dvije decenije od krvoprolića koje smo imali i koje nikom nije donijelo dobro, ogromnog novca koji je uložen u pomirenje i izgradnju prvenstveno od strane međunarodne zajednice, rat ili prijetnja ratom odjednom izbije u javnu sferu kao relevantno pitanje, odnosno jedini način rješavanja krize, koji je u stanju u samo jednom danu ponovo izvršiti etničku mobilizaciju, mobilisati sve narodne mase i izazvati strah od drugog? Nije li to uistinu poraz svih nas, živi dokaz da nismo naučili ništa iz grešaka bliske prošlosti, kada tako olahko nasjedamo na jeftine

⁹ Vidjeti više na (<http://www.faktor.ba/vijest/stav-naoruzavanje-u-hrvatskoj-i-srbiji-djetinjasto-zveckanje-zahralim-oruzjem-170475>, datum posjete 3. 10. 2017).

¹⁰ Vidjeti više na <http://www.faktor.ba/vijest/stav-naoruzavanje-u-hrvatskoj-i-srbiji-djetinjasto-zveckanje-zahralim-oruzjem-170475>, datum posjete 3. 10. 2017).

¹¹ Cijelu kolumnu možete vidjeti na (<https://www.fokus.ba/kolumne/kolumna-zasto-nas-stalno-plase-ratom/610214/>, datum posjete 10. 5. 2017).

¹² Iscrpan intervju o naoružavanju Hrvatske i Srbije dala su dva vojna analitičara Aleksandar Radić iz Beograda i Igor Tabak iz Zagreba za Radio Slobodna Evropa. Bez detaljnije elaboracije istog, ovdje ću samo citirati zaključna razmatranja vezana za “trku u naoružanju” između Srbije i Hrvatske. U tom kontekstu Aleksandar Radić kaže da “te trke nema, jer je jasno da se samo zamjenjuje oružje čiji je rok upotrebe istekao. To važi i za Srbiju i za Hrvatsku, a i za druge države regiona. Ali ono što jeste ozbiljan problem – to je što je u javnosti vrlo snažna slika o srpsko-hrvatskom nadmetanju u naoružanju. To ne treba potcijeniti. Sama činjenica da se ljudi bave poređenjem vojnih kapaciteta u smislu ‘šta imamo mi, a šta imaju oni’ odraz je nepovjerenja u regionu. To govori da nismo prevazišli devedesete i da smo još uvijek daleko od toga da organizujemo normalan komšijski suživot”. Igor Tabak je svoja razmatranja iznio na istom tragu “Složio bih se da utrke u naoružanju faktično nema i da je nepovjerenje zaista veliki problem. Priče o utrkama u naoružanju i potencijalnim ratovima s neodređenim protivnikom trebaju ostati u žutom tisku, gdje i spadaju.” Cjelokupni intervju možete pogledati na linku (<http://www.slobodnaevropa.org/a/most-srbija-hrvatska-naoruzanje/28317387.html>)

¹³ Cijelu kolumnu možete pogledati na linku (<http://www.radiosarajevo.ba/kolumne/miljenko-jergovic/rat-rat-rat-ili-zasto-rata-biti-nece/252215>)

¹⁴ Pregled ostalih segmenata naoružanja možete vidjeti na (<https://www.vecernji.ba/vijesti/evo-koliko-oruzja-imaju-vojske-u-regiji-1183892>, datum posjete 30. 9. 2017).

¹⁵ <https://www.vecernji.ba/vijesti/evo-koliko-oruzja-imaju-vojske-u-regiji-1183892>, datum posjete 30. 9. 2017.

političke manipulacije koje su uz krajnje desni populizam postale glavno političko sredstvo na Zapadnom Balkanu. Izgleda da je negativni mir postao pa čak i 20 godina nakon rata najveći epohalni doseg i vrijednost na ovom području, a one zbiljske vrijednosti koje krasi civilizirane narode kao što su dobar životni standard, jaka ekonomija, međusobno uvažavanje drugog i drugačijeg će morati sačekati neke druge generacije i neka bolja vremena. Smisao ovog eseja jeste da precizno detektira ključne uzroke koji onemogućavaju izgradnju jakih kohezivnih društvenih zajednica oslobođenih hipoteke prošlosti i sposobnih da iskoriste greške iz prošlosti kao putokaz za neku bolju budućnost koja će biti s onu stranu sadašnjih anticivilizacijskih i antievropskih vrijednosti.

Ključni uzrok koji generira takvo stanje, stanje permanentne krize, leži u činjenici da ova društva nisu uspjela napraviti jedan ireverzibilan korak u procesu pomirenja koji bi kreirao minimum društvenog konsenzusa između njih i nepovratno ih usmjerio iz postkonfliktnih u razvojna područja, sposobna da kreiraju one istinske evropske vrijednosti na kojima je moderna Evropa izgrađena. Takav korak se nažalost nije desio, pa su ova društva ostala zarobljena u (pret)političkom polju koje iako teritorijalno pripada Evropi nije dio "modernog evropskog prostora i vremena" (Ćurak, 2011, str. 129). Takvom scenariju uveliko je doprinijela pogrešna percepcija međunarodne

zajednice jer su mirovne strategije u Bosni i Hercegovini, odnosno procesi pomirenja, bile dio integrativnog sistema *state buildinga*, i kao takve u drugom planu, dok je međunarodna zajednica, kako primjećuje Ćurak, bila više fokusirana da neposredno nakon završetka rata "modernizira glavne aktere rata, napravi od njih pristojne političke strukture, što je u konačnici omogućilo vječito vraćanje istog".¹⁶ Upravo to vječito vraćanje istog održava veliki stepen nepovjerenja i kreira nove animozitete unutar društva na području zapadnog Balkana, što političkim strukturama omogućava da neriješena pitanja iz bliske prošlosti na jedan vrlo sebičan i perfidan način kapitaliziraju za ostvarivanje svojih političkih ciljeva.

U prilog ovoj tvrdnji ide i izjava ambasadorice SAD-a u BiH Maureen Cormack, koja je istakla da je "21 godinu nakon završetka rata proces pomirenja u BiH ostao nedovršen",¹⁷ pa je u tu svrhu pokrenut krucijalno važan projekt "Platforma za mir"¹⁸ koja će biti stavljena na raspolaganje lokalnim zajednicama na temelju čijih potreba je i nastala. Ovakve i slične inicijative su prijeko potrebne posebno u Bosni i Hercegovini zbog specifičnosti i karaktera rata koji se dogodio, i nužno trebaju da u sebe integriraju sve faktore društvene zajednice. U tom kontekstu profesor Ćurak primjećuje da "upravo zato što je izostala autentična podrška zbiljskom pomirenju, mi smo sada u situaciji da snagom, umijećem i voljom pojed-

naca, civilnog društva, nevladinih organizacija, teologa i vjerskih službenika odanih izgradnji i pomirenju ali opet uz podršku nekih međunarodnih aktera radimo na procesu pomirenja".¹⁹ Politička klima koja se može posmatrati na tri nivoa, odnosno između Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, pa i između Srbije i Kosova, i naposljetku unutar same BiH, vrlo je složena i obilježena oprečnim stajalištima. Proces pomirenja već odavno su zaustavljeni, pa će prosječnom balkanskom čovjeku uglavnom "obogaćenom" lakovjernošću i neznanjem biti vrlo teško prevazići mentalni sklop kontaminiran ideološkim dogmama, nacionalizmom i tradicionalizmom te motivirati ga na odgovornu kulturu sjećanja umjesto poricanja. Politički uticaj na procese pomirenja postao je ključna prepreka utvrđivanju činjeničnih neposrednih istina, o čemu zorno svjedoči izjava člana Predsjedništva BiH iz reda srpskog naroda Mladena Ivanića u kontekstu revizije presude BiH protiv Srbije za agresiju i genocid, gdje kaže da bi "nas eventualna revizija vratila unazad jer nema srpskog političara koji nije na sudu i ne daje izjave".²⁰

Takve izjave po automatizmu pravna pitanja adresiraju na političku ravan jer niko se ne bavi eventualnim novim dokazima, činjenicama, međunarodnim presudama, koji bi trebali biti ključni izvor informacija za utvrđivanje "konačne istine" i eventualne revizije tužbe, nego se iz jedne komforne političke pozicije na vrlo sebičan način nastoji održati *status quo* koji je kao takav najbolja moguća politička pozicija ovdašnjih političkih struktura. Ponovno oživljavanje procesa pomirenja nakon više od dvije decenije historijski je važan

čin jer ukoliko se ova društva na pravi način ne suoče s demonima svoje prošlosti pojavljuje se veliki rizik da nove generacije usvoje političke predodžbe tumačenja istine i time mentalno ostanu zarobljene u 1990-im. To bi bio najgori mogući scenarij, jer bi on na duži rok onemogućio pojavu novih političkih struktura neopterećenih hipotekom prošlosti i sposobnih da prevaziđu sadašnju matricu zasnovanu na kontinuiranom širenju straha od drugog i mržnje prema drugom.

To nas dovodi do drugog važnog uzroka sadašnjeg frustrirajućeg stanja, a on leži u političkim strukturama i ideologiji koje je poratni period iznjedrio u ovim društvima. Naime, period tranzicije koji se manifestovao kroz promjenu društvenog i političkog uređenja nije pratio proces izgradnje novih političkih struktura, nego su, naprotiv, upravo one ideologije pa čak i pojedinci koji su bili jedni od kreatora i izazivanja rata nastavili kontinuirano djelovanje i u poratnom periodu. Takve političke strukture danas su ključni politički akteri i donosioci odluka u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i na Kosovu, te su kao takvi s obzirom na to da su bili sudionici u donošenju odluka u predratnom i ratnom stanju danas u potpunosti kontaminirali društveni i politički život ideologijom i nazadnjačkim retrogradnim narativima iz tog vremena. Već i površan pogled na političke strukture i političku scenu u zemljama nastalim disolucijom Jugoslavije pokazuje nemogućnost i nemoć nekih novih političkih snaga da se "depatriotiziraju", razviju i naposljetku nametnu kao relevantni politički akteri zasnovani na kritici postojećeg nacionalizma i patriotizma koji su, kako to uočava

¹⁶ Cijeli intervju možete pogledati na (<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/curak-trijumf-politickih-elita-s-feudalnim-idejama>, datum posjete 30. 4. 2017).

¹⁷ Vidjeti više na: (<https://www.vecernji.ba/vijesti/mir-i-tolerancija-kljucni-za-napredak-i-sve-procese-u-bih-1135865>, datum posjete 15. 5. 2017).

¹⁸ Predstavlja rezultat dugogodišnjeg rada s gradonačelnicima, načelnicima i stanovništvom općina i gradova da bi se dogovorila platforma pomirenja unutar ovih općina i gradova, ali i između njih. Platformu je usvojilo Vijeće ministara BiH 6. juna 2017. godine i ovim dokumentom se jasno poručuje da narodi i građani BiH žele dugoročni mir, te da se rat, ratna stradanja i sukobi ne smiju više nikada ponoviti.

¹⁹ Vidjeti više na (<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/curak-trijumf-politickih-elita-s-feudalnim-idejama>, datum posjete 30. 4. 2017).

²⁰ Cijeli razgovor vidjeti na (<https://www.klix.ba/vijesti/bih/ivanic-revizija-tuzbe-protiv-srbije-vratila-bi-nas-unazad-nikolic-u-februaru-dolazi-u-bih/170125077>, datum posjete, 16. 10. 2017).

Neven Šimić u svojoj kolumni "Patriotizam na brdovitom Balkanu", "dvije strane istog novčića, dva brata blizanca koji uspješno vladaju emocijama prosječnog balkanskog čovjeka".²¹ I jedan i drugi hrane tog balkanskog čovjeka kako "mitovima i floskulama o slavnoj prošlosti, o napaćenom ali hrabrom narodu, o krvlju natopljenoj domovini i kostima naših slavni predaka, o nepravdi i zavjeri bjeloslavjskih moćnika, uz razne druge srodne i jednako patetične dodatke poput onog kako je važno da volimo svoju državu, svoj narod i slično".²²

Distinkciju između ove dvije kategorije na Balkanu vrlo je teško razlikovati, osobito u Bosni i Hercegovini. Ova država svojim "ustavnim specifičnostima" i načinom bivstvovanja koji nije kompatibilan s njenom višestoljetnom historijom, a nastao je kao posljedica rata, uspjela je u poratnom periodu kreirati tri nacionalizma i tri patriotizma, pri čemu se svaki od njih međusobno isključuje. Drugim riječima, svaki patriotizam²³ onog "drugog" (čitaj, srpskog) doživljava se u očima onog "prvog" ili "trećeg" (čitaj bošnjačkog ili hrvatskog) kao otvoreni nacionalizam, i obratno, što samo po sebi ne bi bilo loše da je on jedinstven i istovjetan za sve tri etnije u Bosni i Hercegovini makar i u najširem određenju. Međutim,

u Bosni i Hercegovini situacija je upravo suprotna jer je nacionalizam onog "drugog" (čitaj srpskog) zasnovan kao odgovor i kritika na nacionalizam onog "prvog" i "trećeg" (čitaj bošnjačkog i hrvatskog), i obratno, na način da svaki od njih ima svoje tumačenje i viđenje recentne historije i događaja koje je ona proizvela. Ta dijametralno suprotna stajališta i interpretacije događaja, ali i samog rata protiv Bosne i Hercegovine, kreirali su političku platformu glavnih kreatora rata u poratnom periodu, onemogućavajući bilo kakvu ozbiljnu debatu o ovim pitanjima koja bi pored već istaknutih društvenih subjekata (nevladinih organizacija, civilnog društva, pojedinaca) uključila i političare na najvišem nivou. To se nažalost nije desilo jer su glavni kreatori rata u poratnom periodu ispravno procijenili da bi i minimum konsenzusa o takvim pitanjima umanjio značaj njihove vlastite moći i da bi time njihova ideologija bila demaskirana i potrošena u novim okolnostima i integrativnim procesima u kojima ova regija želi da učestvuje.

Naša društva su upravo zbog takvih političkih elita i njihovih ideologija društva prošlosti, društva koja su instrumenti političkih struktura za ostvarivanje njihovih interesa. U takvoj ambijentalnosti nerealno je očekivati neke epohalne iskorake i oni se vjerovatno

u dogledno vrijeme neće ni desiti, jer bi to značilo redefiniranje političkih ciljeva i ideologija koje pripadaju aveti prošlosti, što bi moglo stvoriti jedan vakuum koji bi mogao proizvesti neželjene konsekvence po njih.

Uzmimo za primjer Srbiju. To je zemlja koja je još od pada režima Slobodana Miloševića u stalnoj napetosti "između konzervativne rigidne Srbije i moderne evropske Srbije u kojoj ova potonja nikako da trijumfuje".²⁴ Sadašnja klika srbijanskih političara okupljena oko Srpske napredne stranke ista je ona struktura koja je imala svoju zapaženu ulogu devedesetih godina, ali uglavnom u negativnom kontekstu. Od te strukture Evropska unija danas očekuje da napravi neke najprogressivnije korake u društvu i regiji iako su ti političari cijelom svojom mišlju i djelovanjem radili upravo suprotno, odnosno zastupali najretrogradnije moguće politike. Nije li to uistinu licemjerje? Kako drugačije objasniti politiku srbijanskog premijera Aleksandra Vučića, koji se EU i svijetu "prodao kao najveći mirotvorac", a koji pritom sve diplomatske napore uloži da ospori jednu rezoluciju o genocidu u Srebrenici u Ujedinjenim nacijama i nakon toga dođe na obilježavanje godišnjice tog istog genocida za koji tvrdi da nije genocid nego veliki ratni zločin. I takva jedna politika se Evropi i svijetu prodaje kao mirovna politika. Zar je uistinu toliko teško uvidjeti da je jedna takva politika reinterpretacija one iste Vučićeve politike koju je zagovarao i provodio prije dvije decenije samo u modificiranom obliku koji je prilagođen novim okolnostima. Zbog toga odnosi u regiji već 20 godina funkcioniraju po principu "toplo-hladno" i

uglavnom se grade na interpretaciji prošlosti u kojoj apsolutno ne postoji spremnost da se na bazi realnih činjenica usvoji i uvaži drugačije gledište. Tokom svake godine postoji period kada se čini da ti međudržavni odnosi krenu naprijed i onda se ispostavi da je to bio samo privid stvarnosti, jer kada dođu na red osjetljiva pitanja iz bliske prošlosti o kojima nema ni minimum konsenzusa ti se odnosi uvijek vrate u početno stanje, a to je upravo ono stanje koje političke strukture najviše i priželjkuju jer jedino u takvom stanju oni svoje retrogradne politike mogu prodati kao najbolje za očuvanje interesa zajednice koju predstavljaju. Politička praksa koja se vodi u posljednjih 20 godina pokazuje da su "politike koje se vode sa ciljem zaštite vlastitog naroda ustvari najpogubnije za narod koji se njome navodno treba zaštititi" (Cikotić, 2010, str. 245).²⁵

Međutim, ne treba ignorirati činjenicu da su u svim državama nastalim na području bivše Jugoslavije nakon njene disolucije devedesetih godina prošlog stoljeća usvojeni višepartijski sistemi vlasti, što implicira činjenicu da su takve političke strukture izabrane na "demokratskim izborima" i da imaju određeni legitimitet naroda. To je nešto što se uz svu kritiku koja im se upućuje prilikom pisanja ovakvih stvari naprosto mora imati u vidu. Time dolazimo do trećeg uzroka koji ćemo ovdje analizirati, a to je ozbiljan deficit političke kulture koji se uzročno-posljedično manifestuje na društva unutar ovih država, što omogućava jednu reprodukciju određenih surogata demokratije koja je kao takva vrlo pogodno tlo za najrigidnije interpretacije određenih političkih stavova i djelovanja.

²¹ Cijelu kolumnu možete vidjeti na (<http://www.prometej.ba/clanak/copy-paste/patriotizam-na-brdovitom-balkanu-2925>, datum posjete 30. 6. 2017).

²² Cijelu kolumnu možete vidjeti na (<http://www.prometej.ba/clanak/copy-paste/patriotizam-na-brdovitom-balkanu-2925>, datum posjete 30. 6. 2017).

²³ Esad Zgodić u svom djelu *Teritorijalni nacionalizam* navodi više shvatanja o patriotizmu. On tvrdi da je jedini istinski patriotizam *lokal patriotizam*, a pod njim se podrazumijeva ljubav i odanost prema regionalnom entitetu; udovoljava dakle ljudskoj sklonosti... da ono što mu je slično pretpostavlja onom što mu je različito. A konvencionalni ili običajno shvaćeni patriotizam ne može zadovoljiti te sklonosti zato što patriotska osjećanja samim tim što su usmjerena na daleko veći broj ljudi i daleko širi teritorij nego lokalpatriotska osjećanja počivaju više na predstavama i znanju o određenom zajedništvu i uzajamnoj sličnosti svih građana jedne nacionalne države nego na neposrednom iskustvu sličnosti ljudi i običaja koje je karakteristično za lokalpatriotizam, odnosno za ljude koji žive u određenom kraju na srazmjerno ograničenoj teritoriji (Zgodić, Esad, *Teritorijalni nacionalizam*, str. 131-133).

²⁴ Cijeli intervju možete pogledati na (<http://www.slobodnaevropa.org/a/most-rse-ima-li-slicnosti-izmedju-rata-u-ukrajini-i-rata-u-bih/26874945.html>, datum posjete 30. 3. 2017).

²⁵ Ovdje je važno napomenuti da se Cikotićeva tvrdnja odnosi samo na Bosnu i Hercegovinu, premda se ovdje tumači mnogo šire i odnosi na čitavu regiju.

Da bismo detaljnije spoznali deficite političke kulture koji su itekako prisutni, ovdje ćemo navesti jednu opću definiciju političke kulture koju nude Matic i Podunavac, a ona glasi da je “politička kultura dio opšte kulture koji obuhvata vrijednosti, uvjerenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja, kao i ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka (upravljanje razvojem)” (Matic, Podunavac, citirano kod Stevanović, 2002, str. 298). Iz ove definicije vidljivo je da politička kultura prije svega podrazumijeva odnos između društva i države (državnog aparata), odnosno najviši stepen involviranosti građana u politički život države kojoj pripadaju. Involviranost građana u politička pitanja omogućila bi izlazak ovih društava iz stanja zatvorene pasivnosti u stanje otvorene aktivnosti, iz čega bi postepeno shvatanje politike kao forme ostvarivanja ličnih interesa naučilo cijelog građanstva evoluiralo u shvatanje politike kao forme sveopćeg razvoja. Sadašnja nemogućnost takvog iskoraka jedan je od ključnih problema političke kulture u svim državama bivše Jugoslavije jer se politika doživljava kao forma najunosnijeg biznisa, odnosno sredstva za ostvarivanje određenih ličnih benefita. Tome su uveliko doprinijeli mukotrpn procesi tranzicije kroz koju ova društva u dobroj mjeri i danas prolaze, što je u kombinaciji s forsiranjem na kulturnim, etničkim i religijskim razlikama onemogućilo stvarnu funkcionalnost demokratije i demokratsku konsolidaciju u ovim društvima zato što, kako primjećuje Stevanović na tragu Francisa Fukuyame “demokratija podbacuje tačno onda kada društvena raznolikost pređe određenu (kritičnu) granicu” (Stevanović, 2002, str. 299). Dodatno opterećenje predstavlja prožetost političke kulture religijskim i nacionalnim osjećanjima koja su bazirana na događajima iz

bliske prošlosti, pa se njihova manifestacija u političkom prostoru koristi kao sredstvo održavanja na vlasti onih najrigidnijih političkih struktura čiju ideologiju hrane upravo ti zaostali animoziteti prožeti religijom i nacionalizmom. Religijski i nacionalni elementi su važne vrijednosti svake političke kulture i oni tu trebaju egzistirati, ali onoga trenutka kada njihova manifestacija isključuje i obezvređuje druge političke kulture oni kontaminiraju cjelokupan politički prostor i izazivaju strah u društvu. Ta vještačka proizvodnja straha onda postaje dominirajući obrazac demokratske političke kulture na osnovu kojeg sadašnje političke strukture opstaju na vlasti, što onemogućava bilo kakav ozbiljniji napredak u procesu pomirenja i poboljšanja međudržavnih odnosa. I uistinu, ova društva danas su društva permanentnog straha, zbog čega se pojedinac ne može oteti iz dominirajućeg obrasca kolektiviteta i posljedično individualizirati i graditi političku kulturu na bazi zajedničkih vrijednosti i društvene jednakosti koja bi bila oslobođena straha od drugog i drugačijeg i postepeno dovela do postizanja jednog minimuma konsenzusa o bliskoj prošlosti, odnosno spremnosti prihvatanja uvažavanja drugačijeg gledišta koje nije u skladu sa sistemom vrijednosti koji je proistekao iz tog straha. Zbog toga Stevanović primjećuje da je “za razliku od slobodnog, racionalnog i demokratski usmjerenog građanina, autoritarna ličnost (prosječnog birača na Balkanu) nesigurna u sopstveno prosuđivanje i najvažnije političke odluke prepušta vođama” (Stevanović, 2002, str. 305). Zbir takvih pojedinaca sačinjava društva u ovim državama, a onda ta društva u nemogućnosti racionalnog prosuđivanja izaberu nove (stare) političke strukture koje vrlo dobro uočavaju da je najbolji put u budućnost nepovratno vraćanje u najgoru prošlost. Stoga je nužna temeljna transformacija političke kulture u ovoj regiji, oslobođena presije straha i njena

preplavljenost u političke institucije. Iz jedne takve kulture trebali bi se postepeno razbiti stereotipi i predrasude i razviti nova ne-ideologizirana društva s aktivnom političkom participacijom, što bi u svom krajnjem procesu dovelo na političku scenu nove političke subjekte oslobođene hipoteke prošlosti koji će svoju ideologiju i politiku graditi na novim društvenim vrijednostima koje nisu zasnovane na strahu i prošlosti.

U kontekstu razumijevanja prethodno elaboriranih uzroka naše društvene i političke zbilje potrebno je dati određeni pregled mogućih posljedica koje ovakvo stanje može da proizvede s ciljem preveniranja i anuliranja njihovih negativnih efekata koje one mogu da naprave u društvenoj, kulturnoj političkoj i ekonomskoj sferi. Moguće posljedice uvijek je teško predvidjeti neovisno o kakvoj društvenoj pojavi vršimo analizu zato što su one podložne zakonitostima aktuelne društvenopolitičke zbilje i mogu se različito manifestirati u zavisnosti od aktuelnog političkog trenutka koji može biti značajno drugačiji u odnosu na vrijeme kada autor analizira iste. Da bismo što potpunije sagledali moguće posljedice koje aktuelno društveno i političko stanje u zemljama bivše Jugoslavije i društvenopolitički odnosi između samih država mogu proizvesti nužno je da ih najprije uslovno podijelimo na aktuelne i buduće, s kratkoročnim i dugoročnim implikacijama koje mogu proizvesti. Pritom treba biti vrlo oprezan i reći da je vrlo teško predvidjeti sve posljedice koje mogu nastati, te je zbog toga uvijek poželjno da se ograničenja takvog pristupa izraze kroz frazu “moguće posljedice”, jer se na taj način ostavlja mogućnost za kasnije reinterpetiranje istih i njihovu eventualnu nadgradnju. Aktuelne posljedice uglavnom su već vidljive i odnose

se na skoro potpuno “zaustavljanje procesa suočavanja s prošlošću”²⁶ koji nije ni izbliza završen, osujećivanje bilo kakvih mirovnih gesti i pomirenja u društvenom i političkom prostoru, rehabilitacija određenih zločinačkih politika iz prošlosti, zaustavljanje procesa euroatlantskih integracija, ekonomska stagnacija, političko interpretiranje i oblikovanje recentne historije itd. Svaka od ovih posljedica ostavlja kratkoročne i dugoročne implikacije na život ljudi koji postaju podložni manipulaciji i homogenizaciji, uz jačanje desnog populizma koji sve više dobija na značaju. To znači da je potrebna potpuna mobilizacija svih onih aktera koji svojim djelovanjem, mišlju i znanjem mogu da se suprotstave takvom populizmu kako ne bi prerastao u dominantu političku snagu, čime bi se riskiralo ponavljanje političkog iskustva iz 1990-ih.

Potpuno demoniziranje i marginalizacija takvih aktera najbolji je pokazatelj stanja ovih društava. Mentalna svijest običnog čovjeka zaokupljena je egzistencijalnim problemima i nije u stanju zdravorazumski raspoznati nacionalističke ideološke relikte prošlosti. Ključ svega ponovo se sastoji u pomirenju i utvrđivanju istine. Bez ta dva elementa, društva koja su predmetom ove analize ne mogu doživjeti istinsku emancipaciju i integraciju koja bi trebala nastupiti kao posljedica članstva u EU. Stvaranje jedne “autentične kulture sjećanja” (Ćurak, 2016) u ovim društvima koja će biti neideologizirana i u funkciji pomirenja i utvrđivanja istine nameće se kao nužnost prvog reda jer bi na taj način političke strukture bile onemogućene da koriste onu političku matricu koja je po svom sadržaju isključivo usmjerena ka tome da ne dođe do jedne, zajedničke kulture sjećanja. Permanentna politička nestabilnost dovodi do zastoja u investiranju, što

²⁶ Premda se u javnosti i BiH i Hrvatske i Srbije nastoji od strane političkih struktura kroz razne poruke i propagandne sadržaje kreirati privid da to nije tako, činjenice na terenu pokazuju sasvim suprotno.

kreira ekonomsku nestabilnost, i trenutno jedini izlaz koji vlade ovih zemalja imaju na raspolaganju jesu nova zaduženja kod međunarodnih kreditora. Međutim, ovakvo stanje nije dugoročno održivo. Ne treba zaboraviti da su kroz historiju upravo iz ekonomskih kriza proistekli najburniji politički i geopolitički događaji, pa takav proces ne treba ni u kojem slučaju isključiti ni ovdje. To nas dovodi do potencijalno budućih posljedica, a njihove implikacije mogu potpuno izmijeniti geopolitički kontekst Zapadnog Balkana.

Naime, Bosna i Hercegovina, Kosovo i Makedonija, opterećeni ekonomskom, društvenom i političkom krizom, uz jak manifest etničkog nacionalizma, objavljuju se Evropi kao provincijalne, nedovršene i zakašnjele nacije koje ne mogu egzistirati bez međunarodnog protektorata. Zapadni Balkan je u etničkom smislu vrlo raznolik i kompleksan, pa bilo koja ozbiljna kriza na ovom prostoru može vrlo lahko dobiti ozbiljne etničke konotacije, koje bi uz neadekvatan pristup međunarodne zajednice bilo vrlo teško kontrolirati. Srbija i Hrvatska kao supotpisnice Dejtonskog mirovnog sporazuma imaju veliki uticaj na politička događanja u Bosni i Hercegovini, te se ova država nerijetko pojavljuje kao kolateralna šteta nacionalnog i političkog nadmetanja Beograda i Zagreba. Ipak, nerealno je očekivati da u skorije vrijeme dođe do drastične promjene politike prema Bosni i Hercegovini od strane Hrvatske i Srbije, odnosno da ove dvije države svoju ulogu

kao supotpisnice Dejtonskog sporazuma počinju razumijevati kao konstruktivnu (zbog negativne uloge koje su imale u ratu protiv BiH) koja će biti od pomoći BiH kao državi, a ne u funkciji realizacije isključivo njihovih interesa. To samo po sebi ne bi bilo toliko loše da se interesi Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije poklapaju; međutim, činjenica je da su ti interesi vrlo često u visokom stepenu kolizije. U takvoj ambijentalnosti, Bosna i Hercegovina će, bez unutrašnjeg konsenzualnog državnog razloga i suočena s neprincipijelnom politikom svojih susjeda, teško izaći iz Kantovog stanja “samoskrivljene nepunoljetnosti”.²⁷

S druge strane, i Kosovo bez međunarodne legitimnosti i unutrašnje funkcionalnosti, uvjetovano političkom voljom Srbije, još uvijek će u budućnosti biti opterećeno svojim pravno-političkim statusom u međunarodnim odnosima, što bi moglo dovesti do potpune unutrašnje fragmentacije njegove teritorije na “srpski i albanski dio”. To znači da je puna međunarodna legitimnost Kosova postala zavisna od procesa pristupanja EU od strane Srbije. Odnos svih srbijanskih političara i njihovih partija poslije 5. oktobra 2000. godine (isključujući LDP Čedomira Jovanovića) prema Kosovu je skoro isti kao i odnos Slobodana Miloševića; jedina razlika je u načinu na koji je potonji mislio (po)vratiti Kosovo, tj. vojnom silom i oružanom borbom, dok vlasti poslije 5. oktobra tu opciju u dobroj mjeri isključuju jer su svjesne novih okolnosti koje vladaju, ali svoj odnos prema Kosovu, kao svetoj srpskoj

zemlji, izvorištu nacionalnog duha i garantu nacionalnih vrijednosti, ne mijenjaju.

Također, u vrlo osjetljivom društvenopolitičkom kontekstu nalazi se i Makedonija, koja, što zbog neriješenih unutrašnjih pitanja što zbog vanjskih razmirica s Grčkom, pokazuje permanentnu nestabilnost i može dugoročno postati ozbiljan remetilački faktor mira na Zapadnom Balkanu. Recentni primjer pokušaja izbora Albanca za predsjednika makedonskog parlamenta pokazao je koliko su te podjele duž etničkih linija velike i kako u svakom trenutku uz vrlo malo okidača mogu prerasti u krizu koja bi mogla ozbiljno razoriti ustavnopravni poredak i dezavuirati sve one vrijednosti na polju konsolidacije mira koje su učinjene poslije potpisivanja Ohridskog sporazuma. Smjer u kojem se bude kretala Makedonija kako na unutrašnjem tako i na vanjskom planu mogao bi imati veliki uticaj na Bosnu i Hercegovinu, a i Kosovo. Nije li nedavno data izjava slovačkog ministra vanjskih poslova Miroslava Lajčaka, koja glasi “mi smo sa Zapadnog Balkana istupili riječju i djelom, i sada vidimo posljedice – imamo dvije države koje su pred raspadom i tri koje su u dubokoj političkoj krizi”,²⁸ snažno upozorenje koje tjera na vrlo ozbiljno razmišljanje. Ova izjava ima ogromnu političku težinu posebno ako se uzme u obzir da je Miroslav Lajčak dobar poznavalac političkih prilika na ovim

prostorima jer je obnašao funkciju visokog predstavnika u BiH u trenutku kada upravo međunarodna zajednica odnosno njena evropska divizija počinje polahko da pati od hroničnog nedostatka strategije za ovo područje, a najvidljivije direktne posljedice tog “evropskog nesnalaženja” na njenom terenu je sadašnja društvenopolitička situacija.

Temeljni problem nalazi se u činjenici da su se oni ključni subjekti koji imaju jak uticaj na društvenopolitičko stanje (domaći političari i međunarodna zajednica) u procesu poratne integracije više bavili posljedicama nego uzrocima, a da je onaj sektor koji se uslovno zove nevladin sektor odnosno civilno društvo u svom stratejskom djelovanju više pažnje posvećivao uzrocima koji su detektirani u tekstu ovog rada. Međutim, nevladin sektor u svom djelovanju nema onu institucionalnu moć koju imaju domaće političke strukture i međunarodna zajednica, pa je njihov opseg djelovanja bio vrlo limitiran, a postignuti rezultati kratkotrajnog dometa. Stoga je u budućnosti nužna vrlo snažna institucionalna saradnja civilnog društva i onih koji donose i realiziraju odluke, dakle s organima vlasti, jer bi jedino na taj način bilo moguće otkloniti uzroke koji su glavni generator produkcije i reprodukcije jednog bolesnog stanja koje kreira mržnju, razdor, strah, nepovjerenje i druge negativne elemente koji su odlika zatvorenih društava.

²⁷ Za Kanta prosvjetiteljstvo je izlazak čovjeka iz stanja samoskrivljene nepunoljetnosti. Nepunoljetnost je nemoć da se vlastiti razum upotrebljava bez vodstva nekog drugog. Ta nepunoljetnost je samoskrivljena onda kad njezin uzrok ne leži u nedostatku razuma, nego u pomanjkanju odlučnosti i hrabrosti da se njime služe bez tuđeg rukovođenja. Ako bismo ovu Kantovu premisu s ljudi primijenili na države, tačnije BiH, primijetili bismo da se ova država okovana politikom svojih susjednih država nalazi u stanju samoskrivljene nepunoljetnosti jer Dejtonskim mirovnim sporazumom njena sposobnost da koristi “razum (čitaj: da odlučuje o vlastitoj sudbini) bez vodstva drugog” (čitaj: Srbije i Hrvatske) u velikoj mjeri je onemogućena. Naravno, ovdje treba imati na umu i činjenicu da je BiH ta “samoskrivljena nepunoljetnost” u dobroj mjeri i nametnuta, međutim suština analogije ostaje ista.

²⁸ Cijeli tekst vidjeti na linku <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/dvije-balkanske-drzave-pred-raspadom-tri-u-dubokoj-krizi>. Ovdje također treba napomenuti da u posljednje vrijeme sve opasnije analize dolaze od pojedinih autora sa Zapada, a u kojima se poziva na novu geopolitičku konfiguraciju Zapadnog Balkana. Takva jedna analiza dolazi i od Džona Šindlera u tekstu “Kako zaštititi Balkan od Putina”, gdje on između ostalog kaže da “Zapad treba da prihvati greške u Jugoistočnoj Evropi i ispravi ih prije nego što bude kasno”. Za BiH dalje navodi “ta oronula pseudodržava nikada se nije oporavila od katastrofe 1992-1995. Neka se Republika Srpska pridruži Srbiji, kao što već odavno želi. Budući da niko ne može razumno objasniti zašto se komunističke granice Srbije mogu mijenjati – kao što su mijenjane nakon Kosovskog rata – a granice BiH ne mogu, NATO i EU trebaju zaustaviti to licemjerje zbog kojeg Srbija samo dodatno prezire Zapad. Etnički hrvatskim dijelovima zemlje, posebno zapadnoj Hercegovini, trebalo bi dopustiti da se pridruže Hrvatskoj; većina stanovnika ionako već ima hrvatske pasoše. (cjelokupna analiza može se pogledati na linku <http://observer.com/2017/05/vladimir-putin-russia-balkans-threat/>.) Na sličnom je tragu i nedavna analiza Timota Lesa za *Foreign Affairs* koju možete pogledati ovdje (<https://www.foreignaffairs.com/articles/bosnia-herzegovina/2016-12-20/dysfunction-balkans>).

Zapadni Balkan nema više vremena za gubljenje. Dvije decenije od završetka ratova na ovim područjima je velika vremenska distanca da bismo i danas imali stanje u kojem je ključni dominirajući diskurs RAT. Euroatlantski integracioni procesi su u smislu integracije i suočavanja s prošlošću polučili određeni rezultat, međutim sada se vidi da je to sve jako malo kada pogledamo aktuelno stanje. Trenutna strategija proširenja EU koja je u mom uvidu bazirana na tome da se učini sve da ne dođe do novog proširenja vrlo je opasna i za Zapadni Balkan i za EU, jer se time riskira iskustvo iz recentne prošlosti i pravi opasan presedan da jedan dio Evrope i teritorijalno i administrativno ostane van granica EU. Stoga je nužno sadejstvo i koordinacija svih aktera, političkih struktura, međunarodne zajednice, civilnog društva i naposljetku svakog normalnog građanina da to takvog nečega ne dođe. Neka ovaj kratki rad bude jedan pledoaje za takav koordiniran i sinhronizovan pristup.

Regional stability, arms control and peacebuilding in the Dayton triangle

Veldina Kadić

University of Sarajevo, Faculty of Political Science

Abstract

In view of extensive frictions experienced by the Western Balkans countries on their EU path, both internally and in their mutual relations, considering the serious deterioration of those relations in recent months which practically happens every year, almost by default, the purpose of this paper is to detect precisely the key causes that lead to such situation, and to propose potential ways for their elimination. It is very important to detect those causes, because if they are not overcome, all future improvements of relations between states will be reduced to mere political marketing. Examples offered in the paper evidently show that the political rhetoric and regularly conveyed political messages are permeated by strong nationalist tone which cannot be minimized, considering our recent past. The key question which made the author write this paper is: How is it possible that, after more than two decades of integration and (post)conflict construction, huge efforts of the

non-governmental sector and the international community put in reconciliation processes, large amounts of money invested in conflict prevention and maintenance of peace, numerous declarations and projects that were launched aiming at mutual approximation, the war or war threat has surfaced as a relevant issue in the public sphere?

Key words: war, Western Balkans, dissolution, political culture, nationalism, patriotism

Literatura

Cikotić, Selmo. (2010). *Sigurnosne pretpostavke BiH*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca.

Ćurak, Nerzuk. (2011). *Izveštaj iz periferne zemlje: gramatika geopolitike*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

O Tuathail Geraroid, Simon Dalby, Paul Routledge. (2002). *Uvod u geopolitiku*. Zagreb: Politička kultura.

Opšti okvirni sporazum za mir u BiH (Dejtonski mirovni sporazum), 1995.

Sporazum o subregionalnoj kontroli naoružanja, 14. juni 1996. godine

Stevanović, Branislav. (2002). *Demokratska politička kultura kao političko-kulturni izazov balkanskih naroda*. Filozofski fakultet u Nišu.

Zgodić, Esad. (2012). *Teritorijalni nacionalizam, ideologija, zlotvorstvo i alternative*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

<http://balkans.aljazeera.net/>

<http://prvi.tv/svijet>

<http://www.mvep.hr/en/>

<http://www.index.hr/>

<https://www.faktor.ba/>

<https://www.slobodnaevropa.org/>

<https://www.fokus.ba/>

<https://www.radiosarajevo.ba/>

<https://www.vecernji.hr/>

<https://www.klix.ba/>

<http://www.prometej.ba/>

<http://observer.com/>

<https://www.foreignaffairs.com/?cid=int-gna>

Kultura kao instrument u izgradnji mira i pomirenja u Bosni i Hercegovini

Sarina Bakić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Rad se oslanja na savremene teorije o kulturi u kontekstu njene uloge u izgradnji mira i pomirenja te na koji način kultura može doprinijeti razumijevanju među ljudima, ublažavati i onemogućavati konflikte te uticati na procese pomirenja. Nadalje, autorica će akcentirati jedan od primjera kada je riječ o uspjesima kulturnih sadržaja u sprečavanju konflikata i nasilja i izgradnji mira i pomirenja. Ovaj rad će se referirati na Brechtovo poimanje umjetnosti s aspekta analize uloge kulture i kulturnih sadržaja u Bosni i Hercegovini, kulturne politike u Bosni i Hercegovini te inherentnoj ulozi kulture i umjetnosti u izgradnji mira i pomirenja s aspekta savremenog kulturnog konteksta Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: kultura, mir, pomirenje, kulturni sadržaji, kulturna politika, Bosna i Hercegovina

Svijet neće biti uništen od zlih ljudi, već od onih kojih ih gledaju i ništa ne poduzimaju.

Albert Einstein

Uvod

U središtu najvećih izazova s kojima se svijet danas susreće jeste težnja za mirom, što implicira potrebu za iznalaženje načina zajedničkog življenja i razumijevanja s obzirom na sve veću kompleksnost i nesigurnost te sve izraženije različite oblike nasilja.

Mir je uvijek bio i ostaje permanentni ideal i ljudsko nastojanje, ali je u današnjem ubrzanom i međusobno povezanom svijetu u velikom riziku. Nasilje, ratovi i različiti konflikti i dalje usmjeravaju živote miliona ljudi. Kao ključni proces političkog, ekonomskog i kulturnog pregovaranja i dogovaranja, mir zahtijeva konstantnu upornost i aktivnu participaciju. Podrazumijeva predanost i dugoročnu viziju te zahtijeva razumijevanje kako tradicionalnih tako i savremenih oblika konflikata, načina kako ublažiti i spriječiti konflikte te osigurati načine pomirenja i zacjeljivanja.

Danas konflikti bilo gdje u svijetu trebaju biti briga svih u svijetu, jer konflikt bilo gdje može generirati konflikt svugdje. U vremenu do sada najrazvijenijih komunikacija, mogućnosti međusobne povezanosti i migracija faktori koji također ugrožavaju mir jesu nejednakosti, različiti oblici fanatizma i radikalizma, marginalizacija različitih društvenih grupa, ali i neprihvatanje i neupućenost prema drugim kulturama, njihovim običajima, vjerovanjima i istoriji. Pojednostavljena viđenja svijeta, koja danas u većini rasprava o ovoj problematici prevladavaju, jednostavno su opasna (Moisi, 2012, str. 21).

Strateški značaj kulture i umjetnosti u kontekstu mira i pomirenja glavna je teza ovog rada. S tim u vezi važno je naglasiti da je sistem kulture svakako jedno od najvećih preduzeća svake države i kao takav veoma je politički značajan. Usto, ovaj sistem pozitivno

ili negativno utiče na ličnu i društvenu dobrobit. Način na koji kulturni sistem jednog društva osposobljava ljude da razvijaju svoje ličnosti i odnose se prema drugima i drugačijima, kao i sadržaji kojima to čini, u najvećoj su mjeri pod nadzorom vladajućih političkih elita. U ovom kontekstu, malo njih upravo u ovaj sistem postavlja kao jedan od ciljeva i razvijanje ideja o zajedničkoj budućnosti, suočavanju sa prošlošću, o miru i pomirenju, što je veoma evidentno kada se govori o kulturnoj politici u Bosni i Hercegovini.

S aspekta kulturne politike u Bosni i Hercegovini danas, bilo kakva temeljna rasprava na relaciji politika – kultura pretpostavlja kritiku teorijske zasnovanosti i opštih principa kulture. Ako se analizira “izmještenost” sredstava i ciljeva, postaje jasnija teorijska i aplikativna neutemeljenost politike u kulturi. A to što često “prisvaja” kontrolu i arbitražu, što se upušta u aksiološku sferu, opšta mjesta i političke mistifikacije osporava kako klasične tako i moderne teorijske osnove kulture i umjetnosti. Zato bi trebalo kritikovati onu politiku u kulturi koja polazi od uvjerenja da zna šta je kultura i umjetnost kada to i ne zna.

No ovaj rad će nastojati prevazići sve prisutni pesimizam, s pravom, u većem broju iskaza kada je riječ o ulozi kulture i umjetnosti za mir i pomirenje, te će naglasiti da u Bosni i Hercegovini itekako postoje primjeri kulturnih odnosno umjetničkih sadržaja koji svojom formom, etičkim i estetskim izražajem doprinose razgovorima i promišljanjima o još uvijek teškim i bolnim temama u bosansko-hercegovačkom društvu, na brechtovski način kazano, koji i u umjetnosti i životu razlikuju laž i manipulaciju od onog što je stvarno, od realnih problema u društvu i pojedinaca u društvu (Brecht, 1979).

Strateški značaj kulture i umjetnosti u kontekstu mira i pomirenja

*Tigrovima izbjegoh
Stjenice nahranih
Udesiše me
Mediokriteti*

Bertolt Brecht, 1946.

Kultura predstavlja neophodan faktor za održiv razvoj svakog društva, kao i za trajnost mira, a na osnovu djelimično odbačene stare humanističke ideje o kulturi kao ključnom sredstvu za razumijevanje među ljudima. U suštini, niti je napredak niti socijalna kohezija moguća ako se kultura ostavi postrani. S druge strane, put koji uključuje socijalni i ekonomski razvoj, održivost zaštite okoline, mira i sigurnosti prvenstveno je ugrađen u kulturi, shvaćen u svojim duhovnim, materijalnim, intelektualnim i emocionalnim dimenzijama objedinjujući različite sisteme vrijednosti, tradicije i vjerovanja. Kultura utiče na odnos svakog čovjeka prema konfliktima, nasilju, održivom razvoju društva i pomirenju, kako na indirektan tako i na direktan način, te određuje i stvara puteve rješavanja konflikata. Prema tome, kao "nosilac znanja, značenja i vrijednosti koje obuhvataju sve aspekte naših života, kultura definiše način na koji sva ljudska bića žive i određuje njihovu interakciju s drugima i društvom kojem pripadaju" (Marcuse, 1977, str. 21).

Svijet kulture postaje ontološka realnost posebne vrste nalazeći se neprestano u sukobu sa svakodnevnom i praktičnom egzistencijom i aktivnostima čovjeka. Ali upravo time što se izdvaja i uzdiže nad postojećim, kultura se nudi kao alternativa svakodnevnom, kao drugačiji svijet kome se čovjek može obratiti i kome se obraća kada se osjeća zarobljenim i pritisnutim svakodnevnicom. Na osnovu toga, Marcuse ovako shvaćenoj kulturi pripisuje karakter "afirmativne" kulture, jer je

ona afirmacija čovjeka i njegove suštine čak i onda kada je ovaj u stvarnom životu zatočenik u pravom smislu te riječi.

Međutim, značenje koje je kultura imala duži vremenski period, kao domen posebne vrijednosti, kao polje u kome su sva društva kreirala svijet na osnovu nekog dubljeg značenja i smisla, predvođena velikim umovima i ličnostima, u postmodernom svijetu nestaje. Kultura se rasipa po cijelom društvu te je prisutna i u najbanalnijim stvarima u svakodnevnicu čovjeka. Gubeći auru koju je dobila u modernom dobu, prestajući da predstavlja najdragocjeniju oblast ljudskog djelovanja, kultura se u postmodernom društvu udaljava od koncepta univerzalnosti, vrijednosti i nezavisnosti u odnosu na politiku i ekonomiju te na taj način postaje isključivo prostor u kome se one upliću i utiču na mišljenje i djelovanje različitih društvenih grupa i pojedinaca. Ovakvo, današnje viđenje kulture, s druge strane, podrazumijeva i reviziju ranijih kulturnih navika i načina mišljenja ljudi zatečenih i komunicaciono nepripremljenih za promjene koje donose razvoj tehnologije, nauke, globalna politička i ekonomska rekonstrukcija svijeta.

U kontekstu spomenutih revizija nalazi se i planiranje kulturne politike, gdje se prelamaju cjelokupne društvene, političke i ideološke suprotnosti, reflektiraju ciljevi društvenog razvoja i političkih borbi, oslikava ukupna pozicija slobode i stvaralaštva svakog pojedinca i svakodnevni život u nepreglednom broju aspekata. S tim u vezi važno je naglasiti da svaka vlast kreira sopstvenu kulturnu politiku, putem koje obezbjeđuje prohodnost svoje političke orijentacije, usmjeravajući kulturu tako što je finansijski, politički i ideološki uslovljava. Takva kulturna politika polazi od interesa jedne grupe, što neminovno vodi sužavanju jednih aspekata kulturnog djelovanja u korist i favorizovanje drugih. S tim u vezi, složiti ćemo se s Lepeniesom (2009) kada kaže da se kulturna politika

oblikuje na granici politike i kulture i njihovog međusobnog uticaja na cjelokupnost društvenog života. Država putem svog ideološko-političkog aparata "kulturu kao politički i vaspitno poželjnu sadržinu unosi spolja u životnu i radnu sredinu i u potpunosti odlučuje o svakom procentu materijalnih izdataka za kulturu" (Lepenies, 2009, str. 54). Kultura tako postaje nezaobilazan faktor preobražaja i usmjeravanja cjelokupnog društva, planirana u okviru kulturne politike kao sistema rukovođenja određenim kulturnim prostorom.

Kulturna politika, kao svjesna i planska intervencija države (ubosanskohercegovačkom društvu to je uglavnom intervencija entiteta i kantona), postaje izuzetno važan dio sveobuhvatnog političkog rukovođenja. Na ovakav način kulturna politika obezbjeđuje potpunu stabilizaciju političke realnosti u Bosni i Hercegovini, pri čemu je kompletna kultura u funkciji očuvanja i opravdanja postojećeg stanja, što ne doprinosi da kultura i umjetnost imaju značajniju ulogu u izgradnji mira i povjerenja.

Ovakav model kulturne politike, s koncentracijom ekonomske, ideološke i političke moći u rukama kulturno-političkog aparata, ali bez jasno definisanog programa, stvara u Bosni i Hercegovini ideološki podobnu kulturu kao rezultat dominantnih uloga stranačkih ideologija na ukupna kulturna dešavanja i onemogućavanja slobodnog i nezavisnog kulturnog i umjetničkog stvaranja. Ovakva situacija rezultira ozbiljnim posljedicama po razvoj čak i cjelokupnog kulturnog sistema u Bosni i Hercegovini, što se očituje i na položaj kulturnih radnika odnosno umjetnika. U uslovima kada nemaju kome "prodati" svoje kulturne proizvode, odnosno mogućnosti da sami zarade ono što im je potrebno za održivost i razvoj sopstvene kulturne/umjetničke djelatnosti, kulturni/umjetnički akteri u Bosni i Hercegovini ostaju u zavisnom

položaju od države/entiteta/kantona i kulturne politike koja se nalazi pod kontrolom političkih stranaka ili osoba koje su u direktnoj sprezi s njima, te, parafrazirajući riječi bosanskohercegovačkog režisera Dine Mustafića, dolazimo u situaciju gdje se svi vrijednosni i profesionalni standardi degradiraju, gdje caruju etno-kič i frivolnost (Mustafić, Oslobođenje, 7. 12. 2015), i sve u skladu s ideološkim matricama koje promoviraju političke partije u vlasti. Problem ovakvih projekcija u sistemu kulture nanovo nas upućuje na problem vrijednosnog sistema na kojem su ideološki okviri utemeljeni, a koji bi trebao biti zasnovan na činjenicama, racionalnosti i konsekvencnosti (Đurić Bosnić, 2016, str. 37), što je u suprotnosti sa samom prirodom ideološke svijesti koja je uvijek sklona modeliranju i sistemu kulture prema sopstvenim interesnim sferama. Komentarišući sličnu situaciju u susjednoj Srbiji, Božo Milošević tvrdi kako najnoviji "ulazak etničkog" (posebno nacionalnog) u prvi plan, iz pozadine savremenih društvenih dešavanja, proizlazi iz nekoliko razloga:

nastojanja da se prevrednuju slabosti svesnog posredovanja čoveka u doba moderne, koje je imalo za cilj da se stvarnost menja, odnosno da se konstruiše drugačije društvo; privlačnosti etničkog usled bezobzornosti prema "neprilagođenima" u uslovima novoliberalnih globalizacijskih "rizika", koji radikalizuju deregulaciju, konkurenciju i proizvode krizu identiteta i "usamljenog pojedinca" na tržištu rada i odsustva adekvatnih razvojnih strategija koje bi stremile jačoj odgovornosti za zajednički društveni i politički život (Milošević, 2005, str. 26).

Onoliko koliko je, u društvenim naukama, problem društvenosti sveden isključivo na političku a ne na kulturnu dimenziju, sveden na politički diskurs, toliko je i došlo do "zbrke

oko etničkog” (Vrcan, 1999, str.15)¹. Politizacija kulture, kao što je slučaj u Bosni i Hercegovini, u smislu integratora konkretnog, kolektivnog, etničkog i vjerskog identiteta, ima za cilj postizanje integracije “članova” i njihovo odvajanje od “ne-članova”. Ovdje naglašavamo da upravo takvo poimanje kulture ignoriše stvarnost koja upozorava da pripadnici iste etničke grupe mogu imati različite kulturne osobenosti, potrebe i ukuse ako žive u različitim sredinama i različitim kulturnim i društvenim uslovima. Nadalje, s obzirom na to da je jedna od najvažnijih karakteristika kulture upravo stvaralački napor pojedinaca i grupa, direktno povezivanje kulture isključivo na etničke zajednice svodi njene sadržaje na “matrice za život” kada je riječ o konkretnim društvenim zajednicama. Ovo je naročito prisutno u društvima, kao što je i bosanskohercegovačko, u kojima pod uticajem etnizacije kulture² institucije kulturne politike više liče na “pogrebne” nego na razvojne institucije. Iako se njihove

kulturne politike navodno “vode” evropskim vrijednostima, one se ne odnose na vrhunsku kulturu, već na masovnu odnosno popularnu ili eventualno narodnu kulturu.³ Zbog toga smisao umjetnosti i kulturne produkcije, kao potencijalno slobodnih stvaralačkih aktivnosti kojima je imanentno re-kreiranje stvarnosti i kreiranje nezavisnog i samosvojnog estetskog sistema, često biva narušen jer unaprijed ovisi o aktuelnom kulturnom modelu, koji manje ili više takvu kulturu i umjetnost i ne poznaje.

Čvrsto vezivanje kulture u “zagrljaj” politike, naročito politikantstva, znači u isto vrijeme i vezivanje za banalnost, kako u etičkom tako i u estetskom pogledu. Kako, dakle, u egzistenciji ljudi uopšte tako i u samom stvaralaštvu, kulturnoj produkciji i umjetničkom izrazu. Navedena problematika usporava, pa čak i sprečava kulturu i umjetnost da njihova inherentna uloga, kada je riječ o miru i jačanju pomirenja i povjerenja među ljudima, bude dio sistema bosanskohercegovačkog društva.

Umjetnost, kultura, konflikti i mir

Oni koji su spremni uhvatiti se ukoštac s lažima i neznanjem moraju biti dovoljno pametni da znaju prepoznati istinu i dovoljno odvažni da je promiču, čak i u situacijama kada nailaze na posvemašnji otpor
Bertolt Brecht

U kontekstu teme ove konferencije, kulturu bismo trebali razumijevati prvenstveno kao življenje prema uvjerenju da su ljudi stvorili vlastita pravila o tome kako živjeti zajedno. Ovaj specifični *condicio humana* ljudi počinju tzv. kulturnom egzistencijom. Mi, ljudska bića, ono smo što činimo od sebe i za sebe, uz pomoć kulture. Ipak, nejasno je danas šta je to kultura, šta je to umjetnost, niko ne zna tačno o čemu se tu radi, pa u kulturu i umjetnost ulazi gotovo sve. No za političare u Bosni i Hercegovini i regionu te nažalost neke teoretičare, pa i umjetnike, posljednjih desetljeća izazov u tom području ostaje “demokratizacija” pristupa toj “čuvenoj” kulturi, koji navodno omogućuje jače vezivanje društvenog odnosno kolektivnog tkiva. Čudan je to način pretvaranja kulture i umjetnosti u običan faktor kolektivne/nacionalne integracije i izvrtanja problema i tema koji su već akutni, u isto vrijeme stvarajući i jačajući tako, i putem kulture, strah od ratova i konfliktata povezanih s konstantnim osjećanjima neizvjesnosti i poniženja. Na ovaj način bosanskohercegovačko društvo i društva u regionu postaju zatvorena društva, gdje su raznolike ideološke matrice i dalje frekventne i žive, i uvijek iznova rekreirane u umjetničkoj, naučnoj i medijskoj produkciji. Mehanizam zatvaranja društva putem principa dominacije kolektivnog isticanjem nacije, naroda ili klase, homogenizovanih osjećajem neraskidivog etničkog, nacionalnog ili klasnog jedinstva, kao svoje operativne sisteme koristi najčešće kulturu, umjetnost i jezik.

Prema Aleksandri Đurić Bosnić, zatvaranje kultura i društava reverzibilan je proces – mogućnost svojevrstne kulturološke prevencije u društvima koja pokazuju tendenciju ka zatvaranju, pa tako i devijacijama koje ovaj princip svojim krajnjim konsekvencama nužno pokreće: nacionalizmu, ksenofobiji, kulturnim konfliktima, nasilju.

Ideološki okvir jedne grupe, društvenog sistema, poretka ili države nikada nije samo pasivno kompatibilan sa kulturom koju afirmiše i razvija. Njihov međuodnos podrazumeva dvostruku tvoračku i delatnu relaciju: najpre ideologije u odnosu na kulturu, a potom i uzvratno, kulture prema ideologiji. Ukoliko je ideologija ta koja tvori sebi podesnu i delotvornu kulturu, onda je i na taj način kreirana kultura odgovorna i zaslužna za promovisanje, opredmećenje i održavanje ideološkog okvira pod čijim je okriljem nastala. Dakle, ideološki govor kulture je začarani krug, odnosno postojanje određenog ideološkog okvira svoje trajanje duguje pratećem kulturnom modelu koji ideološkom okviru duguje svoje ustanovljenje i nesmetano razvijanje (Đurić Bosnić, 2016, str. 22-23).

Međutim, sama mogućnost kulture i umjetnosti izrasta iz ljudske sposobnosti razmišljanja i zaključivanja, koja je i osnova ideje da su kultura i umjetnost jedni od najsmislenijih instrumenata u izgradnji mira i pomirenja među ljudima. Ova smislenost umjetnosti, a kako je Brecht pisao, to čudesno oblikovanje čulnosti, opažaja, stvari, procesa, osjećanja (Brecht, 1979), sazdana je u simbolizaciji. A simbolizacija ne predstavlja samo umnu aktivnost, nego je i rezultat nesvjesnih čovjekovih komponenti, što posebno u kontekstu umjetnosti nameće metafizički obrazac – čiji procesi vode ljude u pojmovno, u nešto što je više od osjetilnog,

¹ Ta “zbrka oko etničkog” se, prema Vrcanu (1999, str. 16-18), ogleda u padu heurističkog potencijala mreže onih pojmova koji su pripadali prethodnim dominantnim teorijskim orijentacijama (interesi, moći, klasa, nejednakost itd.), zatim u odustajanju od univerzalističkih koncepcija uma i njihovom zamjenjivanju fragmentarnim i različitim, kao i u pokušaju da se pređe s politike interesa na politiku identiteta. Tako je u fokus analiza ušao problem kulturnog identiteta etničkih zajednica. Postoje mnoge teorijske rasprave koje etničko prepoznaju u osobenoj kulturi, koja se često smatra glavnim okvirom koji neku etničku grupu dijeli od druge (Gellner, 1983, str. 37). I Milošević se referira na “zbrku oko etničkog” kada govori o sociološkom diskursu percepcije kulture u svakodnevnici građana Srbije.

² Proces ovakvog oblikovanja kulture podrazumijeva stereotipna oblikovanja, nijansiranje je kontraindikativno i nesvršishodno jer funkcionalna i intencionalna ravan nužno iziskuje i simplifikaciju, uopštavanje, tendencioznost i, najčešće, podrazumijeva uvođenje binarnih opcija i stigmatizaciju (Đurić Bosnić, 2016, str. 142). Dakle, ne samo izbor teme nego i postupak, način oblikovanja i kontekstualizacija mogu biti određujući kriteriji za podešenost nekog umjetničkog djela kao distributera animoziteta među ljudima, pa čak i nasilja.

³ Ovakav vid kulturne politike u tijesnoj je vezi s neoliberalnom tržišnom potrošačkom ideologijom. Dok se kroz podsticanje masovne kulture, tačnije njenih kič i šund elemenata, “dokazuju” navodni kosmopolitizam i otvorenost, dotle se postavljanjem u prvi plan tradicionalnih i folklornih sadržaja kreira i jača navodni identitet etnosa.

iznad vidljivog i opipljivog. Ovi procesi usmjeravaju ljude u različito, nepoznato, povezuju ih s drugima i drugačijima, njihovim već stečenim spoznajama se uvode nove, te sve ovo zajedno postaje poželjnim bogatstvom ličnosti. I što je najvažnije, povezuju ljude sa sopstvenim teškim iskustvima, ali i iskustvima drugih ljudi, naročito kada je riječ o traumatičnim iskustvima rata, te pokušavaju iznova “razarati” čovjekovu ravnodušnost prema patnji drugih. Odsustvo ljudske solidarnosti predstavlja osnovu tragedije modernog čovjeka.⁴ Jedan od najboljih komentara u korist navedenih procesa dao je Bertolt Brecht (1979) dijalogom uz njegov dramski komad “Čovjek je čovjek”:

Jer se i tebi, kao i onom čovjeku u komadu Berta Brechta, može desiti da te uhvate i izbrišu tvoju ličnost i tvoje ime i tvoju kuću i tvoju ženu i tvoja sjećanja, tvoj smijeh i tvoju samilost, tvoje uživanje u ženi i tvoje uzdizanje do božanskoga – jer se i tebi, kao i onom čovjeku, može desiti da te svrstaju među one stotine hiljada, u redove ljudi, među kuhinjsko posuđe, kao što su svrstani milioni muškaraca u prošlosti i kao što će biti svrstani milioni muškaraca u budućnosti – jer i tebe, kao i onog čovjeka, može pogoditi užareno željezo i izbrisati te iz svijeta i života!!! (Bertolt Brecht, 1979, str. 53)

Tokom dvije stotine godina, pa do danas, konfrontiraju se dvije koncepcije uloge kulture i umjetnosti: da li su kultura i umjetnost “melem za dušu” ili instrumenti u službi transformacije konkretne ljudske/društvene situacije? Veliko pitanje koje se ne može poništiti vještirim trikovima “zadaće kulture” i “prava na kulturu (svoju) za svakog od naših građana”. To je

jedno od temeljnih pitanja koja danas, kada još uvijek jačaju političke, socijalne i nacionalne netrpeljivosti, čini se, moraju ponovo biti otvorena. Otvaranjem ovakvog pitanja te na brehtovski način poimana kultura govori nam o njenoj univerzalnosti, njenoj valjanosti za sva ljudska bića u dosad svim poznatim društvenim zajednicama. To je umjetnost koju zanima stvarnost, koja je društveno, ekonomski i naročito politički određena. “Ona je delatna, angažirana, te mora težiti što široj razumljivosti, ali društvo mora da pomoću obrazovanja podigne nivo razumevanja za umetnost” (Brecht, 1996, str. 176).

Još od prvih izučavanja kulture jasno je da su ljudi različito individualizirani i socijalizirani. Ljudi, barem na početku vlastitih egzistencija, dijele većinu pogleda i vrijednosti društava kojima pripadaju te, utemeljeni u njima, zasnivaju svoje javne i privatne zajednice, uređuju život, uređuju međusobne odnose, načine komunikacije, konzumiraju kulturne sadržaje, proizvode umjetnička djela, obrazuju se. Unutar ovakvih kulturnih okvira neki se pitaju o smislu života, o svrhama egzistencije, o načinima i značenjima dostignuća vlastite sreće i zadovoljstva. Postajemo svjesniji da kulturni okvir ili okviri postaju okviri i našeg postojanja, utiču na crte naših karaktera i na naše identitete, kako individualne tako i kolektivne. Kultura je, dakle, u isto vrijeme i djelo pojedinaca i djelo grupa. Ona neposredno pokazuje da mi, ljudi, živimo zajedno, ali i dokazuje da tako treba da bude!

Nadalje, živimo temeljem vlastitih – neposrednih i teorijskih – iskustava, te kako sam iz Sarajeva, iz Bosne i Hercegovine, i u kontekstu ove teme želim podsjetiti da smo u našoj zemlji Bosni i Hercegovini živjeli rat: ubijanja, mučenja,

razaranja, patnju i bijedu te strahove od egzistencijalne i drugih neizvjesnosti. Polazeći od dva dijametralno suprotna načina življenja, naime od života u ratu i sukobima i života u miru i međusobnom razumijevanju, kulturu itekako treba razvrstati u dvije velike grupe: u kulturu rata i kulturu mira, u kulturu antagonizma i kulturu saradnje, u kulturu ekskluzije, isključivanja, čak i eliminacije, i kulturu inkluzije, uključivanja, u kulturu razdora, sukoba, te kulturu spajanja, razumijevanja i povjerenja. Kultura, posebno umjetnost, razvija se na ljudskoj sposobnosti pamćenja, predočavanja, simboliziranja, zaključivanja i, naravno, maštanja. Kombinacija ovih elemenata, a svjedoci smo, daje čudesne rezultate u estetici, razvijanju svjesnosti, promišljanjima, ali i projekcije boljeg svijeta i boljih međuljudskih odnosa. U ovom kontekstu postavljamo ulogu kulture mira i kulture za mir u istorijsku i vremensku dimenziju. Maurice Merleau-Ponty je u *Fenomenologiji percepcije* rekao da je prošlost ono što se već dogodilo, te da je, kao takva, već dogođena, određena onim dogođenim. Sadašnjost je zapravo nepostojeci, stalno klizeći spoj prošlog i budućeg, jer čim kažemo “sada” to “sada” postalo je prošlost (Merleau-Ponty, 1990). Jedina neodređena vremenska dimenzija, otvorena za drugačije, otvorena za promjene, koja uključuje mogućnost i šanse za bolje, za mir i pomirenje, jeste budućnost.

Pozorište kao pokušaj refleksije o zajedničkom životu

Potreban nam je teatar koji ne omogućava samo one osjećaje, uvide i impulse što ih dozvoljava dotično povijesno polje ljudskih odnosa u kojem se dotična zbivanja odvijaju, već koji upotrebljava i stvara misli i osjećanja što igraju određenu ulogu pri mijenjaju samog polja.

Bertolt Brecht

Definisan kao “odsustvo nasilja” ili “odsustvo straha od nasilja”, mir se može povezati s mnoštvom faktora i fenomena koji utiču jedni na druge. Mnogi od ovih faktora kodirani su kulturološki i zbog toga se jedino mogu definirati kontekstualno. Zato je i kvalitet ili važnost koja je pripisana nekom umjetničkom sadržaju relativan koncept. U okviru svake pojedinačne oblasti umjetničkog stvaranja postoje ogromne razlike u kvalitetu, međutim, u širem društvenom kontekstu, važno je prepoznati zašto neki kulturni i umjetnički sadržaji imaju ili bi trebali imati istaknuto mjesto u specifičnom društvu. Razumijevanjem centralne uloge koju umjetnost ima u identifikaciji porijekla određenog konflikta te njemu odgovarajućeg načina pomirenja predstavlja jedan od osnovnih ako ne i odlučujućih koraka kada je riječ o miru.

U kontekstu ove teme, jedan od najboljih primjera angažiranog kulturnog sadržaja jeste pozorišna predstava “Ajmo na fuka” koja je, prema scenarističkoj i režijskoj postavci Dragana Komadine, rađena i kao zajednički, koprodukcijски projekt dvaju mostarskih teatar: Narodnog pozorišta Mostar i Hrvatskog narodnog kazališta Mostar. Mostar je jedan od gradova u Bosni i Hercegovini u kojem teške posljedice rata i agresivna etnička homogenizacija i podjela društva i danas utiču na život ovog grada i njegovih građana. Razlog za obrazloženje ove tvrdnje je potrebno smjestiti u domen aktuelne političke i socijalne slike Mostara, čiju najizrazitiju odrednicu, baš kao i u ostalim gradovima u Bosni i Hercegovini, predstavlja raspad sistema vrijednosti, a u kontekstu jedne sveobuhvatne krize usljed nefunkcionalnosti društvene i političke organizacije. Tužna poratna svakodnevnica ovog podijeljenog grada i dalje traje, zajedno s apatijom njegovih građana i njihovim strahom da bi baš takva svakodnevnica mogla postati dugoročna stvarnost. O poratnom Mostaru,

⁴ Ova tvrdnja postaje tačnija kada se dovede u vezu s tvrdnjom Erica Hobsbawma, koji kaže da je tokom dvadesetog vijeka od ljudske ruke ili ljudskom voljom stradalo 187 miliona ljudi. Za sve zločine, osim zločinaca, dio odgovornosti imaju i svi oni koji su zločine ravnodušno posmatrali i nisu učinili ništa kako bi ih spriječili.

anomalijama konflikta te ontološkoj potrebi da se živi dostojanstvenije i bolje govori i predstava "Ajmo na fuka", i to kao umjetnički čin koji se bavi sudbinama i odnosom dvojice vojnika sukobljenih strana u Mostaru. Njihov dijalog, odnosno "razmirice" nakon smrti i promišljanja o mogućnostima zajedničkog života u Mostaru, predstavlja dekonstrukciju mostarske svakodnevnice, a sociološki gledano ovo je jedan od malobrojnih umjetničkih sadržaja kojim je izvršena "reidentifikacija Sebe i Drugih" (Benjamin, 1998) kada je riječ o postkonfliktnim društvenim zajednicama kao što je bosanskohercegovačka. U ovom slučaju, predstava, koja je dijaloški isključila sve iracionalno (jer je svako nasilje i rat u svojoj suštini iracionalan), predstavlja skup polemičkih mjesta gdje se mišljenja suočavaju pred publikom, koja može da bude pridobijena, ubijedena, ili čak i razočarana. Iako naizgled paradoksalne i divergentne, ovakve postavke antiideološkog umjetničkog izražaja, isključivanjem iracionalnog u dijalogu, prema Čoloviću (1997, str. 284) predstavljaju "osnovu komunikacijske i kulturne strategije u demokratskim društvima (koja se može razumijevati i kao kultura racionalne argumentacije i kao kultura sugestivnog govora, i kao namijenjena nekima i kao namijenjena svima) i čine kulturu mira čija je primarna uloga da kod gledalaca poveća sposobnost percepcije samog djela, odnosno zapažanja produkcije i difuzije društvenog smisla".

U kontekstu predstave "Ajmo na fuka", a prema Brechtu, komad nije politički kada ima političku temu, nego kada usvoji politički stav odnosno užitak da transformira stvari, političke kao i privatne. Umjetnost djeluje svojim unutrašnjim moćima, te je potrebno još samo pronaći prave radosti našeg vremena, što znači izumiti forme prilagođene savremenim pitanjima. To je u ovoj predstavi humor, što je jedna od glavnih kulturoloških karakteristika Mostara. Istinski smeh je, kaže Brecht (1996),

ambivalentan i univerzalan, ne negira ozbiljnost, već je pročišćava i dopunjava. Pročišćava od dogmatizma, jednostranosti, okoštalosti, od fanatizma i kategoričnosti, od naivnosti i iluzija, od rđave jednoslojnosti i jednoznačnosti, od glupe bučnosti. Smeh ne dopušta ozbiljnosti da se okameni i odvoji od beskonačne uslovitosti života. On uspostavlja tu ambivalentnu celovitost (Brecht, 1996, str. 57).

Ovom kategorijom Brecht pojašnjava svoje stajalište da su ljudi koji nemaju moralnog ubjeđenja hladni, kruti i glupi. Oni se i ne smiju. Posebno je indikativno njegovo mišljenje o humoru kao manifestaciji ljubavi prema životu, drugima te darovitosti ljudi koji znaju da se smiju. Bio je u pravu kada je tvrdio da "humora nema bez ljubavi, ni ironije bez radosti" (Brecht, 1996, str. 61), kao i to da čovjek, zahvaljujući humoru, ostaje sposoban da sve snažno i neizvještačeno doživi. A društvo koje onemogućava bujanje humora, prema Brechtu (1996, str. 62), uništava duh te ukida važnu formu opiranja zlu i destruktiji.

Ne traži se dovoljno ako se od teatra traže samo spoznaje, slike stvarnosti bogate objašnjenjima. Naš teatar mora pobuđivati uživanje u spoznaji, organizirati radost u mijenjanju stvarnosti. Naši gledaoci moraju ne samo čuti kako se oslobađa Prometej nego se moraju i obučavati u užitku njegovog oslobađanja (Brecht, 1979, str. 292).

Komično razobličavanje stvarnosti s aspekta predstave "Ajmo na fuka" možda je najdemokratskija kritika društvenog i političkog ambijenta u Bosni i Hercegovini, s posebnim akcentom na Mostar. Pozorište, ali i umjetnost u cjelini, treba se angažirati u stvarnosti da bi moglo i da bi smjelo proizvoditi djelotvorne slike te iste stvarnosti.

Ova pozorišna predstava i slični umjetnički sadržaji negiraju tvrdnje i njihova opšta mjesta kada je riječ o bosanskohercegovačkoj umjetnosti da je karakteriše odsustvo angažmana, empatije, i da je karakteriše eskapizam. Naravno da postoji veliki broj primjera "bijega" bosanskohercegovačke umjetnosti u larpularizam i svjesnu autocenzuru, što jeste bjekstvo od stvarnosti, ali i etičke i estetske odgovornosti. Ovakav i slični trendovi svakako se mogu nazvati eskapizmima, jer se na ovakav način, umjetnost zatvara u samu sebe, računajući upravo na sopstvenu želju, a ne želju konzumenata, kako se to često tvrdi, da pobjegnu od okrutne stvarnosti. S tim u vezi, Brecht je pisao o pozorištu, ali se to može podvesti pod bilo koju sferu umjetnosti:

Moderni teatar ne mora se cijeliti po tome koliko on zadovoljava navike publike, nego po tome koliko ih mijenja. Ne mora se pitati drži li se on "vječnih zakona drame", nego može li on umjetnički savladati zakone po kojima se odvijaju veliki društveni procesi našeg razdoblja. Ne da li on može zainteresirati gledaoca za kupnju karte, dakle za teatar, nego da li on može zainteresirati gledaoca za svijet (Brecht, 1979, str. 114).

Imanentna sklonost konzumenata ka pripovijedanju, usmenoj riječi i neposrednoj komunikaciji s izvođačima, kao i traženja odgovora na mučna pitanja koja je nametala realnost, u pozorištu je bila iskorištena za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, naročito u Sarajevu, kao antiratno sredstvo, koje je, s obzirom na svoju formu i izražajnost, bilo veoma značajno i moćno. S druge strane, danas je naglašena podrška tzv. novokomponovanom kulturnom modelu koji podrazumijeva raznovrsne pojavne oblike populističke kulture. Međutim, u umjetnosti postoji neuspjeh i djelimičan uspjeh.

Umetnička dela mogu lako da ne uspeju, budući da teško uspevaju. Ovde neko čuti zato što mu nedostaje osećanje; onde, jer mu osećanje oduzima moć govora. Negdje drugde, neko se ne oslobađa tereta koji ga pritiska, već samo osećanja neslobode. U nekom drugom slučaju, umetnik razbija svoju alatku jer ju je predugo zloupotrebjavao. Svet nema obavezu da bude sentimentaln. No, iz poraza, koji se moraju registrovati, ne sme se izvlačiti zaključak da borba treba da prestane (Brecht, 1996, str. 158).

Ne postoji recept za formu: postoje samo pitanja koja društvo postavlja, a koja će u ljudima probuditi, omogućiti zadovoljstvo u postavljanju pitanja i pronalaženju odgovora, drukčijih od onih što ih nudi društvo i svijet u kojem žive. Ovakve forme, kao što je pozorišna predstava "Ajmo na fuka", prisiljavaju na čuđenje, udaljavaju od lažnih mišljenja i dokaza, obavezuje na sumnju u trajnost postojećeg stanja, pomažu da se poželite osloboditi od onoga što čovjeka sputava da živi bolje i slobodnije, te da vjeruje u mir i pomirenje, a to čovjeku, brehtovski kazano, pruža veselje.

Zaključak

Neporecivo je da smo uslovljeni i određeni vlastitom kulturom, mnogi tradicijom, te naročito ličnim životnim iskustvima, koji snažno utiču, željeli mi to ili ne, na naš način mišljenja i odlučivanja, na naše planove, na naša lična i profesionalna djelovanja. No stalno trebamo biti svjesni činjenice da je svijet postao dramatično dinamičan, te da se sve odvija veoma brzo. U isto vrijeme, treba priznati i da smo mi ljudi u svojoj suštini i sanjari, da nastojimo "ozbiljiti" vlastite snove, imamo mogućnost od sebe činiti uvijek nešto novo, uvijek nešto drukčije, te da smo stalno u jednoj vrsti "procesa". U ovom aspektu kultura treba odigrati svoju ulogu! Naša pažnja, na

kraju naša volja, prirodno je okrenuta mnogo više našoj budućnosti nego našoj prošlosti. Ako se naša volja i pažnja mogu mijenjati, nanovo stvarati, otvara nam se prilika promišljati kako zaista živjeti zajedno. Još bolje: kako optimalno živjeti zajedno u miru, ili, milloviski kazano, kako postići maksimalnu sreću i zadovoljstvo za maksimalan broj ljudi. Pogotovo ako probudimo elementarnu činjenicu da ono što ljudi stvore, ma šta to bilo, nije tako dobro da ne može uvijek biti bolje, naročito ako stvaranje, kreiranje novog, bude upravljano našim nastojanjima za uspostavljanjem trajnijeg mira, pomirenja i povjerenja.

Uhvaćeni u klopku otuđenosti koja je zavlada u svim aspektima ljudskog života, pa čak i u minimalističkim mentalnim sposobnostima, mi smo u sve većoj mjeri prisiljeni da se povučemo u sve skućenije i manje Ja, zaokupljeni preživljavanjem i zadovoljavanjem trivijalnih potreba po cijenu ljudske patnje i nemira. Poricanje kulture, o kojoj je ovdje bilo riječi, ignorisanje 'korisne' umjetnosti predstavlja izjednačavanje značenja i vrijednosti, predstavlja napad na čovjekov unutrašnji svijet i gubitak suštinske subjektivne čvrste osnove za stvaranje trajnijeg mira i pomirenja, te na taj način nepovratno srljanje u ponor, i to bez ikakvog ograničenja.

Nastojanja da konačno otpočinu stvarni "proces transicije i pomirenja" pokazuju da je strukturalni problem sistema vrijednosti upravo to što je kultura gurnuta na samu marginu društvenog života, što je potcijenjena. Gotovo da su svi zaboravili i mogućnost rezonovanja o krizi kao izazovu za kulturu. Svejedno da li polazimo od kulture kao stava o cjelini čovjekove individualne i društvene egzistencije, ili od kulture kao preduslova za bilo koji oblik komunikacije, ili od kulture kao duhovnog, umnog postojanja, ili od kulture kao stila odnosno načina života. Ostaje da se preispitaju mogućnosti koje kriza podstiče u realizaciji i samorealizaciji kulture i umjet-

nosti. To će mnogima djelovati paradoksalno, ali se i lako može dokazati da kritička kultura pomaže rješavanju problema i izlascima iz krize. Mađarski filozof Bela Hamvas (2010) imao je mišljenje da je krajnja zaoštrenost krize početak njenog razrješenja. To znači da ne treba konzervirati današnji zastarjeli svijet, nego djelovati tako da se što prije izbac iz sebe ono što treba da nestane. Na kraju, slijedi katarza, očišćenje, kao uvod u drugačije postojanje, u neumitni preobražaj vrijednosti (Hamvas, 2010, str. 120). Ipak, bilo bi krajnje lakomislono pa i neozbiljno povjerovati da kriza otvara povoljnije mogućnosti u bilo kojem segmentu društvene egzistencije. Mada, ako se dođe do zida, pa ako udarimo glavom o zid, može se pretpostaviti da ćemo, bez obmanjivanja i zabluda, vidjeti stvarnost na kritički način i lucidnije nego što je to slučaj kada glavu držimo zakopan u pijesku. Kriza nas tjera da se priklonimo prikladnijim kriterijima u vrednovanju stvaralaštva, bez dominacije "zvanične pameti", koja nije morala, a ni mogla, da se provjerava. Moglo se i još uvijek se čeka na njene posljedice. A u tom slučaju je obično kasno za popravke. Samostalnost kulture, posebno umjetničkog stvaralaštva, vodila bi do mijenjanja kriterija u pozitivnom smislu. Zato je neophodno da se kulturi obezbijedi bolji status i značajnije mjesto u cjelini društvenog života.

U svakom slučaju, kritička pozicija kulture, naročito u kontekstu kulture kao instrumenta za izgradnju mira i pomirenja, upućuje na oživljavanje svijesti o realitetu i o vrijednostima, upućuje na aktivno prevrednovanje, promjenu i transcendenciju. Međutim, prije toga neophodno je da kritička svijest objavi razlaz s našim golemim predrasudama, s drastičnom arhaizacijom, s različitim fikcijama koje su realnost odbacile kao strano tijelo. Parafrazirajući Božovića, od prošlosti smo gotovo oslijepili. Kako i ne bismo, nije se lako kretati kroz tamu. Povratak različitim "tminama" prošlosti,

opsesivan i nekritičan, učinio je da gubimo korak sa sadašnjim vremenom (Božović, 2010). Za sve to je potrebno prihvatanje i navikavanje na neophodnost izgradnje istinskog povjerenja i mira. I kultura je danas daleko od istine o samoj sebi, a kritika joj je potrebna kako bi se prepoznale i njene mogućnosti, ali i ograničenja. "U stvarnosti, kritički stav je jedini produktivan i čoveka dostojan stav. On znači saradnju, napredak, život. Kritika nipošto ne uništava zadovoljstvo, osim ako se sastoji od mrzovoljnog zakeranja" (Brecht, 1996, str. 147). U slobodnoj i kritičkoj javnosti, u kojoj bi prevladali pluralizam gledišta i sloboda izražavanja, a jenjavala isprazna politička retorika, došlo bi do samorazumijevanja i uspona pameti i znanja koji uznemiravaju vladavinu banalnosti i zabluda svake vrste. Teško je sa sigurnošću kazati šta je za kulturu pogubnije, zahtjevi i hirovi tržišta ili pragmatska kratkovidost politike (Božović, 2010).

Tendencije etnizacije kulture, prizemne politizacije i još prizemnije komercijalizacije uveliko su prisutne, i to u trenutku kada je vrednovanje kulturnih i umjetničkih vrijednosti gotovo na nultoj tački. A kada su najprisutnije pristrasno politizovane vrijednosti i komercijalne nevrijednosti, na pragu smo debakla vrijednosti i vladavine primitivizma. Na djelu je jedna strahovita društvena i individualna mimikrija, simulacija normalnog. I ovo su pitanja kulture koja bi trebalo da djeluju razobličavajuće, osvješćujuće. Ali prvo pitanje bi trebalo da bude, fromovski kazano, da li neslobodni ljudi mogu uopšte biti zadovoljni?

Kultura koja se poziva na mir, umjetnički sadržaji koji pozivaju na pomirenje, dokazuju i izražavaju, između ostalog, da je čovjek nepotpun, da mnogo toga treba promijeniti kako bi se dosegli kapaciteti njegovog širenja, i kada ispunjava tu ulogu to je uloga sabotera predstavnika vlasti i potpirivača želja za novim horizontima. Zato nas kultura i umjetnost uče težiti za gotovo nemogućim, za onim što moć

etabliranih društvenih elita zabranjuje da se priželjkuje i zahtijeva.

Culture as an instrument for peacebuilding and reconciliation in Bosnia and Herzegovina

Sarina Bakić

University of Sarajevo, Faculty of Political Science

Abstract

This article relies on cultural contemporary theories to emphasize the role of culture in peace and reconciliation and how can culture contribute towards understanding among people, preventing, recovering from conflicts and influencing the reconciliation processes. Furthermore, author of this article will accentuate some of examples related to accomplishments of cultural contents in preventing conflicts and violence and nurturing reconciliation. This article will be referred to the Brechts's theories on art from the aspect of rethinking the role of culture and cultural contents in Bosnia and Herzegovina, cultural policy in Bosnia and Herzegovina and inherent role of culture and art in the peace and reconciliation processes viewed from the aspect of the contemporary cultural context within Bosnia and Herzegovina's society.

Key words: culture, peace, reconciliation, cultural content, cultural policy, Bosnia and Herzegovina

Literatura

- Benjamin, Walter. (1998). *Understanding Brecht*. London: Verso.
- Božović, Ratko. (2010). *Tišina dokolice*. Beograd: Čigoja štampa.
- Brecht, Bertolt. (1979). *Dijalektika u teatru*. Beograd: Nolit.
- Brecht, Bertolt. (1996). *Pecaroš kamenja. Pesme. proza. eseji*. Novi Sad: Svetovi.
- Čolović, Ivan. (1997). *Politika simbola*. Beograd: Radio B92.
- Đurić Bosnić, Aleksandra (2016). *Kultura nacije: između krvi i tla*. Sarajevo: University Press.
- Gellner, Ernest. (1983). *Nacije i nacionalizam*. Novi Sad: Matica srpska.
- Hamvas, Bela. (2010). *Istorija i apokalipsa*. Beograd: Draslar.
- Lepenies, Wolf. (2009). *Kultura i politika*. Beograd: Geopoetika.
- Marcuse, Herbert. (1977). *Kultura i društvo*. Beograd: BIGZ.
- Milošević, Božo. (2005). Od nacionalnog do kosmopolitskog i nazad: sociološki diskurs o svakodnevnici u kojoj živimo. u: *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*. Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu. (25-34).
- Moisi, Dominique. (2012). *Geopolitika emocija. Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*. Beograd: CLIO.
- Merleau-Ponty, Maurice. (1990). *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mustafić, Dino. (2015). "Carstvo etničkog kiča i frivolnosti". *Oslobođenje*. 7. decembar/prosinac. Sarajevo.
- Vrcan, Srđan. (1999). Znakovita zbrka oko etničkog. u: *Kultura Etničnost Identitet* (prir. J. Čačić-Kumpes). Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. (15-39).

**Izgradnja kulture mira / kulture
nasilja u Bosni i Hercegovini
Rodne dimenzije**

Selma Ćosić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka

Sažetak

Bosna i Hercegovina je još uvijek u "natalnoj fazi razumijevanja sopstvene historije, pa se *ono što se dogodilo* tumači kao *da se događa*, kao da nikada nije postojalo Jučer, kao da neće postojati Sutra, i kao da smo osuđeni na Danas, u kojem uvijek trijumfuje negativno Jučer. Vječito ponavljanje istog" (Ćurak, 2016, str. 153). Situaciju u Bosni i Hercegovini dodatno teškom čine rasprostranjeni nacionalizam, različiti oblici diskriminacije, organizovani kriminal i proliferacija naoružanja, visoka stopa nezaposlenosti i siromaštva, uz prateće pojave sveopće destrukcije i društvene isključenosti, a da o previranju maloljetničke delikvencije, trgovine ljudima i kontrole malokalibarskog oružja i ne govorimo.

Izučavajući pojam mira i razvoj kulturne dimenzije mira, došli smo do ideje da elaboraciju definirane teme sagledamo s dva kulturno-ološka korijena mira. Inglehart smatra da istinski korijeni budućeg trajnog mira čine dva vodeća faktora promjena, a to su žene i mladi.

Sušтина i cilj rada je, pored definiranja pojmova mira (pozitivnog i negativnog mira) i nasilja (direktno, strukturno i kulturno nasilje), otvoriti i postaviti pitanja koja se tiču izgradnje mira, kao i obratiti pažnju na narrative i forme nasilja koji negativno utiču na proces izgradnje mirnog društva. Pitanje da li neravnotežan odnos muškaraca i žena pospješuje kulturu nasilja i u kolikoj mjeri je ženski subjekt u Bosni i Hercegovini u mogućnosti da doprinosi izgradnji mira pojavljuje se kao važno pitanje u polju bosanskohercegovačke sadašnjosti. Također, od ključne važnosti je i razumijevanje pozicije mladih Bosne i Hercegovine – idu li u smjeru afirmiranja međusobnog dijaloga, razumijevanja, prihvatanja Drugog i Drugačijeg, ili pak mladi doprinose rastu nasilja u društvu, degradirajući mogućnost izgradnje kulture mira?

Ključne riječi: mir, nasilje (direktno, strukturno, kulturno), izgradnja mira, kulturni korijeni mira, Bosna i Hercegovina

O miru i nasilju?

Mir? Šta podrazumijevamo pod pojmom mira? Da li je dovoljno kada kažemo mir je mir, ili, u najopćenitijem i najširem njegovom poimanju, mir je stanje suprotno ratu.

Mir možemo definirati s različitih aspekata, kako s polemološkog, sociološkog, filozofskog tako i s irenološkog stajališta. Svako od pobrojanih stajališta u svom definiranju pojma sadrži posebna obilježja. S polemološkog stajališta mir predstavlja "stanje suprotno ratu, obratno od ratnog stanja, stanje koje prethodi ratu i koje slijedi iza njega. Normalno i uobičajeno, ustaljeno funkcionisanje državnog i javnog poretka, stanje javne i privatne sigurnosti građana i javnog reda, u kojem se masovno ne koristi oružje i vojna sila u borbene svrhe" (Beridan, Tomić, Kreso, 2001, str. 214).

Mir je važan dio "tradicionalnog sistema vrijednosti mnogih kultura" (Svjetska enciklopedija mira, str. 321). Krenuvši od vrijednosti mira u hindu kulturama, budizam, taoizam, džainizam, kulture koje ističu mir i harmoniju kao dio svakodnevnog života, pa i hrišćanstvo i islam u svom izvornom obliku, sadrže i uzimaju ljubav, nenasilje, poštovanje Drugih za osnovu svoje kulture.

Dolf Sternberger pravi razliku između političkog pojma mir i pojma mir u kojem historijsko-religijska opservacija mir shvata kao promjenu čovjeka i čovječanstva, dok politička elaboracija razumijeva mir kao sporazum. Sternbergerovo političko poimanje mira možemo primijetiti ili prepoznati i u primjeru Bosne i Hercegovine, jer ono podrazumijeva mirovne sporazume, mirovne procese, mirovne posrednike, međunarodne organizacije itd.

Norveški znanstvenik Johan Galtung u knjizi *Mirnim sredstvima do mira* taj prvi mir poslije

rata i konflikata naziva negativnim mirom, "negativan mir je ispunjen odsustvom nasilja" (Ćurak, 2016, str. 165), što znači da pored negativnog mira postoji i pozitivni mir, a da bi negativan mir postao pozitivan nužno je razviti "slobodu i pravdu, kao imperativ ljudskosti koji nam stalno izmiču ili im se asimptotski približavamo. Pozitivni mir je najteži mogući poduhvat i on računa na onu sadržajnost mira koja nadilazi političku elaboraciju, ugrađujući u sadržaj pojma mir i druge kategorije destilirane iz slobode i pravde kao dva najviša ljudska ideala" (Ćurak, 2016, str. 165). Dakle, pozitivan mir podrazumijeva odsustvo svih vrsta nasilja.

Galtung polazi od dvije kompatibilne definicije mira: mir je odsustvo/smanjenje svih vrsta nasilja i mir je nenasilna i kreativna transformacija sukoba. Možemo primijetiti i zaključiti da svaka definicija mira sadrži nasilje, sukob ili najradikalniji oblik upotrebe nasilja, rat koji rezultira takvim zločinima kao što su genocid i holokaust. Da bismo govorili o kulturnom nasilju i o onom što stoji nasuprot njemu – kulturnom miru, neophodno je definirati sam pojam nasilja.

Nasilje u najužem smislu podrazumijeva nanošenje štete ili povređivanje Drugog. Galtung (2009, str. 275) nasilje vidi kao "povredu osnovnih ljudskih potreba i, opštije posmatrano, života, koje snižava nivo zadovoljenosti potreba ispod svakog mogućeg minimuma". Kao što se može vidjeti u prethodnoj definiciji, nasilje ugrožava osnovno ljudsko pravo, pravo na život, kao direktni element, zatim nivo zadovoljenosti potreba, kao socijalno-kulturni element, s tim da naglasimo da se na nasilje gleda iz perspektive onoga koji ga trpi. Stoga Johan Galtung dijeli nasilje na direktno nasilje, strukturno i kulturno nasilje.

Direktno nasilje je namjerno nasilje i javlja se u sferi ličnosti, društva i svijesti, a vrše ga pojedinci koji djeluju samostalno ili u okviru kolektiviteta.¹ Dakle, nasilje u kojem postoji počinitelj koji želi da izazove posljedice nasilja nazivamo direktnim nasiljem. Dok strukturno ili indirektno nasilje nije namjerno i ono potiče iz društvene strukture, javlja se između ljudi i društava.² Represija i eksploatacija su dva najvažnija oblika spoljašnjeg strukturnog nasilja, a javljaju se iz sfere politike i ekonomije. Pored direktnog i strukturnog nasilja, kulturno nasilje je nasilje s kojim se prvo susrećemo, ono služi kao legitimizacija direktnog i strukturnog nasilja. Kulturno nasilje je potpuno simbolično nasilje. Prema sadržaju dijeli se na religiju, ideologiju i pravo, jezik, umjetnost, a prema nosiocima na univerzitetima, škole, medije. Kulturno nasilje “motivira aktere da čine direktno nasilje ili da se ne suprotstavljaju strukturnom nasilju; ono može biti namjerno ili nenamjerno“ (Galtung, 2009, str. 54).

Naspram svakog mira stoji nasilje i naspram svakog nasilja stoji mir. Tako i naspram direktnog, strukturnog i kulturnog nasilja stoji direktan, strukturni i kulturni pozitivan mir. Šta predstavljaju direktan pozitivan mir, strukturni i kulturni pozitivan mir?

Direktan pozitivan mir sastoji se od “verbalne i fizičke dobrote, dobra za tijelo, um i duh Sebe i Drugog; odnosi se na sve osnovne potrebe, opstanak, blagostanje, slobodu i identitet” (Galtung, 2009, str. 55), dok bi strukturni pozitivan mir predstavljao “zamjenu represije

slobodom, eksploatacije ravnopravnošću, a onda jačanje toga dijalogom koji bi zamijenio penetraciju, integracijom koja bi zamijenila segmentaciju, solidarnošću koja bi zamijenila fragmentaciju, participaciju koja bi zamijenila marginalizaciju” (Galtung, 2009, str. 55) i kulturni pozitivan mir koji je i fokus ovoga rada predstavljao bi “zamjenu legitimizacije nasilja legitimizacijom mira; u religiji, pravu i ideologiji, jeziku, u umjetnosti i nauci, u školama, na univerzitetima i u medijima” (Galtung, 2009, str. 55). Upravo iz prethodnih definicija možemo zaključiti da izgradnja kulture pozitivnog mira podrazumijeva otvorenost za različite ljudske sposobnosti, želje i sklonosti, a ne potiskivanje, tabue, marginalizacije itd.

Nakon što smo definirali osnovne pojmove koji su od značaja za temu teksta, krenuvši od mira i nasilja, zatim pozitivnog i negativnog mira, referirali smo se i na direktno, strukturno i kulturno nasilje i njegove suprotnosti direktni, strukturni i kulturni pozitivni mir.

Naslov teksta “Izgradnja kulture mira / kulture nasilja u Bosni i Hercegovini” vrlo je diskutabilan i teško ga je sagledati sa svih kulturoloških aspekata, stoga nam je cilj da ga promotrimo iz perspektive dvaju kulturoloških korijena mira.

Kada govorimo o kulturnim korijenima mira, u okviru toga pojma postavljaju se mnoga pitanja, na koja još uvijek, i nakon toliko godina, historije nasilja i rata, tragične povijesti ubijanja, nemamo i ne možemo pružiti adekvatne odgovore. Za početak, suočeni

smo s činjenicom da smo izgradili kulturu konflikata, kulturu nasilja, u krajnjoj mjeri kulturu rata. Postavlja se pitanje da li je kultura nasilja u regiji afirmativna? Da li nas sadašnja opasnost od posljedica strukturnog nasilja za nas i našu budućnost i budućnost naše djece i unuka prisiljava da gradimo kulturu mira? Da li se kultura mira razvija s povećanim brojem institucija i organizacija kojima je cilj da izgrade mir? Da li je vjerovatnije da će se javiti kultura mira ako bi žene u većoj mjeri učestvovala u odlučivanju? Da li je moguće izgraditi stvarni djelatni mir u zemljama Balkana? I u krajnjoj mjeri, postavimo pitanje javno: Da li se može graditi kultura mira i da li vrijedi ulagati energiju u afirmaciju kulture mira? Toliko pitanja koja se tiču svakog građanina i građanke Bosne i Hercegovine, sadašnjih generacija i generacija koje dolaze.

U Bosni i Hercegovini na djelu je

ponižavajuće etničko zlostavljanje građanina koje združeno provode etnopolitike sabrane oko tzv. nacionalnih stranaka i predstavnici međunarodne zajednice, a koje je ozakonjeno Ustavom, uz poražavajuću spoznaju da dejtonska Bosna počiva na najgrubljoj vrsti diskriminacije utemeljene na kolektivističkim karakteristikama etničke pripadnosti konstruiranim kao biološkim, pri čemu je famozno kolektivističko pravo naroda na samoodređenje u potpunosti zatrlo jedno civilizacijski starije pravo, pravo građanina na samoodređenje (Mujkić, 2007, str. 125).

Građani i građanke Bosne i Hercegovine još uvijek su pod dejstvom negativnog mira kao stanja ne-rata, s malim pomjeranjima ka pozitivnom miru, a sve ovo možemo podvesti pod mirovni proces.³ Mujkić (2007) navodi da

nikakva država ne može pretendirati na legitimitet ako sistemski gazi dostojanstvo slobodnog građanina, ako svojim ustavnim temeljem ne samo da živi od permanentne krize izazvane nacionalizmom već i ona samom svojom konstitucijom generira krizu koja sprečava bilo kakvu racionalnu državnu organizaciju pokazujući kontinuirano odsustvo potrebe za djelovanjem u pravcu općeg dobra (Mujkić, 2007, str. 125).

Sasvim je dovoljno da uvidimo da i nakon toliko godina poslije rata neke od njegovih posljedica nisu nestale, npr. pitanje povratka izbjeglica i raseljenih osoba u Bosni i Hercegovini, još uvijek se traga za nestalima, kojima živi traže pravdu za žrtve, nadalje, mediji koji u više navrata promoviraju nasilje, sistem obrazovanja u kojem su još uvijek dvije škole pod jednim krovom, etnonacionalna inteligencija, fenomen nezaposlenosti, siromaštvo raste iz dana u dan, “minimalne” pretpostavke za demokratsku participaciju građana, a da se ne govori o iluzornim pretpostavkama o socijalnoj pravdi,⁴ kao i jednakosti šansi i jednakosti raspodjele, odnosno distribucije resursa u državi i društvu. Svi spomenuti pokazatelji preplavili su prostor postdejtonske Bosne i Hercegovine i na taj način opterećuju svijet

¹ Direktno nasilje može se podijeliti na verbalno i fizičko, a s druge strane na nasilje koje se provodi nad tijelom, umom i duhom. Sve kombinacije ostavljaju traume koje tokom vremena također mogu da se ispolje kroz nasilje (Galtung, 2009, str. 54).

² Strukturno nasilje dijeli se na političko, odnosno represivno, i ekonomsko, odnosno eksploativno, njega podržavaju strukturna penetracija, segmentacija, fragmentacija i marginalizacija. Pored toga, postoji i horizontalno strukturno nasilje, do kojeg dolazi usljed previše čvrste povezanosti ili suviše labave povezanosti, ili čak potpune nepovezanosti. Strukture mogu biti previše hijerarhijske (vertikalne), u njima može postojati previše bliska povezanost (horizontalne), mogu biti previše (i/v) ili premalo (ni jedno ni drugo) (Galtung, 2009, str. 54).

³ “Mirovni proces je supstitucija mira i njegova jedva primjetna negacija. Pod njim se podrazumijeva instrument međunarodne zajednice kojim se kontrolišu rat i mir, permanentnom proizvodnjom ni rata ni mira, kao najzad pronađenim oblikom političke vladavine novoosnovanim i postkonfliktnim zemljama” (Čurak, 2008/2009 – Kako misliti Bosnu).

⁴ Socijalna pravda je stanje u kome većina ili svi članovi društva imaju ista osnovna prava, mogućnosti, obaveze i socijalne beneficije. Kao ključna vrijednost socijalnog rada, ona podrazumijeva zastupanje klijenata kako bi se suprotstavili diskriminaciji, represiji i institucionalnim nejednakostima.

prosječnog građanina. Sve su ovo negativne, ali ipak i stvarne situacije, osobine sistema i države u kojem živimo i koji treba da pređe veliki put od negativnog mira kao stanja ne-rata, kroz dugotrajni mirovni, mukotrpn proces. do pozitivnog mira kao civilizacijskog procesa.

Bosni i Hercegovini neophodno je da se ozbiljnije posveti istraživanju i proučavanju mira, aktivnije učesće nevladinog i vladinog sektora, neizostavna uloga medija, uključivanje akademske zajednice u promociji mira, i što veća afirmacija kulture mira, tolerancije, dijaloga i saradnje. Bosni i Hercegovini kao i zemljama u regiji, da bi krenule dalje, potrebna je tranzicijska pravda⁵ kako bi se kroz različite metode i aktivnosti "ublažile" posljedice ratnih zločina počinjenih tokom oružanih sukoba. Tranzicijska pravda kao aplikabilna disciplina služi se mehanizmima: "krivična pravda, utvrđivanje činjenica i kazivanje istine, programi reparacija, memorijalizacija, komemoracije i kultura sjećanja, izgradnja mira i demokratskog društva" (Seizović, Šimić, 2016, str. 52). A sve dok afirmiramo kulturu nasilja, podstičemo govore mržnje, utopijski je razmišljati o jednom civilizacijskom procesu koji u svom sastavu integriše sve one osobine sistema i države koji teže ka pozitivnom miru.

Kulturni korijeni mira

Inglehart smatra da istinski korijeni budućeg trajnog mira čine dvije vodeće skupine promjena u državi i društvu, a to su žene i omladina. "Žene mogu da budu nosioci kulturnih korijena mira u različitim kulturama",

žene su već generacijama bile graditelji mira. Kada malo bolje proučimo literaturu i podrobnije istražimo njihovu ulogu u pretkonfliktnom, konfliktom i postkonfliktnom periodu, moći ćemo uvidjeti njihovu volju, trud i zalaganje na poljima, kako Galtung navodi, kulturnog, strukturnog i direktnog mira.

***

Položaj i uloga žene kroz historiju uvijek su bili marginalizirani. Odluke o svim ključnim pitanjima, u ovom slučaju o pitanjima rata kao jednoj neželjenoj ali i neizbježnoj društvenoj pojavi, koja je stoljećima karakterizirala društva, države, u dva slučaja i svijet (Prvi i Drugi svjetski rat), donosili su muškarci. Iako žene čine polovinu društava, osobito nakon rata veći procent stanovništva bile su žene, one su i tada bile pripadnice "nižeg ranga", koje nisu donosile odluke o tako važnim pitanjima, pitanjima rata i mira. Zašto? Zašto je na prostorima Balkana postala ustaljena praksa isključivanja žena u vezi s donošenjem važnih odluka za državu i društvo? Galtung kaže da je problem u patrijarhatu, patrijarhalnom diskursu koji proizvodi direktno, strukturno i kulturno nasilje. Možda odgovor možemo pronaći u stereotipima i predrasudama kojim obiluje bosanskohercegovačka svakodnevnica i na bilo kojem nivou međuljudskih odnosa. Da obrazložimo: Čovjek je biće slobode, on utemeljuje svoje biće, svoje djelovanje na postuliranom identitetu i principu nade, koja će govoriti o zajedničkoj, prije svega prihvatljivoj

budućnosti, uz obostrano prihvatanje jedni drugih, ne kroz okove stereotipa i predrasuda, nego izričito kroz dijalog koji će dovesti do savremenijeg društvenog razvoja i mogućnosti čovjekove (muške i ženske) emancipacije.

Da li je žena ravnopravna s muškarcem, da li je žena superiorna ili inferiorna u odnosu na muškarca, u kolikoj je mjeri ženski subjekt u Bosni i Hercegovini u mogućnosti da doprinese izgradnji mira?

Rodni odnosi i rodne uloge često se mijenjaju tokom i nakon sukoba, u postkonfliktnim društvima, i period postkonfliktnog obnove društva i države predstavlja jedinstvenu priliku da se otvori prostor za uvođenje promjena. Integracija rodni pitanja u politike države proces je procjene potencijalnih posljedica po žene i muškarce bilo koje planirane aktivnosti, uključujući zakonodavne odredbe, politiku i programe u svim oblastima i na svim nivoima odlučivanja. Integracija rodni pitanja predstavlja holistički pristup koji "osigurava da se pitanja roda i njihov utjecaj na žene i muškarce sveobuhvatno adresira u reformi sektora sigurnosti" (Bećirević i suradnice, 2011, str. 30).

Žene su danas nedovoljno zastupljene u procesima izgradnje mira i prevencije sukoba, a posjeduju određene kapacitete koji se mogu dovoljno iskoristiti za postizanje mira i sigurnosti. Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija prvi put je prepoznalo specifične uloge i potrebe žena u konfliktom i postkonfliktnim situacijama. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 1325 o ženama, miru i sigurnosti ističe značaj učesća žena u prevenciji i rješavanju sukoba:

"Rezolucija podrazumijeva punu i ravnopravnu participaciju žena u procesima prevencije i rješavanja sukoba i izgradnji međunarodnog mira i sigurnosti, ima za cilj da doprinese demokratičnosti, povećanju nivoa poštovanja ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava, razvoju i smanjenju siromaštva" (Rezolucija 1325⁶). Prihvatanjem i primjenom ciljeva navedene Rezolucije moguće je postići određene rezultate, jer pod uticajem nevladinih organizacija, posebno ženskih grupa, kao i medija koji determinativno djeluju na državne strukture, te uticaja međunarodnih organizacija dolazi do otvaranja uslova za još veću promjenu uloge žene u sistemu sigurnosti, u ovom slučaju Bosne i Hercegovine.

Analiza učesća žena u policiji, vojsci i mirovnim misijama pokazuje određeni napredak u odnosu na prethodni izvještajni period, ali je taj napredak daleko od očekivanog.

Kroz prethodne podatke moguće je uvidjeti minimalnu tendenciju porasta odnosno povećanja broja žena u Oružanim snagama

Tabela 1: Zastupljenost žena u sektoru odbrane⁷

MO/OS BiH	2011. (% žena)	2012. (% žena)	2015. (% žena)
Zaposleni/ce u MOBiH	36,4	35,6	36
CL u OSBiH	23,8	23,8	24
PVL u OSBiH	3,8	4,8	5,4
Pripadnici/e OSBiH	5,4	6,5	6,6

Bosne i Hercegovine. Prijedlogom plana petogodišnjeg razvoja Oružanih snaga Bosne i Hercegovine 2010-2015. planirano je da zastupljenost žena bude 10%.

⁵ Tranzicijska pravda je nova naučna disciplina koja se izučava i primjenjuje kao zaseban metod i proces suočavanja s prošlošću u društvima koja su opterećena naslijedom teškog, masovnog i sistematskog kršenja ljudskih prava i povreda međunarodnog humanitarnog prava. Ona predstavlja odgovor društva i država na spomenuta kršenja, sve u cilju uspostavljanja vladavine prava, provođenja aktivnosti radi ublažavanja posljedica ratnih zločina počinjenih tokom oružanih sukoba i stvaranja uslova za promoviranje mira, demokratije i pomirenja, s ciljem sprečavanja ponavljanja strašnih događaja iz prošlosti (Seizović, Šimić, 2016, str. 51).

⁶ Rezolucija 1325 Vijeća sigurnosti UN-a o ženama, miru i sigurnosti usvojena je 31. oktobra 2000. godine.

⁷ Godišnji izvještaj Agencije za ravnopravnost spolova o provedbi Akcionog plana za implementaciju Rezolucije UN-a 1325 "Žene, mir i sigurnost" u Bosni i Hercegovini za period 31. 7. 2014 – 31. 7. 2015.

Tabela 2: Zastupljenost žena u sistemu sigurnosti – policije, agencije i direkcije

LOKACIJA - ČINOVI	Stariji narednik, Narednik, Stariji policajac, Policajac (broj - %)	Mlađi inspektor, Inspektor, Viši inspektor, Samostalni inspektor (broj - %)	Glavni inspektor (broj - %)	Ukupan broj zaposlenih	Ukupan broj žena
Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH	38	-	-	819	38 4,63%
SIPA	11	59	-	478	70 14,64%
Granična policija BiH	114	32	1	1889	147 7,78%
MUP RS ⁸	140	236	4	5394	452 8,37%
Policija Brčko distrikta BiH	10	4	-	253	14 5,53%
Unsko-sanski kanton	45	12	-	759	57 7,51%
Posavski kanton	8	4	-	152	12 7,89%
Tuzlanski kanton	80	46	-	1387	126 9,08%
Zeničko-dobojski kanton	68	27	-	1092	95 8,70%
Bosansko-podrinjski kanton	8	5	-	156	13 8,33%
Srednjobosanski kanton	29	11	-	789	40 5,06%
Hercegovačko-neretvanski kanton	29	5	-	639	34 5,32%
Zapadnohercegovački kanton	9	5	-	235	14 5,95%
Kanton Sarajevo	110	28	-	1362	138 10,13%
Kanton 10	14	9	-	292	23 7,87%

⁸ Dodatne pozicije u MUP-u RS-a: samostalni policajac 27, glavni policajac 11, mlađi policajac 10 i kadeti 24.

Federalna uprava policije	24	25	-	524	49 9,35%
Federacija Bosne i Hercegovine	424	177	-	7387	601 8,13%
UKUPNO	737	508	5	16220	1322 8,15%

Prema Izvještaju Ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine od 28. 12. 2018. godine, u policijama entiteta i kantona, u državnim agencijama i direkcijama ukupan broj zaposlenih je 16.220, računajući direktne izvršioce posla, od policajca do glavnog inspektora (ne računajući kancelarijske/administrativne osobe). Od tog broja žena je 1322, što je 8,15%.

U Republici Srpskoj, od tog broja su 5394 (od toga 452 žene, ili 8,37%) zaposlena, a u Federaciji BiH 7387 (od toga 601 žena, ili 8,13%). Iz tabele je vidljivo da se učešće žena u ovoj kategoriji službenika u policijama, direkcijama i sigurnosnim agencijama u Bosni i Hercegovini kreće od 4,63% (Direkcija za koordinaciju policijskih tijela BiH) do 14,64% (SIPA – Državna agencija za istragu i zaštitu).

Kanton Sarajevo prednjači u procentu zaposlenosti žena na navedenim poslovima sa 138 (10,13%) žena, na poslovima od policajca do samostalnog inspektora, što je neznatno više u odnosu na procenat žena na navedenim poslovima. U Federaciji Bosne i Hercegovine nije zabilježena nijedna žena u činu glavnog inspektora.

Iz tabele u cjelini možemo zaključiti da je na tako značajnim poslovima u policijama, direkcijama i agencijama, na svim nivoima države Bosne i Hercegovine, zaposleno manje od

10% žena, što je značajan negativan indikator politika u pogledu rodne ravnopravnosti pri zapošljavanju u policije, direkcije i agencije.

Imajući u vidu značaj učestvovanja žena u procesima izgradnje i očuvanja mira, Vijeće sigurnosti UN-a je 2000. godine usvojilo Rezoluciju 1325, koja se odnosi na posljedice oružanih sukoba koje žene trpe, i u kojoj se naglašava potreba da žene podjednako kao i muškarci učestvuju u svim procesima izgradnje i očuvanja mira.

“Rezolucija poziva sve države članice UN-a da:

- 1) garantuju to da će veći broj žena biti uključen u donošenje odluka o rješavanju konflikata i u mirovnim procesima na svim nivoima;
- 2) osmisle programe i obuke kojima će rodna perspektiva biti uključena u treninge i obuke za učestvovanje u mirovnim operacijama;
- 3) zaštite žene u toku oružanih sukoba od rodno zasnovanog nasilja, naročito silovanja i drugih oblika seksualnog zlostavljanja;
- 4) unesu u izvještaje UN-a vezane za izgradnju mira i provođenje programa rodnu perspektivu” (Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 1325, 2000).

Tabela 3: Učešće žena u mirovnim misijama u periodu 2000-2015. godine⁹

Mirovne misije UN-a	Ukupan broj policijskih službenika	Broj pripadnica ženskog spola (%)
Kipar (UNFICYP)	40	5 (12,5%)
Liberija (UNMIL)	81	11 (13,58%)
Južni Sudan (UNMISS)	68	10 (14,7%)
Sudan (UNMIS) ¹⁰	19	4 (21,05%)
Istočni Timor (UNMISET) ¹¹	31	1 (3,22%)
Haiti (MINUSTAH)	12	3 (25%)
UKUPNO	251	34 (13,54%)

Tabela 4: Trenutno stanje zastupljenosti žena u mirovnim misijama

Mirovne misije UN-a	Ukupan broj policijskih službenika	Broj pripadnica ženskog spola (%)
Kipar (UNFICYP)	9	2 (22,22%)
Liberija (UNMIL)	6	1 (16,66%)
Južni Sudan (UNMISS)	23	6 (26,08%)
UKUPNO	38	9 (23,68%)

Prema Godišnjem izvještaju Agencije za ravnopravnost spolova o provedbi Akcionog plana za implementaciju Rezolucije UN-a 1325 "Žene, mir i sigurnost" ukupan broj policijskih službenika koji učestvuju u mirovnim misijama UN-a je 251, od toga 34 žene (13,54%). Prema novim podacima za period izvještavanja od 1. 8. 2015. do 1. 8. 2016. godine broj žena u mirovnim misijama Ministarstva odbrane Bosne i Hercegovine je 6,7%, Ministarstva sigurnosti 30% i Direkcije za koordinaciju policijskih tijela 20%. Iz prethodnih pokazatelja može se zaključiti da je došlo do

značajnijeg povećanja broja žena (oko 7%) upućenih u mirovne misije. Implementacijom Rezolucije 1325 države članice UN-a znatno su povećale broj učešća žena u mirovnim operacijama jer se promijenila svijest o potrebi uključivanja žena u navedenim misijama. Ne samo zbog pitanja rodne ravnopravnosti i prava žena nego više kao uslov za punu operativnost mirovnih operacija, "imajući u vidu da žene lakše međusobno uspostavljaju kontakt i saradnju sa ženama u lokalnoj zajednici, pa se tako može doći do informacija koje bi u istoj situaciji

muškim članovima misije bile nedostupne" (Izvještaj generalnog sekretara UN-a 2004. godine). U kulturama u kojima je fizički kontakt između muškaraca i žena zabranjen realizacija zadataka poput ličnog pretresa žena i prostora u kojima one borave bila bi jako otežana jer se i na taj način krše njihova prava, sličan problem može se javiti prilikom pružanja medicinske pomoći ženskom stanovništvu, "žene u lokalnoj zajednici često ne dozvoljavaju da im se pruži pomoć ako u medicinskom timu ne postoje žene doktori" (Izvještaj generalnog sekretara UN-a, 2004. godine). Sve su ovo bili razlozi zbog kojih je postalo neophodno veće učešće žena u mirovnim misijama.

Prema podacima kojima smo raspolagali uključenosť ženske populacije u sektor sigurnosti nije zadovoljavajuć iako se Bosna i Hercegovina u procesu euroatlantskih integracija obavezala na poštovanje rodne ravnopravnosti u određenim procentima u organima države, institucijama i agencijama sektora sigurnosti. Makar i površnom analizom položaja i uloge žene u sistemu sigurnosti možemo uvidjeti da diskriminacija žene u pogledu njene isključenosti iz tog sektora leži prvenstveno u politikama, političkim partijama, odnosno u politikama koje učestvuju u izgradnji političkog sistema, odnosno sistema nacionalne sigurnosti. Pored politika, značajnu ulogu "isključivanja" žena iz javne sfere djelovanja imaju stereotipi kojim pridonose kulturološke, tradicijske i religijske karakteristike bosanskohercegovačke porodice svih naroda. Nisu rijetke porodice u Bosni i Hercegovini koje žensku djecu odgajaju tako da im pitanja i poslovi u oblasti sigurnosti budu "strana", ostavljena u nadležnost muškoj populaciji.

****

Društvena grupa koja je u Bosni i Hercegovini, u oba njena entiteta, potpuno zaboravljena, izostavljena iz svih segmenata političkog

i društvenog djelovanja, spala je na marginu egzistencije i opstanka. Zašto kažemo opstanka, iz razloga jer istraživanja pokazuju da veliki broj mladih napušta državu. Važno je naglasiti da nije velika razlika u tom pogledu ni u zemljama u regiji. Bosna i Hercegovina i nacionalne oligarhije ovakvim odnosom prema mladima, kako pojedini sociolozi naglašavaju, postat će zemlja staraca, bez velike nade za bolju budućnost, bez nataliteta i prosperiteta. Međutim, treba li kritiku upućivati na samo jednu adresu, nesporno, ta adresa je tačna, ali da li mladi u Bosni i Hercegovini snose dio odgovornosti za svoj položaj, situaciju i stanje? Prethodno smo uvidjeli položaj i status žena, one su se borile za pravo glasa 70 godina, ali je bitna činjenica da je to bio konstantan proces borbe za svoje ljudsko pravo, osnovno ljudsko pravo, pravo da biram i da budem birana. No mladi u Bosni i Hercegovini šute, muk, tajac, po kuloarima, pri kafama, iskazuju svoje nezadovoljstvo, nesporni podići glas protiv ugnjetavanja, nesporni da se bore za svoju budućnost, nego željno iščekuju priliku dolaska pred vrata napuštanja svoje države. Dok podrobnije analiziramo problem mladih, nižu se mnoga pitanja, da li uopšte mladi mogu birati između kulture mira i kulture nasilja, možda dosadašnji stavovi djeluju kao antropološki pesimizam, ali su znatno manji pomaci ka izgradnji mira nego afirmacije nasilja.

"Nasilje je zahvatilo sve nivoe i oblike društvenog života, od planetarnog do lokalnog, od oblika socijalno-strukturalnog nasilja (izraženog u socijalnim i regionalnim jednakostima), preko oblika simboličnog nasilja u medijskom prostoru" (Mitrović, 2008), pa možemo reći sve do mikronivoa socijalnih odnosa u primarnim društvenim grupama i zajednicama. Živimo u znaku tehnološkog uspona i napretka, ali da li radimo na sopstvenom napretku i izgradnji ličnosti, afirmaciji poštivanja Drugog i Drugačijeg, afirmaciji nenasilja, kako je Gandi

⁹ Godišnji izvještaj Agencije za ravnopravnost spolova o provedbi Akcionog plana za implementaciju Rezolucije UN-a 1325 "Žene, mir i sigurnost" u Bosni i Hercegovini za period 31.7.2014. – 31.7.2015.

¹⁰ Misija je transformirana u UNMISS Južni Sudan i UNISFA –Abeyei.

¹¹ Nema više pripadnika bh. policijskih službenika u mirovnoj misiji u Istočnom Timoru i Haitiju.

naziva *ahimse*, da li koristimo tehnologiju u pravom smislu, a trebalo bi da je pravi smisao izgradnja kulture mira, a ne širenje kulture straha, gnjeva, nasilja i u krajnjoj mjeri kulture konflikta. U kojoj mjeri sociološki aspekti imaju uticaja na razvoj mladih (globalizacija, tranzicije, euroatlantske integracije), zatim kulturnološki aspekt (kriza identiteta pri akulturaciji u uslovima globalizacije, uticaj simboličkog nasilja na razvoj ličnosti itd.)? Možda odgovore treba da tražimo u sociopsihološkom aspektu, ulozi obrazovno-vaspitnog sistema, porodice i odgoju djece, ulozi medija, i mnogim drugim segmentima, u krajnjoj mjeri, sistemu države i društva.

Mlade generacije kako Bosne i Hercegovine tako i zemalja iz regije danas se nalaze, kako navodi Mitrović, između “šoka” prošlosti, koji bosanskohercegovački političari i lideri stalno potenciraju, i izazova budućnosti, razapeti između retraditionalizacije i modernizacije.

Uprkos svim društvenim promjenama, pokušajima civiliziranja, različitim kulturnim i tehnološkim naprecima, prostor Bosne i Hercegovine, na svu žalost, pretendira ka kulturi nasilja, kulturi konflikata, a ne ka kulturi rada, modernizacije, mira. Stičemo utisak da smo se srodili i prihvatili mirovni proces kao trajno rješenje problema.

Tranzicija iz kulture nasilja u kulturu mira dugotrajan je i protivrječan proces, ne odvija se preko noći, i ovisi o unutarnjim i vanjskim faktorima (jačanja eurointegracijskih procesa, ekonomskog, turističkog razvoja regije), kao i o afirmaciji novog sistema vrijednosti i pogleda na bolji svijet, svijet bez nasilja, korupcije i konflikata, svijet u kojem nećemo nakon počinjenih zločina deceniju tražiti nestale i toliko dugo čekati da oni koji su odgovorni i počinili zločine budu kažnjeni.

Na mladima je da se suočavaju s problemima, da se suprotstavljaju svim vidovima strukturnog, kulturnog nasilja, jer time će dovesti do prevencije direktnog nasilja. Mladi treba da

se međusobno udruže, da krše stavove nacionalista, zadojenih mržnjom, da ukazuju na svoje drugačije potrebe, potrebe za slobodom ličnosti, djelovanja i obitavanja, o respektu kulturne različitosti, saradnji i zajedništvu, multikulturalizmu, religijskoj i etničkoj toleranciji. Jer, kako smo na početku naveli, mir je važan dio tradicionalnih vrijednosti mnogih kultura, pa zašto onda ne i “naših”. “Kada se iskreno stremi cilju, ništa nije nepopravljivo i ništa ne može stajati na putu mira” (Heffermehl, 2001, str. 123), čak i ako ti rezultati napora za mir ne budu odmah vidljivi, ne treba da odustajemo, jer jednog dana će uroditi plodom. Kako Heffermehl navodi, *kada sanjamo sami, to je samo san, ali kada sanjamo zajedno to je početak nove stvarnosti.*

Building the culture of peace / culture of violence in Bosnia and Herzegovina Gender dimensions

Selma Čosić

University of Sarajevo, Faculty of Political Science

Abstract

Bosnia and Herzegovina is still in the “natal phase of understanding own history”, and *the things that happened* are interpreted as if *they are happening now*, as if Yesterday never existed, as if Tomorrow will never exist, and as if we were condemned to Today which is marked by the eternal triumph of the negative Yesterday. The eternal repetition of the same” (Ćurak, 2016, str. 153). The situation in Bosnia and Herzegovina is additionally worsened by the widespread nationalism, different forms of discrimination, organized crime and proliferation of arms, high unemployment and poverty rates, along with accompanying phenomena of overall destruction and social exclusion, let alone prevention of juvenile delinquency, human trafficking and control of small arms.

Studying the notion of peace and development of the cultural dimension of peace, we came up with the idea to elaborate the defined theme in view of the two cultural roots of peace. Inglehart believes that genuine roots of future lasting peace are built by the two leading factors of change – women and youth.

Apart from defining the notions of peace (positive and negative peace) and violence (direct, structural and cultural violence), the essence and aim of this paper are to raise and ask questions about peacebuilding, and to pay attention to narratives and forms of violence that negatively influence the process of building a peaceful society. The question whether unequal treatment of men and women contributes to the culture of violence, and to what extent is a female subject in Bosnia and Herzegovina able to contribute to peacebuilding, comes up as an important one presently in BiH. Also, it is crucial to understand the youth position in Bosnia and Herzegovina – are they inclined to affirm mutual dialogue, understanding, acceptance of the Other and Different, or perhaps they contribute to increase of violence in the society, degrading the possibility of building the culture of peace?

Key words: peace, violence (direct, structural, cultural), peacebuilding, cultural roots of peace, Bosnia and Herzegovina

Literatura

- Bećirević, Majda, Šulc, Željka, Šoštarić Maja. (2011). *Rod i reforma sektora sigurnosti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Atlantska inicijativa i Ženevski centar za demokratsku kontrolu oružanih snaga.
- Beridan, Izet, Tomić, Ivo M., Kreso, Muharem. (2001). *Leksikon sigurnosti*. Sarajevo: DES.
- Ćurak Nerzuk. (2016). *Rasprava o miru i nasilju*. Sarajevo: Buybook.
- Galtung, Johan. (2009). *Mirnim sredstvima do mira*. Beograd: Službeni glasnik i NVO Jugoistok.
- Heffermehl, Frederik S. (2001). *Mir je moguć*. Beograd: Beogradski krug.
- Izveštaj o provedbi Akcionog plana za implementaciju UN Rezolucije 1325 "Žene, mir i sigurnost" u Bosni i Hercegovini, za period izvještavanja 13. 7. 2014. – 13. 7. 2015. godine, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine.
- Izveštaj o provedbi Akcionog plana za implementaciju UN Rezolucije 1325 "Žene, mir i sigurnost" u Bosni i Hercegovini, za period izvještavanja 1. 8. 2015. – 1. 8. 2016. godine, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine.
- Izveštaj o zastupljenosti žena u sistemu bezbjednosti, broj 05-14-1-7460/17, 28. 12. 2017. godine, Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine.
- Lavić, Senadin. (2014). *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Mitrović, Ljubiša R. (2008). *Geokultura razvoja Balkana: Identiteti i kultura mira*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Mujkić, Asim. (2007). *Mi, građani etnopolisa*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Seizović, Zarije, Šimić, Goran. (2016). *Godine velikih uzdah*. Sarajevo: Dobra knjiga.

Nordijski model kao rješenje za Bosnu i Hercegovinu

Slavo Kukić

Sveučilište u Mostaru, Ekonomski fakultet

Sažetak

Prostor proširenog dejtonskog trokuta – koji čine Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija i Crna Gora – kroz povijest su u najznačajnijoj mjeri i određivali i opterećivali hrvatsko-srpski odnosi. Danas su, istina, formiranjem četiriju međunarodno priznatih država dodatno usloženi, ali ti, dakle, hrvatsko-srpski odnosi i u novim uvjetima imaju relativno respektabilnu težinu. U slučaju Bosne i Hercegovine oni su i faktor mira u regiji i faktor potencijalne političke nestabilnosti. Stoga se temeljnim nameće pitanje kakvo rješenje u regionalnim odnosima može eliminirati i političke potrebe unutar Bosne i Hercegovine. Temeljna teza od koje se u ovom radu polazi glasi – rješenje koje počiva na svojevrsnom nordijskom modelu. I, ako itko, njegov lobista treba biti upravo Bosna i Hercegovina, zagararajući ga i u svome neposrednom susjedstvu i kod svjetskih centara moći.

Ključne riječi: nordijski model, Bosna i Hercegovina, Igmanska inicijativa, međuparlamentarna suradnja, sloboda kretanja, gospodarska suradnja

Uvod

Nordijski¹ model, dakako, ima višestruko značenje. Relativno najčešće ga se koristi kao sinonim za državu blagostanja. Istina, i u tom značenju on je samo jedna od varijacija države blagostanja, koja se može pojaviti u formi dva modela – marginalnog i institucionalnog (Esping-Andersen & Korpi, 1986). A razlika među njima je u temeljnom pristupu. Prvi, marginalni, podrazumijeva državu koja naglašava ulogu tržišta, a sama minimalno sudjeluje u distribuciji socijalne pomoći, dok drugi, institucionalni, karakterističan za nordijske zemlje, polazi od potpuno suprotnih premisa – kolektivne odgovornosti za dobrobit svakog pojedinca. A toga nema bez principa solidarnosti, socijalne jednakosti, ravnopravnosti i bezuvjetnosti socijalnih prava, uz istodobno pravo svakog pojedinca na pristojan životni standard.

Apostrofirani principi, uz brojne razlike koje postoje među nordijskim zemljama, u podtekstu su socijalne i ekonomske politike svih njih, i u konačnici rezultiraju relativno sličnim socijalnim učincima. Da bi se, pak, navedene principe moglo pretočiti u život, nužne su i određene pretpostavke – nemilosrdan obračun s mitom i korupcijom, respektabilni socijalni transferi², visoka razina jednakosti, razvijen javni sektor i raširenost javnih službi – zdravstva, brige za djecu, škola i sveu-

čilišta, brige za starije i nemoćne, knjižnica, kazališta itd. – puna zaposlenost kao cilj, što je moguće pravilnija distribucija dohotka, potpuna spolna jednakost i slično (Nygård, 2006). Sve to, razumije se, ima i svoju historijsku pozadinu – ali ona, kao ni apostrofirana dimenzija nordijskog modela, nije predmet ove analize. U žiži interesa je, naprotiv, traganje za odgovorom na pitanje: je li moguće – i ako jeste, kako – temeljne principe međudržavnih odnosa nordijskih zemalja preslikati na Bosnu i Hercegovinu i druge zemlje zapadnog Balkana, Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru prije svega?

Nordijski model kao instrument međudržavnih odnosa zemalja evropskoga sjevera

Nordijske zemlje – Švedska, Norveška, Finska, Island i Danska – spadaju u skupinu onih koje su “najuspješnije pronašle *modus vivendi*, prvo unutarnjim ustrojem i utemeljenim sustavom vlasti, a potom i zbog činjenice da su međusobne odnose uredile racionalno, humano i demokratski” (Kožul, Kukić, 1999, str. 55). Njihov koncept i organizacija države i preoblikovanje od plemensko-feudalnih zajednica u moderne nacije, naime, nisu nastali kao rezultat trenutno dobro pronađenog rješenja. S druge strane, povijest im u značajnom dijelu nije zajednička, još

¹ U literaturi se kao sinonim za nordijske zemlje vrlo često koristi i termin Skandinavija. Međutim, pojam nordijske, uz Norvešku, Švedsku i Dansku, obuhvaća i Finsku i Island – a toj skupini pet zemalja pripadaju i tri autonomne oblasti, Grenland i Farski otoci kao autonomne oblasti u sastavu Danske, te Alandski otoci, oblast u okviru Finske – koji geografski ne pripadaju Skandinaviji. Zbog toga je termin nordijske ispravniji – i on se koristi u ovoj analizi.

² Mirovine, doplatka za bolovanje, porezno financirani porodiljni dopust, dječji doplatci, socijalno osiguranje, naknade za nezaposlene i stipendije itd. (Više u Christensen, 1997).

manje jednoznačna³ – a jednoznačna im nije ni povijest međusobnih odnosa jer se u njoj smjenjuju periodi mira i velikih međusobnih sukoba.⁴ Razlike unutar ove skupine zemalja, dakako, ni danas nisu eliminirane, posebice radi li se o njihovu statusu u različitim međunarodnim organizacijama.⁵

Nema, međutim, dvojbi da je, uz sve razlike koje među nordijskim državama postoje, mnogo i zajedničkih crta u njihovu povijesnom hodu – kod skupine skandinavskih zemalja posebice. Jer ova skupina država nije nastala u velikim seobama, nego su izrastale i razvijale se iz plemenskih, tribalnih zajednica, preoblikujući se od njih do zajednica koje, svaka za sebe dakako, utemeljuju države. Sve ih, drugim riječima, određuje autohtonost na njihovom prirodnom i povijesnom prostoru – stoljećima su napadane i pokoravane, granice i statusi pojedinih među njima su mijenjani, ali im etnogenetska opstojnost nikada nije bila upitna.

S druge strane, za razliku od povijesnog iskustva zemalja europskog Zapada, nordijske zemlje nisu preoblikovane u nacije-države u borbi s različitim, i centrifugalnim i centripetalnim silama. Naprotiv, od samog su početka imale svoj politički državni okvir, a država i državljanstvo su oduvijek egzistirali samo kao sinonim za naciju.

Tri među njima – Norveška, Švedska i Danska – međusobno su ratovala i međusobno se pokoravale. Međutim, pri tome nijedna nije gubila svoj identitet. Naprotiv, nakon ratova i međusobnih tenzija uspostavljale su saveze tipa personalnih ili realnih unija⁶, a pri tome je svaka od njih zadržavala svoju samostalnost i autonomiju.

Tri skandinavske zemlje su, što je posebna zanimljivost, trajno zadržavale državni ustroj nasljednih monarhija. U Danskoj je jedna dinastija dominirala čak četiri stoljeća. Ustavom su mijenjani nazivi državnih uređenja, ali je osnovni smisao vladanja ostajao. Taj

monarhijski oblik vladanja nekada je bio apsolutistički, nekada parlamentarni, dakle oblik konstitucionalne monarhije. Sve to nije blokiralo i zaustavilo sazrijevanje nacionalne i državotvorne svijesti. Monarhije su im simboli suverenosti, a modeli vladanja izgrađeni po uzoru na republikanske, demokratske i parlamentarne sustave.

Posebno povijesno iskustvo i specifikum triju skandinavskih zemalja je i činjenica da se, osim Finske, koriste sličnim jezicima. U pitanju su, izuzme li se finski, jezici koji pripadaju istoj, skupini germanskih jezika – a ta činjenica je proces međusobne suradnje samo dodatno pospješila.

Nordijske zemlje su, temeljem svega apostrofirano, prve na tlu Europe shvatile da nemaju koristi od okretanja pogleda unatrag, niti od čuvanja loših uspomena iz vremena sukoba i raskola među njima. Samim tim su, uz sve prepreke i hipoteke iz minulih stoljeća, postale i svojevrsni prototip regionalne povezanosti svima ostalima. Ideja regionalnog povezivanja ih, što je još zanimljivije, nije napuštala ni u vrijeme hladnoratovske podjele Europe, tijekom koje su se različito pozicionirale i svrstavale.⁷ U prilog tome, među inim, svjedoči i podatak da početkom pedesetih godina XX. stoljeća potpisuju sporazum o slobodi kretanja, ali i niz drugih nakon toga⁸ – a svima im je u podtekstu ideja da nordijske države postanu jedin-

stvena zona, koja će “olakšati kretanje građana i omogućiti im da slobodno uče ili rade u okviru regije, bez rizika gubljenja pogodnosti koje uživaju na nacionalnom nivou ili potrebe da plaćaju dupli porez” (Radulović, 2012).

Ta ideja i potreba za jedinstvenošću nordijskog prostora osiguravaju se i posredstvom zajedničkih institucija – preko Nordijskoga vijeća, tijela koje, od 1953. godine kada je formirano, ima funkciju nordijskoga parlamenta⁹, te Nordijskoga vijeća ministara, svojevrsne zajedničke nordijske vlade, utemeljene 1971. godine, u čijoj nadležnosti je financiranje tridesetak različitih institucija širom nordijskoga prostora.

Nordijski model kao obrazac za Bosnu i Hercegovinu

Zemlje dejtonskoga četverokuta – Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, Crna Gora – u dobrom dijelu svojih elemenata asociraju na nordijski prostor. Tijekom historije su, ili kao države ili kao dijelovi, prolazile vremena i sukobljavanja različitih vrsta i intenziteta – koji su ostavili posljedice i u međusobnim odnosima i u svijesti njihovih građana – ali i suradnje i međusobnog potpomaganja. Na koncu, i danas im je, kao i nordijskim zemljama, različit odnos prema međunarodnim institucijama – NATO-paktu i Europskoj uniji, euru kao jedinstvenoj europskoj valuti itd.¹⁰

³ *Island*, primjerice, nije nikada, i ni u kojem obliku, utemeljivao svoju zajednicu kao zajednicu istog etnogenetskog podrijetla jer je islandsko društvo zajednica strukturirana od različitih etničkih grupa, kultura i naroda. Često je, potom, mijenjao vanjske vladare i oblike vladavine – prvo Norvežane, za njima Dance, a potom vlast personalne unije koju čine Švedska, Danska i Norveška. Samostalnom državom postaje tek 1944. godine. S druge strane, *Finska* je država ugrofinskog podrijetla, locirana između skandinavskih starosjedilaca, te Germana i Slavena, i kroz povijest izložena osvajačkim apetitima iz vlastitog okruženja – a zbog razlika rasne naravi, ali i razlika u etnogenetskom korijenu, jeziku, kulturi i tradiciji u odnosu na to okruženje dugo nije mogla ravnopravno uspostaviti veze i odnose sa zemljama koje je okružuju. Stoga, status autonomne države ona dobiva tek 1917. godine, ali razvojnu liniju državnosti i nacionalnog oblikovanja i konsolidacije nije imala kao što su imale druge – Švedska, Danska i Norveška.

⁴ Rivalstvo je obilježilo posebice odnose Švedske i Danske, koje su u jednom državnom okviru bile jedino u periodu Unije pod kraljicom Margaretom, uspostavljenom 1397. godine – dok od 1523. godine do danas, iako su njihovi odnosi gotovo pa “bratski”, nije bilo jedinstvene državne organizacije. Dugo vremena je, potom, a zbog Alandskih otoka, postojao spor između Švedske i Finske, ali i između Švedske i Norveške nakon što je 1905. godine Norveška proglasila svoju nezavisnost u odnosu na Švedsku.

⁵ Danska, Island i Norveška su, primjerice, članice NATO-a, a Danska (bez Grenlanda), Finska i Švedska članice EU. Samo Norveška i Island su članice Evropske ekonomske zone (EEA), a samo Finska država koja za zvaničnu valutu ima euro.

⁶ Prva takva unija uspostavljena je već 1319. godine iako je Nordijsko vijeće, interparlamentarni forum nordijskih zemalja, formirano tek 1953. godine. a Nordijsko vijeće ministara 1971. godine.

⁷ Finska je, primjerice, imala posebne odnose sa SSSR-om, Norveška bila u NATO-u, a Švedska zadržala status neutralne zemlje.

⁸ Među njima su, primjerice, Sporazum o zajedničkom tržištu rada iz 1954. godine, potom Jezična konvencija iz 1981. i Konvencija o socijalnom osiguranju iz 1984. godine.

⁹ Međudržavna suradnja u okviru Nordijskog vijeća odvija se preko Predsjedništva i pet komiteta – za gospodarstvo i industriju, kulturu i obrazovanje, prava građana i potrošača, kontrolu nad financiranjem zajedničkih fondova te komiteta za blagostanje čija je glavna zadaća briga za nordijski model blagostanja, socijalnu i zdravstvenu politiku.

¹⁰ Hrvatska i Crna Gora su, primjerice, članice NATO-pakta, Hrvatska članica Europske unije, Crna Gora ima euro kao vlastitu valutu.

Neovisno, međutim, o svemu tome, nema dvojbi da Bosna i Hercegovina sa svojim geografskim okruženjem – Hrvatskom, Srbijom i Crnom Gorom – u mnogim elementima čini jedinstvenu cjelinu. Zajednički je, prije svega, dobar dio njihove povijesti, novije posebice – jer su najveći dio XX. stoljeća činili dijelove iste države. I one, na koncu, baš kao i nordijske, pripadaju istom geografskom, kulturnom i političkom prostoru. Zajednički je značajan dio njihova kulturnog nasljeđa, a sve, za razliku od nordijskih, kod kojih Finska čini izuzetak, koriste ne sličan nego isti jezik – pa za čim god politički moćnici i njihovi lingvisti kao argumentom protiv toga posezali – a izmreženi su i na svaki drugi način.

Bosna i Hercegovina u toj mreži ima specifičnu poziciju – i jaču potrebu za čvršćim povezivanjem od ostalih. Narodi, naime, koji su temeljni kod njezinih istočnih i zapadnih susjeda, Srbi i Hrvati, bazični su i u njoj samoj – a i nezanimariv dio njezinih građana za prostor svoga života izabrao je Srbiju i Hrvatsku. S druge strane, za život u njoj opredijelio se i značajan

dio Crnogoraca, a i pripadnika jednog od njezinih triju naroda na prostoru Crne Gore.

Kako sve te veze održati? I kako utjecaj državnih granica, koje ih u uobičajenim međudržavnim odnosima u značajnoj mjeri koč, relativizirati – ako ne potpuno eliminirati, onda barem svesti na razinu manje relevantnih? Nordijski model u međudržavnim odnosima jedan je od mogućih, u današnjim uvjetima po svemu sudeći i optimalnijih scenarija.

Pitanje je, međutim, kako nordijski model iskoristiti kao uzor za vlastite potrebe zemalja dejtonskoga četverokuta, prije svega kao model suradnje u oblasti njihovih međuparlamentarnih odnosa? Traganju za odgovorima na to pitanje posvetila se prethodnih 17 godina posebice Igmanska inicijativa¹¹ – koja je u tom vremenu¹² ponudila i veliki broj rješenja zaživljavanja nordijskog modela u konkretnim uvjetima.¹³

U svome traganju za rješenjima koja bi unaprijedila međuparlamentarnu suradnju zemalja dejtonskoga četverokuta Igmanska inicijativa ima snažnu potporu i Nordijskoga vijeća, kao

i ambasada nordijskih zemalja u regiji¹⁴. No, potpora je dobivena i od predstavnika četiriju parlamenata zemalja dejtonskoga četverokuta, koji u prethodnih četiri-pet godina razgovaraju i o modalitetima i oblastima u kojima bi se stalna suradnja prvo mogla uspostaviti.¹⁵

Do sada je najčešće isticana oblast slobode kretanja, posebice radne snage – i sasvim izvjesno je da ta mjera posjeduje potencijal u čije pozitivne dugoročne efekte ne treba sumnjati. Zamislimo da po uzoru na zemlje nordijskog prostora zemlje dejtonskoga četverokuta, a i to je predlagala Igmanska inicijativa, formiraju međudržavno vijeće koje bi se bavilo pitanjima zajedničkog tržišta rada – razvojem, recimo, regionalne suradnje u zapošljavanju – pitanjima olakšanog poslovanja, unapređenja položaja radnika i zaštite radnih prava. Izvjesno je da bi to za jednu od posljedica imalo i veću preglednost radnih migracija, ali i bolji sustav suzbijanja rada na crno kao zajednički interes.

Zaboraviti bi, potom, krajnje pogrešno bilo i gospodarsku suradnju u nekim oblastima, kakva je oblast energetike, posebice. Takva suradnja i ekonomska međuovisnost, uostalom, ovim zemljama nije nepoznata ni u njihovoj bližoj prošlosti – a u budućnosti bi, bez dvojbi, značila pretpostavku dobrobiti svih građana.

Jedna od oblasti koja ima natprosječnu težinu tiče se suradnje među pravosuđima. Potrebu

za njom, među inim, diktira i činjenica da razvijena suradnja postoji i među kriminalcima – ali i zbog suđenja za ratne zločine kao pretpostavke zajedničke budućnosti.

Međudržavna suradnja izostaviti ne bi smjela ni zaštitu životne sredine – u okviru koje bi posebnu pozornost bilo uputno pridavati institucionalizaciji pune i otvorene prekogranične suradnje u borbi protiv elementarnih nepogoda, požara i poplava, kakve je zadnjih godina iskusiti morao najveći dio ove regije, posebice.

Kao faktor spajanja i boljeg međusobnog razumijevanja moglo bi se iskoristiti i zajedničko kulturno naslijeđe, koje postoji i koje, što se njegova obujma tiče, uopće nije zanemarivo.

Sve u svemu, prostor za uspostavljanje i izgradnju nordijskog modela u suradnji među državama dejtonskoga četverokuta nije uopće zanemariv – a više odgovornosti pojedinačnih vlasti značilo bi više šanse i za sve koji prostor dejtonskoga četverokuta nastanjuju.

¹¹ U pitanju je regionalna mreža nevladinih organizacija s prostora Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Hrvatske, koja je za cilj sebi od starta postavila normaliziranje odnosa između ovih zemalja. Već na svojoj prvoj sesiji sredinom studenoga 2000. godine Igmanska inicijativa, na kojoj su sudjelovali i predstavnici vlada četiriju zemalja, usvojila je niz mjera kojima bi vlade morale biti predane – među njima, granični režim sličan Schengenu, demilitarizaciju, civilnu alternativnu vojnoj službi, te dvostruko državljanstvo i uspostavu zone slobodne trgovine – uz napomenu, dakako, da za ostvarenje tih ciljeva nisu potrebne nikakve nadnacionalne strukture.

¹² Od 2000. do 2017. godine Igmanska inicijativa je održala 27 sesija u različitim mjestima četiriju zemalja dejtonskoga četverokuta.

¹³ U zaključcima posljednje, 27. sesije, održane u Podgorici 27. lipnja 2017. godine, primjerice, navodi se kako je regiji potrebna "suradnja kroz infrastrukturne projekte, kulturu, poboljšanje poslovnoga okruženja, gospodarstvo i jačanje vladavine prava", da je posebnu pozornost potrebno posvetiti "poboljšanju i afirmaciji obrazovanja i kulture... kako bi se potaknuo multikulturalizam", na koncu, da je potrebno "iskoristiti potencijal javnog emitiranja kako bi se povećala važnost regionalne suradnje u medijima i rad na regionalnom medijskom umrežavanju" (<https://www.igman-initiative.org/2017/06/xxvii-session-of-the-igman-initiative/>).

¹⁴ Iako se nijedan model ne može samo "preslikati" na neku drugu sredinu, u saopćenju norveške ambasade u Beogradu sredinom studenoga 2016. godine ocjenjuje se da nordijska suradnja "može poslužiti kao model za zemlje zapadnog Balkana, tako što će dovesti do formiranja snažnije interparlamentarne suradnje i u pružanju pomoći daljim koracima ka ojačavanju međusobnih odnosa zemalja potpisnica Dejtonskog sporazuma na viši nivo" (<http://www.blic.rs/vesti/politika/balkan-bi-mogao-da-preslika-nordijski-model-saradnje-ali-prvo-da-prevazide-jedan/f1tv5wn>).

¹⁵ Potrebu međusobnog približavanja je, uostalom, apostrofirao i član Predsjedništva BiH 16. 10. 2017. godine na Šestom sumitu 100 bisnis-lidera Jugoistočne Evrope u Skoplju – uz obrazloženje da sve te zemlje vežu slični interesi, kako u politici tako i u ekonomiji (<https://www.klix.ba/vijesti/bih/ivanic-zemlje-regije- treba-da-rade-i-na-medjusobnom-priblizavanju/171016108>).

The Nordic model as a solution for Bosnia and Herzegovina

Slavo Kukić

University of Mostar, Faculty of Economics

Abstract

The area of expanded Dayton triangle – comprised of Bosnia and Herzegovina, Croatia, Serbia, and Montenegro – has been determined and burdened mostly by the Croat-Serb relations. Indeed, the relations are additionally complicated nowadays with the establishment of four internationally recognized states, but the Croat-Serb relations bear a relatively respectable weight in the new circumstances. In case of Bosnia and Herzegovina, they are also a peace factor in the region and a factor of potential political instability. Therefore, the basic question is what kind of a solution in regional relations can eliminate political turmoil in Bosnia and Herzegovina. The foundational thesis of this paper is – it is a solution based on the Nordic model of a kind. And if anyone, Bosnia and Herzegovina should lobby for it, advocating for it with its neighbors and the world centers of power.

Key words: Nordic model, Bosnia and Herzegovina, Igman Initiative, inter-parliamentary cooperation, freedom of movement, economic cooperation

Literatura

- Christensen, Jørgen Grønnegård. (1997). The Scandinavian Welfare State. The Institutions of Growth, Governance, and Reform. *Scandinavian Political Studies*, (20) 4, 367-386.
- Esping-Andersen, Gösta / Korpi, Walter. (1986). From Poor Relief to Institutional Welfare States. The Development of Scandinavian Social Policy. *International Journal of Sociology*, (16) 3/4, 39-74.
- Kožul, F., Kukić, S. (1999). *Država i nacija, Bosna i Hercegovina – posljednji etapni prostor konsolidacije Europe*. Mostar-Sarajevo: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- Nygård, Mikael. (2006). Welfare-Ideological Change in Scandinavia. A Comparative Analysis of Partisan Welfare State Positions in Four Nordic Countries, 1970-2003. *Scandinavian Political Studies*, (29) 4, 356-385.
- Radulović, Branislav. (2012). Sjever na jugu, <http://www.vijesti.me/forum/sjever-na-jugu-72389>.
- Izgleđi odnosa između BiH, Hrvatske i SRJ, 17.-19. studenoga, 2000., Zagreb, <https://www.igman-initiative.org/2000/11/i-session-of-igman-initiative/XXVII.sjednicaIgmanskeinicijative>, <https://www.igman-initiative.org/2017/06/xxvii-session-of-the-igman-initiative/>
- Popov, Aleksandar. (26. 3. 2013). Balkanci kao Nordijci?, http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/balkanci_kao_nordijci.46.html?news_id=258008
- Balkan bi mogao da preslika nordijski model saradnje, ali prvo da prevaziđe jedan ključni uslov, <http://www.blic.rs/vesti/politika/balkan-bi-mogao-da-preslika-nordijski-model-saradnje-ali-prvo-da-prevaziđe-jedan/f1tv5wn>

Arapski turisti (ni)su dobrodošli!

Armina Galijaš

Univerzitet u Grazu, Centar za jugoistočne europske studije

Arapski turisti (ni)su dobrodošli!

Arab tourists are (not) welcome!

Sažetak

Sve više Arapa dolazi u Bosnu i Hercegovinu. Neki od njih dolaze kao turisti, neki kao investitori, a neki od turista investiraju u nekretnine. Iako su ovoj zemlji potrebne investicije i turizam, stanovnici Bosne i Hercegovine uglavnom su suzdržani ili se otvoreno protive njihovom dolasku. Negativni komentari i ksenofobične reakcije protiv Arapa rasprostranjeni su u bosanskohercegovačkim novinama, društvenim mrežama i na internetskim portalima. Čini se da su reakcije inspirisane nekom vrstom "kulturnog rasizma", a arapski konzervativizam u Bosni i Hercegovini doživljava se kao prijetnja tzv. bosanskom islamu. Ovi novi susreti otvaraju nekoliko zanimljivih pitanja: Ko su turisti koji posjećuju Bosnu i Hercegovinu i zašto dolaze u ovu zemlju? Koje su razlike i istosti s arapskim turistima u Austriji? Kakvu ulogu ima religija?

Ključne riječi: Arapi, turizam, Bosna i Hercegovina, Austrija, islam

Uvod

Male zemlje kao što je Bosna i Hercegovina zabilježile su veliki porast turističkih dolazaka iz zemalja Bliskog istoka nakon 2010. godine, tj. nakon Arapskog proljeća (Groizard, 2016). Ova revolucija destabilizovala je mnoge tradicionalne arapske turističke destinacije, kao što su Libija, Tunis i Egipat, i omogućila otkrivanje Bosne i Hercegovine kao nove destinacije (Arslanagić, 2016). Turistički djelatnik iz Sarajeva ističe: "Nekad su milijuni njih išli na odmor u Siriju, Libanon, Egipat, Tursku. Samo u Damask je godišnje dolazilo milijun i pol Saudijaca. Sada se boje tamo ići, a u BiH im je sigurno, ugodno i jeftino" (Orešić, 2016). Zemlja u kojoj su polovina populacije muslimani postala je posljednjih godina sve popularnija kod arapskih turista, prvenstveno zahvaljujući prirodnim ljepotama i relativno niskim cijenama (MacDowall, 2017). Trend je zadnjih godina dodatno u porastu zahvaljujući uvedenim direktnim letovima za Dubai, Dohu i Kuwait City, izgradnjom novih odmarališta, te uvođenjem bezviznog režima za Bahrein, Katar, Kuvajt, Oman i Ujedinjene Arapske Emirate (UAE). Arapi, kako sami tvrde, u Bosni i Hercegovini prvenstveno vide sigurnu destinaciju, gdje mogu uživati u planinama, rijekama i jezerima, i gdje mogu izbjeći ljetnu toplotu kod kuće. Interes za Bosnu i Hercegovinu, prvenstveno zbog lokacije i niskih cijena, pobudio je želju kod ovih turista za posjedovanjem nekretnina. Pored turista, u zemlji je sve veći broj realnih i potencijalnih, manjih i većih investitora iz ovih zemalja koji ulažu u izgradnju turističko-rezidencijalnih naselja koncipiranih na principu *gated communities*, te onih koji su u potrazi za povoljnom nekretninom. Sve veća arapska prisutnost u Bosni i Hercegovini, naročito u ljetnim mjesecima, očigledna je, što kod domaćeg stanovništva izaziva uglavnom negativne reakcije. One se kreću od stereotipnih do ksenofobičnih opisa i percepcije Arapa.

Pri istraživanju ovog fenomena nameće se nekoliko pitanja: Koliki je broj arapskih turista u Bosni i Hercegovini, koji su razlozi posjete i kakav je njihov trend? Da li se razlozi i motivi arapskih turista razlikuju između posjeta Bosni i Hercegovini i Austriji, te da li se i gdje percepcija arapskih turista razlikuje kod Bosanaca i Austrijanaca? Kako izgledaju arapske investicije u nekretnine u Bosni i Hercegovini i koji se problemi javljaju s ovim novim fenomenom? Radi li se tu o projektu naseljavanja Arapa u Bosni i Hercegovini, te prijeti li BiH demografska i kulturna promjena od koje mnogi u BiH strahuju? Ovo su pitanja koja su prisutna u svakodnevnom bosanskohercegovačkom diskursu i analizirajući ankete provedene na televiziji ili na internetu u 2017. godini postaje jasno da je sve veće prisustvo Arapa u Bosni jedna od najpopularnijih tema, te da domaćini nisu zadovoljni ovim trendom (Burdžević, 2016).

Ovaj tekst će se baviti javnim diskursom u Bosni i Hercegovini na gore spomenutu temu, te utvrditi u kolikoj mjeri navedeni argumenti nalaze uporište u činjenicama. Istraživanje je provedeno prvenstveno na bazi intervjua s predstavnicima različitih zainteresovanih strana, na detaljnoj analizi odabranog uzorka medija, te dostupnim statističkim podacima. Naučnih tekstova na ovu temu nema.

Porast broja turista iz zemalja Golfskog zaljeva u Bosni i Hercegovini

Porast broja turista iz Ujedinjenih Arapskih Emirata u Bosni i Hercegovini jasno očitava trend porasta arapskih turista u BiH nakon Arapskog proljeća. Prema podacima Sarajevske turističke zajednice, broj smještajnih kapaciteta turista iz UAE-a porastao je u prvih sedam mjeseci 2016. na 13.000 sa 7.265 u 2015. godini, dok je u 2010. godini zabilježeno samo 65 posjetilaca iz ove zemlje (Sitović, 2016). Ako pogledamo brojeve svih posjetilaca u Bosni i Hercegovini tokom 2016. godine, vidjet ćemo da većina arapskih turista

dolazi iz Saudijske Arabije i Kuvajta, a da turiste iz ove dvije države nadmašuju turisti iz Južne Koreje. (Tabela 1)

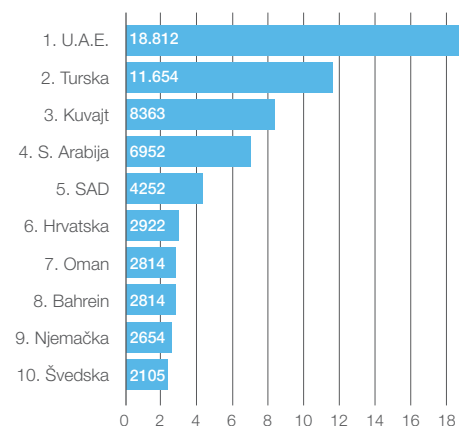
Tabela 1. Turisti: januar – novembar 2016.¹

Država	Broj
Turska	81.691
Hrvatska	77.994
Srbija	63.552
Italija	40.254
Južna Koreja	40.744 (2015 - 29.166)
Saudijska Arabija	18.225 (2015 - 9.054)
Kuvajt	14.425 (2015 - 10.873)
Kina	12.915
Ostale zemlje Azije	67.669
Ukupno	1.075.349

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Iz tabele 1 vidljivo je da se broj arapskih turista povećava, ali se povećava i broj turista iz Južne Koreje. Za razliku od drugih turista, Arapi se znatno duže zadržavaju u BiH i uglavnom dolaze ljeti (grafički prikaz 1). (N. N., 2016b; Jašar-Opardija, 2016b)

Grafički prikaz 1. Hotelski smještaj u julu 2016.

Al Jazeera Balkans, (Smailović, 2016)

Trend rasta broja arapskih turista bilježi se iz godine u godine, tako da je u 2017. godini 89.000 turista iz šest zemalja Golskog zaljeva prvi put zauzelo prvo mjesto po broju posjeta u Bosni i Hercegovini. Iza njih su Turska, Hrvatska, Srbija, Slovenija, Južna Koreja, Italija i Poljska (Statistika turizma, 2018). S učestalijim posjetama arapskih turista i investitora porasle su i predrasude, strahovi, pa čak i govor mržnje. Na društvenim mrežama kritikuju se njihova navodna arogancija i loše ponašanje u restoranima i na ulicama (Bajrović, 2016; Smailović, 2016) "Ne želimo da ih imamo u našem restoranu jer ostavljaju gomilu smeća iza sebe i vrlo su bučni", govori žena na recepciji poznatog sarajevskog restorana (N. N., zaposlenica restorana, 2016; Burdžević, 2016).

Pogled na medijsku sliku u Bosni i Hercegovini o svakodnevnom životu u arapskim zemljama ukazuje također na jedan nediferenciran pristup. Gotovo je nemoguće naći tekstove ili čiti priloge o arapskoj kulturi, filmu, muzici ili književnosti, dok s druge strane postoji obilje članaka i rasprava o islamskom/arapskom radikalizmu, posebno o zloupotrebi žena i djevojčica (Žuna, 2017). Prema izvještajima bosanskih medija, rodna struktura je sasvim jednostavna: konzervativni arapski muškarci vrše represiju nad arapskim ženama (Žuna, 2017). Gotovo da se ne pravi razlika pri izvještavanju iz različitih zemalja. Saudijska Arabija, Katar, Brunej, Oman, Tunis ili Emirati, a konačno i ISIS se smatra jednim istim kulturnim prostorom. Činjenica da se arapski svijet sastoji od 22 zemlje velikodušno je zanemarena.

Iako mnogi Bošnjaci dijele istu religiju s većinom Arapa i sami često imaju arapska imena, njihovo znanje o kulturi gostiju nije ništa bolje od prosječnog evropskog građanina.

Njihove reakcija na arapske turiste prilično su slične kao i u drugim dijelovima Evrope.

Arapski turisti u Bosni i Hercegovini i Austriji

Arapski turisti u Austriji i Bosni i Hercegovini ne pripadaju istoj socijalnoj klasi. Oni koji posjećuju Austriju bogatiji su i imaju više iskustva s putovanjima po različitim zemljama. Ali razlozi posjete u obje zemlje gotovo su pa isti. I Bosnu i Hercegovinu i Austriju posjećuju gotovo isključivo ljeti u potrazi za čistom vodom, planinama, zelenim livadama i zabavom. U Bosni su arapski turisti koncentrisani uglavnom u Sarajevu i okolini, te u Jajcu, Blagaju i na slapovima Kravice u blizini katoličkog hodočašća Međugorje. U Austriji glavna destinacija je mali grad Zell am See ili "Selamse" kako ga arapski turisti izgovaraju (N. N., 2015b), ali sve više i ostala alpska jezera. Zell am See sa 12.000 stanovnika tek nedavno je postao omiljena destinacija za odmor za ljude s Bliskog istoka. Ono što ih privlači tamo prvenstveno je nestabilno, hladno i kišovito ljetno vrijeme. Oni uživaju u šetnjama duž jezera, vožnji čamcima i često su uzbuđeni kad prvi put vide snijeg i led na glečeru Kitzsteinhorn (Löwenstein, 2014). Situacija u Bosni i Hercegovini u ovom pogledu vrlo je slična. Glavni kriterij izbora destinacije je pejzaž. Iako je stanovništvo Bosne i Hercegovine pretežno muslimansko, Arapi se mogu vidjeti i mjestima naseljenim pretežno srpskim pravoslavcima i hrvatskim katoličkim življem.. Oni posjećuju slapove u Kravicama (Slika 1) u katoličkom okruženju isto kao i izvor rijeke Bune u Blagaju (Slika 2) s većinskim muslimanskim stanovništvom. Fascinacija vodom prisutna je u objema zemljama (Slika 3). Kako ističe turistički radnik u Sarajevo Resortu Osenik, "Oni kažu da je Bosna kao Džennet" (Adrović, 2017). Sličnu definiciju koriste i turistički radnici u Austriji, koji ističu da se Arapi osjećaju kao "u bajci" (N. N., 2015a). U

Jajcu npr. ne mogu vjerovati da se voda iz jezera može piti (N. N. recepcionerka Hotela Jezero, 2016), a u Austriji da planinska rijeka Kapruner Ache teče 24 sata bez prestanka (N. N., 2015a) (Ernst, 2018).

Slika 1: Kravice, BiH

(Armina Galijaš)

Slika 2: Buna, BiH

(Armina Galijaš)

¹ Statistika turizma, Kumulativni podaci, januar – novembar 2016.

Slika 3: Zell am See, Austrija
(© picture alliance / Frank Rumpenh)

Ovakve destinacije kako u Bosni tako i u Austriji specijalizuju se i prilagođavaju svoju ponudu novim turistima. Otvaraju se arapski, tj. restorani s orijentalnom kuhinjom, supermarketi s arapskim proizvodima, šiša barovi. Reklame i jelovnici se ispisuju na arapskom (Slika 4 i 5).

Slika 4: Ilidža (Armina Galijaš)

Slika 5: Zell am See (© picture alliance/JFK/EXPA)

Reklama za novootvorenu kockarnicu u Zell am Seeu je na arapskom jeziku, a naveče uglavnom mladi Arapi provode vrijeme tamo iako im religija zabranjuje kockanje i alkohol. Tamo ih dočekuje personal na arapskom jeziku (Slika 6). Reklama za kockarnicu Colosseum-Club u Sarajevu se također može naći na arapskom jeziku (Slika 7), i to na Ilidži i na sarajevskom aerodromu.

Casino Assistant (m/w)
(Basis Teilzeit, 20 Wochenstunden)

Ihre Aufgaben:

- Organisatorische und administrative Unterstützung des Direktors
- Abwickeln der klassischen Sekretariatsaufgaben (Korrespondenz, Terminorganisation, Telefonbetreuung, Büromaterialbeschaffung, Ablage, u.ä.)
- Unterstützen der Kolleginnen bei diversen Büroarbeiten und Abrechnungen, Erstellen von Präsentationsunterlagen
- Mitarbeit bei abteilungsübergreifender Zusammenarbeit bei diversen Projekten
- Unterstützen des Marketing-Teams im Anfallfall, Mitwirken bei Planung, Organisation und Verkauf von Events und Casino Packages, Aufbau von Kooperationen

Ihr Profil:

- Abgeschlossene kaufmännische Ausbildung bzw. Maturaniveau, Erfahrung im Marketingbereich von Vorteil
- Sehr gute MS-Office (Word, Excel, Power Point) sowie Photoshop-Kenntnisse wünschenswert
- Gepflegte Umgangsformen und sicheres Auftreten
- Hohes Maß an Eigeninitiative und Engagement
- Genaue und selbständige Arbeitsweise, Teamfähigkeit
- Bereitschaft zu flexiblen Arbeitszeiten (Wochenend- und Abenddiensten)
- Sehr gute Englischkenntnisse, Arabischkennntnisse von Vorteil
- Einwandfreier Leumund

Unser Angebot

Wir bieten eine teamorientierte Atmosphäre, ein umfangreiches und abwechslungsreiches Aufgabengebiet sowie attraktive Sozialleistungen.

Haben wir Ihr Interesse geweckt? Dann bewerben Sie sich **online** mit Anschreiben und Lebenslauf.

Casino Zell am See
Espanade 4
5700 Zell am See
www.casinos.at

Dienstort: Zell am See
Eintritt: ab sofort
Beschäftigungsart: Teilzeit
Gehalt: Kollektivvertragliches Monatsbruttogehalt von EUR 1.229,86,-
Kontakt: Marie-Christine Gehbart
Tel.: +43 (6542) 47447 - 11033

Slika 6: Oglas za posao u kockarnici, Zell am See

Slika 7: Reklama za kockarnicu, Ilidža
(Armina Galijaš)

Kako prenosi *Jutarnji list*, "jedan Sarajlija koji blisko surađuje s bogatim Arapima tvrdi kako im je BiH omiljena destinacija za uživanje u stvarima koje su u njihovim zemljama strogo zabranjene, poput alkohola, kocke i prostitucije" (Orešić, 2016). Po riječima predstavnika Islamske zajednice u BiH, na početku su arapski turisti kao vozače i prevodioce zapošljavali salafiste koji žive u Bosni, ali to više ne žele jer onda ne mogu da konzumiraju alkohol i posjećuju javne kuće (Wölfl, 2018). U centralnoj sarajevskoj pješačkoj zoni, u ulici Ferhadija, nalazi se "massage salon" (Slika 8) s reklamom koja je sasvim jasno upućena arapskoj klijenteli, od jezika do estetike plakata i ponude, a prostitucija u gradu je znatno porasla od dolaska arapskih turista (Wölfl, 2018).

Slika 8: "Massage salon" Sarajevo (Adelheid Wölfl)

Kako u Austriji tako i na Ilidži sve više personala govori bazični arapski, naročito u hotelu Hollywood, najpopularnijem mjestu za smještaj i sastanke za goste s Bliskog istoka, te u Turkuaz Cafe & Restaurantu, gdje je potpuni fokus na gostima iz zemalja Golfa. S druge strane, na Ilidži se nalaze i arapski restorani koji nude i tradicionalnu balkansku kuhinju, pa se u restoranu Abo Žadallah može naručiti npr. šopska salata (Slika 9).

Slika 9: Restoran (Armina Galijaš)

Iako Arapi troše u prosjeku dvostruko više od drugih turista, njihova popularnost je srazmjerno niska kako u Sarajevu tako i u Zell am Seeu. Četveročlana arapska porodica troši dnevno oko 1.000 eura u Zell am Seeu i ovo je više nego što njemačka porodica prosječno potroši na dvanaestodnevnom odmoru (Willershäusen, 2016). Putničke agencije u Bosni i Hercegovini opisuju arapske turiste kao zahtjevne, ali i kao turiste koji mnogo troše, te navode kako "[...] od njih ima koristi veliki broj ljudi – od osoblja hotela, restorana, trgovačkih centara, pa do ljudi koji prodaju pored puta", i da je negativan stav prema gostima iz tih zemalja nerazumljiv (Smailović, 2016). Ali ove činjenice ne mijenjaju mnogo percepciju Sarajlija o turistima s Bliskog istoka. Apotekarka muslimanka u svojim pedesetim iz Sarajeva kaže: "Nije mi drago da dolaze. Brinem se kakav će uticaj imati na našu djecu ako ostanu duže" (Sito-Sucic, 2016). Žena slične životne dobi u Zell am Seeu komentira slično: "Ne volim kad hodaju u tim njihovim burkama okolo, totalno zakopčane. Mislim da bi nam se mogli malo prilagoditi" (Neumann, 2016). Vlasnik hotela u Sarajevu pojašnjava na sličan način: "Mogli bi da pogledaju kako mi živimo i malo se prilagode" (N. N. vlasnik hotela u Sarajevu, 2017). U Bosni, gdje garderoba odgovara evropskom stilu, pogled na burke i tradicionalnu arapsku odjeću za mnoge je zabrinjavajući, te također odraz zaostalosti (Sito-Sucic, 2016). Žene u burkama često nazivaju "nindžama" (N. N., vlasnik hotela u Sarajevu, 2017).

S druge strane, gosti u Zell am Seeu i Sarajevu reaguju veoma slično i u prvom planu su prirodne ljepote. U Zell am Seeu veličaju kišu i snijeg: "Sviđa mi se, savršeno je. To je priroda – mi dolazimo iz pustinje. Ovo je prvi put da vidimo snijeg. Jako smo uzbuđeni što smo ovdje gore", govori turista na glečeru Kitzsteinhorn (Löwenstein, 2014).

Jedna razlika ipak postoji: Činjenicu da u Bosni žive muslimani pojedini turisti doživljavaju kao prednost: "Mnogi muslimani osjećaju da je ovo dobro mjesto za njih, osjećaju se kao da su sa svojim, osjećaju se ugodno" (Sito-Sucic, 2016). Ali religija nije sve. "Ljudi sa Bliskog istoka dolaze zbog prirode i dobre klime, ali i zbog jeftinih nekretnina i ostale robe", kaže 28-godišnji Kuvajćanin za Reuters. Abdullah Latif, 66-godišnji penzioner iz Kuvajta, opisuje Bosnu kao "raj sa svim tim zelenilom i vodom". Za njega je sigurnosni aspekt također jako bitan, i doživljava Sarajevo puno sigurnijim nego London, gdje je prije provodio odmore. Činjenica da se nalazi u muslimanskom okruženju, gdje lako može naći halal meso, za njega je jedna od prednosti, ali ne presudno. Abdullah je u potrazi za nekom parcelom ili kućom u blizini Sarajeva koju bi mogao kupiti i provoditi tu ljeto sa svojom porodicom (Latif, 2017).

U 2015. godini samo u regiji Zell am See-Kaprun ostvareno je preko 230.000 noćenja turista iz UAE-a, Omana i Saudijske Arabije (N. N., 2016b). U 2017. od januara do novembra u cijeloj Bosni i Hercegovini su turisti iz UAE-a, Omana, Saudijske Arabije, ali i Katara, Bahreina i Kuvajta zajedno ostvarili do sada za Bosnu i Hercegovinu rekordnih 223.500 noćenja (Statistika turizma, 2018). Broj turista iz arapskih zemlja u Bosni i Hercegovini približan je onom u Zell am Seeu, otprilike oko

90.000 (Statistika turizma, 2018), ali s bitnom razlikom od Austrije da broj arapskih turista u Bosni raste mnogo brže i da oko četvrtina arapskih turista koji posjete Bosnu želi da investira u nekretnine u ovoj zemlji (Sito-Sucic, 2016).

Arapske polulegalne investicije u nekretnine

U posljednje vrijeme sve više državljana zemlja Golfskog zaljeva traži imovinu u Sarajevu i okolini, posebno u zelenim područjima oko izvora rijeke Bosne na Ilidži. (Jašar-Opardija, 2016a; Jašar-Opardija, 2016b.) Oko 80 stambenih naselja je već duže vremena u planu za izgradnju, a samo nekolicina je već završena. Sva naselja predviđena su za turiste iz Golfskog zaljeva. Pretežno se investira i naselja grade u Kantonu Sarajevo, u opštinama Hadžići, Ilidža, Visoko, ali i šire (Gutić, 2017). Inverstira se npr. i u Republici Srpskoj (Latković, 2017; Stakić, 2016; Šarac, 2016), kao što je završeni projekat "Sunnyland", ali investicije u hotele, tržne centre i slično neće biti predmet analize u ovom članku, koji se bavi prvenstveno nekretninama.²

Od 2015. godine otvoreno je na stotine agencija i fiktivnih firmi s minimalnim kapitalom koje se bave kupoprodajom nekretnina za interesente iz zemalja Golfskog zaljeva, prvenstveno u opštinama Ilidža i Visko. Vlasnici tih firmi su državljani Katara, Bahreina, Saudijske Arabije, Kuvajta, UAE-a. Nagli porast ovakvih firmi popraćen je sivom ekonomijom, korupcijom i neplaćanjem poreza (Arslanagić, 2016; Gutić 2017 N. N., agent za nekretnine, 2016). Većina ovih firmi nalazi se upravo na Ilidži, koja važi kao centar arapskih turista i investitora u BiH, pa su neki ovo predgrađe Sarajeva u šali nazvali "Ujedinjeni ilidžanski emirati".

Arapi su do sada navodno kupili stotine hiljada kvadratnih metara zemlje oko Sarajeva. Kupovali su i puno zemljišta od Srba, što je dovelo do daljnje kontroverze (Wölfl, 2015; Jašar-Opardija, 2016a; Pošteno, 2016; Ado, 2017). Mnogi sagovornici tvrde da Arapi kupuju zemljište koje niko u Bosni ne želi i da su prodavači dobili mnogo više nego što su ikada sanjali da bi mogli dobiti (Al Mualla, 2017; Hussein, 2017; Adrović, 2017; Ado, 2017; N. N., vlasnik hotela, 2017), A sagovornik *Jutarnjeg lista* dodaje "kako je jedan vlasnik vikendice koja se našla baš na mjestu koje Kuvajćani nikako nisu mogli zaobići uspio ispregovarati da im je proda za čak 150 tisuća maraka" (Orešić, 2016). Zaposlenica saudijskog investitora koji gradi naselje Poljine Hills kaže kroz smijeh kako su neke bosanske familije prodajući tu zemlju osvojile *jackpot* (Stockmans, 2016). Cijene koje Arapi nude su i trostruko više od tržišnih, a zemljište kupuju tako da mogu praviti zatvorene enklave van gradova (Gutić, 2017), te su kontakti s domaćim stanovništvom tamo svedeni na minimum. Svi planirani projekti su također zamišljeni kao "zatvorene zajednice" u koje bi trebali biti uključeni infrastrukturni objekti poput džamije, supermarketa i tržnog centra, te objekata za zabavu. Za vrijeme svog odmora žele mir i privatnost, da posjete centar grada, ali ne da žive tamo (Stockmans, 2016). Cijene kuća u ovim odmaralištima iznose 50.000 do 150.000 eura. Za arapske kupce, čak i one iz srednje klase, ovo je prilično povoljno (Jašar-Opardija, 2016b) (Slika 10).

Slika 10: Sarajevo resort, Osenik (Armina Galijaš)

Najveći problem javlja se u netransparenčnosti posjedovanja nekretnina. Nije sasvim jasno kako je moguće kuće prodavati Arapima kada strancima prema domaćem zakonu nije dozvoljeno da posjeduju nekretnine u ovoj zemlji. Kao jedan od mogućih načina zaobiženja zakona pokazao se ugovor o potpisivanju zakupa na deset ili više godina, koji se nakon toga produžava. Pored tog ugovora, posebnim ugovorom se definiše da firma koja "iznajmljuje" kuću ne može raspolagati tom nekretninom bez potpisa zakupca (tj. *de facto* kupca). Ovo osigurava da se kuća ne može iznajmiti ili prodati trećoj strani, a "stanar" postaje stalni vlasnik (N. N., 2016c). Al-Kualib, kuvajtski investitor u turističko naselje Saray Resort tvrdi da oni "zaključuju ugovore za iznajmljivanje kuća na rok od 99 godina" (Stockmans, 2016). Kako novi "vlasnici" nisu nekretninu i *de jure* kupili, a ovo povlači za sobom i neplaćanje poreza, jer objekt zapravo nije prodan nego ustupljen "na doživotno korištenje" (Gutić, 2017).

Druga mogućnost da stranac postane vlasnik imovine je da osnuje preduzeće i kupi imovinu kao pravno lice (N. N., 2016a). Neke firme čak svojim kupcima nekretnina nude usluge osnivanja firmi u njihove ime (Slika 11) iako su te firme *de facto* fiktivne i samim tim nelegalne. Ali dok se ne dokaže njeno fiktivno poslovanje *de jure* i *de facto*, prenos vlasništva se može obaviti.

² Agencija za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini izvještava da se sve zemlje Golfskog zaljeva zajedno ne nalaze među 10 top investitora u BiH, vidi Direktna strana ulaganja, 2016. i MacDowall, 2017.

Steps For Establishing a Business in Bosnia and Herzegovina

Let us do it for you.

All costs and procedure of establishing a LLC company in Bosnia are born by TIDC, and it is included in the selling price of the Villa.

- Step 1** Establishment contracts/decision (has to be made by notary and sign by new owner)
- Step 2** Payment of basic capital at a bank (bank by choice of founder). Minimum basic capital is BAM 1.000 (approx. 515 EUR), and this amount is ownership of the new company.
- Step 3** Choose your business office or let us do it for you
- Step 4** Registration of the company at the competent court
- Step 5** Production of the stamp
- Step 6** Opening a bank account
- Step 7** Registration of the company and employees at the tax administration
- Step 8** Obtaining the service permission and other relevant documentation (ID registration, VAT registration, Court registration etc.)

Slika 11: Osnivanje firme za kupca (Armina Galijaš)

Treća mogućnost je fiktivno pozajmljivanje novca firmi, koja zauzvrat strancu daju nekretninu kao zalog (Gutić, 2017.)

Vlasnici firmi za nekretnine poput Sheikha Sakera Alija al-Mualle iz Emirata i Mustafe Huseina iz Kuvajta žale se na bosansku administraciju i birokratiju i na način na koji moraju da rade jer njihovim mušterijama nije moguća legalna kupovina nekretnina. Često mjesecima čekaju na potvrde, odobrenja, pečate i potpise. Iste probleme definiše i žalbe upućuje i ambasador Saudijske Arabije u BiH: “Ako pogledate velike zemlje poput SAD-a, Australije, Novog Zelanda i tako redom, sve daju mogućnost kupovine nekretnine. Ono sto Bosni i Hercegovini nedostaje jesu jasni zakoni” (Gutić, 2017).

Pored zakonske regulative, neophodna je i transparentnost poslovanja. Kako Lejla Ibranović iz NVO-a Transparency International u Bosni i Hercegovini ističe, kupoprodaje su tijesno povezane s korupcijom i “bogati investitori mogu ubrzati proces dobijanja dozvola plaćanjem ‘ispod stola’ lokalnim političarima”. Ona ističe da i predstavnici samog državnog vrha imaju udjela u korupciji, te kako visokopozicionirani političari zloupotrebljavaju svoje položaje kako bi izvukli korist za porodicu, prijatelje, članove stranke. “Javni tužilac jedva da ikako krivično goni djela korupcije unutar vlade, jer su upravo stranke te koje kontrolišu

pravosuđe”, dodaje Ibranović (Stockmans, 2016). Rijad Tikveša, direktor NVO-a za zaštitu prirodne okoline “Ekotim”, naglašava da dodjela građevinskih dozvola nije usklađena, tj. popraćena izvještajima o uticaju tih projekata na životnu sredinu. On problem vidi i u tome da su male opštine ovlaštene da izdaju građevinske dozvole velikim arapskim kompanijama, te da je njihovo iskušenje da zaštite prirodu preveliko (Stockmans, 2016) jer, s druge strane, te opštine još nikad dosad nisu imale toliki suficit u kasama. Na punu opštinsku kasu izrazito je ponosan gradonačelnik Hadžića Hamdo Ejubović (Gutić, 2017). S druge strane, postoje državne institucije kojima je jasno šta se dešava i u akciji SIPA-e (Državna agencija za istrage i zaštitu) “Pravda” 2017. uhapšeno je i osumnjičeno više lica – od sudija, sudskih vještaka do službenika u katastru koji su se bavili prenosom i kupovinom nekretnina (Gutić, 2017). U akciji SIPA-e utvrđeno je da je od 700 firmi njih 400 bilo neregularnih (Latković, 2017). Jasna pravila i transparentnost treba da postanu primarni cilj u ovom poslovanju, a potreba za jasnom regulativom i pravilima postoji na objema stranama. S druge strane, sve nejasnoće i netransparentnost dodatno pojačavaju ionako već postojeći animozitet prema Arapima od strane domaćeg stanovništva.

Demografska promjena usljed dolaska Arapa

Sveprisutni strah i prigovori ne samo u svakodnevnom nego i u javnom diskursu kako Arapi kupuju i otimaju zemlju od Bosanaca i Hercegovaca svakim danom su sve prisutniji i glasniji. Već stereotipni pa čak i ksenofobični komentari mogu se naći od liberalnog do konzervativnog političkog spektra. “Da se razumijemo, nemam apsolutno ništa protiv Arapa, kao ni protiv toga da u Bosnu i Hercegovinu dolaze ljudi iz svih krajeva svijeta.

Dapače. Ali, kao *turisti*. Znači, dođu, obidu našu zemlju, dive joj se, ostave koju pinku, i vrate se svojim kućama” (Sarić, 2017). Ovaj komentar objavljen je na portalu NVO-a koja se u društveno-političkom smislu smatra liberalnom i lijevom platformom i čiji kolumnisti u javnom diskursu važe za predstavnike kritičkog mišljenja. Negativni glasovi dolaze i s konzervativne strane od nekih predstavnika Islamske zajednice. Imam iz okoline Sarajeva poručuje: “Neka Arapi ovdje dođu kao turisti, neka potroše novac, ali neka ne diraju u našu kulturu i običaje, i sve će biti uredu” (Orešić, 2016).

S druge strane vlasnici firmi za nekretnine poput pomenutih iz Emirata i Kuvajta kažu: “Ako kupimo zemlju od Bosanaca, ne znači da ju nosimo nakon toga u Dubai. Ona ostaje ovdje, kultivira se i dobija na vrijednosti. Ljudi ovdje ustvari zarađuju na nama” (Al Mualla, 2017; Hussein, 2017). Al Reiz, Sirijac koji još od 1988. godine živi u Sarajevu, a sad se bavi nekretninama, izjavio je za *Jutarnji list*: “Ljudi iz zaljevskih zemalja imaju novca, pa ljeti, kad su kod njih nesnošljive vrućine, žele uživati. [...] Zbog kompliciranih zakona ovdje im je nezgodno kupovati kuće, pa ih radije od nas unajmljuju za ljetovanje s obiteljima. Nije njima želja doseliti se ovamo, a pogotovo ne širiti svoju vjeru, nego provoditi godišnji odmor u brdima i zelenilu, koje obožavaju jer ga kod njih nema.” On dodaje kako Arapi daleko više ulažu u zemljama Evropske unije i da se niko protiv toga ne buni (Orešić, 2016). Investitor iz Kuvajta potvrđuje ovo riječima: “U Sarajevu se može naći mir, priroda i grad u jednom” (Stockmans, 2016). On želi da investira negdje gdje je hladnije nego u Kuvajtu, a sigurno (Stockmans, 2016).

Razuvjeravanja od arapske strane da se ne radi o “projektu naseljavanja Arapa” ne smanjuje strah kod domaćeg stanovništva. Taj strah bazira se više na teorijama zavjere nego na konkretnim podacima i indikatorima, a opisi

Arapa u tim izjavama i tekstovima često su stereotipni i pežorativni. Tako penzionisani ali još uvijek uticajni novinar i diplomata Zlatko Dizdarević ističe: “Ovamo, i svugdje gdje mogu, a zeleno je, brdovito, uz potok i povjetarac, dolaze oni iz Zaliva koji to imaju samo u snovima. Do jučer u šatorima, pa im ‘Bog dao’ crno-zelene novce ispod vječitog pijeska, nikakvim radom zaslužene. I time silu, plus aroganciju skorojevića” (Dizdarević, 2016a). Te dodaje: “U zatvorenim naseljima, sa svojim školama i džamijama, lokalnim ‘institucijama’ i običajima u koje se neće više dirati jer za njih neće važiti ni ovdašnji zakoni ni nadležna domaća ministarstva i inspekcije. Onda ni policija” (Dizdarević, 2016a). Na osnovu čega Dizdarević dolazi do zaključaka da Arapi stvaraju eksteritorijalne jedinice na teritoriji Bosne i Hercegovine nije jasno. Akademik i orijentalista Esad Duraković također govori o projektu “da se sve veći broj Arapa naseli u Bosnu i Hercegovinu, što će kao posljedicu imati dramatičnu promjenu etničke strukture jer će oni unositi običaje i remetiti tradicionalni bosanski islam” (Orešić, 2016). Čak i formulacije poput “Zabrinut sam za budućnost moje djece i mojih potomaka” akademiku nisu strane (Pressing, 30. novembar 2016).

Prema podacima migracionog profila Bosne i Hercegovine iz 2015. broj izdatih dozvola za privremeni boravak u BiH porastao je sa 5.274 u 2006. na 12.633 u 2015. godini, od čega ukupno na zemlje Bliskog istoka u 2015. godini odlazi 460 viza, ili 3,6 posto (Libiju, Siriju i Egipat). Broj izdatih dozvola za stalni boravak u 2015. godini iznosi 808, od čega su 12 državljanji Egipta, 12 Irana i 12 Sirije, ili 4 posto za građane Bliskog istoka. Broj izdatih radnih dozvola strancima u 2015. bio je 2.465, od čega su državljanji Kuvajta dobili 75, Saudijske Arabije 54 i Sirije 46 (Bliski istok ukupno 175, odnosno 7 posto). Od ukupno 676 odobrenih državljanstava četiri su dobili bivši državljanji Sirije, tri Jordana i dva Egipta

(Bliski istok ukupno devet, odnosno 1,3 posto) (Migracioni profil, 2015, str. 25, 30, 55, 59). Ovi brojevi ukazuju na prisutnost stranaca iz zemalja Bliskog istoka u BiH, ali nikako nema govora o "invaziji" ili "masovnom naseljavanju". S druge strane, prema popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 2013, koji je obuhvatio i strane državljane s dozvolom za stalni ili privremeni boravak u Bosni i Hercegovini bez obzira na to jesu li u trenutku popisa u BiH ili nisu, kao Bošnjaci, Srbi ili Hrvati izjasnilo se preko 95 posto stanovništva. Ako tom broju dodamo i broj nacionalnih manjina, te onih koji se nisu htjeli deklarirati kao Srbi, Hrvati ili Bošnjaci, postaje jasno koliko je ukupan broj udjela stranaca u Bosni i Hercegovini neznatan (Popis stanovništva, str. 54).

Za sada se planira ili je u izgradnji oko 80 naselja namijenjenih prvenstveno turistima iz arapskih zemalja. U tim naseljima, kad i ako svi projekti budu realizovani, smještaj može naći 150.00 ljudi. Ako se tome i pridoda broj od nekoliko, kako se navodi, stotina kupljenih kuća i imanja oko Sarajeva, na Ilidži, u Tarčinu, Hadžićima, Brezi, Pazariću, Oseniku, Dobroševićima, Ilijašu (Dizdarević, 2016), broj stranaca u Bosni i Hercegovini će i dalje biti znatno nizak.

Pritom investitori u turistička naselja kao motiv ističu prvenstveno niske cijene radne snage, jeftinu zemlju i dobar položaj Bosne i Hercegovine (Stockmans, 2016). Investitorima, za razliku od nekih turista, religijsko-islamsko okruženje ne predstavlja nikakav dodatni motivacijski faktor. Također, Ivan Čakarević, generalni direktor Rooftop Capitala, imovinske investicione i brokerske kuće, ističe za *Financial Times* da se iza investicija ne kriju strateški ili religijski motivi, te da su razlozi koji čine ovu lokaciju atraktivnom za investiranje jednostavni: "Povoljna lokacija, jeftina radna snaga, te aspiracija za EU članstvo" (MacDowall, 2017).

Izjave poput one Zlatka Dizdarevića: "No, ti će ljudi s godinama biti sve brojniji, dobivat će pravo boravišta i državljanstvo, te pravo da se kandidiraju na izborima i legalno postanu dio vlasti i određuju pravila. Postat će dio ovog društva sa svim svojim navikama, koje često nisu kompatibilne našoj sredini" (Orešić, 2016) ne mogu se objasniti niti obrazložiti postojećim brojevima. Umjesto da se, ako možda nekad i dođe do masovnijeg i brojčano značajnijeg naseljavanja Arapa u Bosni i Hercegovini, ponude rješenja kako prebroditi eventualne poteškoće i predložiti moguće načine integracije širi se neprimjereni govor mržnje.

Zaključak

Ovim riječima senzacionalistički završava dokumentarni film "Arapsko proljeće u zlatnoj dolini" online magazina Žurnal koji je projekt udruženja Centar za razvoj medija i analize: "Tokom ratnih i prvih poratnih godina stotine miliona uplaćeno je iz arapskih zemalja, kako su govorili, za muslimansku braću u Bosni. Dvije decenije kasnije došli su da im naplate taj dug, ne u novcu nego teritorijom" (Gutić, 2017). Ova izjava, koja tokom cijelog filma ne uspijeva dokazati kauzalnu poveznicu između humanitarne pomoći i dolaska arapskih turista i investitora, ukazuje upravo na senzacionalistički pristup ovom fenomenu. Motivi za investiranje i dolazak Arapa prvenstveno u ljetnim mjesecima, visina dosada uloženog kapitala, njihov odnos prema religiji, kao i broj Arapa odnosno stranca koji žive u Bosni i Hercegovini ničim ne ukazuju da se radi o nekom projektu naseljavanja ili nekoj "arapskoj invaziji". Arapsko prisustvo u Bosni i Hercegovini koje privlači pažnju mnogih ima nesumnjivo više kulturne nego političke ili ekonomske razloge. Činjenica je da se grad mijenja, i da u Sarajevu sad postoji hotel i tržišni centar gdje se ne služi alkohol, ali takav fenomen postoji i u Londonu, da se grade rezidencijalna naselja zatvorenog tipa i da se ponuda uslužnih djelat-

nosti prilagođava turističkoj potražnji. Ali to su opet fenomeni koji nisu svojstveni samo Bosni i Hercegovini. Problem koji se u Bosni i Hercegovini s druge strane ne smije zanemariti je siva ekonomija i korupcija koja je povezana s arapskim investicijama i seže do samog državnog vrha, te iziskuje jasno zakonodavstvo, transparentnost i sankcionisanje mogućih zakonskih prekršaja.

Dok se turski ekonomski, kulturološki, pa čak i religijski uticaj mnogo više toleriše i smatra dijelom vlastite kulture (Mujadžević, 2017), Arapi se doživljavaju kao strani i nepripadajući element, a njihova religioznost kao odraz zaostalosti. Većina medija pojačava ovu percepciju prikazujući Arape kao bogate i arogantne, a njihovu kulturu kao mizoginu i nasilnu. U suštini, reakcija u Bosni i Hercegovini prvenstveno od bosanskih muslimana nikako se ne razlikuje od reakcije kršćanskih Evropljana – možda je njihova ksenofobija još jača jer im se kroz javni diskurs (in)direktno projicira atak na njihov način prakticiranja i shvatanja religije koji je neodvojivi dio njihovih identiteta, te ovim osjećaju dodatnu ugroženost.

Arab tourists are (not) welcome!

Armina Galijaš

University of Graz, Centre for Southeast European Studies

Abstract

An increasing number of Arabs arrive to Bosnia and Herzegovina. Some of them come as tourists, some as investors, and some of the tourists invest in real property. Although this country needs investments and tourism, citizens of Bosnia and Herzegovina are mostly reserved or openly against their arrival. Negative comments and xenophobic reactions against Arabs are widespread in BiH newspapers, on social networks and Internet portals. It seems that the reactions are inspired by a kind of “cultural racism”, and the Arab conservatism is viewed as a threat to the so-called Bosnian Islam in Bosnia and Herzegovina. These new encounters raise several interesting questions: Who are the tourists visiting Bosnia and Herzegovina and why do they come to this country? What are the differences and sameness compared to Arab tourists in Austria? What is the role of religion?

Key words: Arabs, tourism, Bosnia and Herzegovina, Austria, Islam

Literatura

Arslanagić, M. Čime se bave arapske firme na Ilidži: Kupuju zemlju i nude svoje turističke aranžmane. *Faktor*, (15. 1. 2016), preuzeto sa <http://www.faktor.ba/vijest/cime-se-bave-arapske-firme-na-ilidzi-kupuju-zemlju-i-nude-svoje-turisticke-aranzmane-foto-203244> (20. 3. 2017).

Bajrović, Edib. Arapski turisti u BiH: Ko su, koliko ostanu i koliko potroše, N1, preuzeto sa <http://ba.n1info.com/a107968/Vijesti/Vijesti/Arapski-turisti-u-BiH-Ko-su-koliko-ostanu-i-koliko-potrose.html> (6. 8. 2016)

Burdžević, Emela. Are we Xenophobic About Arabs in Bosnia? *BalkanInsight*, preuzeto sa <http://www.balkaninsight.com/en/blog/are-we-xenophobic-about-arabs-in-bosnia--06-19-2016> (21. 6. 2016)

Direktna strana ulaganja (DSU) – stanje i performanse. (2016.) Agencija za unapređenje stranih investicija u Bosni i Hercegovini, preuzeto sa <http://www.fipa.gov.ba/informacije/statistike/investicije/default.aspx?id=180&langTag=bs-BA>.

Dizdarević, Zlatko. Arapska priča o nama. *Radio Sarajevo*, preuzeto sa <https://www.radiosarajevo.ba/kolumne/zlatko-dizdarevic/arapska-prica-o-nama/236840> (8. 8. 2016a)

Dizdarević, Zlatko. Neka nama naših Arapa. *Novi list*, Preuzeto sa <http://www.novilist.hr/Komentari/Kolumne/Balkanski-ambasador-Zlatka-Dizdarevica/Neka-nama-nasih-Arapa> (6. 11. 2016b)

Ernst, Andreas. Bosniens kühler arabischer Frühling. Arabische Touristen und Investoren haben Bosnien entdeckt – doch die Liebe bleibt ziemlich einseitig. *Neue Zürcher Zeitung*, preuzeto sa <https://www.nzz.ch/international/bosniens-kuehler-arabischer-fruehling-ld.1351268>. (26. 1. 2018)

Groizard, José L., Mohamad Ismael, María Santana. The economic consequences of political upheavals: the case of the Arab Spring and international tourism, *ResearchGate*, Working Paper, preuzeto sa https://www.researchgate.net/profile/Mohanad_Ismael/publication/301889240_The_economic_consequences_of_political_upheavals_the_case_of_the_Arab_Spring_and_international_tourism/links/572b1f9408ae2efbdfdbd84.pdf, 6-7. (26. 4. 2016)

Gutić, Amarildo. Arapsko proljeće u zlatnoj dolini. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=G9RWOpE9g> (2017)

Jašar-Opardija, Minela. Arapi masovno kupuju zemlju u naselju Smrekovica kod Breze, N1, preuzeto sa <http://ba.n1info.com/a79262/Vijesti/Vijesti/Arapi-masovno-kupuju-zemlju-u-naselju-Smrekovica-kod-Breze.html>. (27. 1. 2016a)

Jašar-Opardija, Minela. Arapsko carstvo nekretnina na Baricama iznad Sarajeva. N1, preuzeto sa <http://ba.n1info.com/a89656/Vijesti/Vijesti/Arapi-kupuju-zemljiste-u-BiH.html>. (7. 4. 2016c)

Latković, Goran. Vijesti, RTL Hrvatska, preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=tGo8ntEHc7Y> (23. 2. 2017)

Löwenstein, Stephan. Wo sich Kulturen begegnen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, preuzeto sa http://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/europa/arabische-touristen-in-oesterreich-in-zell-am-see-begegnen-sich-kulturen-13131912.html?printPagedArticle=true#pageIndex_2. (2. 9. 2014)

MacDowall, Andrew. Middle Eastern property investments draw mixed reaction, Gulf interest has raised concerns in central and eastern Europe. *Financial Times*. Migracioni profil Bosne i Hercegovine za 2015. godinu. Sarajevo, april 2016, preuzeto sa http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Publikacije/MIGRACIONI%20PROFIL_2015_%20BOS.pdf (26. 4. 2017)

Mujadžević, Dino (2017). Die Rolle der Tükei in Bosnien-Herzegowina, *Religion & Gesellschaft in Ost und West*, 45,2, 15-18.

Neumann, Henrik. Reiche Araber auf Alpentour, *Spiegel TV Magazin*, preuzeto sa <http://www.spiegel.de/video/spiegel-tv-magazin-reiche-araber-in-zell-am-see-video-1695691.html>. (7. 8. 2016)

N. N. “Araber fühlen sich wie im Märchen!“ *Krone Zeitung*, preuzeto sa <http://www.krone.at/465807>. (5. 8. 2015a)

N. N. (11. 8. 2015b). Shoppingfieber in Sellamsi. *Taff, Pro7*, preuzeto sa <https://www.prosieben.at/tv/taff/video/20157-shoppingfieber-in-sellamsi-clip>.

N. N. (23. 7. 2016a). Kupovina nekretnina u BiH. *Al Jazeera Balkans*, preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=rNptAfTd6E>.

N. N. (11. 8. 2016b). Pinzgau: Erstes Minus bei arabischen Touristen. ORF, preuzeto sa <http://salzburg.orf.at/news/stories/2790486/>.

N. N. (28. 8. 2016c). Arapi naseljavaju BiH. BN Televizija, preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=MlvTY7Mj5M>.

N. N. (16. 10. 2016d). Ovo je prvi arapski grad u BiH! *biznisinfo*, preuzeto sa <http://www.biznisinfo.ba/ovo-je-prvi-arapski-grad-u-bih-ulaz-bosancima-je-zabranjen/>

N. N. (27. 11. 2016e). Turci najbrojniji turisti u BiH, Poslovni portal Capital.ba, preuzeto sa <http://www.capital.ba/turci-najbrojniji-turisti-u-bih/>.

Orešić, Boris. (11. 11. 2016). Dubai iznad Sarajeva. U blizini kuvajtskog naselja Sarajevo Resort niče novi Dubai za 50 tisuća Arapa. *Jutarnji list*, preuzeto sa <https://www.jutarnji.hr/globus/Globus-svijet/dubai-iznad-sarajeva-u-blizini-kuvajtskog-naselja-sarajevo-resort-nice-novi-dubai-za-50-tisuca-arapa/5253871/>

Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. Sarajevo 2016, preuzeto sa <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvolzdanje.pdf>

Pošteno, politički magazin (24. 10. 2016). Gosti: Jasmin Imamović, Senaid Memić, Muhamed Filipović i Ešref Kenan Rašidagić. Federalna Televizija FTV, preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=UnFWuL5jiv4>.

Pressing (30. 11. 2016). Gost Esad Duraković, N1, preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=sCSHgDta8qo>.

Sarić, Goran (27. 7. 2017). Arapsko proljeće ili stranac u sopstvenoj "avliji"? Točno, preuzeto sa <http://www.tacno.net/novosti/arapsko-proljece-ili-stranac-u-sopstvenoj-avliji/>.

Sito-Sucic, Daria (21. 8. 2016). Gulf tourism frenzy in Bosnia delights business, polarizes locals. *Reuters*, preuzeto sa <http://www.reuters.com/article/us-bosnia-arabs-investment-idUSKCN10W08L>.

Smailović, Fahrudin (18.8.2016). Komei zašto smetaju Arapi u Bosni i Hercegovini, Al Jazeera Balkans, preuzeto sa <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kome-i-zasto-smetaju-arapi-u-bosni-i-hercegovini>.

Stakić, Vesna (6. 9. 2016). Arapi preplavili Sarajevo. RTRS, preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=oHuTQJ1CnQU>.

Statistika turizma, Kumulativni podaci, januar – novembar 2016. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 26. 1. 2017, god. X, broj 10, preuzeto sa http://www.bhas.ba/saopstenja/2017/Saop%C5%A1tenje%20TUR_2016%20M01-11_001_%2001_bos.pdf.

Statistika turizma, Kumulativni podaci, januar – novembar 2017. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo 10. 1. 2018, god. XI, broj 10, preuzeto sa http://www.bhas.ba/saopstenja/2018/TUR_02_2017_11_0_BS.pdf.

Stockmans, Pieter (19. 9. 2016). Wealthy Arabs buy up Sarajevo. *Mondiaal Nieuws*, preuzeto sa <https://www.mo.be/en/report/wealthy-arabs-buy-sarajevo>. Šarac, Gvozden (28. 10. 2016). Pečat, RTRS, preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=Xcn8rIW7VMQ>.

Willershausen, Florian (3. 9. 2016). Wenn Araber und Europäer gemeinsam Urlaub machen..., *WirtschaftsWoche*, preuzeto sa <http://www.wiwo.de/politik/europa/ortsbesuch-in-zell-am-see-wenn-araber-und-europaeer-gemeinsam-urlaub-machen-/14479352-all.html>.

Wölfl, Adelheid (26. 6. 2015) Arabischer Luftkurort auf der bosnischen Alm. *der Standard*, preuzeto sa <http://derstandard.at/2000018060089/Arabischer-Luftkurort-auf-der-bosnischen-Alm>.

Žuna, Emina (13. 1. 2017). Arapi u raljama zapadnih medija: Silovanja, pedofilija i javna pogubljenja, *Analiziraj*, preuzeto sa <http://analiziraj.ba/2017/01/13/arapi-u-raljama-zapadnih-medija-silovanja-pedofilija-i-javna-pogubljenja/>.

Intervjui:

Ado, vlasnik trgovine u blizini Sarajevo Resorta Osenik, Osenik (26. 4. 2017)

Adrović, Deniz, project manager u Sarajevo Resortu Osenik, Osenik (26. 4. 2017)

Al Mualla, Sheikh Saqer Ali, investitor u nekretnine u BiH, Iliđa, Sarajevo (25. 4. 2017)

Husein, Mustafa, investitor u nekretnine u BiH, Iliđa, Sarajevo (25. 4. 2017)

Latif, Abdallah, penzionisani turista iz Kuvajta, Hotel Hollywood, Iliđa, Sarajevo (26. 4. 2017)

N. N. agent za nekretnine, Iliđa, Sarajevo (22. 8. 2016)

N. N. recepcionerka Hotela Jezero, Jajce (20. 8. 2016)

N. N. zaposlenica restorana/recepcije, Sarajevo (25. 8. 2016)

N. N. vlasnik hotela u Sarajevu, Sarajevo (24. 4. 2017)

Wölfl, Adelheid, Dopisnica austrijskih dnevnih novina *Der Standard* za Balkan, Graz (31. 1. 2018)

**Politike izgradnje mira u regiji:
opterećenja i vizije budućnosti**

Zbornik radova sa konferencije

**Politics of building peace in the region:
burdens from the past and visions for the future**

Proceedings from the conference

Izdavač

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu
forumZFD

Za izdavača

Prof.dr. Šaćir Filandra
Judith Brand

Glavni urednici

Prof.dr. Nerzuk Ćurak
Judith Brand

Izvršni urednici

Soraja Zagić
Doc.dr. Sead Turčalo

Lektura

Zinaida Lakić
Adisa Okerić Zaid

Dizajn

Studio Lisica

DTP

Jasmin Leventić

Print

Dobra knjiga

Tiraž

300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

323(497.6)(082)

POLITIKE izgradnje mira u regionu : opterećenja prošlosti i vizije budućnosti = Politics of building peace in the region : burdens from the past and visions for the future : zbornik radova / [glavni urednici Nerzuk Ćurak, Judith Brand]. - Sarajevo : Fakultet političkih nauka, 2018. - 387 str. : ilustr. ; 25 cm

Tekst uporedo na bos. i engl. jeziku. - Bilješke uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad.

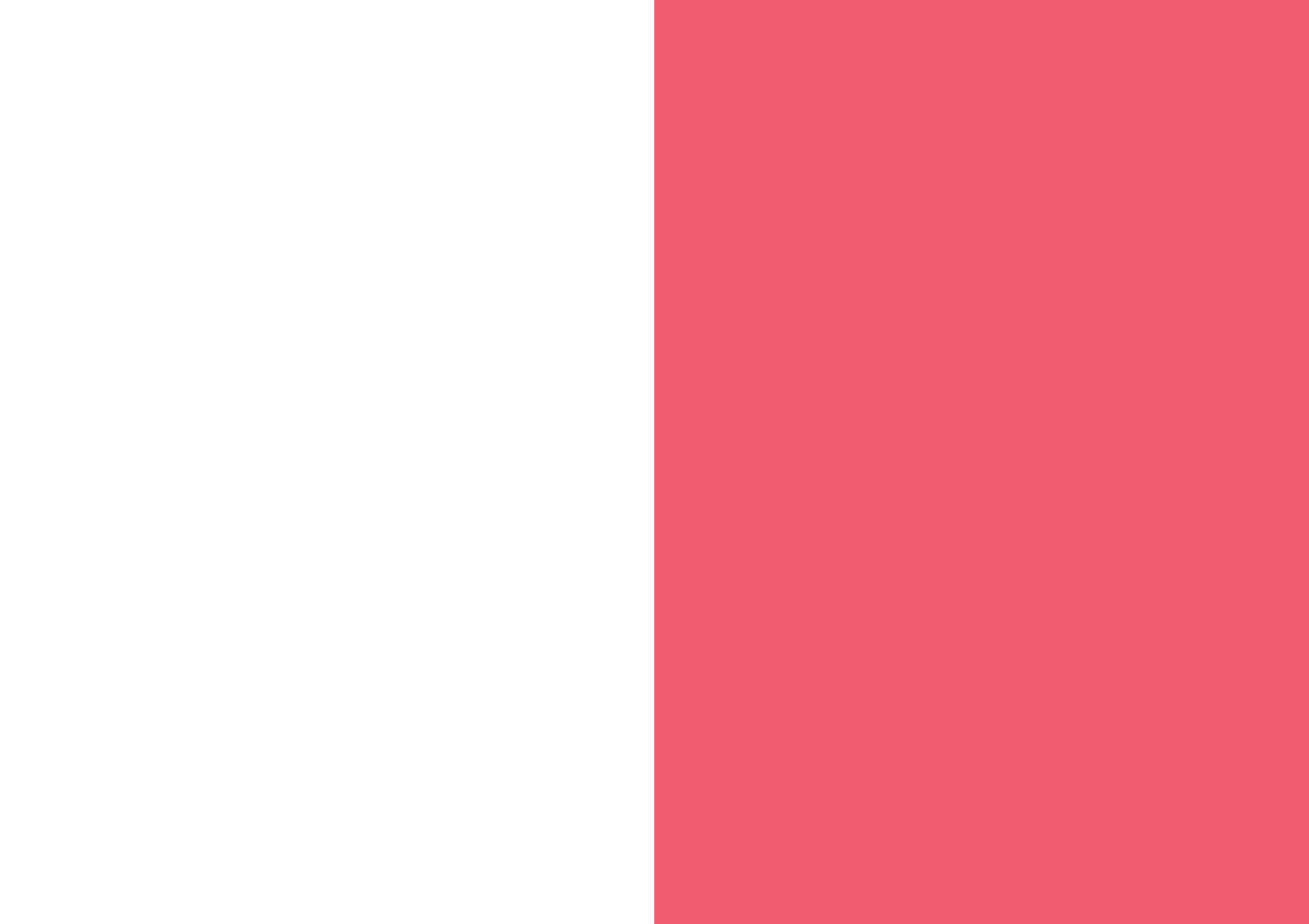
ISBN 978-9958-598-84-5

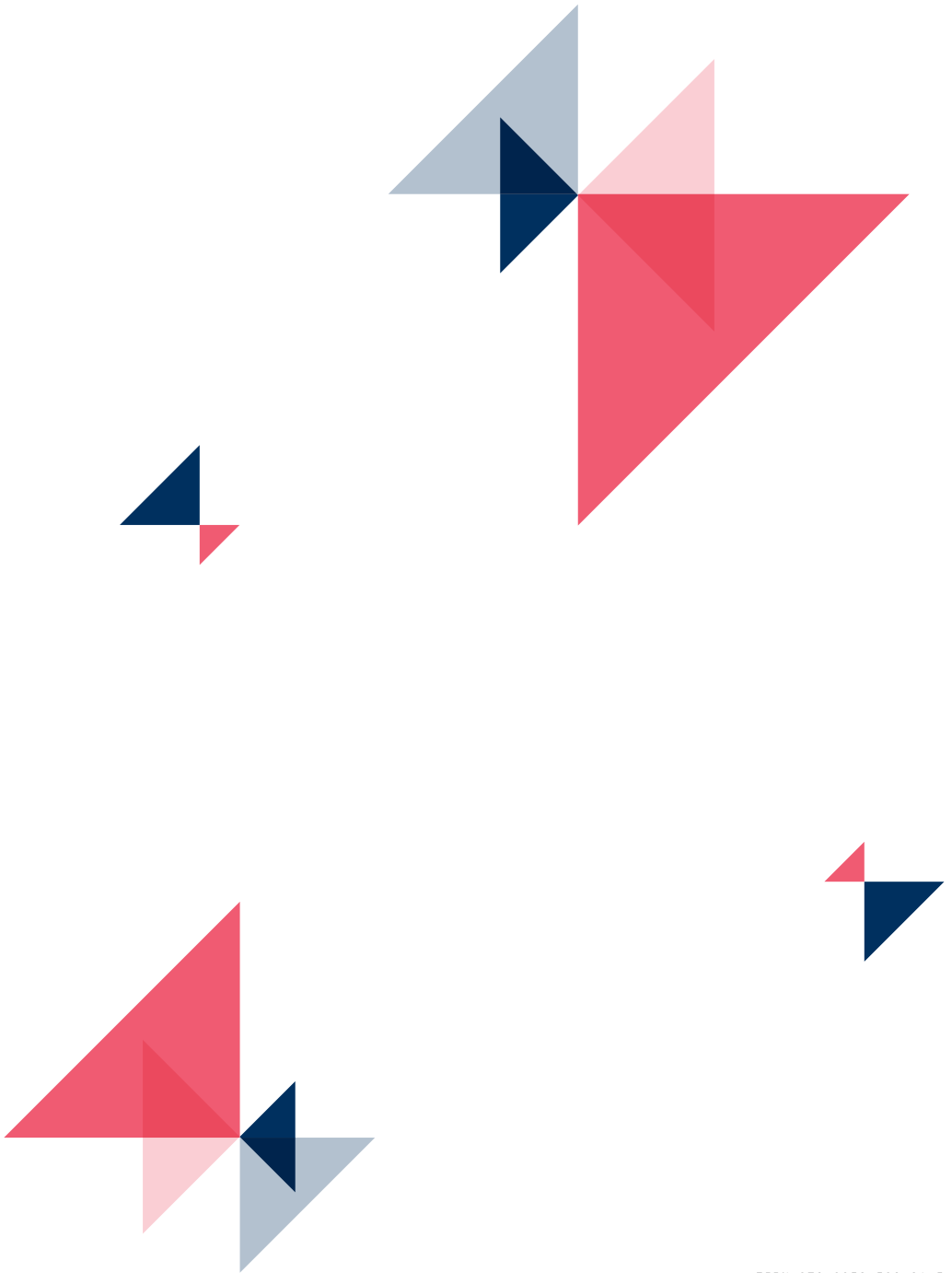
COBISS.BH-ID 26688006

Sarajevo, decembar 2018. godine

ISBN 978-9958-598-84-5

9 789958 598845